

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

EDEBİYAT VE İDEOLOJİ:
1917 SONRASI SOVYET EDEBİYATINDA KİMLİK YOZLAŞMASI
-AZERBAJCAN EDEBİYATI ÖRNEĞİ-

Doktora Tezi

Ömer Faruk ATEŞ

Danışman

Prof. Dr. H. Abdullah ŞENGÜL

Nevşehir

Ağustos, 2020

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

EDEBİYAT VE İDEOLOJİ:
1917 SONRASI SOVYET EDEBİYATINDA KİMLİK YOZLAŞMASI
-AZERBAJCAN EDEBİYATI ÖRNEĞİ-

Doktora Tezi

Ömer Faruk ATEŞ

Danışman

Prof. Dr. H. Abdullah ŞENGÜL

Bu çalışma Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi Tarafından (DLTPS16) Kodlu Proje ile Desteklenmiştir.

Nevşehir
Ağustos, 2020

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Ömer Faruk ATEŞ

TEZ YAZIM KLAVUZUNA UYGUNLUK

“Edebiyat Ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması - Azerbaycan Edebiyatı Örneği-” adlı Doktora tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Danışman

Ömer Faruk ATEŞ

Prof. Dr. H. Abdullah ŞENGÜL

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. H. Abdullah ŞENGÜL

KABUL VE ONAY SAYFASI

Prof. Dr. H. Abdullah ŞENGÜL danışmanlığında Ömer Faruk ATEŞ tarafından hazırlanan “Edebiyat Ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması -Azerbaycan Edebiyatı Örneği-” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

...../...../...../ (Tez Savunma Tarihi)

JÜRİ

İMZA

Danışman : Prof. Dr. H. Abdullah ŞENGÜL

.....

Üye : Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH

.....

Üye : Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

.....

Üye : Doç. Dr. Ramis KARABULUT

.....

Üye : Doç. Dr. Tekin TUNCER

.....

ONAY: Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun /..... / tarih ve sayılı Kararı ile onaylanmıŐtır.

...../...../.....

.....

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

İlk olarak eğitim hayatım boyunca beni sürekli destekleyen anne ve babama teşekkür ederim. Çocukluğumdan beri beni edebiyatla ilgilenmeye yönlendiren ve bilimsel iştegal etmenin önemini vurgulayarak sürekli beni motive eden merhum dedeme de teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Doktora sürecinde bir dönem kendisiyle birlikte ders almaktan büyük bir mutluluk duyduğum değerli meslektaşım Dr. Öğr. Üyesi Murat Gür'e bana her daim yardımcı olduğu ve modern edebiyatla ilgili yaptığı okumalarla ufuk açıcı fikirler verdiği için teşekkürlerimi sunarım. Doktora eğitimine başladığım andan itibaren desteğini benden esirgemeyen değerli arkadaşım Araş. Gör. Dr. Ahmet Uğur'a bütün yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Tezin son hâlini imla ve şekil özellikleri açısından gözden geçiren kıymetli arkadaşım Araş. Gör. Turhan Koç'a da teşekkürü borç bilirim.

Bu çalışmayı proje kapsamında destekleyen Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne teşekkür ederim. Tez süresi boyunca "Türk Dünyası" sahasında edebiyat ve tarih bağlamında yaptıkları yönlendirmelerle çalışmaya katkı sağlayan Prof. Dr. Mehmet Çeribaş ve Doç. Dr. Tekin Tuncer'e teşekkür ederim. Ayrıca Azerbaycan sahasındaki metinlere ulaşmamda bana yardımcı olan Prof. Dr. Orhan Söylemez'e, Dr. Öğr. Üyesi Zhala Babashova Kastrati'ye, Dr. Öğr. Üyesi Aynur Beşkonak'a ve Dr. Türkana Hüseyinli'ye teşekkür ederim.

En büyük teşekkürüm değerli hocam Prof. Dr. Abdullah Şengül'e olacaktır. Beni Azerbaycan sahasında çalışmaya teşvik eden, tez konusunu belirlememe yardımcı olan, çalışmamın her aşamasında değerli fikirlerini benimle paylaşarak sürekli yol gösteren ve benden kaynaklanan eksiklikleri hoşgörü ile karşılayarak yapıcı eleştiriler yapan hocama ne kadar teşekkür etsem azdır. Çalışmamın planının çizilmesi ve teorik zemininin sağlıklı bir şekilde oluşturulması, hocamın yol göstericiliği sayesinde olmuştur. Ayrıca çalışmamı defalarca okuyarak hata ve eksikliklerimi düzelttiği için kendisine minnettarım.

Ömer Faruk ATEŞ

Nevşehir, Ağustos 2020

EDEBİYAT VE İDEOLOJİ: 1917 SONRASI SOVYET EDEBİYATINDA KİMLİK YOZLAŞMASI -AZERBAJYCAN EDEBİYATI ÖRNEĞİ-

Ömer Faruk ATEŞ

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve
Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ağustos, 2020.**

Danışman: Prof. Dr. H. Abdullah ŞENGÜL

ÖZET

Bu çalışma, 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi sonrasında sosyalist ideoloji temelinde şekillenen Sovyet edebiyatının Azerbaycan sahasına yansırken dinî ve millî kimliği yozlaştırmaya yönelik kullandığı söylemlerin tespiti ve incelenmesi hakkındadır. Çalışmada ideolojilerin kendi meşruiyet alanlarını devam ettirecek kimlik kurguları oluşturmak için edebiyattan faydalandıkları öne sürülmüş, bu kabulden hareketle Azerbaycan edebiyatındaki toplumsal kimlikle ilgili metinlerin Sovyet edebiyatının ideolojik arka planıyla ilişkilendirilmesi amaçlanmıştır. “Giriş” bölümünde edebiyat-ideoloji ilişkisi ortaya konulmuş, ideolojilerden arındırılmış bir edebiyatın imkânı sorgulanmış ve açıktan belli bir ideolojinin propagandasını yapan metinlerin nitelikleri ele alınmıştır.

“Birinci Bölüm”de, devrim öncesindeki sosyal ve siyasî yapı göz önünde bulundurularak Marksist propaganda edebiyatının Ekim Devrimi’ne giden yolda üstlendiği rol incelenmiş, bu süreçte Bolşeviklerin geçici olarak ortaya koyduğu özgürlükçü söylemlerden yararlanan Azerbaycanlı yazarların modern anlamda millî kimlik inşası için edebiyatı nasıl kullandıkları araştırılmıştır. “İkinci Bölüm”, edebiyat-kimlik ilişkisine ayrılmış, sosyalist realizm anlayışıyla yazılan metinlerdeki yeni Sovyet kimliğini oluşturma çabası incelenmiştir.

Çalışmanın “Üçüncü Bölüm”ünde Azerbaycan-Sovyet edebiyatındaki yozlaşmış kimlik oluşturma yöntemleri şiir, poema, tiyatro, roman ve hikâye türlerinde ele alınmıştır. Devrim öncesinde düzenle iş birliği yapan beyler ve hanlar, Çarlık taraftarı milliyetçiler, sahtekâr din adamları ve devrimci bilinçten yoksul insanlardan hareketle Türk ve Müslüman kimliğinin ötekileştirildiği ve tahrip edilmeye çalışıldığı saptanmıştır. Sosyalist realizmin “olumlu kahraman” ilkesi doğrultusunda kurgulanan işçi, aydın ve askerlerin ideal birer Marksist tip olarak Türk ve Müslüman kimliğinin

anti-tezini oluşturduğu ortaya konmuştur. Kadın sorunu üzerinden geleneksel kimlik değerlerini hedef alan söylem biçimleri analiz edilmiş ve kapitalizm, faşizm ve din düşmanlığı üzerinden propaganda yapan metinler ele alınmıştır. Hümanizm ve enternasyonalizm/halkların kardeşliği söylemleri üzerinden yapılan propagandanın kimlik tahribatına etkisi araştırılmıştır. Çalışmada Azerbaycan-Sovyet edebiyatının kendi oluşturduğu ideolojik/modern mit ve söylem biçimleri yoluyla kimlik yozlaşmasına hizmet ettiği gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan edebiyatı, ideoloji, kimlik yozlaşması, Ekim Devrimi, sosyalist realizm.

**LITERATURE AND IDEOLOGY: IDENTITY CORRUPTION IN THE
SOVIETE LITERATURE AFTER THE OCTOBER 1917 EXAMPLE OF
AZERBAIJAN LITERATURE**

Ömer Faruk ATEŞ

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences, PhD in
Turkish Language and Literature, August, 2020.**

Supervisor: Prof. Dr. H. Abdullah ŞENGÜL

ABSTRACT

This study is about the detection and analysis of the discourses used by the Soviet literature, which was formed on the basis of socialist ideology after the October Revolution in 1917, to debase the religious and national identity while reflecting on the field of Azerbaijan. In the study, it is suggested that ideologies use literature to create identity constructs that will continue their legitimacy, and from this point of view, it is aimed to relate the texts related to social identity in Azerbaijani literature with the ideological background of Soviet literature. In the "Introduction" section, the relationship between literature and ideology is revealed, the possibility of a literature free of ideologies is questioned, and the qualities of the texts that propagates of a certain ideology are discussed.

In the "First Chapter", the role of the Marxist propaganda literature on the road to the October Revolution is examined by considering the pre-revolutionary social and political structure, and in this process, how the Azerbaijani writers, who benefited from the liberal discourses temporarily opened by Bolsheviks, used literature for the construction of national identity in the modern sense. The "Second Part" is devoted to the relationship between literature and identity, and the effort to create the new Soviet identity in the texts written with the understanding of socialist realism is examined.

In the "Third Chapter" of the study, corrupt methods of creating identity in Azerbaijan-Soviet literature are discussed in poetry, poema, theater, novel and story genres. It is determined that the Turkish and Muslim identity was marginalized and tried to be destroyed with reference to the lords and khans who cooperated with the order before the revolution, pro-Tsarist nationalists, dishonest clergymen and poor people from the revolutionary consciousness. It is demonstrated that workers, intellectuals and

soldiers, constructed in line with the “positive hero” principle of socialist realism, constitute the anti-thesis of Turkish and Muslim identity as ideal Marxists. The forms of discourse targeting traditional identity values through woman problem are analyzed and the propaganda texts on capitalism, fascism and religious hatred are discussed. The effect of humanity and internationalism / the fraternity of peoples propaganda on identity destruction is also investigated. In the study, it is shown that Azerbaijani-Soviet literature serves identity corruption through ideological-modern myth and discourse forms.

Key Words: Azerbaijani literature, ideology, identity corruption, October Revolution, socialist realism.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iv
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
A. Gerekçe, Amaç ve Yöntem	1
B. Literatür Eleştirisi	4
C. İdeoloji Kavramı	5
Ç. İdeoloji-Edebiyat İlişkisi ve İdeolojik Edebiyat	18
D. İdeolojik Edebiyatın Nitelikleri	28

BİRİNCİ BÖLÜM

SOVYET DÖNEMİ ÖNCESİ EDEBÎ DURUM

A. Marksist Propaganda Edebiyatı ve Ekim Devrimi	33
B. Marksist Propagandaya Bağlı Olarak Sovyet Dönemi Öncesinde Azerbaycan'da Ortaya Çıkan Milliyetçi Edebiyat	52

İKİNCİ BÖLÜM

KİMLİK VE EDEBİYAT

A. Kimliğin, Millî Kimlik ve İdeolojik Kimliğe Dönüşmesi	72
B. Ekim Devriminin Gerçekleşmesinde Kimliklerin Rolü	95
C. Sosyalist İdeolojik Propaganda Edebiyatının Doğuşu ve Bu Edebiyatın Felsefi-İdeolojik Arka Planı	98
Ç. Yeni Bir Kimlik Oluşturma Gayreti: Yeni Sovyet Edebiyatı ve Kimliği ..	115

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SOVYET EDEBİYATINDA YOZLAŞMIŞ KİMLİK OLUŞTURMA
YÖNTEMLERİ

I. Dejenere Müslüman ve Türk Kimliği Oluşturmak Yoluyla Yozlaştırma .	122
A. Devrim Öncesi Düzenle İş Birliği Yapan Beyler ve Hanlar	123
B. Çarlık Taraftarı İşbirlikçi Milliyetçiler	145
C. Sahtekâr Din Adamı yahut Yozlaşmış Molla/Ahund Kimliği.....	153
Ç. Devrimci Bilinçten Yoksun Cahil/Yobaz Halk	168
II. İdeal Marksist Tipler Yaratarak Yozlaştırma	1777
A. Sosyalist Vatan Kavramı ve Sosyalist Asker.....	178
B. Sosyalist Aydın/Entelektüel	197
C. Sosyalist Devrimciler/İşçiler	202
Ç. Horlanan, Sömürülen Kadından Sosyalist Kadına Geçiş.....	220
III. Milliyetçi veya Marksist Tip Yaratmadan Devrimci Şiddeti Öven	
Propaganda Yoluyla Yozlaştırma	238
A. Kapitalizm ve Sömürü Düşmanlığı	239
B. Yozlaşmış Eski Düzene Düşmanlık	249
C. Hitler ve Faşizm Düşmanlığı	261
Ç. Din Düşmanlığı / Ateizm	268
IV. Farklı Temalar Yoluyla Yozlaştırma	287
A. Halkların Kardeşliği/Enternasyonalizm	287
B. Hümanizm	303
C. Devrim Propagandası/Lenin'e Övgü	314
SONUÇ.....	330
KAYNAKÇA	340
ÖZ GEÇMİŞ.....	355

KISALTMALAR

Bkz : bakınız

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

GİRİŞ

A. Gerekeçe, Amaç ve Yöntem

İdeoloji ve kimlik, modern dönemin ürünü olan iki kavram olup çeşitli disiplinler içerisinde çalışan sosyal bilimcilerin önüne gelen pek çok meselenin ya doğrudan temelinde yer alır ya da bir şekilde bu meselelerin çözümüyle ilişkili olarak farklı bağlamlarda sıklıkla gündeme gelir. Kimlik en basit ifadesiyle bireyin kendisini aidiyet duygusu ile tanımlaması, ideoloji ise kimliğin şekillenmesinde iktidarlar tarafından kullanılan sistemli düşünce ve söylemler bütünüdür. Bu nedenle sosyal bilimlerin en önemli olgularından birisi olarak kabul edilen kimlik kavramını, farklı disiplinlerde karşılaşılan ve gündelik hayatta özellikle politika bağlamında sıklıkla kullanılan ideoloji sözcüğünden bağımsız düşünmek oldukça zordur. Özellikle milliyetçiliğin modern bir ideoloji olarak ortaya çıkması ile millî kimlik realitesini görmezden gelmek imkânsız hâle gelir. XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başlarından itibaren Türk halklarını en çok etkileyen ideolojinin milliyetçilik olduğu göz önüne alındığında ideoloji-kimlik ilişkisinin sosyal bilimlerin tüm alanlarında ele alınmaya muhtaç olduğu görülür. Edebiyat sanatının ideolojilerle yakın ilişkisi ve kimlik inşasında ya da yozlaş(tırıl)masında aktif rol alışı göz önüne alındığında, edebiyat bilimi sahasında da bu tür çalışmalara gereksinim olduğu açıktır. Özellikle Sovyetler Birliği baskısı altında uzun yıllar yaşayan ve Moskova yönetiminin dayattığı ideolojik edebiyat anlayışına maruz kalan Türk halklarının ideoloji-edebiyat-kimlik ilişkisi ekseninde değerlendirildiği bilimsel çalışmalara fazlaca ihtiyaç vardır. Zira SSCB yönetimindeki Türk halklarının kimlikleri, ideolojik edebiyat vasıtasıyla yozlaştırılmaya çalışılır, bu amaca hizmet etmeyen yazar ve şairlerin eser yazmasına

izin verilmediği gibi rejime muhalefeti sürdüren yazarlar bunun bedelini canlarıyla öder.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından çeyrek asırdan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen, Türk halklarının edebiyatlarında görülen kimlik yozlaştırma süreçleri bilimsel açıdan yeterli düzeyde ele alınmamıştır. Ülkemizde edebiyat bilimi sahasında yapılan çalışmalarda da Azerbaycan edebiyatını bu bağlamda ele alan doktora düzeyinde bir araştırma yoktur. “Edebiyat ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması -Azerbaycan Edebiyatı Örneği-” başlığını taşıyan bu çalışmanın yapılma gerekçesi, edebiyat bilimi sahasındaki bu eksikliği gidermektir.

“Yozlaşmak” fiili, dış etkenler nedeniyle özündeki iyi nitelikleri yitirmek, özünden uzaklaşmak, bozulmak, dejenere olmak gibi anlamlara gelir (www.sozluk.gov.tr, 2020). Çalışmanın isminde geçen “kimlik yozlaşması” ifadesiyle anlatılmak istenen, Azerbaycan Türklerinin asırlar boyunca teşekkül eden dinî ve millî kimliklerini bir anda yok edemeyeceğini bilen Moskova yönetiminin, tarihten gelen değerleri hedef olarak Türk ve Müslüman kimliklerini özünden uzaklaştırmaya, dejenere etmeye çalışmasıdır. Bu çalışmada, SSCB yönetimi tarafından Türk halklarına dayatılan Marksist-Leninist edebiyatın kimlik yozlaştırma siyasetine nasıl hizmet ettiğini Azerbaycan edebiyatı özelinde göstermek ve şiir, poema,¹ tiyatro, roman, hikâye gibi edebî türlere bu sürecin nasıl yansıdığını edebiyat biliminin yöntemleriyle ortaya koymak amaçlanmıştır. Ayrıca edebî eserlerde din, milliyet/çilik, gelenek, kadın sorunu, feodalite, kapitalizm, işçi sömürüsü vb. konu ve problemler üzerinden kimlik tahribatı yapmak için kullanılan söylem biçimlerini ele almak ve bu tahribat şekillerinin çeşitliliğini sınıflandırarak ortaya koymak da bu çalışmanın amaçlarından birisidir. Bu sayede Marksist-Leninist ideolojinin, Azerbaycan Türklerinin kolektif kimliğini oluşturan temel değerlere bakış açısını ve buna bağlı olarak kullandığı tahrip argümanlarını tespit etmek hedeflenmiştir. Çalışmanın kapsamının 1917 Ekim

¹ Poema, Azerbaycan ve diğer Türk halklarının edebiyatlarına Rus edebiyatından geçmiş bir tür olup “uzun manzum hikâye” ya da “şiir tarzında roman/hikâye” olarak tanımlanabilir. Azerbaycan edebiyatı poema türü açısından oldukça zengindir. Bu türü klasik edebiyattaki mesnevi türünün yeniden yorumlanarak toplumsal ve politik süreçleri de ihtiva edecek şekle dönüştürülmesi olarak değerlendirmek de mümkündür. Edebiyat bilimciler arasında şiir ile poema türü arasındaki ayrımı net bir şekilde ortaya koyacak ölçütler yoktur. Rusya ve Türk Cumhuriyetlerinde basılan kitaplar “Şiirler ve Poemalar” ismini taşır. Bu da aralarındaki yakın ilişkiye rağmen şiir ve poemanın tamamen aynı tür kabul edilmediğini gösterir (Durmuş, 2002: 4-5). Bu nedenle bu çalışmada metinler türlere göre gruplandırılarak ele alınırken poema türü şiirden farklı, müstakil bir kategori olarak kabul edilmiştir.

Devrimi'nden başlayarak Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılına kadar olan dönemi içine alacak şekilde belirlenmesiyle, kimlik yozlaştırma süreçlerinin Azerbaycan edebiyatında XX. yüzyıl boyunca izlediği aşamalar bütüncül şekilde gösterilmek istenmiştir.

Bu çalışmada öncelikle ideoloji, ideolojik edebiyat ve kimlik kavramları açıklanarak bu kavramlar arasındaki ilişkiyi gösteren kuramsal kısım ortaya konulmuştur. Daha sonra literatür taraması yapılarak Azerbaycan'da yayımlanmış edebiyat tarihleri okunmuş ve çalışmanın kapsamına giren edebî eserler tespit edilmiştir. Eserler seçilirken edebiyat tarihlerinde Azerbaycan edebiyatı için önemine vurgu yapılan sanatçıların ön plana çıkmış metinleri tercih edilmiştir. Bu sayede aynı izlek etrafında çok sayıda eser üreten yazar ve şairlerin kendi bakış açılarını en belirgin şekilde yansıtan eserlerini incelemeye gayret gösterilmiştir. İncelenen metinlerin tamamının Kiril alfabesiyle yayımlanmış ilk baskılarına ulaşmak mümkün olmadığından Azərbaycan Milli Kitabxanası (Azerbaycan Millî Kütüphanesi) ve Azərbycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası (Azerbaycan Cumhuriyeti Başkanlığı İdaresi Başkanlık Kütüphanesi) tarafından erişime açılan Latin harfli metinler üzerinden incelemeler yapılmıştır. Azerbaycan-Sovyet yazarlarının Latin alfabesiyle yayımlanan eserlerinin büyük bir kısmı “seçmeler”den oluştuğu için, sanatçıların bütün metinlerine ulaşmak mümkün olmamıştır. Özellikle bağımsızlık döneminde bu metinler yeniden yayımlanırken Sovyet ideolojisini yansıtan bazı eserlerin bu seçkilere dâhil edilmemiş olması, sansüre takılan metinlerin okunarak çalışmaya dâhil edilmesine engel oluşturmuştur. Sanatçıların seçme eserlerinde yer almayan bazı metinler Sovyet dönemi için hazırlanmış antolojilerden bulunmuş, özellikle şiir türündeki bazı metinlere Azerbaycan'daki internet sitelerinden ve yayımlanmış makalele ya da güncel yazılardan ulaşılmıştır. Doğrudan metinden yapılan alıntılarda kaynakta yer alan metnin imlasına dokunulmamış, sözcükler ve noktalama işaretleri olduğu gibi aktarılmıştır. Eser isimleri yazılırken Azerbaycan Türkçesindeki orijinal yazım şekilleri korunmuştur. Alıntılar dışındaki bölümlerde Azerbaycan Türkçesine ait sözcükler Türkiye Türkçesinin imla kurallarına göre yazılmıştır.

Çalışmada, eserlerine ulaşılabilen yazar ve şairlerin şiir, poema, tiyatro, roman ve hikâye türündeki eserleri okunmuş, kimlik yozlaş(tırıl)ması konusuyla ilişkili

malzeme tespit edilerek yazar ve şairler tarafından kullanılan yöntemlere göre metinler tasnif edilmiştir. Bu tasnifin sağladığı bakış açısından hareketle söz konusu eserler edebiyat bilimi bağlamında ele alınmış, farklı söylem biçimlerinin oluşturduğu çeşitli tahrir yöntemlerinin bir bütün olarak Azerbaycan-Sovyet edebiyatına yansıma biçimi ortaya konulmuştur. Bu tarz eserler hakkında Azerbaycan'da veya Türkiye'de yapılmış çalışmalar varsa, bu çalışmalardaki önemli tespitlere de göndermeler yapılarak daha bütüncül bir yaklaşımın sergilenmesi amaçlanmıştır.

B. Literatür Eleştirisi

Çalışmanın temelinde yer alan ideoloji ve kimlik kavramları üzerine sosyoloji, felsefe, siyaset bilimi vb. alanlarda pek çok lisansüstü bilimsel çalışma yapılmıştır. Edebiyat bilimi sahasında da diğer disiplinlere göre daha sınırlı olmakla birlikte, bu yönde çalışmalar görülür. Türkiye'de bu konuda yapılan çalışmaların önemli bir bölümü Türkiye Türklerinin edebiyatını esas alan ve kimliksizleştirmeden ziyade kimlik inşasını konu edinen incelemelerdir. Mehmet Sümer'in "Milli Kimlik İnşasında Edebiyatın Rolü (1911-1920)" isimli doktora tezi, Sadık Albayrak'ın "Ulus Devlet İnşası ve Milli Kimlik Oluşumunun Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Romanlarındaki Yeri" ve Merve Bican'ın "Milli Kimlik İnşası Noktasında Ali Ekrem Bolayır'ın Şiirleri" isimli yüksek lisans tezleri, M. Fatih Kanter'in *Milli Edebiyat Dönemi Türk Şiirinde Benlik Algısı ve Kimlik Kurgusu* ve M. Onur Hasdedeoğlu'nun *Halide Edip ve Yakup Kadri'nin Romanları Ekseninde Türk Edebiyatının Ulus-Devlet Oluşumuna Etkisi* isimli kitapları bunlara örnektir. Türkiye'de kimlik ve ideoloji temelinde "Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları" alanında yapılan çalışmalar ise daha sınırlıdır. Timur Kocaoğlu, Columbia Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezinde Stalin sonrasındaki Özbek ve Kazak edebiyatlarını karşılaştırmalı olarak ele almış ve millî kimlik açısından değerlendirmiştir. Orhan Söylemez ise bu tezin devamı mahiyetinde hazırladığı ve Columbia Üniversitesi'nde savunduğu doktora tezinde 1985'te Gorbaçov ile başlayarak 1991'de sona eren süreçte Kazak edebiyatına yansıyan kültürel/millî kimliği incelemiştir. Yine Orhan Söylemez tarafından hazırlanan *Türk Dünyasında Tarihî Roman ve Millî Kimlik* isimli kitapta Türk edebiyatlarında konusunu tarihten alan ve millî kimliğe vurgu yapan romanlar çözümlenmiştir. Fakat bu tezler kimlik yozlaşmasından ziyade, Sovyet yönetimine karşı millî kimliği koruma çabalarını ele alan çalışmalardır. Cemile Kınacı'nın "Kazak Sovyet Edebiyatında İmaj ve Kimlik" isimli doktora tezini kısmen kimliksizleştirme

bağlamında değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte Azerbaycan Türklerinin edebiyatlarını ideolojik edebiyat-kimlik ilişkisi bağlamında konu alan bir çalışma yapılmamıştır. Yapılan çalışmalarda Azerbaycan edebiyatı yalnızca sosyalist realizm açısından incelenmiş, bu çalışmalar da belirli bir dönem ya da bir edebî tür ile sınırlandırılmıştır. Hasibe Coşkun Orhan tarafından hazırlanan “XX. Asrın İlk Yarısında Azerbaycan Drama Edebiyatında Sosyalist Realizmin Etkisi” isimli yüksek lisans tezini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla Azerbaycan sahasında tüm Sovyet dönemini ideolojik edebiyat ve kimliksizleştirme temelinde inceleyen ve bütün edebî türleri kapsayan bilimsel bir çalışma henüz yoktur. Bu çalışma, literatürdeki bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

C. İdeoloji Kavramı

Sosyal bilimlerde kavramları, farklı disiplinlerde çalışan kesimlerin üzerinde uzlaşacağı şekilde tanımlamak oldukça zordur. Zira sosyoloji, psikoloji, siyaset bilimi, antropoloji, edebiyat bilimi gibi farklı disiplinlerden gelen bilim insanları, kavramlara kendi bakış açılarıyla yaklaşır ve tanımlarının sınırlarını bu yaklaşıma göre belirler. İdeoloji sözcüğü de sosyal bilimlerin pek çok farklı disiplininde kullanılan bir kavramı imlemekle birlikte herkes tarafından kabul edilen genel-geçer bir tanıma sahip değildir. Bu durumun temel sebebi, ideoloji kelimesinin farklı disiplinlerde birbirinden farklı anlamlarda kullanılması ve kullanıldığı alana göre değişik işlevler yüklenmesidir (Ersöz, 2011: 5).

Konuya dair kuramsal literatür incelendiğinde ideoloji kavramının tanımlanmasındaki zorluğa pek çok bilim insanının işaret ettiği görülür. Terry Eagleton, ideolojinin tek bir tanımının yapılamamasını, bu terimin “birbirleriyle bağdaşmaz nitelikte” farklı anlamlara sahip olması ile açıklar. Eagleton’a göre ideoloji, “farklı kavramsal liflerle örülmüş bir doku” olarak nitelenmelidir (2015: 17). David McLellan da ideolojinin “sosyal bilimlerin en kaygan kavramı” olduğunu söyleyerek bu kavramın tanımlanmasıyla ilgili anlaşmazlıklara vurgu yapar (2012: 1).

İdeolojiyi tanımlama ve sınırlarını çizme noktasında düşülen ayrılıkları görmek için belli başlı düşünür ve kuramcıların “ideoloji” tanımlarına ve ideoloji kavramına yükledikleri anlamlara bakmak yeterlidir. Kavramın mücidi olan Tracy, ideolojiyi “doğru düşünmenin bilimi” olarak tanımlarken Marks “yanlış bilinç” ile özdeşleştirerek sözcüğün olumlu imgelemine tamamen tersine çevirir. Lenin bu

kavramı “bir sınıfın dünya görüşü” olarak niteleyerek sosyal sınıf vurgusu yaparken Gramsci ideolojinin “toplumu bir arada tutan siva” olduğunu söyler. Althusser ise bu kavramı “maddi bir pratik” olarak görür (Ersöz, 2011: 5). Tüm bu farklı bakış açlarına rağmen sosyoloji, siyaset bilimi, felsefe ve dilbilimi gibi alanlarda çalışan bilim insanları ideoloji kavramının tanımını yapma çabasından geri durmamıştır. *TDK Türkçe Sözlük* ideolojiyi, “Siyasal veya toplumsal bir öğretiyi oluşturan bir hükümetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dinî, moral, estetik düşünceler bütünü.” olarak tanımlar (www.sozluk.gov.tr, 2019). Teun Van Dijk, ideolojinin kitlelerin inançlarına ve toplumsal pratiklerine temel teşkil eden bir takım inançlarla ilişkisini göz önüne alır ve ideolojiyi “bir grubun üyelerinin köklü inançları” olarak niteler (2015:17).

Edebiyat eleştirmeni Terry Eagleton da *İdeoloji* isimli eserinde birden fazla ideoloji tanımı ortaya koyar. “Toplumsal yaşamda anlam, gösterge ve değerlerin üretim süreci”, “Belirli bir toplumsal grup veya sınıfa ait fikirler kümesi”, “Bir egemen siyasi iktidarı meşrulaştırmaya yarayan fikirler”, “Toplumsal çıkarlar tarafından güdülenen düşünme biçimleri”, “Söylem ve iktidar konjonktürü”, “Eylem amaçlı inançlar kümesi” gibi tanımları veren Eagleton (2015: 18), daha sonra tanımların aralarındaki çelişkilere dikkat çeker. Bir ideolojinin “toplumsal çıkarlar tarafından güdülen bir inanç kümesi” olarak kabul edilmesi durumunda diğer bir tanımda geçen “toplumdaki egemen düşünce biçimini ifade etme” özelliğini taşıyamayacağını belirtir (2015: 18). Zira iktidarlar tarafından topluma egemen kılınan düşünce biçimleri çoğu zaman toplumsal çıkarlardan ziyade iktidarın çıkarlarını güvenceye alır. Bu tanımlarda ideolojinin eyleme kaynaklık eden inançları kapsamayı, iktidar-söylem bağıntısıyla ilişkili olması ve bir iktidarı meşrulaştırma işlevi üstlenmesi gibi hususlara dikkat çekildiği görülür.

İdeoloji kavramının tanımlanmasında görülen farklılık ve çelişkilere rağmen bu kavramın insanlarda uyandırdığı ortak bir olumsuz çağrışım vardır. Çoğu ideoloji tanımı esas alındığında insanların büyük bölümü sözcüğün bu olumsuz çağrışımı nedeniyle “kendi düşünme biçimlerinin ideolojik olduğunu” kabul etmek istemez (Eagleton, 2015: 19). David McLellan da benzer şekilde ideoloji kavramının “kötü bir çağrışıma” sahip olduğunu ve insanların kendi düşüncelerinin ideolojik olduğunu “içgüdüsel olarak reddettiğini” ifade eder. McLellan’a göre bu durumun temel sebebi

ideolojinin “kaygan bir kavram” olması ve insanların kendi düşüncelerinin bu kaygan zemine oturduğunu kabul etmek istememesidir (2012: 1). Dijk de belirli bir ideolojiyi benimsemiş insanların “Biz doğru bilgiye sahibiz, onlar ideolojiye sahip.” diyerek karşı tarafı itham ettiğini belirtir (2015: 18). Çoğunlukla kendi düşünce biçimlerini ideolojilerin üzerinde aşkın birer hakikat olarak gören insanlar, bu düşüncelerinin ideolojik bir arka planı olduğunu kabullenmez ve karşıt görüşü ideolojik olarak nitelendirir. Zizek, ideolojik olarak itham edilen bir durumun tersine çevrilmesinin de “en az kendisi kadar” ideolojik olduğunu savunur. (2011: 48). Bu noktadan hareketle Zizek, bir ideolojinin kendisini “ideolojik diye görülüp bir kenara atılan Öteki’ye karşı mesafe takınarak” tanımladığını ifade eder (2011: 271-272). Zizek’in bu tespitinden hareketle, kitlelerin “karşı taraf”ın düşüncesini ideolojik olmakla suçlayarak o düşünceyle arasına bir mesafe koyduğunu ve bu şekilde kendi doğrularını, ideolojik karşıtlık ve ötekileştirme ilişkisiyle inşa ettiğini söylemek mümkündür.

Tanımı üzerinde uzlaşamayan ve insanların çoğunun kendi düşünce biçimiyle irtibatlandırmaktan kaçındığı bir sözcük olan ideolojiyi doğru değerlendirmek için, bu kavramın tarihsel arka planına bakmak ve ortaya çıktığı süreçteki koşulları göz önünde bulundurmak faydalı olacaktır. İdeoloji kavramı, Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıkar. Fransız Devrimi’nin arka planında düşünsel bir süreç olduğu gibi, benzer şekilde ideoloji kavramının ortaya çıkmasını sağlayan felsefi bir süreç vardır (Özbek, 2011: 12). Bu kavramın doğuşunu sağlayan düşünsel birikim, Aydınlanma döneminde teşekkül eder. Aydınlanma düşünürlerinin temel özelliği aklı ön plana çıkartmaları ve aklın din gibi bir otorite tarafından kısıtlanmasına şiddetle karşı olmalarıdır. Bu durum Aydınlanmacı anlayışın Hıristiyan düşüncesiyle çatışmasına neden olur. Rasyonalist düşünürlerinin din ile ilgili yaklaşım biçimleri, ideoloji kavramının düşünsel temellerini de şekillendirir. Bu nedenle ideoloji kavramı, Aydınlanmacı düşüncenin felsefi bakış açısının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır denilebilir. Zamanla sosyal bilimcilerin en çok tartıştığı kavramlardan birisi hâline gelen ideoloji sözcüğü, Aydınlanma filozoflarının idea (fikir) ve logos (bilim) sözcüklerini birleştirmesiyle oluşur. Bu düşünürler kendilerini “ideolog” olarak adlandırır (Ersöz, 2011: 6).

İdeoloji kavramını ilk olarak kullanan kişi rasyonalist bir düşünür olan Antoine Louis Claude Destutt de Tracy’dır. Tracy’ye göre ideoloji, bilimler için “temel bir kavram”dır. O, ideolojiyi “düşünceler bilimi” olarak kavramsallaştırır. Yani ideoloji

sözcüğü “felsefi-bilimsel” disiplin özelliği taşıyan bir kavramdır (Özbek, 2011: 12; Ersöz, 2011: 10). Tracy, düşüncelerin doğuştan geldiği fikrini reddeder ve insanların tüm fikirlerinin “fiziksel duyulara” dayandığını savunur. Ona göre toplumda adalet ve huzurun sağlanması için düşüncelerin kökenleri metafizik ön kabullerden uzak bir şekilde, rasyonel yöntemlerle araştırılmalı ve bu sayede insanların evrensel ihtiyaçları ortaya çıkartılmalıdır (Mclellan, 2012: 6).

Tracy'nin ideoloji kavramına yüklediği bu anlam göz önünde bulundurulduğunda, sözcüğün olumlu bir nitelik taşıdığı görülür. Zira Tracy, ideoloji kavramına bilimsel bir kimlik kazandırır; aklın ve bilimin yüceltiildiği Aydınlanma döneminde bir kavramın bilimsel nitelikli olması, o kavramın olumlu algılandığı anlamına gelir. Mclellan da ideoloji kavramının ilk başta “olumlu ve ilerici” bir anlam taşıdığını söyler (2012: 6). Ancak bu kavram, taşıdığı olumlu çağrışımı sürekli koruyamaz. Bu durumun temel sebebi ideoloji sözcüğünün bilimsel kimliğini kaybetmesi ve siyaset ile bağlantılı olarak zaman içerisinde yeniden şekillenmesidir (Ersöz, 2011: 10). Buna bağlı olarak ideoloji, siyasi muhaliflerin düşüncelerini çarpıtma işlevi gören bir engel, insanın sistematik olarak hatalı düşünmesine yol açan bir tahrif unsuru ya da somut gerçeklikten kopuşu imleyen bir fikirler kümesi olarak algılanmaya başlar (Cevizci, 1999: 448).

İdeolojiler politik ya da toplumsal bir öğretiyi meydana getirerek insanların eylemlerini yönlendirir. Bu nedenle ideolojiyi “belli bir toplumsal yapıyı yansıtan düşünceler dizgesi” olarak görmek mümkündür (Cevizci, 1999: 448). İdeolojilerin toplum ve politik eylem ilişkisini biçilendirmesi, kavramın siyasi güç ilişkilerinde önemli rol oynamasına neden olur. Bunun bir sonucu olarak ideolojinin tarihsel gelişim serüveni, önemli ölçüde siyasetçi ve sosyal bilimcilerin yaklaşımlarıyla şekillenir. İdeoloji kavramını olumsuz anlamda ilk kullanan siyasetçi Napoleon Bonapart'tır. Bunda Napolyon iktidarının Aydınlanmacı ideologlarla çatışma hâlinde olan dinî kurum ve otoritelerce desteklenmesinin de rolü vardır (Mclellan, 2012: 6). Napoleon iktidara geldikten sonra ideologlarla fikir ayrılıkları yaşamaya başlar ve onları siyasi açıdan bir tehlike olarak görür (Ersöz, 2011: 11). Napoleon'un ideoloji kavramına yüklediği olumsuz anlamdan sonra bu sözcük “yanlış bilinç” ya da “yanlış kuram” manalarında kullanılmaya başlar. Sözcüğün bu anlamı yüklenmesi ideolojinin hakikat ile ilişkisinin koptuğu anlamını taşır. Napoleon'a göre Aydınlanma filozofları ve ideologlar

hakikatten uzaktır. Başka bir deyişle bir şey ne kadar ideolojikse o kadar hakikatle ilişkisini yitirmiş demektir. Napoleon'un bu tutumu sonucunda ideoloji kavramının algılanış biçimi olumsuz yönde değişir ve ideologlar din ve devlet düşmanı olarak görülür. Bu süreçte devletin karşılaştığı her türlü tehlikenin faturası ideologlara çıkartılır (Özbek, 2011: 46-47).

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise ideoloji kavramı üzerine yapılan tartışmalar Karl Marks ve Auguste Comte ile iki farklı yöne evrilir. Ancak günümüze kadar gelen tartışma da asıl belirleyici düşünür Karl Marks olur. Bu çalışmanın konusu da Marksist-Leninist ideolojinin edebiyat ve kimlik ilişkisine etkisi olduğundan Marks'ın ideoloji konusundaki düşünceleri üzerinde durmak yerinde olacaktır. Karl Marks, ideoloji kavramının ortaya çıkmasında ve gelişmesinde rolü olan düşünürleri okuyarak değerlendirir ve kendi eleştirel yaklaşımıyla yeni bir ideoloji düşüncesi ortaya koyar. Bu anlamda ideoloji kavramının ortaya çıkış sürecini ve düşünsel temellerini bilir. Marks, ideoloji kavramına tıpkı Napoleon gibi olumsuz bir anlam yükler. Ancak onun Napoleon'un ideoloji anlayışını aynen benimsediğini söylemek de doğru değildir. Marks'ın ideoloji kavramına menfi bakmasında Feuerbach ile girdiği tartışma neticesinde ortaya çıkan din eleştirisinin temel etken olduğu görülür. Marks, ideoloji konusunda müstakil bir çalışma yapmaz. Dolayısıyla onun ideoloji kavramına bakış açısını doğru belirlemek için eserlerini bütüncül bir gözle incelemek gerekir. Marks'ın ideoloji kavramına değişik yerlerde farklı anlamlar yüklemesi bu tarz bir değerlendirmeyi zorlaştırır (Özbek, 2011: 50-51).

Eagleton, Marks'ın ideolojiye yaklaşımını açıklarken yabancılaşma kavramıyla ilişki kurar. Eagleton'a göre Marks'ın ideolojiye dair teorik görüşleri, yabancılaşmaya dair ortaya koyduğu kuramsal yaklaşımların bir bölümünü oluşturur. Bu nedenle onun ideoloji teorisini en belirgin yansıtan metinler *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları* başta olmak üzere yabancılaşma kuramını açıkladığı eserleridir. Bu metinlere bakıldığında Marks'ın insanın üretim sürecine vurgu yaptığı görülür. Despotik iktidarlar, aslında insan faaliyetlerinin birer ürünü olan toplumsal fenomenleri ele geçirerek geniş kitlelerde bu fenomenlerin yabancı bir güç gibi algılanmasına neden olur. Söz konusu toplumsal fenomenlerin iktidarlar eliyle insan tasarımı olarak görülmesi engellenince, insanlar kendi etkinliklerinin ürünü olan “şeyler”e teslim olur ve bunların varoluşunu kaçınılmaz olarak görür. Marks'ın “şeyleşme” kavramıyla ifade ettiği bu durum

yabancılaşmayla ilişkilidir ve Marks'a göre bu tip bir yabancılaşma sadece insan ürünleri için değil, bilinç ve fikirler için de geçerlidir. Marks ve Engels'in *Alman İdeoloji* isimli eseri, Marks'ın bu görüşünden hareketle ideoloji konusundaki görüşlerini somutlaştırması bakımından önemlidir. Nasıl insan faaliyetinin ürünleri yabancılaşmayla birlikte tersine dönüyorsa insan bilinci de aynı süreçten geçebilir. Aslında bilinç insanların toplumsal pratiğinin bir ürünüdür fakat bu gerçek görmezden gelinerek fikirlerin özerk birer varlık olduğu kabul edildiğinde gerçeklik yanlış yorumlanır. Buna neden olan de ideolojilerin bilincin ve fikirlerin insan tarafından üretildiğini yok sayarak onları doğallaştırmasıdır. Gerçekliği saptıran bu terse çevirme işlemini Marks "camera obscura"²ya benzetir. Marks'a göre ideolojiler insanı ve yaşam koşullarını tıpkı bir "camera obscura" gibi tepetaklak eder (Eagleton, 2015: 103-104).

Marks'ın ideolojiye olumsuz bir anlam yüklemesinde temel gerekçe, gerçekliğin ideolojiler aracılığıyla tersyüz edilmesi nedeniyledir. Marks'ın bu noktaya ulaşmasında Alman idealizmi ve Hegel'in fikirlerine karşı eleştirel yaklaşımının rolü olduğu görülür. Hegel'e göre idea/fikir ampirik dünyada kendisini zorunlu olarak maddileştirir. Marks bu yaklaşıma karşı çıkar ve Hegel'in bu yaklaşımının ideayı sivil toplumu belirleyen evrensel bir hakikat olarak sunduğunu söyler. Oysa Marks'a göre idea da insanın üretimidir ve toplumdan bağımsız bir şekilde var olamaz. Fakat ideolojiler hakikati tersyüz ederek böyle bir yanılsama oluşturur (Bottomore, 1993: 280). Gerçekliğin tersine çevrilmesinden ideolojileri sorumlu tutması, Marks'ın ideolojiyi "yanlış bilinç" ile ilişkilendirdiğini gösterir. Her ne kadar "yanlış bilinç" ifadesini ideoloji için ilk kez kullanan Engels olsa da, (Aktaş, 2012: 49) Marks'ın ideolojiye bakış açısı bu kavramın semantik çağrışım alanıyla uyumludur. Bu nedenle Marks'ın ideolojiyi "yanlış bilinç" olarak gördüğü düşüncesi pek çok sosyal bilimci tarafından doğru kabul edilir.

Marks'ın, somut üretim ilişkilerini "ide"lerin (fikirlerin) kaynağı olarak görmesi, üretim güçleriyle ideoloji arasında bağıntı kurmasını sağlar. Marks, egemen sınıfın

² Fotoğrafçılıkta kullanılan "camera obscura" ifadesi "karanlık oda" anlamına gelir. Fotoğraf makinesi ve kameranın ilk örneği olan camera obscura, Marks ve Engels tarafından ideolojiyi tanımlamakta bir metafor olarak kullanılır. Camera obscura cihazı, teknik özelliği gereği dışarıdan gelen görüntüyü 180 derece ters çevirir. Marks ve Engels'e göre ideoloji de gerçekliği çarpıttığı ve tersyüz ettiği için camera obscuraya benzer (Satır, 2018: 567).

ideolojisinin aynı zamanda o topluma egemen olan ideoloji olduğunu düşünür. Dolayısıyla maddi üretim güçlerini elinde bulunduran sınıf aynı zamanda düşünsel üretim araçlarına da sahip olacaktır. Bu yaklaşıma göre egemen düşünceler, egemen maddi ilişkilerin düşünsel ifadesinden başka bir şey değildir (Özbek, 2011: 63-65). Marks bu düşüncesini “Toplumun egemen maddi gücü olan sınıf, aynı zamanda onun egemen manevi gücüdür.” sözleriyle ifade eder. İdeolojilerin üretim ilişkileriyle koşullanması, her ideolojinin sınıfsal karaktere sahip olmasına ve belli bir sınıfın çıkarlarını dile getirmesine neden olur (Buhr-Kosing, 1999: 198).

Toplumsal yapının her alanında olduğu gibi ideolojinin hayata yansımada da egemen bir kesim ve onun dayatmalarına maruz kalarak ezilen kitleler varsa, buradaki karşılıklı etkileşim nasıl olacaktır? Marks, ideolojiyi belirleyen egemen sınıfın düşünsel işlemlerle maddi işlemleri birbirinden ayırdığını ve kendi içerisinde bir iş bölümü yaparak düşünsel işlemleri ideologlara yüklediğini savunur. Bu ayrıma göre maddi işlemler üstlenen ikinci kısım edilgen durumdadır ve ideologların ortaya koyduğu düşünsel süreçleri onaylamakla yetinir (Özbek, 2011: 64). Başka bir deyişle ideoloji, toplumsal denetimi sağlamak adına ortaya konulan fikirlerden oluşur ve toplumsal yapının nasıl işleme gerektiği hakkında halk kitlelerini yönlendirir. Bunu yaparken de sembollerden ve kültürel uygulamalardan yararlanan egemen kesimler, kendi değer ve kavramlarını meşrulaştırma yoluna gider (Gürçınar, 2015: 449).

Marks’a göre yönetime talip olan her toplumsal sınıf kendi ideolojisini toplumun geri kalan kesimlerine kabul ettirmek zorundadır. Proletaryanın da iktidarı ele geçirebilmesi için önce kendi ideolojisini topluma yayması gerekir. Her toplumsal sınıf kendi ideolojisini “evrensel hakikatler” olarak sunmak ister. Marks, sadece proletaryanın düşünsel ürünlerinin hakikat olduğunu, diğer sınıfların bu tarz bir iddia ile ortaya çıkmalarının “ideolojik” kabul edilmesi gerektiğini söyler. Bu bakış açısına göre sadece işçi sınıfı, kendi düşünceleri vasıtasıyla toplumun tamamını hegemonyası altına almaya çalışmakta mazur görülebilir. Diğer toplumsal sınıfların böyle bir çaba içerisine girmesi “ideolojik”tir, yani meşru değildir (Özbek, 2011: 68-69). İşçi sınıfının ideolojisini diğer ideolojilerden ayırarak meşru hâle getiren unsur, “bilimsel temellere” dayanıyor olmasıdır. Sosyalizmi ve sınıfsız toplumu kurma hedefinde olan bu ideoloji, işçi sınıfının tarihsel görevini bilimsel şekilde ortaya koyduğu ve devrimci eylemlere rehberlik ettiği için diğer ideolojilerden farklıdır (Buhr-Kosing, 1999: 198).

Marks'ın ideolojiye dair görüşlerinin siyasi anlamda uygulanması, Sovyetler Birliği döneminde ilk kez Lenin tarafından gerçekleştirilir. Bu çalışmanın ana konusunu Azerbaycan Türklerine dayatılan ideolojik edebiyat oluşturduğu için, bu dayatmayı yapan siyasi yapılanmanın kurucu lideri olan Lenin'in ideoloji konusundaki görüşleri ayrı bir önem taşır. Lenin, Marks ve Engels'in eserlerini ayrıntılı olarak incelemiş ve bu eserlerden düşünsel anlamda etkilenmiş bir siyasi liderdir. Bununla birlikte Lenin, Marks ve Engels'in ideolojik güçlere ilişkin yaptığı tespitleri teorik olarak çok fazla sorgulamaz. Onun odaklandığı temel nokta, teorik zeminden ziyade ideolojinin “devrimci pratik” açısından önemidir (Özbek, 2011: 74).

Lenin'e göre sınıf mücadelesinin şiddetlenmesine bağlı olarak başta işçi sınıfı olmak üzere her sınıfa ideolojik bir konum atfederek toplumsal sınıfları tahlil etmek ve strateji belirlemek gerekir. Bir fikri problemlili hâle getiren o fikrin ideolojik olması değil, hizmet ettiği sınıfın çıkarlarıyla ilişkilidir. Burjuva sınıfının çıkarlarına hizmet eden fikirler sorunludur. Öyleyse burjuva ideolojisini güçlendirecek tutumlardan uzak durulmalı, sosyalist ideoloji güçlendirilmelidir (McLellan, 2012: 27).

Lenin, ideoloji kavramını ele alırken iktidar olanların iktidarlarını nasıl sürdürdüklerini, bir iktidarın nasıl yıkılabileceğini ve yeni bir iktidarın nasıl kurulabileceğini sorgular. Siyasi bir lider olan Lenin'in ideoloji kavramına yaklaşımı, kendi politik hedeflerine doğru ilerlerken karşılaştığı sorunları çözmeye dönük pratik bir tutumdur. O, ideolojiden pratik bir kavram olarak istifade etmek istediği için Marks'ın bu kavrama yüklediği olumsuz çağrışımı devam ettirmez. Lenin ile birlikte ideoloji kavramının olumsuz çağrışımından sıyrılması ve “ideolojik mücadele”nin devrimci bir metot olarak öne çıkması, kavramın tarihsel seyri ve bu sürecin siyasete etkisi açısından önemli bir kırılma yaratır (Özbek, 2011: 74).

Lenin'in, ideoloji kavramını devrimci mücadelenin bir aracı olarak yeniden yorumlamasında işçi sınıfının bilinç düzeyine dair düşüncelerinin de rolü vardır. *Ne Yapmalı* adlı eserinde Lenin, proletaryayı devrime yönlendirmeye gerek olmadığını savunan ve “ekonomistler” adıyla bilinen bir grup Marksiste cevap verir. Lenin'e göre işçiler arasında sınıf bilinci yeterince gelişmiş değildir. Bu nedenle işçi sınıfının kendi başına örgütlenecek kabiliyeti yoktur ve bir öndere ihtiyacı vardır. Eylemlere önderlik eden ideolojilerdir ve işçi sınıfının bir ideoloji geliştirme kabiliyeti de yoktur. Bu nedenle proletarya, burjuva ideolojisi ya da sosyalist ideoloji arasında seçim yapmak

zorundadır. Lenin'e göre burjuvazi kendi ideolojisini bir silah olarak kullanıyorsa sosyalistler de aynı hakka sahip olmalıdır. İşçi sınıfının bilinçlenmesini sağlamak için gerekirse propaganda yoluna da başvurarak sosyalist ideolojiden faydalanmak gerekir (Mardin, 1992: 40-41).

Lenin, ideolojinin ulusal kültürle olan ilişkisine de dikkat çeker. Her ulusun kültüründe hem demokratik-sosyalist kültüre hem de burjuva kültürüne ait unsurlar bulunur. Fakat "ulusal kültür" olarak somutlaşan fenomende bu iki kültür türü arasında burjuva kültürünün lehine bir dengesizlik vardır. Bu durum, ulusal kültürün burjuvalar, toprak sahipleri ve din adamları tarafından oluşturulmasının bir sonucudur. Öyleyse demokratik-sosyalist kültürün geliştirilmesi gerekir. Lenin, kültür kavramını ideolojiyi de kapsayacak şekilde kullanır. Dolayısıyla sosyalist kültürün geliştirilmesi aynı zamanda sosyalist ideolojinin de inşasını gerektirir (Bağdatlıoğlu, 2019: 38-39).

Lenin, ideoloji üzerine görüşlerini ifade ederken Marksist bir anlayışla toplumsal ilişkilerin maddi ve ideolojik olarak ikiye bölündüğünü söyler. Bu yaklaşıma göre ideolojik ilişkiler, maddi ilişkilerin üzerinde bir üst yapı oluşturur. Lenin'in bu düşünce biçimi, "materyal olan" ile "ideolojik olan"ın karşıtlığına dayanır. Bu karşıtlık farklı düzlemdeki iki kavrama dayandığı için Haug ve Elfferding gibi düşünürler tarafından eleştirilir. Eleştirinin temelinde diyalektik materyalizmde "immateryal olan" hiçbir şeyin var olmadığı görüşü yer alır. Bu nedenle Lenin'in materyal olan ve ideolojik olanı farklı düzlemde yer alan iki kavram olarak karşı karşıya getirmesi, diyalektik materyalizm açısından felsefi tutarsızlık olarak görülür (Özbek, 2011: 75-76). Fakat Lenin için felsefi/teorik tutarlılıktan ziyade pratik faydanın önemli olduğu da ortadadır. Zira onun amacı kitleleri kontrol ederek devrimi gerçekleştirmek ve kendi öngördüğü iktidar yapısını kurmaktır.

Lenin'e göre "ideolojik önderlik", teori ve pratik çalışmanın bir arada olmasını gerektirir. Teori olmadan ideolojik önder olunamaz. O, Marksizmi "çalışan sınıfın ideolojisi" olarak tanımlar (Özbek, 2011: 76). Lenin'in bir taraftan ideolojiyi işlevsel bir pratik hâline getirmek adına diyalektik materyalizm görüşüyle ters düşmeyi göze alan yorumlar yaparken diğer taraftan ideolojik önderlik için teori ve pratik bütünlüğünü olmazsa olmaz şart görmesi, bir çelişki izlenimini uyandırır. O, Marks'ın alt yapı-üst yapı diyalektiğiyle ideoloji kavramına açıklık getirerek -her ne kadar Haug ve Elfferding'in eleştirisini olsa da- bir Marksist gibi davranmaya çalışır. Lenin'in

Marksizmi çalışan sınıfın ideolojisi olarak görmesi ve ideolojik önderlikten bahsetmesi, tamamen işçi sınıfını harekete geçirme kaygısı taşır. Bu nedenle ideolojik önderin sahip olması gereken “teori”yi, diyalektik materyalizm ile çelişmeyen felsefi düşüncelerden ziyade sosyalist ideolojinin propagandasını yapmaya dönük söylemler olarak yorumlamak daha doğru olacaktır. Çalışmanın ilerleyen bölümünde Leninist ideolojinin propaganda ile ilişkisi ortaya konulurken bu yaklaşım daha da aydınlatılacaktır.

Lenin’in ideolojiden bir araç olarak yararlanma isteği, onun felsefi tartışmalara girerek ideolojinin hakikati yansıtabileceğini kanıtlamasını gerekli kılar. Bu nedenle Lenin, *Materyalizm ve Ampiryokritisizm* adlı kitabında “hakikatin bir ideolojik form olması” ve “nesnel hakikat” konularında Bogdanow ile tartışmaya girer. Lenin’in buradaki amacı insan dışında bir hakikatin varlığını kanıtlamaktır. Hakikat, ideolojik bir form olduğu kabul edildiğinde insandan bağımsız nesnel bir hakikatin var olamayacağı kabullenilmek zorundadır. Çünkü ideolojilerin tamamı insana aittir. Lenin, Bogdanow’un nesnel hakikati kabul etmeyen bu anlayışını eleştirirken gerçeklik konusunda bir kavramsallaştırmaya gitmek durumunda kalır. Bu durum Lenin’in “bilimsel ideoloji” kavramını oluşturmasını da beraberinde getirir. Lenin’in kavramsallaştırdığı bilimsel ideoloji, bilimsel olmayan ideolojilerin, örneğin dinsel ideolojinin karşıtıdır. Aslında bu kavram, Lenin’in Bogdanow ile giriştiği tartışmada varlığını kanıtlamaya çalıştığı “nesnel hakikat”e denk düşer (Özbek, 2011: 77-79). Lenin’e göre Marksizm nesnel gerçekliğe tekabül ettiği için bilimsel bir ideolojidir. Parti müdahalesi ile bu bilimsel ideoloji, uzun zamandır hâkim olan burjuva ideolojisine alternatif üretebilir ve işçi sınıfını doğru şekilde yönlendirebilir (McLellan, 2012: 27-28).

Lenin’in ideoloji kavramını farklı anlam ve bağlamlarda kullanması, Haug ve Elfferding gibi düşünürler tarafından Rus işçi hareketinin mücadele aşamalarıyla açıklanır. Çok yönlü olan bu mücadelenin bir boyutunu da ideolojik mücadele oluşturur. Sinan Özbek’e göre Lenin’in *Halkın Dostları Kimlerdir?* isimli eseri, ideolojik mücadele kapsamında değerlendirilmelidir. Bu kitapta Lenin, sosyalistlerin kitleleri kendilerine nasıl çekebileceği sorusunu cevaplandırmaya çalışır. Lenin, ideolojik mücadelenin sınıf mücadelesi ve toplumsal şartların durumuna göre yeniden biçimlenmesi gerektiğini savunur. Bu görüş, siyasi gücün toplumsal şartları ve sınıf

mücadelesinin durumunu dikkatli bir şekilde takip etmesi zorunluluğunu da beraberinde getirir. Çünkü bu noktada meydana gelecek değişiklikler, ideolojik mücadelenin de yeniden şekillenmesini gerektirecektir. Siyasi gücün görevi, değişen şartlara göre ideolojik mücadeleyi yeniden şekillendirmekle bitmez; aynı zamanda üretilen yeni ideolojik mücadele biçiminin kendi tabanı tarafından benimsenmesi için de ayrı bir ikna süreci gereklidir (2011: 80-82).

Lenin'in ideolojiyi devrimci mücadele aracı olarak değerlendirmesi, onun bu kavramı basite indirgediğine dair eleştirilere neden olur. Mclellan'a göre bu indirgemecilik ve beraberinde getirdiği "nötr" ideoloji anlayışı, 1917 Ekim Devrimi ile Lenin'in zafer kazanmasından sonra "Ortodoks Marksistler" tarafından benimsenerek nesilden nesle aktarılır. Bunun bir sonucu olarak da ideolojinin "eleştirel analitik gücü" kaybolur (2012: 28). Mclellan'ın eleştirisi, Lenin'in yaklaşımıyla ideolojinin sosyalizm ve sınıfsız topluma ulaşmak için kullanılan bir araca dönüştüğünü gösterir. İdeolojinin sınırları Leninizmin ilkeleriyle belirlidir. Marksizme yeni yaklaşımlar getirmek isteyenler dahi çoğu zaman "Leninist değerlerin propagandasının yapılarak benimsenmesi" ilkesinden saptıkları gerekçesiyle ortodoks Marksistlerin eleştirisine uğrar.

Lenin sadece ideolojinin değil, ideolojik mücadelenin de sınırlarını ve meşruiyet çizgilerini belirler. Bu süreçte kimlerle hangi gerekçelerle ittifak yapılabileceğine Lenin tarafından karar verilir. Sinan Özbek, *İdeoloji Kuramları* isimli eserinde Lenin'in "ideolojik mücadele" kavramına yüklediği iki temel anlam olduğunu söyler. Lenin'e göre öncelikle proletaryanın burjuvaziye karşı zorunlu olarak ideolojik mücadele vermesi gerekir. Bu mücadelenin ikinci boyutu ise burjuvazi dışındaki sınıf ve gruplara yöneliktir. İkna etme esasına dayalı bu mücadele ile söz konusu sınıf ve gruplarla ittifaklar sağlanması amaçlanmalıdır (2011: 89). Buradan hareketle ideolojik mücadelenin birinci ayağının bir zorunluluğun neticesi, ikinci ayağının ise konjonktürel ve pragmatist bir yaklaşım olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

İdeolojiye Marksist literatür düzleminde bakıldığında, Marks ve Lenin'den başka görüş dile getiren ve kavrama farklı bakış açılarıyla yaklaşan teorisyenlerin olduğunu da söylemek gerekir. Bunlar içerisinde özellikle Gramsci, Althusser ve Fredric Jameson'ın görüşleri, Marksist edebiyat eleştirisine katkıları bakımından da önemlidir. Gramsci ve Althusser, ikinci kuşak Avrupalı Marksist düşünürlerdendir. Her iki

düşünürün de sadece ekonomik alt yapı analizlerinden hareketle üst yapının tam olarak açıklanamadığı fikrinde birleştikleri görülür. Gramsci, “Ortodoks Marksizm” anlayışından farklı olarak kapitalist toplumlarda iktidarların sadece baskıcı araçlar kullanmadığını savunur. Kitleleri ikna esasına dayanan baskıcı olmayan araçlar da vardır ve ideoloji söz konusu ikna araçlarının işleyişinin sürdürülmesinde görev alır. Gramsci bu noktada “hegemonya” kavramını kullanır. Kapitalist toplumlar kitlelerin rızasını kazanmak için edebiyat, medya, kilise, sendika gibi kurumlardan faydalanır. Batı toplumlarında yüksek bir kültür vardır. Bu nedenle Rusya’da olduğu gibi yalnızca bir devrim yaparak iktidarı ele geçirmek mümkün değildir. Sosyalizme ulaşmak için bir karşı hegemonya söylemi de oluşturmak gerekir. Bu da devrimci mücadelenin ekonomik, politik, toplumsal, kültürel ve ideolojik zeminlerde bir bütün olarak yürütülmesini gerektirir. Yani devrimden sonra da iktidar gücünü “bütüncül kültürel yapı” ile desteklemek lazımdır. Bu yaklaşım, sosyalistler tarafından oluşturulacak karşı hegemonyanın entelektüel yönünün beslenmesinde ideolojinin önemli bir güç olarak ortaya çıkmasına neden olur (Dağtaş, 1999: 343-344). Gramsci’nin görüşlerinden hareketle edebiyatın, ideolojik söylem ve içeriklerle “karşı hegemonya” oluşturmak ve bu sayede kitleleri ikna ederek sosyalist değerlerin benimsenmesini sağlamakla yükümlü olduğu söylenebilir.

Althusser de Gramsci’ye benzer şekilde kapitalist devletlerin sadece baskı araçları kullanmadığını savunur ve *Devletin İdeolojik Aygıtları* adlı eserinde “baskı aygıtları” ile “ideolojik aygıtlar” arasında ayırım yapar. Althusser’e göre ideoloji, gerçekliğin kurucu ögesidir. Buna bağlı olarak her toplumda gerçeklik, hâkim olan ideolojik düzene göre şekil alır. Gerçekliğin bireyler tarafından algılanma biçimini belirleyen de bizzat ideolojidir. Çünkü bireyler, egemen ideoloji tarafından kendilerine verilen gözlükle hayata ve gerçekliğe bakar. Althusser, klasik “Ortodoks Marksizm” düşüncesinden farklı olarak ideolojiyi ekonomik ilişkilerin dışına taşır (Althusser, 2003: 76; Sucu, 2012: 31-32). Medya, okul, kilise ve edebiyat, devletin ideolojik aygıtlarındandır. İdeoloji, gerçekliğin temsilini kendi istediği şekilde dönüştürür. Bunun sonucunda bireyler gerçekliğe bu mekanizmalardan gelen bakış açısıyla yönelir. Althusser’in yaklaşımına göre ideoloji bireyleri birer özne konumuna getirir ve ideolojik düzende bu öznelerin toplumsal amaçları, görev ve sorumlulukları

önceden bellidir. Devlet, her öznenin ideolojik düzene uygun davranıp dayanmadığını denetleyerek kitleleri kontrol altında tutar (Sucu, 2012: 39-40).

Fredric Jameson, ideolojilerin gerçekliği doğru bir şekilde yansıtmadığını, tam tersine yapay bir gerçeklik oluşturarak bunları “dünya görüşü” olarak popülerleştirdiğini savunur. Jameson’a göre ideolojiyi “mitleştirilmiş düşünce eğitimi” olarak kabul etmek mümkündür. Sovyet propaganda dili üzerine çalışan Hanife Saraç, Jameson’un ideolojiye dair bu görüşlerini sosyalizmin oluşturduğu modern mitlerle ilişkilendirir (Saraç, 2019: 55). Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alınacağı gibi Sovyet yönetimi ideolojik edebiyat vasıtasıyla oluşturduğu modern mitleri okuyucuya aktarmak ve bu sayede gerçekliğin temsilini kendi çıkarları doğrultusunda dönüştürerek geleneksel kimlik değerlerini tahrip etmek ister.

Buraya kadar ideolojinin gelişim seyrine dair aktarılan tarihî süreç, Marksist düşünce geleneği içinde ideoloji kavramının farklı yaklaşımlarla değerlendirildiğini ve teorisyenlerin genel anlamda ideoloji-gerçeklik ilişkisi üzerine yoğunlaştıklarını gösterir. Genel eğilim, kapitalist sistemle yönetilen toplumlarda iktidarların ideoloji vasıtasıyla gerçekliği çarpıttığı ve ikna yöntemiyle kendi meşruiyetlerini sağlarken ideolojiden faydalandıkları yönündedir. Sosyalist toplumun oluşturulma sürecinde ise kavramın bu olumsuz çağrışımı değişir ve “ideolojik mücadele” devrimci bir metot olarak ortaya çıkar. Hatta devrim sonrasında sosyalist değerlerin sağlamlaştırılması için çok yönlü bir mücadele gerektiği, kültürel yapıyı oluşturacak “karşı hegemonya”nın ideolojik söylemlerle inşa edilme sürecinde edebiyattan faydalanmanın zaruri olduğu savunulur. Bu çalışma açısından asıl önemli olan Lenin’in görüşleriyle yaşanan kırılma ve Leninist mücadele metodunda ideolojinin edebiyatla ilişkilendirilmiş rolüdür. Lenin’in, Marksizmi “işçi sınıfının ideolojisi” olarak tanımlaması ve devrimci mücadelenin bir metodu olarak “ideolojik mücadele” yöntemini önermesi, Marksist-Leninist felsefe temelinde kurulan Sovyetler Birliği yönetiminin edebiyat sanatını ideolojik bir araç olarak kullanmasını da beraberinde getirir. Yani ideoloji Marks’tan itibaren her ne kadar “egemen sınıfın düşünce biçimi”, “yanlış bilinç” ya da “bozuk düzeni meşrulaştıran bir değerler sistemi” olarak görülse de, devrime giden süreçte ve sonrasında sosyalist değerlerin yerleştirilmesi için pratik fayda sağlayan bir kavrama dönüşür. Sovyet ideolojisinin edebiyatla ilişkisini bu ekseninde değerlendirmek doğru olacaktır. Bu nedenle SSCB dönemi edebiyatını

Azerbaycan edebiyatı özelinde ele alırken öncelikle edebiyat-ideoloji ilişkisine bakmak ve “ideolojik edebiyat” kavramını açıklamak gerekir.

Ç. İdeoloji-Edebiyat İlişkisi ve İdeolojik Edebiyat

İdeoloji, belirli fikirlerin sistematik bir şekilde bir araya gelmesiyle oluşur. Bu anlamda ideoloji sözcüğü aslında bir dünya görüşünü yansıtır. Edebiyatın ya da genel anlamda sanatın, sistematik bir fikirler sisteminden ya da dünya görüşünden bağımsız olarak üretilebilmesinin, diğer bir deyişle ideolojiden tamamen arındırılmasının mümkün olup olmadığı edebiyat bilimci ve eleştirmenlerin çokça tartıştığı bir konudur. Sanat eserini ortaya koyan sanatçı, bir toplum içerisinde yaşayan, o toplumun temel değerleriyle yetişen ve hayatı belirli değerler üzerinden anlamlandıran bir insandır. Yani her insan gibi sanatçının da bir dünya görüşü, bir değerler sistemi vardır. Bu fikir ve değerler sistemi de sanatçının yaşadığı toplumdan ve o toplumu idare eden siyasi yapılanmadan bütünüyle bağımsız değildir. Dolayısıyla bir insan ürünü olan sanat eserini ideolojik unsurlardan tamamen arındırmak oldukça zordur (Kınacı, 2016: 126).

Aynı durum bir sanat dalı olan edebiyat için de geçerlidir. Edebiyat, dil aracılığıyla ortaya konulan bir sanattır. Dil ise simgelerden oluşan sistemli bir yapıdır. Dilin bu simgesel özelliğinin dikkate alınması, dil ile ideoloji arasındaki ilişkiyi kavramak açısından önem taşır. Dildeki simgelerin toplum tarafından benimsenmiş belirli çağrışımları vardır. Fikirler ve ideolojiler, dildeki simgelerden bağımsız şekilde var olamaz. Gerçeklik ve gerçekliğin bir ifadesi olduğuna inanılan fikir ve ideolojiler, dil tarafından şekillendirilir (Mardin, 1992: 89-94). Yazar ya da şairin içerisinde yaşadığı toplumun dili, o toplumun değer yargılarını, fikir ve inançlarını yansıtan kavram ve sözcükleri barındırır. Edebî eseri ortaya koyan yazar, yaşadığı toplumun dilini kullanarak o topluma ait fikir ve değerleri içeren kavram ve imgeleri kullanır. Malzemesi dil olan bir sanat dalı olduğundan dolayı edebiyatın “ideoloji üretimi ve aktarımındaki işlevi” de oldukça güçlüdür (Kınacı, 2016: 125).

Dil-edebiyat-ideoloji ilişkisine bakarken “söylem” kavramını da dikkate almak gerekir. Söylem, toplumu yansıtan ve iletişimsel etkinlikleri çevreleyen bir ayna olarak düşünülebilir. Bu ayna vasıtasıyla toplum, dil ve düşünceye dayanan başka alanlarla ilişki kurar. İdeoloji de söylem alanıyla ilişkili bu tip alanlardan bir tanesidir. Yapısı itibarıyla söylem, içerisinde var olduğu toplumun koşullarından etkilenir ve bu

anlamda homojen değildir. Toplumsal söylem, o toplumun dünyayı anlamlandırma biçimini yansıtır. Bununla birlikte bir toplumun söylemi tarafsız ya da iktidardan bağımsız değildir. Başlangıçta toplum, söylem alanında kendi değerlerini kurgulasa da zamanla iktidar dışsal bir güç olarak denetimi ele geçirir ve o toplumun dünyayı anlamlandırma şeklini kendi kontrolü altına alır. İktidarın sahip olduğu ideolojik güçler, toplumsal söylemi belirlemeye başlar. Böylece toplumsal söylem, iktidarın ideolojik söyleminin yeniden üretildiği bir alan hâline gelir (Oskay, 2015: 11). Politik propaganda da bir söylem türüdür ve bir ideolojiyi grup üyelerine öğretmeyi amaçlar (Dijk, 2015: 20-21). Bu tarz bir propagandanın edebiyata yansımaları, iktidarın ideolojik söyleminin edebî eserler aracılığıyla yeni bir formda topluma sunulması ve böylelikle o toplumun dünyayı anlamlandırma biçiminin yeniden üretilmesi anlamına gelir. Edebî eser, neşet ettiği ortamda hâkim olan ideolojik söylemin dilsel/estetik yansıması olarak düşünüldüğünde, edebiyatı ideolojiden ayrı düşünmek oldukça zordur.

Edebiyat-ideoloji ilişkisi ve “ideolojik edebiyat” kavramı üzerine çalışırken bir edebiyat bilimcinin karşılaştığı temel mesele “ideolojik olmayan bir edebiyatın mümkün olup olmadığı” sorusudur. İdeoloji kavramının açıklandığı bölümde de belirtildiği gibi insanlar kendi düşüncelerinin ideolojik olduğunu kabullenmek istemedikleri gibi karşı çıktıkları görüşleri de ideolojik olmakla itham eder. Bu bakış açısı göz önünde bulundurulduğunda “ideolojik edebiyat” ifadesinde olumsuz bir çağrışım vardır. Bununla birlikte edebî eserler, kendilerini meydana getiren şair ve yazarların ideolojisinden bir şekilde açık veya örtük izler taşır. Çünkü yazar, her şeyden önce bir toplum içerisinde yaşayan ve hayata belli açıdan bakan bir bireydir (Kınacı, 2016: 126). Bu nedenle ne kadar olumsuz bir çağrışımına sahip olursa olsun, edebiyatın ideolojiyle ilişkisini tamamen ortadan kaldırmak mümkün değildir.

Edebiyatın ideolojiyle ilişkisi sorgulanırken ortaya çıkan tartışma ve görüş ayrılıklarının temelinde edebiyatın gerçeklikle olan ilişkisinin belirlenmesi yatar. İdealist estetik anlayışını savunanlar sanatı/edebiyatı toplumsal gerçeklikten bağımsız olarak düşünür ve sanatsal üretimi bütünüyle kendi iç yasaları ile açıklamaya çalışır. Toplumcu bir tutum benimseyen eleştirmenlere göre bu yaklaşım sanatı/edebiyatı açıklamak için tek başına yeterli değildir. Çünkü edebiyat yaşamdan beslenir ve bu nedenle toplumsal gerçeklikle bir şekilde ilişkilidir. Toplumsal gerçeklikle teması olan edebiyatın ideolojiyle de temas etmesi zorunludur. Zira yazar, sadece toplumsal

gerçekliği yansıtmakla yetinemez; aynı zamanda bu gerçekliği değerlendirmesi de gerekir. Değerlendirme/hüküm verme süreci ise sanatçının ideolojisine göre şekillenir (Cengiz, 2015: 269-270). Pek çok toplumcu eleştirmenin sosyalist realizm anlayışını savunurken kullandığı dayanak noktası, sanatçının hüküm verirken ideolojik davranması gerektiği görüşüdür. Devrimci bilince sahip sanatçı, değerlendirmesini yaparken sınıf ve sömürü gerçeğini göz önünde bulundurarak hüküm verir. İdealist estetiği savunanların toplumsal gerçekliği görmezden gelmesi, toplumcu eleştirmenlere göre edebiyatı ideolojisizleştirme değil, sömürü gerçeğini örtmek isteyen kapitalist ideolojinin hizmetine girme anlamına gelir.

Bu noktada Sovyetler Birliği'nin en önemli edebiyat bilimcilerinden birisi olan Gennadiy Pospelov'un görüşleri dikkat çekicidir. Pospelov, *Edebiyat Bilimi* adlı eserinde "Edebiyatın Tarafı ve Sınıf Karakteri" başlıklı bölümde Marksist ideolojinin tarafı içerdiğini ve bu tutumun edebiyata yansması gerektiğini savunur. Marksizm değerlendirme yaparken olaylara toplumsal bir grubun bakış açısıyla bakar, bu nedenle de tarafı olmak durumundadır. Burjuvazi sınıfından okuyucuların zevkine hitap eden bir edebiyat kabul edilemez. Özgür ya da tarafsız olarak adlandırılan edebiyat aslında burjuvaziye bağımlı bir edebiyattır (Pospelov, 2014:167-168). Pospelov'un görüşleri, Sovyet eleştirmenlerine göre sınıf karakterli ve tarafı bir edebiyatın eksiklik değil, tam tersine bir gereklilik olduğunu gösterir. Bu görüş, Marksist-Leninist ideoloji temelinde kurgulanmayan bir edebî metnin burjuva ideolojisine hizmet ettiğini savunur. Lenin'e göre sosyalist ideoloji ya da burjuva ideolojisi vardır, üçüncü bir seçenek yoktur. Sovyet eleştirmenlerine göre de sosyalist eser ya da burjuva eseri vardır. İdeolojisiz bir edebiyat oluşturmak mümkün değildir.

Edebiyatın ideolojiyle ilişkisi çok boyutludur. Terry Eagleton, bu ilişkiyi en kapsamlı ele alan eleştirmenlerden birisidir. Eagleton, *Eleştiri ve İdeoloji* isimli eserinde Marksist bir edebiyat teorisinin şemasını ortaya koymaya çalışır. Bu şema, "Genel Üretim Tarzı, Edebî Üretim Tarzı, Genel İdeoloji, Yazarın İdeolojisi, Estetik İdeoloji ve Metin" olmak üzere altı başlıktan oluşur (2009: 49). Eagleton'a göre toplumsal oluşumlar, farklı üretim biçimlerinin terkibi ile tanımlanır. Bu farklı üretim biçimlerinden yalnızca bir tanesi toplumsal oluşum içerisinde başat rol oynar. "Genel Üretim Tarzı" ifadesiyle Eagleton, egemen olan tarzı kasteder. "Edebî Üretim Tarzı" ise bir toplumsal oluşumda var olan edebî üretimle ilgili güçleri imler. Her toplumda

farklı, birbiriyle çelişen ve çatışan edebî üretim tarzları vardır. Eagleton, bu farklı edebî üretim tarzlarının aynı toplumda bir arada bulunabileceğini söyler. Batı toplumlarından örnek vererek aynı anda hem kapitalist piyasa için kurmaca eser üretmenin hem de el yazısıyla çoğaltılmış bir şiiri sokakta dağıtmanın mümkün olduğunu belirtir. Bununla birlikte egemen olan edebî üretim tarzının diğer tarzları dışlayacağı ve arka plana iteceği de ortadadır (2009: 50).

Eagleton'ın şemasında edebiyat-ideoloji ilişkisi açısından asıl önemli olan “Genel Üretim Tarzı” ile “Edebî Üretim Tarzı” arasındaki bağıntıdır. “Edebî Üretim Tarzı”nı meydana getiren üretim güçleri, “Genel Üretim Tarzı” tarafından hazırlanır. Edebî üretim için kullanılan üretici güçler, aynı zamanda genel üretime de katkıda bulunur. Matbaacılığın gelişmesi ve kitap üretiminin yaygınlaşması ile topluma egemen olan “Edebî Üretim Tarzı”, genel ticari üretimin bir dalı hâline gelir. Bir ürün hâline alan edebî üretim, “Genel Üretim Tarzı”na dâhil olur. Eagleton’a göre edebiyat bu süreçte genel üretimle bütünleştiğinden dolayı ideolojinin estetik bölgesinde bir evrimleşme meydana gelir. Bu evrimleşme sonucunda da egemen ideoloji, estetiği kendi içerisinde eritir. Gelişmiş kapitalist toplumlarda “Edebî Üretim Tarzı”, “Genel Üretim Tarzı”nı hem yeniden üretir hem de yaygınlaşmasına katkıda bulunur (2009: 54-55).

Eagleton’a göre, kapitalist sistem kendi ideolojik çıkarları gereği kendi egemen “Edebî Üretim Tarzı”nı oluşturur. Bunu da nüfusu arttırarak, kent merkezlerinde toplayarak ve insanlara belli ölçüde okur-yazarlık, refah ve boş vakit sağlayarak gerçekleştirir. Bu sistem, insanlara edebî ürünleri satabilmek için kendi üretim ve dağıtım mekanizmalarını yaygınlaştırır. Profesyonel edebî üretim için gerekli olan maddi ve kültürel koşulları sağlayan da yine kapitalist sistemdir (2009: 55-56).

Eagleton, edebiyat-ideoloji ilişkisini sadece bu şemadaki üretim tarzları etrafında ele almaz. İdeolojiyi üç bölüme ayıran eleştirmen, “Genel İdeoloji”, “Yazarın İdeolojisi” ve “Estetik İdeoloji” kavramlarını kullanır. “Genel İdeoloji”, “Genel Üretim Tarzı” tarafından üretilen egemen ideolojidir. “Genel İdeoloji”, kendi içerisinde tutarlı inanç ve değerler sistemine ve bu değerleri yansıtan söylem biçimlerine sahiptir. Edebî üretimde bulunan her yazar, içerisinde bulunduğu toplumun egemen ideolojisinden ve bu genel ideolojinin söylem biçimlerinden bir şekilde etkilenir (2009: 60).

Eagleton, “Genel İdeoloji”nin, “Edebî Üretim Tarzı”nı bazı unsurlar vasıtasıyla etkilediğini söyler. Bu unsurlar dilsel, siyasal ve kültürel olarak sınıflandırılabilir. Edebî metinler, kullandıkları kendine özgü dil ile “Genel İdeoloji”ye bağlıdır. Dilin siyasal yönü vardır. Çünkü sömürgeci devletlerin yenilgiye uğrayan devletlerle ya da ulus devletlerin kendi aralarında yaşadığı savaşlar ve toplumsal sınıflar arasındaki çatışmalar dile de yansır. Malzemesi dil olan edebiyat ürünü, bu savaş ve çatışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkar. Savaştan galip çıkan emperyalist güçler, ideolojik hegemonyasını edebiyat aracılığıyla kurmaya çalışır (2009: 61).

Toplum içerisinde egemen olan “Genel İdeoloji” dışında bir de “Yazarın İdeolojisi” vardır. Bu kategori Eagleton’a göre yazarın, “Genel İdeoloji”ye oto-biyografisi ile katılmasıdır. Yazarın egemen ideolojiye katılımını, ait olduğu toplumsal sınıf, din, milliyet, coğrafya gibi çeşitli faktörler etkiler. “Yazarın İdeolojisi”ni, “Genel İdeoloji”den tamamen soyutlamak mümkün değildir. Bununla birlikte, yazarın “Genel İdeoloji” ile ayrıştığı ve çatıştığı noktalar da olabilir (Eagleton, 2009: 65-66). Bu çatışmanın niteliği ve derinliği, iktidarın yapısıyla da ilişkilidir. Sovyetler Birliği gibi totaliter rejimler, yazarın ideolojisinin genel ideolojiyle çatışmasına izin vermemek için sansür, sürgün ve ölüm cezası gibi çok farklı yaptırımlar uygular.

Eagleton, yazarın ideolojisiyle, edebî üretimin gerçekleştiği dönemin egemen ideolojisinin uyumlu olmasını sınıfsal uyuma indirgemez. Zira yazarın egemen ideoloji ile uyumlu olduğu kimi durumlarda bile, o yazarın ait olduğu toplumsal sınıf ile egemen ideoloji çatışma içerisinde olabilir. Eagleton, böyle bir çatışmaya rağmen yazarın egemen ideoloji ile uyumlu olabilmemesinin, o yazarın din ve cinsiyet gibi biyografik özelliklerinden kaynaklanabileceğini belirtir (2009: 66). Bu tespitler, Eagleton’ın sınıf-ideoloji ilişkisini mekanik bir ilişki olarak görmediğini, yazarın biyografik özelliklerinin de bu ilişkiye etki edebileceğini kabullenerek meseleye daha geniş bir açıdan baktığını gösterir.

Eagleton, metnin de bir ideolojisi olduğunu savunur. Ancak bu noktada metin yazarın ürünü olduğundan dolayı, metnin ideolojisini yazarın ideolojisinin anlatım biçimi olarak değerlendirmek yanlıştır. Eagleton, metnin ideolojisinden bahsederken daha çok “Genel İdeoloji”nin estetik biçimde işlenmesini kasteder ve bu nedenle “Estetik İdeoloji” ifadesini kullanır (2009: 66-67). “Estetik İdeoloji”nin “Genel İdeoloji” ve “Edebî Üretim Tarzı” ile ilişkisi oldukça karmaşıktır. Metnin ideolojisi her zaman

“Edebî Üretim Tarzı” ile uyumlu değildir. Bir yazar, eskimiş bir üretim tarzını kullanarak “ilerici metinler” üretebilir ya da tam tersine ilerici bir üretim tarzı kullanarak gerici ideolojide bir metin oluşturabilir (2009: 70). Bu noktada bir edebî metnin neye göre ilerici veya gerici olarak niteleneceği sorunu ortaya çıkar. Eagleton, Marksist bir eleştirmen olarak “ilerici” ve “gerici” kavramlarını kendi ideolojisiyle uyumlu şekilde kullanır. Bu iki kavram Marksistler tarafından sıklıkla kullanılan değerlendirme ölçütleridir. Marksist eleştirmenlerin büyük bölümü, kendi değerlerine uymayan metinleri ya da sanatsal ürünleri “gerici” olarak niteler. Tüm eleştirmenler Marksistlerle aynı değerlendirme ölçütlerini benimsemediğine göre, herkes tarafından kabul görececek bir “ilerici-gerici metin” listesi ortaya koymak da mümkün değildir.

Eagleton, edebiyat-ideoloji ilişkisini açıklamak için yaptığı analizlerde şüphesiz kendi ideolojisinden hareket eder. Bu anlamda yazarın oluşturduğu şema ve bu şemada edebiyat-ideoloji ilişkisine dair yaptığı tespitler eleştiriye açıktır. Eagleton’ın yaptığı açıklamalarda çoğunlukla Batı’nın gelişmiş toplumlarını esas alması, edebiyat-ideoloji ilişkisini kapitalist üretim güçleri/tarzları üzerinden değerlendirmesi ve egemen üretim güçlerini egemen ideoloji ile ilişkilendirmesi kuşkusuz eleştirmenin benimsediği Marksist dünya görüşüyle yakından ilişkilidir. Buradan hareketle, başka bir eleştirmenin Eagleton’ın yaptığı açıklamaların “ideolojik” olduğunu düşünmesi ve eleştirmesi de oldukça doğaldır. Bu durumda, edebiyat-ideoloji ilişkisini teorik düzlemde soyut kavramlarla tartışırken dahi ideolojiler üstü bir değerlendirme yapmanın imkânı her zaman tartışmaya açık olacaktır.

Eagleton’ın şemasını Sovyet dönemi Türk edebiyatlarına uygulamak bazı problemleri beraberinde getirir. Eagleton, kapitalist Batı toplumlarında yazarın ideolojisinin, hâkim konumda olan genel ideoloji ile çatışabileceğini söyler. Oysa Sovyet yönetimi böyle bir çatışmanın olmaması için her türlü baskı aracını kullanarak bu durumu engeller. Yazarın toplumsal sınıfının egemen ideoloji ile çatışma ihtimali de Sovyet toplumunda pek mümkün değildir. Zira sosyalist yönetim sınıfsız bir toplum oluşturmaya çalışır, özellikle işçi sınıfından gelen kişilerin edebî üretim sürecine dâhil olmasını sağlayarak ideoloji-sınıf uyumunu sağlar. Eagleton’un yazarın biyografik özelliklerinin sınıf-ideoloji uyumunda belirleyici olabileceği yönündeki görüşleri de Sovyet toplumlarının edebiyatlarına bakarken ihtiyatla karşılanmalıdır. Zira sosyalist realizmin katı sınırları, yazarların bireysel özellikleriyle ayrışmalarına çok fazla imkân

vermez. Bununla birlikte Eagleton'ın yaklaşımı, egemen ideolojinin edebî üretim süreçleriyle ilişkisini ele alması ve kapitalist üretim araçlarının edebiyatı şekillendirmesine yönelik yaklaşımıyla Marksist bir teorsiyenin bu konuya nasıl baktığını göstermesi bakımından önemlidir. Zira Sovyetler Birliği'nde egemen ideoloji doğrudan edebî üretim sürecine müdahale eder ve “devlet kapitalizmi” denen Moskova güdümlü kapitalist üretim araçlarına yönelme süreci edebiyatı şekillendirir. Ayrıca Eagleton'ın teorisinde dilin siyasi yönüne yapılan vurgu da Sovyet edebiyatı bağlamında dikkate değerdir. Çünkü devrimden sonra dilin yaşadığı politik değişim, ideolojik edebiyatın temelini oluşturur. Yeni edebî metinler bu politize edilmiş dilin kullanılmasıyla teşekkül eder.

Edebiyat-ideoloji ilişkisi bağlamında ele alınması gereken bir mesele de edebî eserin belli bir ideolojiyi yaymak için propaganda aracı olarak kullanılıp kullanılmadığının saptanmasıdır. Zira dil ile ortaya konulan bir sanat dalı olan edebiyat, bir ideolojinin yaygınlaştırılması için kullanılacak en etkili araçlardan birisidir. Edebî eserin ideolojik propaganda aracına dönüşüp dönüşmemesi, edebiyat bilimcilerin söz konusu esere biçeceği sanatsal ve estetik değer açısından önem taşır. Bir edebî eserin tamamen ideolojiden arındırılmasını beklemek mümkün olmadığı gibi, o esere açıktan açığa belli bir ideolojinin propagandasını yapma işlevini yüklemek de sanatsal ve estetik kaygı açısından doğru değildir. Açıkça propaganda yapan bir edebiyat metni, sanatsal açıdan değer kaybeder, edebî metin olmaktan çıkar ve “ideolojik metin” hâlini alır (Kınacı, 2016: 127).

Edebiyatın bir ideolojiyi yayma işlevini üstlenmesi ve propaganda aracına dönüşmesi, yazar ya da şairin kişisel tercihi olabileceği gibi siyasi yapılanma tarafından belirlenen resmî bir politikanın sonucu da olabilir. Edebiyat bilimcilerin araştırma konusu olan “kanon” kavramı, devletin/siyasi otoritenin edebiyata müdahale etmesiyle ilişkilidir. Bu nedenle kanon kavramı üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Kanon sözcüğü, tarihsel süreç içerisinde farklı anlamlar kazanır. Kökeni Sami diline kadar giden ve Sami dilinde “kamuş, değnek” gibi anlamlara gelen kanon sözcüğü, Klasik ve Helenistik dönemlerde müzik, heykel, felsefe, retorik vb. alanlarda kullanılan bir kavramdır. Klasik dönemde bu sözcük, marangozluk, heykeltıraşlık, mimari gibi alanlarda kullanılan düz bir nesnenin veya cetvel benzeri bir ölçü aletinin adıdır. Bu anlamda kanon, doğru ölçüm yapmak için kullanılan bir araçtır. Zamanla

kanon sözcüğü buradan hareketle “doğru ölçü” anlamını taşıyan metaforik bir kullanıma sahip olur (Jusdanis, 1998: 84).

Helenistik döneme gelindiğinde kanon, “bir sanat eserinin en iyisi, bir üslubun en mükemmel örneği” gibi anlamlar kazanır. Kavramın modern şekilde edebiyat eleştirisinde kullanıldığı anlamı kazanmasında Hıristiyanlık inancı ve Kilise faaliyetleri etkili olur. Kitab-ı Mukaddes, farklı metinlerin bir araya gelmesiyle oluşur. Bunların hangi metinler olacağına karar veren de Kilise otoritesidir. Kitab-ı Mukaddes çok sayıda metni içerdiği için kanon kavramı giderek “seçilmiş metinler listesi” anlamını kazanmaya başlar. Böylece kanon, sadece metinlerdeki hakikati değil, o hakikatleri içeren metinlerin listesini de ifade eden bir sözcük hâline gelir (Jusdanis, 1998: 87-90).

Modern anlamda kanon sözcüğünün ilk kez 1768 yılında filolog David Ruhnken tarafından kullanıldığı düşünülür. Ruhnken, *Historia Critica Oratorum Graecorum* isimli eserinde kanon sözcüğüyle pek çok hatip içerisinden seçilmiş bir hatipler listesini ifade eder. Yazar, seçme işlemine dayanan tüm listeler için kanon kavramını kullanır. Böylece sözcüğün, İncil geleneğinden gelen kullanım biçimi edebiyat eleştirisine de aktarılmış olur (Jusdanis, 1998: 83).

Modernleşme sürecinde etnik-dinsel kimliklerin yerine millî kimlik ve kültür oluşturma çalışmalarının yapılması, edebiyat-ideoloji ilişkisi açısından kanonu önemli bir unsur hâline getirir. Jusdanis, imparatorluk döneminde mutlak yasalar ya da Kilise baskısıyla sağlanan toplumsal birlikteliğin, millî kültür inşa süreçlerinde dil ve hikâyeler aracılığıyla sağlandığını söyler ve kanon kavramını “milletin hikâyesini oluşturan metinlerin toplamı” olarak niteler. Ona göre kanon sadece millî kimliği temsil etmez, aynı zamanda milliyetçiliğin temel değerlerini topluma aktararak millî kimlik üretiminde aktif bir rol üstlenir. Geçmiş ütopycı bir şekilde yansıtan kanon sayesinde milletlerin çözülme dönemlerinde kültürel canlanma gerçekleşir ve geçmişle hâlihazır arasında “kronolojik süreklilik” sağlanmış olur (Jusdanis, 1998: 79).

Jusdanis’in kanon konusunda yaptığı değerlendirmelerden hareketle önce Batı Avrupa’da başlayan, daha sonra dünyanın farklı bölgelerine yayılan modernleşme ve imparatorluktan ulus-devlete geçme süreçlerinin edebiyat ve ideolojiyi birbirine

yaklaştırdığını söylemek mümkündür. Ulus-devlet kurmak, modern anlamda millî kimlik inşa etme zorunluluğunu da beraberinde getirir. Bu nedenle siyasi otoriteler, millî kültüre katkıda bulunacak eserleri teşvik ederek kendi ideolojileriyle uyumlu bir edebiyat oluşturmaya çalışır.

Kanona giren yazar ya da eserleri belirleyen gücün devlet ya da başka bir deyişle siyasi yapılanma olduğu göz önüne alındığında, siyasi otoritenin kendi ideolojisine uygun eserleri onaylayarak kanona dâhil edeceği ortadadır. Her devletin bir resmî ideolojisi vardır. Dolayısıyla devletin başındaki siyasi otorite, kendi meşruiyet kaynağı olan resmî ideolojisini sorgulamaya açarak tehlikeye sokacak türden edebî eserleri onaylayarak kanona dâhil etmek istemez. Özellikle yeni ortaya çıkan yönetimler, kendilerinden önceki rejimle aralarına keskin bir sınır çekmek ve kendi varlıklarını dayandırabilecekleri bir “kurucu mit” oluşturmak için kanondan yararlanır (Türkeş, 2009: 425). Bu durum kanon oluşturma ile ideoloji ilişkili bir faaliyet olduğunu ve kanon kavramının edebiyat-ideoloji ilişkisi bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini gösterir.

Edebiyat aracılığıyla bir toplumu belli bir ideoloji veya düşünceye yönlendirmek mümkün olduğu gibi, tam tersine o ideoloji ve düşünceden uzaklaştırmak da mümkündür (Kınacı, 2016: 127). Bu anlamda ulus-devlet ve millî kimlik ilişkisi bağlamında edebiyatın yapıcı veya yıkıcı işlevi olabilir. Düşünsel ve toplumsal içerikli bir edebiyatın yapıcı işlevi, millî kimlik inşa etme süreçlerinde görülür. Ulus-devletlerin kurulma sürecinde pek çok siyasi otorite kanon oluşturarak edebiyatın ideolojik mahiyetinden olumlu anlamda yararlanır. Modern anlamda bir ulus inşa etmek isteyen siyasi otoriteler, millî kimlik teşekkülünü sağlayacak nitelikte edebî eserleri teşvik eder. Teşvik edilen ya da varlığı onaylanan metinler, siyasi güç sahiplerinin ideolojisiyle uyumludur. Jusdanis bu durumu “Hayatta kalmasına izin verilen metinler seçme işini yapanların çıkarlarını yansıtır.” cümlesiyle ifade eder (1998: 92). Modern anlamda millî kimlik inşa etmek isteyen bir siyasi otorite, kendisinin ve milletin çıkarı için yararlı gördüğü milli/yetçi metinleri seçer ve desteklerse, edebiyatın ideolojik mahiyetinden kendi konumu itibarıyla olumlu anlamda faydalanmış olur. Çünkü bu tarz bir kanonda, bir milletin kimliğini başkalaştırmak, yozlaştırmak ya da asimile etmek değil, tam tersine bir millî kimlik inşa etmek söz konusudur. Sovyetler Birliği döneminde dayatılan ideolojik edebiyat içinse tam tersi

geçerlidir. Sovyet yönetimi, ulus-devlet anlayışının aksine ideolojik edebiyatı, işgal ettiği coğrafyadaki Türk halklarının kimliğini tahrip etmek ve onları aşamalı olarak asimile etmek için “yıkıcı” yönde kullanır. Zira çok uluslu bir yapıya sahip olan SSCB, enternasyonalizm ilkesiyle modern bir imparatorluğa dönüşürken egemenliği altındaki millî kimlikleri de etkisizleştirmek durumundadır.

Bazı bilim insanları, sanatın propaganda aracı olarak kullanılmasının başlangıcını Antik Yunan’a kadar götürür. Bununla birlikte iktidar sahipleri, tarihin her döneminde sanatçılardan kendi ideolojilerini desteklemelerini bekler (Akengin, 2014: 145). Kendisini bir ideoloji üzerinden tanımlayan siyasi otorite, bu ideoloji ile varlığını meşrulaştırdığı gibi, ideolojisinin toplum içerisinde yayılmasını sağlamakla da iktidarını güvence altına almış olur. Tarihte siyasi otorite tarafından himaye gören ve desteklenen sanatçılar vardır. Fakat söz konusu sanatçıların eserlerine bakıldığında, bu eserlerin siyasi iktidarı rahatsız etmeyecek niteliklerde olduğu görülür. Baskıcı rejimlerde sanatın ideolojik bir araç olarak kullanılması daha açıktan yapılır. Devletin, kendi çıkarına hizmet etmeyen bir sanatçıya koşulsuz destek vermesi söz konusu değildir (Akengin, 2014: 147-148).

Bu anlamda sanat ve edebiyatın ideolojik bir baskı aracı olarak kullanılması Nazi Almanya’sı ve Musolini İtalya’sında da görülür. Nazi iktidarı, sanat eserlerinden kendi ideolojisine uygun bir araç olarak yararlanmak ister. Bu dönemde bir sanat eserinin üretilmesine izin verilmesi, o eserin Nazi propagandasına verdiği destek ile doğrudan ilişkilidir. Musolini de sanatçıyı ve sanat eserlerini kendi kontrolü altına almaya çalışır, kendi resmî ideolojisini halka benimsettirecek sanatçılara ekonomik destek verir (Akengin, 2014: 146).

Nazi Almanya’sı ve Musolini İtalya’sındaki sürecin bir benzeri, SSCB döneminde de yaşanır. Siyasi otoritenin kendi ideolojisi doğrultusunda edebiyata müdahale etmesi ve belirli metinleri kutsaması, SSCB döneminde çok ileri bir boyut kazanır. SSCB idaresi altında yaşayan toplulukların edebiyatları “ideolojik edebiyat” kavramı bağlamında irdelendiğinde bu metinlerin kendine has özellikler barındırdığı görülür. Marksist-Leninist ideoloji temelinde kurulan SSCB, sadece kendi ideolojisine hizmet eden metinleri kononlaştırarak kutsamakla yetinmez, Marksist-Leninist ideolojinin propagandasını yapmayan metinleri yasaklayarak bu metinlerin yazarlarını sürgün ve ölüm cezası gibi yaptırımlarla sindirir. Devlet eliyle “sosyalist realizm” adını taşıyan

resmî bir edebî akım oluşturulur ve bu akım doğrultusunda farklı millî ve dinsel kimlikler asimile edilerek rejimin idealize ettiği “Homo Sovieticus/Sovyet İnsanı”nın³ oluşturulması amaçlanır. Siyasi otoritenin kontrolündeki ideolojik metinler, dünyanın bazı coğrafyalarında, uluslaşma sürecinde millî kimlik inşasında kullanılabildiği gibi, SSCB örneğinde görüldüğü üzere var olan dinî ve millî kimlikleri asimile etmek için de araçlaştırılabilir.

D. İdeolojik Edebiyatın Nitelikleri

Kuramcı ve eleştirmenler Eski Yunan’dan bu yana “Sanat nedir?” sorusunu yanıtlamaya çalışır. Aynı soru bir sanat dalı olan edebiyat için de geçerlidir. Fakat edebiyatın dil malzemesine dayanan bir sanat dalı olması, bu soruyu edebiyat-ideoloji ilişkisi açısından daha da anlamlı kılar. Zira ideoloji kavramı; düşünce, fikir ve dünya görüşü gibi unsurları kapsar. İnsanların düşünce ve fikirlerini dil denilen dizge/sistem aracılığıyla aktardığı düşünüldüğünde, “Edebiyat nedir?/Nasıl olmalıdır?” sorusuna verilecek cevap, edebiyat-ideoloji ilişkisinin nasıl olması gerektiği konusunda eleştirmen ya da teorisyenin pozisyonunu da belirler. Bu bağlamda sanatı/edebiyatı estetik bir bütün olarak gören yaklaşım, edebî eserin bütünüyle ideolojiden arındırılmasının mümkün olmadığını kabul etse de, ideolojik unsurların eserin estetik yapısı içerisinde eritilmesi gerektiğini savunur. Bunun tam aksine, açıktan açığa bir ideolojinin propagandasını yapan bir metin “edebî” olmaktan çıkarak sanatsal değerini kaybeder. Sovyet Rusya’da Komünist Parti direktifleriyle dayatılan ideolojik edebiyatın temel niteliği, sanat eserinin taşıması gereken estetik unsurları kaybederek propaganda metnine dönüşmesidir.

İdeolojik edebiyat, toplumsal gerçekliği yansıtma iddiasındadır. İdeolojik edebiyatın toplumcu niteliğini, yansıtma kuramına ve XIX. yüzyılda ortaya çıkan gerçekçilik akımına dayandırmak mümkündür. Gerçekçilik akımı, romantizme bir tepki olarak ortaya çıkar ve “sanatın bir yansıtma olduğu” ilkesini esas alarak insanın ve toplumun

³ “Homo Sovieticus”, Latince’de “Sovyet insanı” anlamına gelir. Bu ifade ilk kez Rus yazar Aleksandr Zinoviev tarafından ortaya atılır. Zinoviev’in aynı ismi taşıyan bir de kitabı vardır. Bu kitapla birlikte “Homo Sovieticus” terimi popülerlik kazanır. “Homo Sovieticus/Sovyet İnsanı”, Marksist-Leninist ideolojinin ilkelerine bağlı olan, kendisini” Sovyet vatandaşı” olarak tanımlayan, din ve milliyet gibi “gerici unsurlar” ile arasına mesafe koyan devrimci insan tipini ifade eden bir kavramdır. Bu kavram aynı zamanda SSCB yönetimiminin oluşturmak istediği “yeni insan” tipini imler. Burada amaç, söz konusu insan tipinin yaygınlaştırılarak sosyalist toplum yapısını oluşturmaktır. Bu anlamda “Homo Sovieticus/Sovyet İnsanı” aynı zamanda bir toplumsal mühendislik projesidir. Bilgi için bkz (tr.wikipedia.org, 2020).

hakikate uygun şekilde anlatılmasını savunur (Moran, 2011: 39). İnsanı ve toplumu şekillendiren ise birer düşünce ve fikir sistemi olan ideolojilerdir. Bu nedenle insan ve toplum gerçekçi bir şekilde yansıtılacaksa, onları şekillendiren ideolojinin de yansıtılması gerekir. Bu noktada “olanın yansıtılması” ve “olması gerekenin yansıtılması” arasındaki ayrım önem kazanır. Çünkü ideolojik edebiyat, yanlış bir edebiyattır ve sadece var olan gerçeklikle değil, aynı zamanda olması gerekenle de ilgilenir.

Bu anlamda ideolojik edebiyatın toplumcu niteliğini belirleyen, Batı’da ortaya çıkan realizmden çok, onun Rusya’daki uzantısıdır. Çünkü bu akım Batı Avrupa’dan Rusya’ya geçerken farklı bir mahiyet kazanır. Rusya’da gerçekçilik akımının şekillenmesinde, ileride Marksistleri de etkileyecek olan Belinski, Dobrolyubov, Çernişevski gibi eleştirmenler önemli rol oynar. Özellikle Çernişevski, sanatçının toplumsal gerçeği yansıtmasının yeterli olmadığını aynı zamanda onu yargılaması da gerektiğini söyler (Moran, 2011: 39-41).

Sanatçının toplumsal gerçeği yargılaması, kendi benimsediği ideolojiye göre neyin doğru, neyin yanlış olduğunu söylemesi anlamına gelir. Bu yaklaşım ideolojik edebiyata temel oluşturur. Çünkü bir toplumda var olan gerçeklik yansıtılırken doğru ve yanlışları belirleme işi, yazarın düşünce biçimine ve dünya görüşüne göre şekillenir. Bu yaklaşım biçimini benimseyen Marksistler, ideolojik edebiyatı savunurken yazar-ideoloji bütünleşmesini bir zorunluluk hâline getirir. Marks’ın sanata/edebiyata dair fikirlerini sistemleştirmeye çalışan ilk Marksist eleştirmenlerden olan Plehanov, ideoloji ve edebiyat arasında bir nedensellik bağı olduğunu düşünür. Plehanov’a göre bu bağdan dolayı her sanatçı, kendi mensubu olduğu sosyal sınıfın ideolojisini savunur (Moran, 2011: 47-49).

Edebiyat ve ideolojiyi ayrılmaz bir bütün olarak görenler, yazarın ne kadar uğraşırsa uğraşsın, gerçekliği birebir yansıtamayacağını savunur. Yazarın, ideolojik değerlendirmeden bağımsız bir şekilde gerçekliği nesnel olarak yansıtması mümkün değildir. Bu görüşe göre yazar kendi gerçekliğini üretirken var olan gerçekliği ideolojik olarak çarpıtır ve ortaya yazar tarafından değiştirilmiş yeni bir gerçeklik çıkar. Özellikle yazarın gerçekliği yeniden üretirken dil malzemesini kullanması, bu ideolojik çarpıtmanın sebeplerindedir. Çünkü düşünce ve ideolojilerin aktarım aracı

dildir. Edebî eser dil ile oluşturulduğundan dolayı ideolojiden bağımsız kalması mümkün değildir (Cengiz, 2015: 269).

Tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan edebî yaklaşım ve akımların oluşturduğu kırılmalar, edebiyat-ideoloji ilişkisinin ve ideolojik edebiyatın niteliklerinin yeniden tartışmaya açılmasına sebep olur. Bu kırılmalardan birisi I. Dünya Savaşı sonrasında akla ve pozitivistliğe olan inancın sarsılmasıyla ortaya çıkan modernist edebiyattır. Bu anlayış özellikle romanda dış dünyadan ziyade bireye ve bireyin ruhsal dünyasına yönelmeyi önceler. Edebî metinlerde içerikten çok biçim ön plana çıkar. Toplumun yerine birey, ideolojinin yerine de teknik ve sanat önem kazanır (Çetin, 2009: 85-86). Edebiyatta modernist yaklaşımı benimseyerek bireyi, yabancılaşmayı, psikanaliz ve bilinçaltını öne çıkartanlar, toplumsal reçeteler sunma iddiasındaki ideolojik edebiyat anlayışına karşıdır.

Benzer bir kırılma post-modern edebiyatın ortaya çıkarak güçlenmesiyle de yaşanır. Post-modern edebiyat, başta modernizmin akılcı-pozitivist ideolojisi olmak üzere bütün büyük anlatılara karşıdır. Çoğulculuğu ve eklektizmi benimseyen post-modernizm, ideolojilere ve ideolojilerin savunduğu “değişmez hakikatlere” karşı sorgulayıcı bir tavır takınır (Çetişli, 2013: 170). Post-modern bir yazar, klasik yazarların aksine okuyucuda nesnel bir gerçeklik algısı yaratmaya çalışmaz ve anlatının bir kurmaca olduğunu özellikle vurgular. Böyle bir eserin topluma reçeteler sunması ve ideal topluma giden yolu okuyucuya gösterecek didaktik metinler ortaya koyması söz konusu değildir (Çetin, 2009: 97-98). Bu bakış açısı, post-modern eserlerin ideolojik propaganda edebiyatına imkân tanımak istemediklerini gösterir. Çünkü ideolojiler, onları benimseyenler tarafından toplumsal kurtuluşu sağlayacak hakikatleri içeren birer reçete olarak sunulur. Post-modern edebiyat anlayışı ise tam da hakikati içerdiği iddiasını taşıyan bu tarz bir edebiyata karşıdır.

Bununla birlikte özellikle toplumcu gerçekçiliği benimseyen teorisyenler, ideolojisiz edebiyat taraftarlarını eleştirir ve ideolojiden arındırılmış bir edebiyatın mümkün olmadığını savunur. Bu yaklaşıma göre, ideolojilerin sonunun geldiği iddiası, aslında var olan burjuva ideolojisini devam ettirebilmek adına söylenmiş “ideolojik” bir yalandır. Yaşanan iki büyük dünya savaşından sonra yaygınlaşan modernist yaklaşım, “ben merkezli” bir edebiyat oluşturmaya ve biçimi ön plana çıkartarak içeriği arka plana atmaya çalışır. Buna rağmen yazarın tamamen ideolojisiz bir edebî üretim

yapması mümkün değildir (Cengiz, 2015: 273). Buradan hareketle toplumcu yazar ve eleştirmenler tarafından ideolojisizliğin bir “burjuva ideolojisi” olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Özellikle Marksist eleştirmenlere göre bu söyleme kanarak sosyalist ideolojiden arındırılmış eserler yazmak, aslında ideolojisiz bir edebiyat oluşturmak değil, aksine burjuva ideolojisine hizmet etmek anlamına gelir.

Edebiyat tarihi içerisinde yaşanan kırılmalara bağlı olarak edebiyatın ideolojik ve toplumsal niteliğine dair yaşanan tartışmalar, tamamen ideolojilerden arınmış bir edebiyatın mümkün olmadığını gösterdiği gibi, nesnel hakikati ve yegâne kurtuluş reçetesini tekeline bulundurduğunu iddia eden ideolojilerin güdümündeki bir edebiyatın da propaganda metnine dönüşerek sanatsal değerini yitirdiğini ortaya koyar. Bu noktadan hareketle her edebî metinde az veya çok ideolojik unsurlar olduğunu kabul etmek mümkün olmakla birlikte, Sovyet edebiyatının ideolojiyle olan özdeşliği bakımından diğer coğrafyaların edebiyatlarından farklı bir nitelik taşıdığı görülür. Sovyet edebiyatı Komünist Parti ile tamamen iç içe geçer ve bu hâliyle kısa bir süre sonra parti kararlarının birebir yansıdığı bir alan hâline gelir. Bu durum, farklı dönemlerde partide öne çıkan görüş ve eğilimlerin edebî eserleri şekillendirmesine yol açar (Kınacı, 2016: 127). Parti politikalarıyla bu denli özdeşleşmiş bir edebiyata başka bir dönemde rastlamak zordur.

Bu çalışmaya konu olan ve SSCB yönetimi eliyle üretilerek sanatçılara dayatılan ideolojik edebiyatın, dünyanın farklı coğrafyalarında ortaya konulan ideolojik metinlerle ortak tarafları vardır. Bu ideolojik metinlerin ortak nitelikleri şunlardır;

- Belli bir dünya görüşünün propagandasını yapma.
- Savunulan ideolojinin tek/değişmez hakikat olduğunu edebî metinlerde sürekli vurgulama.
- Benimsenen ideolojinin ilkelerinden hareketle toplumsal/siyasal sorunlara çözüm önerileri sunma.
- Savunulan ideoloji sayesinde teşekkül eden ideal ve ütöpik bir toplumu anlatma.
- Benimsenen ideolojinin muhaliflerini edebî eserlerde mahkûm etme ve ideolojinin savunucusu olan ideal kahramanlar yaratma.

Bu niteliklere çok katı bir şekilde bağı kalan Sovyet edebiyatının Türk halklarının kimliklerini yozlaştırmak için uyguladığı tahrip yöntemleri ileriki bölümlerde detaylı şekilde ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOVYET DÖNEMİ ÖNCESİ EDEBİ DURUM

A. Marksist Propaganda Edebiyatı ve Ekim Devrimi

Ekim Devrimi, sonuçları itibariyle başta Rusya ve Rus işgali altındaki bölgelerde yaşayan halklar olmak üzere dünyanın pek çok yerinde etkili olmuş bir siyasi harekettir. Devrimin etkileri sadece politik alanla sınırlı kalmaz; aynı zamanda kültür, sanat, edebiyat, din, gelenek gibi pek çok sahada önemli kırılmalara yol açar. Bu nedenle, XX. yüzyıl boyunca pek çok halkın kaderini şekillendiren bu hadiseyi sadece Çarlık Rusya'sının yıkılmasından ve yerine yeni bir rejimin kurulmasından ibaret görmek yanlıştır. Ekim Devrimi'nin arkasındaki siyasi/fikrî alt yapıyı bilmek ve devrimin çeşitli halklar tarafından desteklenmesinin ve başarıya ulaşmasının sebeplerini doğru değerlendirmek gerekir. Bu anlamda Bolşevik hareketinin devrime giden süreçte kullandığı araçların bilinmesi ve bu araçların nasıl kullanıldığının analiz edilmesi önemlidir. Hareketi başarıya götüren mücadele araçlarından birisi de edebiyattır. Ekim Devrimi'ne giden süreçte Marksist propaganda edebiyatı önemli bir işlev üstlenir. Daha sonra iktidarın sağlamlaştırılması ve rejime sadık insanların yetiştirilmesi için kullanılacak olan ideolojik propaganda edebiyatının temelleri, Sovyet rejiminin kurulmasından önceki devrimci mücadele dönemine kadar uzanır. Dolayısıyla Sovyet yönetiminin Türk topluluklarının kimliklerini yozlaştırmak için bir araç olarak kullandığı ideolojik edebiyatın devrim öncesindeki temellerini edebiyat bilimi açısından ele alarak değerlendirmek, devrim sonrası edebiyatına dair yapılacak çalışmaları aydınlatıcı nitelikte olacaktır.

Devrime giden süreçte Bolşevik hareketin toplumda kabul görmesine sebep olan Çar rejiminin yozlaşmış tarafları, aynı zamanda propaganda edebiyatının da malzemesini oluşturur. Halkın memnuniyetsizliğine sebep olan bu sorunların edebî eserlerde etkili bir şekilde ele alınması, okuyucu kitlelerin devrime destek vermesini sağlar. Bu durum aynı zamanda sanat ve edebiyatın siyasal/toplumsal hareketlerdeki etki gücünü de gösterir. XX. yüzyılın başında Rusya’da ortaya çıkan Marksist propaganda edebiyatının etki boyutlarını değerlendirebilmek için, Çarlık Rusya’sının siyasi, sosyal ve ekonomik durumunu göz önüne almak gerekir.

XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başında Rusya, kendine özgü tarihsel gelişiminin bir neticesi olarak problemlili bir sosyal yapıya sahiptir. Bir taraftan devletin, I. Petro’dan itibaren başlattığı modernleşme hamleleri sürerken diğer yandan ülkenin toplumsal yapısı Avrupalı gelişmiş sanayi toplumlarından çok farklı bir feodal görünüme sahiptir. Bizans geleneği model alınarak biçimlenen Rus devleti, XVIII. yüzyılda başlayan modernleşme süreciyle birlikte geleneksel yapısını Batılı değerlerle birleştirerek kendine özgü bir otokrasiye dönüşür. Bu devlet yapılanması içerisinde bir tarafta toprak sahibi zengin feodaller bulunurken diğer yanda hiçbir hakka sahip olmayan ve “serf” adı verilen toprak kölesi köylüler yer alır (Özcan, 2015: 1). Devrime giden süreçte Rusya’nın en önemli meselelerinden birisi olan köylü sorununun temelinde bu serflik uygulaması vardır. XVI. yüzyılda, toprak sahibi feodalleri dize getirmek için saray soyluları tarafından kullanılan toprak köleliği uygulaması, XVIII. yüzyılda iyice yaygınlaşır. Başlangıçta Bolşevik hareketi içerisinde yer alan fakat daha sonra yönetimden destekçileriyle birlikte tasfiye edilerek Stalin tarafından öldürtülen Troçki, Çarlık döneminin tanığı olarak bu sosyolojik yapıyı tarihsel gelişimiyle birlikte yorumlayan kişilerden birisidir. Troçki’ye göre toprak köleliğinin yaygınlaşmasıyla soylular, Çar rejiminin “manevi hizmetkârı” olan ruhban sınıfı ile birlikte mevcut otokrasiyi ayakta tutan iki temel toplumsal sınıf olarak sistemdeki yerini sağlamlaştırır (1998: 16-17). Bu noktada Troçki’nin Rusya’nın sosyal yapısıyla ilgili yaptığı tahlillerin Marksist bakış açısına dayandığı ve pek çok yönden eleştirilebilir olduğu açıktır. Fakat bu tespitler Rusya’da köylüyü sömüren toprak sahibi soyluların konumunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ayrıca Rusya’da iktidardan bağımsız bir güç olamasalar da çarlara sadık kalarak soylularla

birlikte mevcut düzenin devamını sağlayan ruhban sınıfının da devrime sebep olan bu çarpık işleyişte payı olduğu ortadadır.

XVIII. yüzyılda başlayıp Ekim Devrimi'ne kadar uzanan Rusya'nın modernleşme süreci bir bütün olarak ele alındığında, yapılan reformların faturasının toplumsal sınıflar içerisinde en çok köylülere yüklendiği görülür. Son derece kötü yaşam şartlarında hayatta kalmaya çalışan köylüler, bu durumun sorumlusu olarak gördükleri devlet otoritesine başkaldırır. Çar rejimi, köylülerin memnuniyetsizliğinin tehlikeli boyutlarına ulaştığını görünce bazı tedbirler almak zorunda kalır (Coşgun, 2014: 12). Köylü sorununa karşı Çar rejiminin en önemli reformu toprak konusundadır. Bu kapsamda 1861 yılında Çar II. Aleksander serfleri azat eder. Bu reformla köylüler sadece özgürlüklerine kavuşmakla kalmaz, ayrıca toprakların yarısı da onlara verilir. Fakat yapılan bu uygulama, köylülerin sorunlarını çözmeye yetmez. XX. yüzyılın başında toplam nüfusun yaklaşık yüzde seksenini oluşturan köylülerin ekonomik kazancı neredeyse hiç yoktur ve bu köylüler yoksulluk, hastalık gibi zorluklarla mücadele etmek durumundadır. Toprak sahibi olan soylularla köylüler arasındaki ekonomik eşitsizlik nedeniyle iki sınıfın refah seviyeleri arasında büyük bir dengesizlik oluşur. Bu durum, köylülerin devrim sürecine destek vermelerini sağlar (Wade, 2018: 21-22).

Yapılan toprak reformu köylüleri memnun etmediği gibi aristokrat sınıfı da rahatsız eder. Tüccar ve sanayici sınıfının yavaş yavaş büyümeye başladığı bu dönemde hem Çarın toprak satışına başlaması, hem de serfliğin kaldırılması nedeniyle tarım işçilerine ücret ödeme zorunluluğu doğması, aristokrat kesimini ekonomik açıdan zora sokar. Bu durum aristokratların topraklarını satmasına ve başka mesleklere yönelmesine neden olur. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Çar yönetimi, aristokratların desteğini iyice yitirir (Acar, 2008: 82). Yani Çarlık Rusya'sının yaptığı toprak reformu, niteliği itibarıyla köylülerin sorununu çözmediği gibi, sonuçları itibarıyla aristokrat kesimin rejimle olan ittifakını da sarsmış olur. Bu durum, devrime giden süreci tetikleyen bir sosyo-ekonomik problem olarak Çar rejiminin karşısına çıkar. Serflik meselesinin XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeki Dekabrist⁴ hareketine bağlı yazar

⁴ Bu hareket "Aralık" ayında örgütlendiği için bu anlama gelen "Dekabr" olarak isimlendirilir. Dekabristler, Rus çarının yetkilerinin sınırlandırılmasını ve ülkenin meşruti monarşiyle yönetilmesini savunan aydın ve askerlerden oluşur. Ayaklanma başarısız olunca bazı Dekabristler öldürülür, bazıları

ve şairlerce, özellikle de Puşkin tarafından ele alındığı göz önünde bulundurulduğunda, köylü sorununun muhalif edebiyatın da önemli bir izleği hâline geldiği ve edebiyatın ifade gücü sayesinde Çarlık rejimi için çok daha önceden bir tehdit unsuru oluşturduğu söylenebilir.

Devrim öncesinde Rusya'daki en büyük problemlerden birisi de hızlı sanayileşme ve buna bağlı olarak ortaya çıkan işçi sınıfının ekonomik durumudur. Çarlık Rusya'sında sanayileşme süreci, Batılı ülkelerdeki gibi bir seyir izlemez. Uzun süre feodal bir tarım ülkesi olarak fakirlikle mücadele den Rusya, sanayileşmede geç kaldığı için Avrupalı ülkelerin bu süreçte takip ettikleri ara aşamaları atlayarak çok hızlı bir şekilde sanayileşir ve bu durum çeşitli problemlere sebep olur. Ayrıca sanayi ve ulaşım sektörlerinde yabancı şirketlerin söz sahibi olması bu süreci daha da zorlaştırır (Troçki, 1998: 19-21). Rusya'nın 1880'lerden itibaren bu denli hızlı sanayileşmesinin temel sebebi, yöneticilerin tarıma dayalı bir ekonomi ile uzun süre güçlü bir ülke olarak kalamayacaklarını düşünmeleridir. Otuz yıl içerisinde Rusya'da büyük bir endüstrileşme görülür. Fakat bu durum mevcut problemleri çözmediği gibi halka yeni yükler de getirir. Fiyatların ve vergilerin yükselmesiyle sonuçlanan bu süreç, fakir halkın yaşam şartlarını daha da zorlaştırır (Wade, 2018: 22). Gerek Marksizmi benimsemiş sosyal bilimciler gerekse Marksist olmayan araştırmacılar, devrime giden süreçte Rus sanayileşmesinin kendine özgü sorunlarının etkili olduğu konusunda genelde hemfikirdir. Rusya'nın feodal bir Asya ülkesinden sanayileşmiş bir Batı ülkesine hızla evrilmeye çalışması, sosyal yapıyı ve ekonomiyi sarsar.

Ekim Devrimi'ne giden süreçte, Rusya'da işçi sınıfının ortaya çıkışı ve nitelikleri de büyük önem taşır. 1892-1903 yılları arasında ekonomi bakanlığı yapan Sergei Witte sanayileşmeyi, modernleşme sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak görür. Witte, halktan alınan vergilerin önemli bir bölümünü sanayileşmeye ayırdığı gibi bu amaçla Avrupa ülkelerinden krediler de alır. 1914 yılında dünyanın beşinci büyük sanayi ülkesi olmayı başaran Rusya'da işçilerin sayısı da hızla artar (Acar, 2008: 83). Witte'in yabancı sermayeyle işbirliği yaparak uyguladığı politikalar sosyal yapıyı değiştirdiği gibi, Marksistler için uygun toplumsal ve ekonomik koşulları da oluşturur. Bu durum

da sürgüne gönderilir. Kafkasya'ya sürgüne gelen Dekabrist aydınlar, modern Azerbaycan edebiyatının kurucu nesli olan Maarifçi aydınları fikirleriyle etkiler (Akpınar, 2012: 11).

ünlü tarihçi Edward Hallet Carr'ın üç ciltlik *Bolşevik Devrimi* adlı eserinde şu şekilde ifade edilir:

19. yüzyılın son on yılı boyunca, Witte ve yabancı kapitalistler, Rus sanayinin ve proletaryasının gelişmesini hızlandırmaya ve böylece Lenin'e ve Plehanov'a hak verecek şartları yaratmaya başladılar. Devrim semalarında sanayi işçisinin yıldızı parlarken köylülüğün yıldızı sönüyordu. Ancak 1905'tedir ki, köylülüğün devrim planındaki yeri parti için tekrar hayati bir sorun haline geldi. (1989: 20)

E. H. Carr'ın tespitleri, hem Rusya'da geleneksel sosyal sınıf yapısının değiştiğini hem de bu değişimin Marksizmin yayılmasını kolaylaştırdığını gösterir. Artık soylu, ruhban ve köylü gibi sınıflardan oluşan toplumsal hiyerarşinin Rusya'da karşılığı yoktur. Yeni sosyal düzen ile yeni bir sınıf yapısı doğar ve sanayi işçileri önemli bir sosyal sınıf kategorisi hâline gelir. Fakat Rusya'da yeni yeni ortaya çıkan işçi sınıfının yaşam şartları oldukça kötüdür. Çarlık rejimi, hızlı sanayileşmedeki başarısını, işçilere iyi çalışma koşulları sunmada göster(e)mez. İşçiler fabrikalarda çok düşük ücretlere uzun mesai saatleri boyunca çalıştırılır. Barınma ve sağlık koşulları da oldukça kötü durumdadır. Pek çok işçi evi olmadığı için fabrikalarda barınmak zorunda kalır. Yoksul işçi mahallelerinde kirlilik ve salgın hastalıklar nedeniyle yaşamak gittikçe imkânsız hâle gelir (Wade, 2018: 22-23).

İşçilerin herhangi bir hukuki güvencesinin olmaması da önemli bir sorundur. Çarlık Rusya'sının yasaları işçileri değil işverenleri koruyacak niteliktedir. 1845 yılında işçilerin grev ve toplu direniş yapma hakları yasaklanır. Bu durum, mevcut koşullardan memnun olmayan işçi sınıfının da Çara karşı devrimcilere destek vermesine neden olur. 1860'lardan itibaren kurulan devrimci örgütler yaptıkları gizli propaganda faaliyetleriyle işçi sınıfını politize etmeyi başarır. Özellikle St. Petersburg ve Moskova'da işçi hareketleri hızla gelişim gösterir (Acar, 2008: 83-84).

Bu dönemde Rusya'nın en büyük sorunlarından birisi de siyasi yapı ve bu yapının başındaki Çar II. Nikola'dır. XX. yüzyılın başında "büyük güç" olarak nitelenebilecek Avrupa'daki siyasi rejimlere bakıldığında, iktidarın yasa ve kurumlarla sınırlandırıldığı görülür. Rusya ise bu dönemde bir istisnadır ve hâlihazırda otokrat bir hükümdar tarafından yönetilir. Bu durum pek çok problemi de beraberinde getirir. Rus

çarlarının en büyük sorunu, XIX. yüzyılın başından beri artarak görülen siyasi değişim talepleriyle nasıl mücadele edileceğidir. 1894'te tahta çıkan II. Nikola, dünyadaki değişime bağlı olarak ülkede görülen yenilik taleplerini doğru okuyamaz ve gerekli reformları yapmaktan kaçınır. Halka hiçbir şekilde örgütlenme hakkı tanımaz ve katı bir sansür uygulayarak farklı siyasi söylemlere izin vermez. II. Nikola, kendi hâkimiyetindeki Rus olmayan halkların taleplerini de görmezden gelir ve baskıcı uygulamalarla bu halkları Ruslaştırma siyaseti izler (Wade, 2018: 19-21). II. Nikola'nın bu uygulamaları sadece Rus halkının farklı sosyal sınıflarının değil, aynı zamanda Rusya yönetimindeki Rus olmayan halkların da tepkisine neden olur. Dönemin pek çok tanığı, II. Nikola'nın ülkenin içerisinde bulunduğu sıkıntılı durumdan çıkmasını sağlayacak yönetici kabiliyetine sahip olmadığı görüşündedir. II. Nikola'nın günlükleri incelendiğinde, Ekim Devrimi'ne giden süreçte ülkenin yaşadığı bütün felaketlerin Çar tarafından kayıtsızlıkla karşılandığı görülür. Kendi yeteneklerinin sınırlı olduğunun bilincinde olan II. Nikola, etrafında yetenekli yöneticilerin bulunmasından da rahatsız olur. Bu nedenle devlet yönetimine çıkarıcı, dalkavuk ve vasat insanları getirir. II. Nikola'nın tahtta bulunduğu süre zarfında Çariçenin etkisi altında olması ve çoğunlukla onun tarafından manipüle edilmesi de halk tarafından nefretle karşılanır (Troçki, 1998: 62-67).

Bu şartlar altındaki Rusya'da, XX. yüzyılın başında 1905 Devrimi olur. Dönemi anlatan kaynaklara bakıldığında bu devrimin farklı şekilde yorumlandığı görülür. Troçki, 1905 Devrimi'ni "Çar rejiminin güçlenerek çıktığı" bir süreç olarak görürken (1998: 23) Lenin, Ekim Devrimi'nin bir provası olarak nitelendirir (1999: 34). Hareketi "gecikmiş bir liberal-burjuva devrimi" olarak tanımlayanlar olduğu gibi (Parker, 2003: 202), dönemin ilk anayasal hareketi olduğunu düşünenler de vardır (Geyer'den nakleden Acar, 1987: 226). 1905 Devrimi sonunda Çar, halkın tepkisini dindirmek için Duma kurulmasına karar verir. Halkın temsilcilerininin Duma'da temsil edildiği bu dönemde geçici bir rahatlama olsa da bu reform siyasi baskı ve fakirlik sıkıntısıyla mücadele eden halkın sorunlarına çözüm olmaz.

Devrime giden süreçte I. Dünya Savaşı da önemli rol oynar. Savaş zaten bozuk olan ekonomiyi iyice kötüleştirir. Ulaşım sorunu nedeniyle kentlerde açlık problemi görülür. Yaklaşık on üç milyon köylü silah altına alındığından dolayı tarımda insan gücü ihtiyacı ortaya çıkar. Çok sayıda fabrika kapanır. Nüfus artışına ters orantılı

olarak üretim azalır. Fakir halktan “askeri vergi” adıyla on çeşit vergi alınır (Tunç, 2014: 19). Bütün bu koşullar, köylü ve işçilerin yönetime başkaldırarak devrime destek vermesine zemin hazırlar.

İşçi sınıfının güçlenmesiyle Marksizmin yayılması yakından ilişkilidir. Zira işçi sınıfının olmadığı bir toplumda Marksist ideolojinin toplumsal taban bulması mümkün olmaz. Bununla birlikte devrimin gerçekleşmesi için işçi sınıfının varlığı yalnız başına yeterli değildir. Bu kitleyi siyasal açıdan etkileyip örgütleyecek sistemli bir propagandaya ihtiyaç vardır. Lenin’in Marksizme getirdiği yeni yorum, ideolojik propagandaya çok önemli bir rol yükler. Önceki bölümde de belirtildiği gibi Marks tarafından “yanlış bilinç” ile özdeşleştirilen ve olumsuz bir anlam yüklenen ideoloji kavramına Lenin daha işlevsel bakar ve bu nedenle de ideolojik propagandaya büyük önem verir. İdeolojik propagandanın örgütlü şekilde yapılması için parti tarafından yönetilmesi ve çok boyutlu olması gerekir. İşçilere gizlice dağıtılan broşürlerden edebî eserlere kadar çok farklı türde metin, Marksist propaganda için kullanılır.

Marksizmin öncelikli olarak işçi sınıfına hitap etmek istemesi, propagandanın bu kesim üzerine yoğunlaşmasına neden olur. Bunun durumun bir sonucu olarak işçilerin toplu şekilde bulunduğu en önemli mekân olan fabrikalar, propagandanın merkezi hâline gelir. Devrimciler fabrikalarda işçilere dağıttıkları bildirilerde, içlerinde buldukları durumdan kurtulmanın tek çaresinin Marksizmi benimsemek olduğunu vurgular. Ekim Devrimi üzerine çalışan Rex A. Wade, işçilerin bu dönemde Rusya’da politik güç olmasını, bu propagandanın etkisiyle siyasete yönelmelerine bağlar (2018: 19-21). Bu tespit, propagandanın gücünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Devrimden sonra sosyalist propaganda, Rus diline güçlü bir politik söylem olarak yansır. Komünist Parti Merkez Komitesi, kendi bünyesindeki “ideoloji sekreterliği” birimine propaganda el kitapları hazırlatır. Moskova’da “Propaganda Bakanlığı” kurulur. Halkın okuma-yazma oranı son derece düşük olduğu için öncelikle afişler hazırlanır. Görsel materyallerin çok yoğun kullanıldığı bu afişlerde sosyalizmle gelen yeni değerlerin propagandası yapılır. İlk etapta bu afişler Bolşeviklerin en güçlü ideolojik silahı hâline gelir (Saraç, 2019: 15-23).

Devrimle birlikte dilde meydana gelen ideolojik değişim edebiyatı da etkiler. Zira edebiyatın malzemesi dildir. Sovyet yönetimi *Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü* isimli

eseri hazırlar. Bu sözlükteki kelime ve kavramlar, Sovyet ideolojisinin işine yarayacak şekilde yeniden tanımlanır. Özellikle kelimelere karşıtlık ilişkisi üzerinden yaklaşarak onlara yeni anlamlar yükleme konusunda Sovyet yönetimi oldukça başarılıdır. Dilin söz varlığında da değişiklikler yapılır. Yeni değerleri yansıtan ve bu nedenle de “sovyetizm” şeklinde adlandırılan sözcükler oluşturulur. Kendi ideolojisini meşrulaştırmak isteyen Sovyet yönetimi, bu amaçla ötekileştirme siyasetine başvurur. Ötekileştirmenin dildeki yansıması “olumsuz adlandırma” şeklinde kavramsallaştırılır. Olumsuz adlandırmalar devrimin getirdiği değerlerin zıttını oluşturur. Sömürgeci zengin köylü anlamına gelen “kulak” sözcüğü ya da tüccarları aşağılamak için kullanılan “kupçik” kelimesi, bu tarz olumsuz adlandırmalara örnektir. Sosyalistler dili bu şekilde politize ederek kendi ideolojik propagandalarını yapar (Saraç, 2019: 24-27).

Parti politikalarına göre yapılan yayınlar arasında *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'ni de saymak gerekir. Devlet tarafından yayımlanan bu kaynak Rus dilindeki en kapsamlı ansiklopedilerinden birisi olsa da maddeler ideolojik bakış açısıyla yazıldığı için nesnel bilgiler içermez. Sovyetler Birliği Özbek, Kazak, Kırgız, Azerbaycan gibi Türk halklarının yanı sıra Ukrayna, Gürcü, Litvanya, Letonya gibi diğer Sovyet hâkimiyetindeki halklar için de Sovyet ansiklopedileri hazırlar. 1976 yılında yayımlanan 10 ciltlik *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi* de bu yayınlardan birisidir (tr.wikipedia.org, 2020). Bu ansiklopedideki maddeler Sovyet propagandasının kültürel ayağını oluşturur.

Propagandanın en önemli ayaklarından birisi de edebiyattır. Özellikle XX. yüzyılın başında teşekkül eden Rus edebiyatını, edebiyat biliminin ölçütleri içinde doğru değerlendirmek uzun süre mümkün olmaz. Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesiyle Marksist propaganda edebiyatının aynı zamanda devletin resmî sanat görüşü hâline geldiği bir ortamda, sanatçı ve eleştirmenlerin değerlendirmeleri estetik ölçütlerden çok ideolojik yaklaşımlara dayanır. Rus edebiyatında Marksist olmadığı hâlde Çar yönetiminin yanlışlarını eleştiren, Rusya'daki yaşam koşullarının zorluğunu etkili bir şekilde anlatan yazarlar da vardır. Üstelik Çar rejiminin çöküşünü hazırlayan süreçte bu yazarların eserlerinin de payı büyüktür. Buna rağmen Marksist olmayan sanatçılar daha sonraki dönemde “devrimi anlamamakla” suçlanır ve bunların büyük bir kısmı Sovyet döneminde Rusya'yı terk etmek zorunda bırakılır. Marksist propagandaya

sadık kalan yazar ve şairler ise yazdıklarının niteliğine bakılmadan Sovyet eleştirmenleri tarafından kahramanlaştırılır.

Ekonominin çöktüğü, siyasi baskının insanları bunalttığı, yaşam mücadelesinin sürekli daha zor hâle geldiği bir ortamda, baskıcı Çar rejimine karşı direnmenin ve mücadele etmenin etkili yollarından birisi olarak edebiyattan yararlanmak, doğal bir sanatçı davranışdır. Bu ortamda sanatın ve edebiyatın, yaşamdan ve toplumdaki tamamen kopuk şekilde varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Özellikle XX. yüzyılın başında Rusya'nın şartları göz önüne alındığında edebiyat sadece toplumla değil, aynı zamanda toplumun kaderini şekillendiren siyasetle de temas etmek durumunda kalır. Fakat edebî eserde içeriğin biçimin önüne geçmesi ve verilmek istenen mesajın, metnin estetik bütünlüğü içerisinde eritilmeden politik bildiri şeklinde okura sunulması, bu dönem edebiyatının ideolojik mahiyet taşımanın da ötesine geçerek kitleleri harekete geçirmeye yönelik bir propaganda aracı hâline geldiğini gösterir.

Ekim Devrimi öncesindeki Rus edebiyatını değerlendirirken bu edebiyatın sadece Çar rejimine düşman olduğunu söylemek eksik bir değerlendirme olur. E. H. Carr bu durumu “XIX. yüzyılın büyük Rus edebiyatı yalnızca Çarlığa değil, Batı burjuva demokrasisi ve burjuva kapitalizmine de karşı çıkan bir edebiyattı.” şeklinde ifade eder (2007: 16). Bunun temel sebebi, yukarıda da ele alındığı gibi Rus modernleşmesinin kendine has sorunlarından kaynaklanır. Batı'daki ara aşamaları atlayarak hızla sanayileşen Rusya, toplumsal yapıda ortaya çıkan işçi sınıfını kapitalizmin problemleriyle baş başa bırakınca Marksist hareket güçlenir ve sorunun faturasını sadece Çar rejimine değil, Batı'da ortaya çıkan kapitalist sisteme de keser. Carr'ın tespiti, bu durumun edebiyata yansıdığını gösterir.

Marksist propaganda edebiyatını, XVIII. yüzyıldan beri halkçı çizgide gelişimini sürdüren Rus edebiyatından kopuk şekilde değerlendirmek doğru değildir. Rus edebiyatı XVIII. asırdan sonra siyasi ve toplumsal hayatta birbiriyle çatışan iki ana eğilimi barındırır. Bu eğilimler Slavcılık ve Batıcılıktır. Slavcı yazarlarda Slav milliyetçiliğinin yanı sıra Hıristiyanlığın Ortodoks yorumu ön plana çıkar. Batıcı anlayışı benimseyen Rus yazarlar ise eserlerinde Avrupa'daki toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel gelişmelere olan desteklerini ortaya koyar. Birbiriyle çatışan bu iki yaklaşımın ortak özelliği, edebî eserlerde halkçı bir tavır takınmalarıdır. İleride devrimci edebiyatın da faydalanacağı “düzene muhalif olan Rus direniş edebiyatı”nın

temelinde bu halkçı yaklaşım yer alır (Yıldırım, 2016: 2). XX. yüzyılda Marksist bakış açısıyla eserler yazan Rus edebiyatçılarının en önemli ortak özelliği, XIX. yüzyıl Rus edebiyatının önemli isimlerinde görülen halkçılık prensibini benimsemiş olmalarıdır. Zira sosyalist içerikli bu edebiyat, “halkın özgürlüğü” için mücadele eder ve halk için “yeni bir hayat” kurmayı ister. Bu halkçılık prensibi, sosyalizmi savunan yazarların eserlerinde “emekçi halkın” hayatını merkeze koymalarıyla neticelenir. Bu eserlerde, bir kurtarıcı olarak beklenen devrime büyük bir heyecan duyulduğu görülür. XIX. yüzyıl Rus edebiyatındaki A. Puşkin, N. Gogol, L. Tolstoy gibi büyük yazarların halkçılık anlayışı, XX. yüzyılın başında sosyalist yazarlar tarafından Marksist ideoloji temelinde yeniden yorumlanır ve ortaya sınıf temelli bir edebiyat çıkar (Elmacıoğlu, 2019: 5).

Rusya siyasi tarihinin edebiyatla ve entelektüellerle ilişkili olan geçmişine bakıldığı zaman, Ekim Devrimi sürecindeki halkçı nitelikli direniş edebiyatının rolünü değerlendirmek kolaylaşacaktır. Rusya tarihinde Rus entelijansiyasının ve yazarların siyasi başkaldırılarda rolü olduğu görülür. Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan özgürlükçü fikirler, XIX. yüzyılın başından itibaren Rus aydın ve yazarlarını da etkisi altına alır. Bu özgürlükçü hareketler nihayetinde 1825 yılının Aralık ayında Dekabrist ayaklanmasına yol açar (Ekici, 2017: 272). Voltaire, Rousseau, John Lock gibi düşünürleri okuyarak onların fikirlerinden etkilenen Dekabrist aydınların temel hedefi, Çar otokrasisine ve toprak köleliğine karşı mücadele etmektir. Bu nedenle bu grup kendi görüşlerini yaymak için 1814 yılından itibaren gizlice örgütlenir. Dekabristlerin ayaklanmaları başarısız olsa da Çar otokrasisine karşı etkili bir karşı çıkışın simgesi olmayı başarır. Lenin’in Dekabrist hareket için yaptığı “çarlığa karşı ilk devrimci hareket” nitelemesi, bu aydınların etki gücünü gösterir (İlca, 2015: 204-207). Dekabrist hareketin bu çalışma açısından önemi, en önemli propaganda araçlarının edebiyat olmasından kaynaklanır. Bu durum, edebiyatın etkili kullanıldığında, propaganda işlevini de üstlenerek Çarlık Rusya’sındaki siyasi gelişmeleri yönlendirmede ne kadar güçlü bir araç olduğunu gösterir. Harekete katılanların pek çoğunun yazar veya şair olması da dikkat çekici bir hususiyettir.

Devrime giden süreçte mevcut düzeni eleştiren Rus edebiyatçıları üç grupta sınıflandırmak mümkündür:

- 1- Puşkin, Gogol, Dostoyevski, Tolstoy, Turgenyev gibi eserleri dünya klasikleri arasına giren realist yazarlar: Bu yazarların ortak özelliği, XIX. yüzyılda Rus edebiyatının büyük eserlerini vermeleri ve Rusya'daki yozlaşmış düzeni, ideolojik/kaba propagandaya başvurmadan gerçekçi şekilde yansıtma larıdır. Bu yazarların tümü, Ekim Devrimi gerçekleşmeden önce vefat etmiştir.
- 2- XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başında verdikleri eserlerle Marksist propaganda yapan yazarlar: Maksim Gorki, Mihail Şolohov, Demyan Bednıy, Vladimir Mayakovski, Aleksandr Blok, Sergey Yesenin, Fyodor Gladkov, Nikolay Ostrovski gibi sosyalistler bu gruba dâhildir. Sovyet yönetimi, Türk halklarının yazarlarının bu isimleri örnek almalarını ister.
- 3- XX. yüzyılın başında sistemi eleştiren fakat Marksist propaganda yapmadıkları için gerici olarak nitelenen gerçekçi yazarlar: İvan Alekseyeviç Bunin, A. İ. Kuprin, Vikentiy Vikentyeviç Veresayev ve Aleksey Nikolayeviç Tolstoy gibi isimler bu grup içerisinde yer alır.

Birinci grupta yer alan sanatçılardan ilki, aynı zamanda Rusya'daki direniş edebiyatının XIX. yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden olan Aleksandr Sergeyeviç Puşkin'dir. 1825 yılında meydana gelen Dekabrist ayaklanma içerisinde yer alan aydınlardan etkilenen Puşkin, bu kişilerin görüşlerini eserlerine de yansıtır (Yıldırım, 2016: 2-3). Puşkin, Dekabristler ile olan dostluğunu ömrünün sonuna kadar sürdürür. Onun eserlerinde Dekabristlerin özgürlükçü düşünceleriyle uyumlu şekilde otokrasi ve serflik karşıtlığı yer alır. Puşkin'in Rusya'yı ve sorunlarını gerçekçi şekilde yansıtması, ileride sosyalist realizmin kurucusu ve en önemli temsilcisi olan Maksim Gorki tarafından da takdir edilir. Gorki, Puşkin'in eserlerini, "Rus tarihinin özü" olarak nitelendirir (Ilıca, 2015: 208-209). Lenin ve Maksim Gorki gibi Marksistlerin Dekabrist hareket ve Puşkin'e dair olumlu değerlendirmeleri, Bolşeviklerin edebiyatı Çar rejimine karşı bir araç olarak kullanan ilk muhalif kesim olmadıklarını gösterir. Rusya'da gerçekçi edebiyat, toplumsal-siyasal sorunları ortaya koyarak kitleleri etkileme gücüne XIX. yüzyılda da sahiptir. Üstelik bu gücü oluşturan Puşkin gibi büyük bir şairin, "slogan edebiyatı" yapan Marksistlere göre edebî üstünlüğü de ortadadır.

Puşkin'in Çarlık rejimine ve Çar I. Petro'ya karşı yazdığı "Bronz Süvari" başlıklı şiiri, onun otokrasiye muhalefetini göstermesi açısından önemlidir. Şair bu şiirinde Çar I. Petro'nun Petersburg'da bulunan bronz heykelinden hesap sorar. Şiirde, Çar Petro'nun insanlar üzerinde kurmak istediği hâkimiyete yönelik siyasal bir eleştiri yapılıır:

Çarlara bahşedilmemiştir havaya, toprağa, suya hükmetmek,
Tanrı'ya aittir onlar.

Bu dizelerde şair, çarların bile uymak zorunda olduğu sınırlar olduğunu, Tanrı tarafından yaratılan doğa yasalarına ve insan tabiatına hükmetmenin mümkün olmadığını anlatmak ister (Erkan, 2017: 31). Şiiri, insan tabiatında yer alan özgürlük isteğine müdahale ederek halk üzerinde tam bir hâkimiyet kurmak isteyen çarların Tanrı'nın rolüne soyunarak haddi aştığı şeklinde yorumlamak da mümkündür. Şairin otokrasiye karşı durduğu ünlü bir şiiri de "Özgürlük Kasidesi"dir. Puşkin bu şiirinde şöyle der:

Dünyanın tiranları! Titreyiniz!
Siz ise metin olun ve kulak kesilin,
Ayaklanın, düşmüş köleler! (Ilıca, 2015: 211)

Bu ifadeler, Çarlık Rusya'sının adaletsiz düzenine karşı çıkmak için ille de Marksist olmanın gerekmediğini gösterir niteliktedir. Toplum ve yönetimi gözlemleyerek gerçekçi bir şekilde ele alan Rus sanatçılar, rejimden kaynaklanan problemleri Marksist propaganda yapmadan da başarıyla ifade edebilmiştir. Bu gerçeği kabullenmeyen Sovyet Marksistleri, tıpkı tarih bilimini yasalarla açıklamaya çalıştıkları gibi, aynı ilkeyi edebiyatın gelişimine de uygulamak ve Çarlık Rusya'sındaki edebî gelişmeleri Rusya'nın sınıfsal ve ekonomik koşullarıyla açıklamak ister. Bu yaklaşıma göre Rusya'da Marksist hareket ortaya çıkmadan önce de tarihe yön verici nitelikte gerçekçi bir edebiyatın var olması, yine Marksist ilkelerin Rusya'ya uygulanmasıyla açıklanabilir. Marksist çözümlemeye göre, Çarlık Rusya'sının sahip olduğu feodal yapıya bağlı olarak yoksul halkın, toprak sahibi olan ve "kulak" adı verilen sınıfa karşı örgütlenerek mücadele etmesi, Rusya tarihinde mevcut düzene karşı pek çok direniş ve ayaklanma olmasıyla sonuçlanır. Bunun sonucunda da Rus edebiyatındaki eserlere XVIII. ve XIX. yüzyıldaki köylü/halk

ayaklanmalarının yansıdığı görülür. Bu yüzden Rusya'nın siyasi ve toplumsal yapısı, "direniş edebiyatı" ortaya koymaya elverişli bir zemin oluşturur (Yıldırım, 2016: 1-2). Troçki de *Edebiyat ve Devrim* isimli eserinde konuya benzer şekilde yaklaşır ve XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında Rus edebiyatında ortaya çıkan devrimci yaklaşımın; toprak düzeni, ekonomi ve toplumsal ilişkilerde meydana gelen değişikliklerle açıklanabileceğini savunur (1976: 16). Yani Marksistlere göre, Rus edebî geleneğinde Marksist propaganda yapmasa da direniş ortaya koyan bir edebî geleneğin olması, yine Marksist ilkelerle yapılan bir toplumsal tahlille açıklanabilir. Marksist paradigmanın ekonomi ve sınıf temelli bu indirgemeci açıklama modeli, devrim öncesi Rus edebiyatının teşekkül sürecini tek başına açıklamak için kuşkusuz yetersiz kalır.

Bu dönemde Marksist olmayan fakat yazdığı gerçekçi eserleri klasikler arasına giren önemli bir başka Rus sanatçı da Nikolay Vasilyeviç Gogol'dur. Onun özellikle *Ölü Canlar* isimli eseri, mevcut düzenin eleştirisi bakımından dikkate değerdir. Gerçi bu eserin çarlığa karşı bir eleştiri olup olmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Özellikle Vladimir Nabokov, *Ölü Canlar*'da böyle bir eleştiri aramanın beyhude olduğunu savunur (Nabokov, 2017: 43-44). Fakat eserin tarihsel süreçte yaptığı etki göz önüne alındığında *Ölü Canlar*'ın bu kapsamda değerlendirilmesi mümkün görünür. Eserin başkışisi olan Pavel İnanoviç Çiçikov, Rusya'yı dolaşarak, ölmüş köleleri satın alan birisidir. Eserdeki tasvirler, Rus köylüsünün trajik durumunu gerçekçi şekilde gösterir. Toprak ağalarının köylüleri nasıl sömürdüğü Gogol tarafından başarıyla ortaya konulur.

Rus edebiyatının en büyük isimlerinden olan Dostoyevski, gerçekçi romanlarıyla hem Çar rejimini eleştirir hem de Rusya'daki sosyal ve ekonomik bozuklukları anlatır. Bu açıdan Dostoyevski'nin ilk romanı *İnsancıklar*, dikkat çekicidir. Eserde köylerden şehirlere göçün yarattığı problemler doğa-şehir karşıtlığı üzerinden anlatılır. Şehir, işsizliğin, yoksulluğun ve sefaletin mekânıdır. Bu romanda yazar, daha çok kötü yönetim ve adaletsizliğin halkta yarattığı yıkımı anlatır. *Karamazov Kardeşler* romanında ise Çar rejimine yönelik siyasi eleştiri vardır. Yozlaşmış bir insan olan Baba Karamazov, Rus Çarı'nı temsil eder. Dostoyevski devrimci hareketin karşısında

durmuş bir Slav milliyetçisi olmasına rağmen Rusya'nın geleceği için mevcut düzenin bozuk yanlarını eleştirir.

Nikolay Gavriloviç Çernişevskiy, XIX. yüzyılda Çar rejimini eleştiren ve eseri “devrimci edebiyat” kapsamında değerlendirilebilecek olan önemli bir yazardır. E. H. Carr, Çernişevskiy'i XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'daki devrimci entelijansiyanın “en tipik üyesi” olarak niteler (2007: 47). Sanatın halk için yapılması gerektiğini savunan ve “sanat için sanat” anlayışına karşı çıkan Çernişevskiy, eserlerini bu halkçı anlayış doğrultusunda yazarak özellikle Rusya'daki gençler üzerinde etkili olmuş bir sanatçıdır (Yıldırım, 2016: 3-5). Yirmi yıl boyunca hapis yatan yazar, en önemli eseri *Ne Yapmalı*'yı hapisanede yazar. Bu kitap devrimciler için zamanla bir manifesto hâline gelir. Düzene karşı çıkan “devrimci /yeni insan”, bu romanda başarılı bir şekilde işlenir (Erkan, 2017: 34). Bu roman Lenin'i de fazlasıyla etkiler. Hem Lenin hem de Rusya'daki Marksist hareketin öncü isimlerinden Plekhanov, bu romanı defalarca okuduklarını söyler. Özellikle Lenin, ağabeyinin idamından sonra romanı tekrar okuduğunu ve eserin derinliğini bu ayrıntılı okuma sonrasında fark ettiğini belirtir (Şilkan, 2018: 3). Lenin'in daha sonra kendi kitabına da “Ne Yapmalı” ismini vermesinin Çernişevskiy'nin romanından etkilenmesine bağlı olduğu söylenebilir.

Ne Yapmalı romanında yer alan “yeni insan”lar, aklını kullanarak soğukkanlı ve hesaplı şekilde hareket eden, mantıksal tutarlılığa sahip ve bu sayede toplumu dönüştürme vazifesini üstlenen kişilerdir. Bu insanların sayısı gerçilere göre azdır fakat zaman içerisinde çoğalarak toplumu ve düzeni dönüştüreceklerdir. Romanın bu anlayışla yazılmasının temelinde Çernişevskiy'nin insan aklının gücüne olan inancı yatar (Carr, 2007: 56-57). Akıl, ilerleme ve mantıksal tutarlılık Avrupa'daki Aydınlanma düşünürlerinin üzerinde durduğu önemli olgulardır. Bunların Marks'ın metafiziği reddeden maddeci felsefesini de etkilediği düşünüldüğünde, Çernişevskiy'nin romanının düşünsel temelleri daha iyi anlaşılır.

XX. yüzyılın başındaki devrim öncesi süreçte Rus edebiyatının öncü sosyalist yazarı Maksim Gorki'dir. Bu açıdan Gorki, yukarıdaki tasnifin ikinci kategorisindeki yazarların öncüsüdür. Klasik Rus edebiyatını iyi bilen bir yazar olan Gorki, kendi döneminin koşullarına göre edebiyatın işlevinin ne olması gerektiğini yeniden yorumlar ve “sosyalist realizm” şeklinde adlandırılan yeni bir edebî akımın kurucusu

olur. Lenin tarafından “proleter sanatının öncüsü” olarak kabul edilen Gorki, devrim öncesinde “Doğan Kuşunun Şarkısı”, “Fırtına Kuşunun Şarkısı” hikâyeleri ve *Ana* isimli romanıyla kitleleri etkileyerek ün sahibi olur (Elmacıoğlu, 2019: 4). Yazarın bir fırının kötü çalışma koşullarını anlattığı “Yirmi Altı Erkek ve Bir Kız” isimli hikâyesi eleştirilenlerce çok başarılı bulunur ve dönemin otoriteleri onu Çehov ve Tolstoy ile kıyaslamaya başlar (Fişekçi, 2017: 296).

Devrim öncesi süreçte edebiyatın insanlar üzerindeki etkisi konusunda Gorki'nin *Ana* isimli romanına ayrıca değinmek gerekir. Bu roman devrimden önce 1906 yılında yazılmış olduğu için, edebiyatın devrime giden yolu nasıl hazırladığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. *Ana* romanında Maksim Gorki, bozulmuş bir düzenin adaletsizliklerine karşı mücadele eden insanları anlatır. Roman, özellikle işçi sınıfının o dönemde içerisinde bulunduğu hayat şartlarını çarpıcı şekilde gösterir. İnsanları her türlü tehlikeyi göze alarak yeni bir düzen kurma yoluna sevk eden temel etken, bu insanlık dışı yaşam koşullarıdır.

Eserde, yeni bir hayat kurmanın yolunun örgütlenmekten geçtiği anlatılır. Romanın başkişisi Pelageya isimli bir kadındır. Bir fabrika işçisi olan Pelageya, dindar bir insandır. Başlangıçta oğlunun yasaklı sosyalist kitapları okumasından endişe eder. Fakat daha sonra bilinçlenir ve oğlu hapisteyken fabrika işçilerinin örgütlenmesine yardımcı olur. Pelageya, romanın sonunda ölümü göze alarak oğlunun mahkeme savunmasını insanlara anlatmaya gider. Böylece romanda tek kurtuluş yolu olarak gösterilen sosyalist düzenin kurulabilmesi için insanların gerektiğinde canından vazgeçmesi gerektiği düşüncesi, annelik vasfı ön plana çıkan bir kadın ile anlatılmış olur.

XX. yüzyılın başında yazdığı hikâyelerde devrim konusunu işlemiş olan Leonid Nikolayeviç Andreyev de önemli bir sanatçıdır. Andreyev, Rusya'nın güney bölgesinde iki yüz bin işçinin katıldığı grevi halka duyurmak amacıyla eserler yazar. Bunların başında da 1903'te yazdığı “Marselyeza” başlıklı hikâye gelir (Özberk, 2015: 190). Hikâyenin başkişisi isimsiz bir Fransız gençtir. Bu genç, devrimci bilinçten yoksun olduğu için Fransız Devrimi'nin önemini kavrayamaz. Yanlışlıkla Rusya'daki bir hapisaneyeye düşen başkişi, tesadüfen Rus devrimcilerle aynı koğuşa konulur. Rus devrimciler başlangıçta onu kendilerinden görmez ve dışlar. Çünkü Fransız gencin devrim gibi bir hedefi yoktur. O, sürekli hapisane müdürlerine serbest kalmak için

yalvararak alay konusu olur. Zamanla koğuş arkadaşlarına yaklaşmak için çaba gösteren isimsiz genç, onlarla birlikte açlık grevine katılır. Fakat kimse onun gerçekten grev yaptığına inanmaz. Hikâyenin sonunda açlıktan hastalanan genç ancak ölüm döşegindeyken koğuş arkadaşlarını devrimciliğine inandırmayı başarır ve davası uğruna canını feda eder (Özberk, 2015:191-193). Andreyev’in kendi derdine düşmüş silik bir adamı hapisane gibi bir ortamda canını feda eden ideal bir devrimciye dönüştürmesiyle Rus halkına iki önemli mesaj verdiği düşünülebilir. Bunlardan ilki Marksist bilincin, sıradan bir insanı unutulmaz bir “özgürlük mücadelecisi” hâline getirecek kadar önemli olduğudur. Yazarın ikinci mesajı ise devrimcilerin amaçları uğruna en zor koşullara bile katlanması, gerekirse de canını vermesi gerektiği şeklindedir. Hikâyenin sonundaki bu ölüm, *Ana* romanındaki Pelageya’nın kendisini feda edişini andırır.

XIX. yüzyıl sonundan itibaren sosyalist eserler vererek XX. yüzyılın başında öne çıkan Rus sanatçılardan birisi de Aleksandr Serafimoviç’tir. Serafimoviç, ilk eserlerini yazdığı dönemden itibaren Marksist bir bakış açısıyla sınıfsal sorunları merkeze alan ürünler ortaya koyar. Onun sanat anlayışının şekillenmesinde Gorki’nin önemli bir etkisi vardır. Serafimoviç’in eserlerinde işçi ve köylülerin yaşam şartlarındaki zorluklar ön plandadır. XIX. yüzyılın sonunda yazdığı “Buz Üzerinde”, “Semişkura”, “Makasçı” gibi hikâyelerinin içeriği de bu doğrudur (Elmacıoğlu, 2019: 5).

Roman ve hikâye türünde eserler vererek kapitalist düzeni eleştiren Mamin-Sibiryak, XIX. yüzyılın tanınmış Rus yazarlarından. Yazarın, kapitalizmi eleştirdiği önemli eserlerinden birisi 1895 yılında yayımlanan *Ekmek* isimli romanıdır. Mamin-Sibiryak, bu romanda Rusya’da gelişen kapitalizmin köylüleri nasıl mağdur ettiğini anlatır (Yılmaz, 2015: 23). Yazarın 1883’te yazdığı *Privalov’un Milyonları* isimli romanı ise, fabrikatör-işçi karşıtlığı üzerine kuruludur. Romanın başkişisi, zengin bir aileden gelen Privalov’dur. O, zengin olmasına rağmen sistemin adaletsizliğinin farkındadır ve bu durumu düzeltmeye çalışır. Privalov halkçı bir yaklaşımı benimser ve köylülere iyi davranır. Onun ortaklarıyla birlikte işlettiği bir fabrikası vardır. Fakat ortakları, Privalov’un tam aksine kapitalist düzenin kirli işleyişinden faydalanan kötü insanlardır. Privalov’un amacı, ortaklarından hisseleri alarak fabrikanın tüm gelirlerini emekçi işçiler arasında eşit şekilde paylaşmaktır. Mamin-Sibiryak, bu romanında

Privalov'u özellikle işçilerle kurduğu ilişki bakımından idealize eder (Yılmaz, 2015: 49-53).

Devrim öncesinde kitleleri heyecanlandırmak ve devrim hareketine katmak için oluşturulan "proleter şiir" anlayışının en başarılı temsilcilerinden birisi Demyan Bednıy'dır. Komünistlerin çıkarttığı gazetelerde şiirleri yayımlanan Bednıy, şiirlerini açık ve anlaşılır bir üslupla yazar. Şiirlerinde sert bir dil kullanır ve bu sayede Lenin'in dikkatini çekmeyi başarır. Bednıy'ın özellikle fabl türünde yazdığı eserler başarılıdır (Elmacıoğlu, 2019: 6).

Ekim Devrimi'ne giden süreçte Marksist propaganda yapan yazarlardan birisi de Fyodor Gladkov'dur. Yoksul bir aileden gelen Gladkov, 1906 yılında Bolşevik hareketiyle tanışarak onların faaliyetlerine katılır ve bu nedenle Sibirya'ya sürgüne gönderilir. Gladkov, 1900-1908 yılları arasında yazdığı ilk eserlerinden itibaren Marksist propaganda yaparak devrime destek verir. Fakat ona asıl ününü kazandıran eseri, devrimden hemen sonra yazdığı *Çimento* isimli romanıdır. Bu roman eleştirmenler tarafından, sosyalist realizm anlayışıyla yazılmış Rus romanları içerisinde bir başyapıt olarak kabul görür (Tokatlı, 2018: 8-9).

V. V. Mayakovski de devrim öncesi Marksist propaganda yapan Rus sanatçılardandır. O, aynı zamanda fütürist şiir anlayışının Rusya'daki temsilcisidir. Mayakovski, propagandanın hayatın her alanını kapsaması gerektiği düşüncesindedir. Onun, "Sokaklar fırçalarımız/Meydanlar paletlerimiz" dizeleri bu bakış açısının ürünüdür. "Sanat, her yerde sergilenmeli, sokaklarda, tramvaylarda, fabrikalarda, atölyelerde ve işçi evlerinde. Sanat müzeler gibi cansız tapınaklarda yoğunlaşmamalı." şeklindeki sözleri de Mayakovski'nin sanatı bir propaganda aracı olarak gördüğünü kanıtlar (Uygur, 2005: 4). Mayakovski şiirlerinde kapitalist düzeni eleştirir ve yeni düzene olan inancını dile getirir. Mayakovski'nin özellikle 1915 yılında yazdığı "Pantolonlu Bulut" isimli poeması burjuva düzenine bir başkaldırı örneğidir. Eserde geçen "Kahrolsun sevginiz! Kahrolsun sanatınız! Kahrolsun düzeniniz! ve Kahrolsun dininiz!" ifadesi bu başkaldırının sloganı olarak dikkat çeker (Elmacıoğlu, 2019: 6).

XX. yüzyılın başında zalim Çar rejiminin adaletsiz düzeni, Marksist olmayan yazarlar tarafından da eleştirilir. Tasnifin üçüncü kategorisini oluşturan bu yazarlar, Ekim Devrimi öncesinde sosyalist propaganda yapan eserlerde artış olmasına rağmen,

eleştirel realizm anlayışı doğrultusunda hâlâ etkili konumda kalmayı başarır. Bu yazarların amacı sosyalist propaganda yapmak olmasa da, mevcut düzenin çürümüşlüğüne göstererek insanların bu düzenin yıkılması gerektiğine dair inançlarını pekiştirir. Bu yazarlardan birisi İvan Alekseyeviç Bunin'dir. Nobel ödülü almış ilk Rus yazar olan Bunin, eserlerinde hiçbir ideolojiye hizmet etmeyi amaçlamaz. Rus toplumunu eserlerinde gerçekçi şekilde yansıtmayı başaran Bunin, Maksim Gorki tarafından "En iyi çağdaş Rus yazarı" olarak nitelenir (Üçgül, 2001: 59-61). Marksist propagandaya kendisini adayın bir yazar olmamasına rağmen Gorki tarafından takdir edilmesi, Bunin'in o dönemde gerçekten etkili bir sanatçı olduğunu gösterir.

Bunin'in edebiyat anlayışını eleştirel realizm bağlamında değerlendirenler olduğu gibi (Elmacıoğlu, 2019: 6), yazarın sanatının hiçbir edebî mekteple sınırlandırılmayacağı görüşünde olanlar da vardır (Üçgül, 2001: 59). Ancak bu çalışma açısından önemli olan, Bunin'in eserlerinde Rusya'nın sorunlarını başarıyla yansıtarak Çar rejimine sanat yoluyla yaptığı muhalefettir. O, Marksist propaganda edebiyatına angaje olmadan mevcut düzenin çarpıklıklarını başarıyla dile getirir. Etkili bir üsluba sahip olan Bunin, 1908'de yazdığı "Köy" ve 1912'de yazdığı "Kurak Vadi" isimli hikâyelerinde Rus köylüsünün sorunlarını ve burjuva sınıfının onlar üzerindeki baskısını anlatır (Elmacıoğlu, 2019: 6).

Marksist olmadığı hâlde Rusya'daki bozuk düzeni anlatan gerçekçi yazarlardan birisi de A. İ. Kuprin'dir. Kuprin'in 1890'da yayımlanan "Moloh" başlıklı hikâyesinde kapitalist düzenin adaletsizliği eleştirilir. Moloh, bir pagan tanrısıdır. Onun özelliği, kendisine insanların kurban edilmesidir. Yazar bu eserde Moloh ile kapitalist düzeni özdeşleştirir. Zira insanlar artık kapitalist düzenin acımasızlığına kurban edilir. Kuprin, "Düello" başlıklı hikâyesinde Çar ordusunun acımasızlığını anlatır. Yazarın 1907'de yazdığı "Gambrinus" isimli hikâyesi "gericiliği ve milliyetçiliği" eleştiren bir eserdir. Hikâyede yazar, yoksul insanları konu edinir (Elmacıoğlu, 2019: 6).

Aleksey Nikolayeviç Tolstoy, bu dönemde eleştirel realizmi benimseyen ünlü bir yazardır. Onun ilk dönem hikâyelerinde Rus köylüsü ön plana çıkar. A. N. Tolstoy, soylu bir sınıftan gelmesine rağmen, daha 1909'da yayımlanan "Yeşimsi Defter" ve "Yarışmacı" gibi ilk dönem hikâyelerinde soylulara sert eleştirilerde bulunur (Çakıroğlu, 2017: 32-33). 1912'de yayımlanan *Topal Bey* romanında da toprak sahibi soyluların uğradığı yıkım ve ahlâkî çöküntü ele alınır (Elmacıoğlu, 2019: 6). A. N.

Tolstoy, tiyatro türünde yazdığı eserlerle de adaletsiz düzeni ve çarları eleştirir. Yazarın 1912 tarihli *Zorbalar* isimli komedisi, toprak ağalarının zorbalıklarını anlatır. 1917’de yazdığı *Acı Renk* isimli piyeste ise son Rus Çarı eleştirilir (Çakıroğlu, 2017: 35-36). A. N. Tolstoy, Marksist propagandaya katılmamasına karşın, hikâye, roman ve tiyatro türünde ortaya koyduğu eleştirel tutumla döneminde öne çıkan bir sanatçı olmayı başarır.

Sovyet dönemi öncesi edebî duruma bakıldığında Çar rejiminin baskıcı ve adaletsiz uygulamalarının XIX. yüzyıldan itibaren gerçekçi Rus yazarlar tarafından eleştirilerek halk üzerinde önemli tesirler yaptığını ve XX. yüzyılın başından itibaren sayıları artan sosyalist yazarların bu eleştirileri Marksist ideoloji doğrultusunda yeniden ele alarak eserlerine yansıttıklarını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, Marksist harekete katılmayan ve eleştirel gerçekçiliğe bağlı kalan yazarların da rejimin adaletsizliklerini eleştiren eserler yazmaya devam ederek halk üzerinde etkili olduğunu belirtmek gerekir. Bütün bu eserler, okuyucularını etkileyerek, onların Çarlık karşıtı fikirler etrafında birleşmelerine zemin hazırlar ve devrime giden yolu kolaylaştırır. Bu durum, özellikle Marksist ideolojinin propagandasını yapan sosyalist yazarların edebiyatı politik bir güç hâline getirdiğini gösterir. Tamamen ideolojilerden arındırılmış bir edebiyat mümkün olmasa da, savunulan ideolojinin eserde açıkça propagandasının yapılması, o eserin estetik yanına zarar verir. Bu nedenle döneminde kitleleri harekete geçirme işlevi görmüş pek çok propaganda eseri, bugünden değerlendirildiğinde birbirini tekrar eden parti sloganları gibi görünür, sanatın evrensel yanını yakalayamadıkları için sadece belli bir görüşü savunanlar tarafından sahiplenilir. Post-modern Rus edebiyatının temsilcisi olan Vladimir Nabokov’un, propaganda edebiyatının niteliksizliğini eleştirirken kullandığı “Batı faşistlerinin edebiyattan istedikleriyle, Bolşeviklerin edebiyattan istedikleri arsında pek bir fark bulunmaması ilgi çekicidir.” (Nabokov, 2017: 35) ifadesi burada ortaya konulan düşüncüyü özetlemesi açısından oldukça önemlidir. Zaten Bolşevik hareketin başını çeken Lenin de “sadece estetik değerleri düşünerek hareket edemeyeceklerini” (Lunaçarski, 2008: 274) ifade ederek, önceliklerinin sanat yapmak olmadığını belirtir.

B. Marksist Propagandaya Bağlı Olarak Sovyet Dönemi Öncesinde Azerbaycan'da Ortaya Çıkan Milliyetçi Edebiyat

Propaganda sözcüğü; din, siyaset, ideoloji gibi çeşitli konularda önemli yere sahip bir olguyu karşılar. Propagandayı, “belirli düşünce veya ideolojilerin geniş kitlelere benimsetilmesi için yürütülen faaliyetler” olarak tanımlamak mümkündür (Satır, 2018: 569). Konu üzerine kuramsal çalışma yapan David Welch, rüştünü XX. yüzyılda ispat eden bir güç olarak propagandanın siyaseti etkileme gücünün küçümsememesi gerektiğini söyler. Welch'e göre propaganda hem iktidarı ele geçirmek isteyenler hem de iktidarını korumak isteyenler tarafından başvurulan bir araçtır (Welch, 2019: 15-17). Bir önceki bölümde ele alındığı gibi Ekim Devrimi öncesinde Bolşevikler, hayatın her sahasında yoğun bir Marksist propaganda uygular ve Rus edebiyatı da bundan nasibini alır. Fakat XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyılın başında etkili olan bu propaganda sadece Rus edebiyatını şekillendirmekle kalmaz, aynı zamanda Çarlık Rusya'sının işgali altındaki Türk halklarının edebiyatlarını da etkiler. Tıpkı Rus edebiyatında Marksist propagandanın etkisi değerlendirilirken olduğu gibi, Türk halklarının edebiyatları ele alınırken de dönemin siyasi ve sosyal koşulları göz önünde bulundurulmalıdır. Bu çalışma Azerbaycan Türklerinin edebiyatıyla sınırlı olduğu için Kafkasya Türklerinin bu dönemde içinde bulunduğu şartlara odaklanılacaktır.

Lenin tarafından başı çekilen ve fikrî temelleri Marksist ideolojiye dayanan Bolşevik hareketi, Marksizmi Rusya'daki tüm halklara benimsetmek ve bu sayede devrimi gerçekleştirmek için propagandayı etkili bir silah olarak kullanır. Bu bölümde ele alınacak olan “Marksist propaganda” ve “milliyetçi edebiyat” ifadeleri başlangıçta birbirine zıt gibi görünse de, XX. yüzyılın başındaki tarihî ve toplumsal şartlar, Bolşevik hareketinin milliyetçi edebiyata dolaylı da olsa uygun ortam hazırladığı bir dönemin yaşanmasını sağlar. Kuşkusuz Azerbaycan Türklerinin millî bilinci ve edebiyattaki millî tutumları, Bolşevik hareketinin çok öncesine dayanır. Fakat tarihsel süreç içerisinde emperyalist Çar politikaları, Azerbaycanlı yazarların millî kimlikleri üzerinde büyük bir baskı kurar. Böyle bir ortamda Bolşeviklere verilen konjonktürel destek, Lenin'in milliyetler politikası doğrultusunda kendine hareket alanı bulan milliyetçi bir edebiyata -geçici süreliğine de olsa- olanak tanır. Bu konjonktürel desteği ve sonuçlarını edebiyatla ilişkilendirebilmek için, Türk halklarının Çar rejimi altındaki var olma mücadelelerini, Bolşeviklerin yaptığı vaatleri ve Lenin'in milliyetler politikasını göz önünde bulundurmamak gereklidir.

Rus Kinezliği, Altın Orda Devleti'nin yıkılmasıyla yayılcı bir siyaset izleme olanağı bulur ve siyasi şartların da imkân tanınmasıyla emperyalist bir güce dönüşür. Pek çok halkın yaşadığı geniş bir coğrafyayı işgal eden Rusya, kısa sürede çok uluslu bir imparatorluk hâline gelir. Bu süreçte Türk halkları da Rus işgaline maruz kalır. 1552 yılında Çar IV. İvan'ın emriyle Ruslar Kazan'a girer ve bu olayla, Türk halklarının yaşadığı coğrafyayı işgalin ilk adımı atılmış olur. Rusların yayılcı politikaları sonraki asırlarda da devam eder (Azap, 2018: 17-18). XIX. asrın başında Çarlık rejimi, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Kafkasya coğrafyasını hedef alır. Jeopolitik konumu itibariyle bir geçiş bölgesi olan Azerbaycan, bu yönüyle Ruslar için önemli bir hedeftir. Merkezî bir siyasi otorite olmadığı için küçük hanlıklara bölünmüş olan Kuzey Azerbaycan, Rus saldırılarına uzun süre direnemez. Rusya'nın İran'la imzaladığı Gülistan ve Türkmençayı anlaşmaları sonucunda Kuzey Azerbaycan bölgesi Çarlık Rusya'sına bağlanır, Güney Azerbaycan ise İran sınırında kalır (Shaffer, 2008: 25-26).

Çar rejimi, 1875 yılında Taşkent'i de ele geçirince tüm Türkistan coğrafyasının işgalini tamamlamış olur ve işgal ettiği topraklardaki Türk halklarına baskıcı asimilasyon politikaları uygular. Dil, kimlik, göç ve eğitim gibi farklı sahalarda uygulanan bu politikalardan diğer Türk toplulukları gibi Azerbaycan Türkleri de nasibini alır. Çar rejimi, öncelikle Azerbaycan coğrafyasının etnik ve demografik dengesini değiştirmeye çalışır. Bu amaçla Ruslar ve Ermeniler bölgeye getirilir. 1828 yılında Erivan, Nahçıvan ve Karabağ'dan Müslümanlar zorla göç ettirilirken onlardan boşalan yerler Ermenilere bırakılır (Süleymanlı, 2006: 33-34).

Çarlık Rusya'sının asimilasyon faaliyetlerinin önemli bir bölümünü de Hıristiyanlaştırma/Ortodokslastırma faaliyetleri oluşturur. İskân politikalarıyla bölgenin demografik yapısını değiştiren Çar yönetimi, bununla yetinmeyerek Ortodoks Kilisesinin faaliyetleriyle Azerbaycan Türklerini Hıristiyanlaştırmaya da çalışır (Nusretoğlu, 2017: 20). Buradaki asıl amaç, Hıristiyanlaştırılan Türklerin zaman içerisinde millî kimliklerini unutarak Ruslaşmasını sağlamaktır.

Azerbaycan Türklerinin maruz kaldığı kültür politikaları da onların millî kimliğini yok etmeye yöneliktir. Rus yönetimi, Azerbaycan coğrafyasındaki şehir ve kasabaların mevcut isimlerini değiştirerek onların yerine Çar ailesinden kişilerin ya da Hıristiyan azizlerinin isimlerini verir. Böylece bölgedeki Türklerin mekânsal hafızaları silinmek

istenir. Rejimin baskıcı politikaları kültür sahasıyla sınırlı kalmaz. Azerbaycan Türkleri, ekonomik yönden de adaletsiz uygulamalarla karşılaşır. Türklerin ellerinden alınan topraklar, bölgeye yerleştirilen Ruslara devredilir. Böylece Türklerin tarıma dayalı ekonomileri ellerinden alınmış olur. Rus yönetimi, vergi uygulamalarında da Azerbaycan Türklerine adil davranmaz. Ağır vergilere muhatap olan Türkler, ticaret yapmakta zorlanır ve bu alanda üstünlüğü Ermenilere kaptırır (Süleymanlı, 2006: 36-37).

Çarlık Rusya'sının Kafkasya coğrafyasında XIX. asrın başından beri devam eden sömürü ve asimilasyonu uygulamaları, Azerbaycan Türkleri üzerinde büyük bir baskı oluşturur. Bu süreçte Rus işgali altında olan diğer halklar da Çar yönetiminin baskıcı ve adaletsiz uygulamalarından şikâyetçidir. Başta Türk toplulukları olmak üzere Rus olmayan pek çok halkın mevcut koşullardan memnun olmaması, Çar yönetimine karşı hareket eden Bolşeviklerin işine yarar. Devrimi gerçekleştirmek için Rus olmayan halkların da desteğine ihtiyaç duyan Bolşevikler, bu desteği kazanmak için işgal altındaki halklara çeşitli vaatlerde bulunur. Lenin, Çarlık Rusya'sını bir "halklar hapisanesi" olarak nitelendirir ve bu hapishaneden kurtulmanın yolunun devrimden geçtiğini söyler. XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başında Azerbaycan'da ortaya çıkan milliyetçi edebiyatın Bolşeviklerin başını çektiği Marksist propaganda ile ilişkisini bu noktada aramak gerekir (Şengül ve Ateş, 2019: 2).

Lenin'in önderliğindeki Bolşevikler, "ulusların kaderini tayin hakkı" ilkesine dayanan propagandalarında, devrim gerçekleştiğinde her milletin kendi kaderini kendisinin tayin edebileceğini ve isteyen milletlerin bağımsızlıklarını ilan ederek kendi devletlerini kurabileceklerini vaat eder. Bolşeviklerin söylemleri arasında ezilen sınıfların haklarını koruyacakları, bey ve zenginlerin zulmüne son verecekleri, her alanda eşitlik ve adalet sağlayacakları gibi müjdeler de vardır (Kapağan, 2015: 154-155). Bu propaganda, Çar zulmü altındaki pek çok millet ve topluluk için olduğu gibi Azerbaycan Türkleri için de bir umut olur. Bu süreçte bazı Azerbaycanlı aydınlar, Lenin önderliğindeki Bolşevik hareketine destek verir. Bunlar içerisinde Marksist olmayan, milliyetçi-romantik yazar ve şairler de vardır. Romantizm akımının Azerbaycan edebiyatındaki en önemli temsilcilerinden birisi olan Mehmed Hadi'nin devrimin gerçekleşmesi ile birlikte Rusya'ya selam göndermesi ve devrimi tebrik etmesi bu açıdan oldukça anlamlıdır. Milliyetçi-romantik şairlerden Hüseyin

Cavid'in de benzer bir bakış açısıyla devrimi "zulmetin dağılması" olarak nitelendirdiği bir şiiri vardır (Erol, 2018: 558). Marksist-Leninist propagandanın başlangıçta oluşturduğu özgürlükçü ortam sayesinde Azerbaycanlı sanatçılar geçici süreliğine de olsa milliyetçi bir edebiyat ortaya koyma fırsatı bulur. Mehemed Hadi ve Hüseyin Cavid gibi milliyetçi-romantik yazarların ifadelerini bu konjonktürde ortaya çıkan umut ile ilişkilendirmek gerekir.

Rus olmayan milletlere yönelik Marksist-Leninist propagandanın temelinde yer alan önemli bir söylem de "halkların eşitliği" ilkesine dayanır. Bu ilke Lenin tarafından 1903 yılında yayımlanan "Parti Programımızda Ulusal Sorun" başlıklı yazıda açıklanır. Böylece bütün milletlerin ve dillerinin eşitliği prensibi resmî bir parti politikası hâline gelir (Lenin, 1979: 21).

Bu dönemde dünyadaki siyasal süreçler de Lenin'in milliyetler politikasının şekillenmesinde etkili olur. 1906 yılında İran'da, 1908'de Osmanlı'da ve 1912'de Çin'de gerçekleştirilen devrimler, milliyetçiliğin siyasal gücünü gösterir. Bunun sonucunda Lenin, devrim için milliyetçilikten yararlanma fikrini iyice benimser (Süleymanlı, 2006: 148-149). Zira 1905 Devrimi, Rusya'da istenilen sonuçları vermez ve Çar yönetimini devirmek için Rus olmayan halkların desteğini kazanmak Bolşevikler için bir zorunluluk hâline gelir. Bu destek, Rus olmayan halkların milliyetçiliklerine göz yumularak sağlanacaktır.

1913 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi, milliyetler politikası konusunda aldığı kararlarda bütün milletlerin ve dillerinin eşitliğinin güvence altına alındığını ilan eder. Hiçbir resmî zorunlu dilin olmayacağını açıkladığı kararda ayrıca halkların kendi yerel dillerinde eğitim yapmalarına izin verileceği de vaat edilir. Anayasa önünde bütün milletlerin eşit olacağı vurgulanır. Demokratik bir hükûmet kurulacak ve halklara bölgesel özerklik hakkı verilecektir. Özerk bölgelerin sınırlarını belirleme yetkisi bizzat halklara ait olacaktır (Lenin, 1979: 109). Ulusların kendi kaderini tayin hakkı ilkesi, 1917'de toplanan iki Sovyet kongresinde de tekrar kabul edilir.

Rus olmayan halklar açısından bakıldığında Ekim Devrimi'nin en önemli tarafı, bu uluslara tanınan bağımsızlık hakkıdır. Ayrıca her ulusa kendi millî kültürünü geliştirme hakkı tanınması da devrimin destek görmesinde etkili olur. Bolşeviklerin vaat ettiği bu özgürlüklerden 1920'li yılların sonuna kadar Türk halkları da yararlanır.

Sovyetler Birliği'ne bağlı Türk topluluklarının millî dil ve kültürlerini geliştirmelerine bir süreliğine de olsa izin verilir. Bu ortamda farklı ideolojik ve edebî anlayışları benimsemiş Azerbaycanlı sanatçılar, milliyetçi eserler yazarak millî kültür ve değerleri ne çıkartır (şengül ve Ateş, 2019: 3).

Devrimin ilk yıllarında “Rus şovenizmi”, milliyetçilik sorununun temel kaynağı olarak kabul edilir. Bu nedenle Rus olmayan milletlerin kendi kültürlerini geliştirmelerine imkân sağlayacak bir program hazırlanır, yerel dillerde eğitim veren okullar kurulur. Devrimden sonraki ilk on ay içerisinde Türk lehçeleri ile yayımlanan dört milyondan fazla gazete ortaya çıkar. SSCB'nin bu politikasına korenizatsiya (yerlileştirme) adı verilir (Hasanoğlu, 2015: 321). Bir tür kültürel yapılanmayı amaçlayan bu yerlileştirme programı, milliyetçiliğe alan açan özgürlük rzgrının Sovyet halkı oluşturmanın bir ara aşaması olarak devrimden sonra da bir süreliğine esmeye devam ettiğini gösterir.

Lenin'in milliyetler politikasını değerlendirirken “milletlerin eşitliği” ve “kültürel eşitlik” gibi vaatlerle onun neyi hedeflediğini göz önünde bulundurmak gerekir. O, sınıf esasına dayalı bir toplumda zaman içerisinde milliyetlerin yok olacağına inanır. Ancak milliyetsiz topluma bir anda geilemeyeceğinin de farkında olduğundan, bu geçiş sürecinde milliyetler konusunda ılımlı bir yaklaşım sergiler (Kımacı, 2016: 117). Lenin'in milliyetler konusundaki bu konjonktürel tutumu bir kenara bırakılırsa, onun aslında milliyetlere ve milliyetçiliğe hiç de olumlu bakmadığı görülür. Lenin, milliyetçiliği “kapitalist düzenin bir tezahürü” olarak görür. Leninist paradigmaya göre nasıl kapitalist düzen yok olmaya mahkmsa aynı Şekilde milliyetler de yok olacaktır (Hayit, 1978: 96). Lenin, sadece sınıfsız bir toplum değer, aynı zamanda milliyetsiz bir toplum oluşturmak ister. Onun amacı, devrimi bütün dünyaya yayarak milliyetleri ortadan kaldırmak ve tek bir sosyalist kültür yaratmaktır.

Bolşevik hareketinin her millete kültürel eşitlik tanıma politikasının Türklerin ve Müslümanların birleşmesine hizmet etmeyi amaçlamadığı açıktır. Sovyet yönetimi, uyguladığı idari bölümlleme politikasıyla Türk topluluklarını birbirinden farklı idari kısımlara ayırır ve her bölümde kalan Türk topluluğuna bir dil oluşturarak Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları arttırır. Bu uygulamanın sonucunda Türk

topluluklarının kendi aralarında kolayca anlaşması engellenmiş olur. Ortaya çıkan iletişimsizlik hâli de bütünleşmiş bir Türkistan fikrini hayata geçirmeye engel teşkil eder.

Olivier Roy, SSCB yönetiminin Türklere uyguladığı milliyetler politikası konusunda önemli tespitler yapar. Roy'a göre her milletin haklarına ve dillerine saygı göstereceğine vaat eden Leninist propagandanın asıl amacı "enternasyonalizm" kavramıyla ifade edilen ve Rus ekseninde birleştirilen bir imparatorluk kurmaktır. Bu süreçte Sovyet yönetiminin direktifleriyle hareket eden bilim insanları ve edebiyatçıların maksadı millî kültür inşa etmek değildir. Sovyet ideolojisine göre asıl amaç "Homo Sovieticus"u yaratmaktır. Millî kültür inşası ise bu amaca giden yolda sadece bir ara aşama olarak görülür. Bu yüzden Sovyet yönetimi, gerçekçi bir millî inşaya asla izin vermez (2016: 9). Roy'un değerlendirmelerinden de anlaşılacağı gibi Lenin'in milliyet/çilik konusundaki uygulamaları ve başlangıçta Türklere tanıdığı millî-kültürel özgürlük, aslında bir asimilasyon politikasının hazırlık safhasından ibarettir.

Bolşevik hareketinin Marksist propagandayla milliyetçi bir edebiyata zemin hazırlaması iki şekilde gerçekleşir. Bunlardan ilki, devrim propagandasının sonucunda ortaya çıkan siyasi gelişmeler sayesinde Azerbaycan edebiyatına yapılan katkıdır. Marksist propagandanın geniş kitleleri etkileyerek Çarlık Rusya'sı için bir tehdit hâline gelmesi, Çar yönetimini bazı reformlar yapmaya zorlar. Bu reformlar sayesinde bir nebze de olsa rahatlayan Türk aydınları, milliyetçi eserler yazmak için daha uygun bir ortam bulur. Bu anlamda Marksist propaganda, Çar rejiminin göreceli bir özgürlük ortamına izin vermesinde rol oynayarak Türk yazarların milliyetçi eserler yazabilmelerine dolaylı da olsa katkıda bulunur (Şengül ve Ateş, 2019: 3).

Bu nispi rahatlamada 1905 Meşrutiyeti önemli bir kırılmadır. Yenilgiyle sonuçlanan Japonya-Rusya savaşı ve "Kanlı Pazar" hadisesi, Çar yönetimini tavizler vermeye zorlar. Duma adı verilen bir meclis kurulur ve Türk halkları, Duma'ya temsilciler gönderir. Bu gelişme, Rusya'daki Türklerin mecliste temsil edilmesini ve haklarının belli ölçüde de olsa savunulmasını sağlar. 1905 Devrimi öncesinde daha çok kültürel haklarını korumaya çalışan Türkler, devrimden sonra rejim karşıtı, milliyetçi

çalışmalara da girişir (Acar, 2008: 91-92). 15 Ağustos 1905'te "Rusya Müslümanları Birinci Kongresi"nin toplanması, ortamdaki yumuşamanın bir göstergesidir. İsmail Bey Gaspıralı'nın başkan seçildiği toplantıya katılan yüz sekiz kişinin yirmi sekizi Kafkasya'dan gelir. Toplantıda Ruslarla eşit haklara sahip olmak için çalışılması kararı alınır. Ocak 1906 tarihli ikinci kongrede Azerbaycanlı aydın Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın hazırladığı "Rusya Müslümanları İttifakı Nizamnâmesi" müzakere edilerek Duma'ya milletvekili gönderme kararı alınır. Aynı yılın Ağustos ayında yapılan üçüncü kongrede Ali Merdan Bey Topçubaşı kongrenin başkanı seçilir. Yusuf Akçura ve İsmail Bey Gaspıralı'nın da konuştuğu kongrede Topçubaşı, mezhep ayrılıklarının teşkilat yönetiminde etkili olmamasını isteyerek Sünni ve Şii Türk halklarının birleşmesi için önemli bir adım atar (Türkoğlu, 2006: 96-98). Kongrede alınan kararlar Azerbaycan'da da etkili olur. Ali Bey Hüseyinzâde ve Ağaoğlu Ahmet Bey gibi milliyetçi aydınlar, Azerbaycan'da entelektüel faaliyetlere başlar. Ali Bey Hüseyinzâde, millet ve ümmet kavramlarının farkını anlatan bir dizi gazete yazısı yazar. Ağaoğlu Ahmet, yazdığı yazılarda Azerbaycan halkına Türk dünyasını tanıtarak millî kimliği güçlendirmeyi hedefler (Balayev, 2014: 79-84). Bu süreçte Azerbaycan'da modern anlamda bir millî kimlik inşa edilir ve pek çok milliyetçi aydın ortaya çıkar. Entelektüel alandaki bu millî uyanış, edebî eserlere de yansır. Aydınların fikrî faaliyetlerinin edebiyata doğrudan yansımaları dönemin koşulları göz önüne alındığında anlaşılabilir bir durumdur. Zira bazı olağanüstü dönemlerde edebiyatın toplumsal bir işlev üstlenmesi gerekir. Bu da aydınların ürettiği fikirlerin halk tarafından benimsenebilmesi için edebî eserlerin bir araç olarak kullanılmasıyla gerçekleşir (Argunşah, 2015: 214).

Bu dönemde Azerbaycan'da görülen milliyetçilik anlayışları birbirinden farklıdır. Ali Bey Hüseyinzâde ve Ağaoğlu Ahmet Bey, İstanbul Türkçesini esas alan Osmanlı edebî dilini savunarak bütün Türk topluluklarının bir araya gelmesini hedefleyen genel bir Türk milliyetçiliği anlayışı ortaya koyar (Balayev, 2014: 80-83). Muhammet Ağa Şahtahtalı, Celil Memmedguluzâde, Ömer Faik Nemanzâde ve Feridun Bey Göçerli gibi aydınlar ise edebî eserlerde Azerbaycan Türkçesinin esas alınmasını savunarak Azerbaycan Türklüğünü merkeze alan bölgesel bir milliyetçilik anlayışı geliştirir (Süleymanlı, 2006: 95-98).

Milliyetçilik anlayışındaki bu farklı yaklaşımlar, dönemin edebiyatına da yansır. Bu ortamda Azerbaycan'da teşekkül eden milliyetçi edebiyatın bir kolunu genel Türk milliyetçiliğini savunan yazarlar oluştururken diğer tarafta Azerbaycan milliyetçiliği yapan yazarlar yer alır (Şengül ve Ateş, 2019: 8). Bu açıdan bakıldığında genel Türk birliğini isteyen ve Osmanlı edebî dilini esas alan Hüseyin Cavid'in eserlerindeki milliyetçi yaklaşımla Azerbaycan milliyetçiliğini savunan Celil Memmedguluzâde'nin milliyetçiliği edebiyata yansıtma şekilleri arasında farklar olduğu görülür.

Marksist propagandanın Azerbaycan'da milliyetçi edebiyata ikinci katkısı, sosyalizmi destekleyen yazarları Lenin'in milliyetler politikası doğrultusunda yazmaya yönlendirmesi ile gerçekleşir. Bu politikaya göre Çar rejiminin işgal ettiği her halkın siyasi bağımsızlık hakkı olduğu gibi kendi millî kültürünü geliştirme hakkı da vardır. Dolayısıyla Marksizmi benimsemiş devrimci yazar ve şairlerin kendi ana dillerinde millî kültürlerini işleyen eserler yazması ve Çar rejiminin emperyalist politikalarını eleştirmesi gereklidir. Azerbaycan edebiyatında Marksist ideolojiyi benimsemiş ve Bolşevik harekete inanmış sanatçılar, bu anlayışın bir gereği olarak millî yönü olan eserler ortaya koyar. Bu sanatçıların edebiyatta millîliği öne çıkarması, milliyetçi yazarların siyasi yumuşamayı fırsata çevirmesinden farklı olarak, Lenin'in milliyetler politikasına bağlılıklarından ileri gelir. Lenin, genel Türk milliyetçiliğini hoş görmediğinden sosyalist yazarlar bölgesel Azerbaycan milliyetçiliğini işlemek durumunda kalır ve “biçimde millî, içerikte sosyalist olma” zorunluluğu bu yazarların eserlerinde çelişkili tutumlar sergilemelerine yol açar (Şengül ve Ateş, 2019: 8).

Şengül ve Ateş'in yaptığı bu sınıflandırmaya göre hem genel Türk birliğini ütopyik bulan Azerbaycan milliyetçileri hem de sosyalist yazarlar “bölgesel milliyetçilik” esaslı eserler bakımından birbirlerine benzer. Ancak bu noktada iki sanatçı grubunun Azerbaycan milliyetçiliğine yönelme sebebi farklı olduğu gibi, millî değerleri ele alış biçimleri de aynı değildir. Sosyalist yazarların millî değerleri ele alışı yüzeysel olduğu gibi, Marksizmin milliyetçilikle uzlaşmayan ilkeleri nedeniyle çelişkiler barındırır. Sosyalist olmayan yazarlar ise Azerbaycan Türklerinin millî değerlerini samimiyetle yansıtmaya çalışır. Onların eserlerinde Türk birliği idealinin geri planda kalması,

böyle bir yaklaşımı siyaseten gerçekçi bulmamalarından ve Bolşevikleri ürkütme istememelerinden kaynaklanır.

Ekim Devrimi'nden önce millî hassasiyeti eserlerine yansıtan sosyalist görüşlü yazarların başında Neriman Nerimanov gelir. 1900 yılında, Azerbaycan edebiyatının Batılı anlamda ilk romanı kabul edilen *Bahadır ve Sona*'yı yazan Nerimanov, bu eserde bir yanda kendi milliyetini küçümseyen Rus özentisi gençleri eleştirirken diğer yandan din ve millet ayrımını bir kenara bırakan hümanist bir tavır ortaya koyar. Bu anlamda eser, milliyetçilikle enternasyonalizm arasında çelişkili fikirleri bir arada barındıran bir geçiş dönemi eseridir (Şengül ve Ateş, 2019: 8). Romanda Bahadır isimli bir üniversite öğrencisinin Sona isimli bir Ermeni kızla yaşadığı aşk anlatılır. Bahadır, Yusif isimli bir Ermeni'nin işlettiği dükkâna alışveriş için girer. Yusif, Bahadır'a kızına Farsça öğretecek bir Müslüman tanıdığı olup olmadığını sorar. Kızına iyi bir eğitim veren Yusif, ona Türkçe öğretmiştir. Şimdi de kızının Farsça öğrenmesi için hoca aramaktadır. Bahadır, Farsça bildiğini söyler ve bir süre sonra Yusif'in evine ders vermek için gider. Burada Yusif'in kızının daha önce dışarıda görüp âşık olduğu Sona ile aynı kişi olduğunu anlar. Sona da ilk görüşte Bahadır'a âşık olur.

Romanda Bahadır, milletin ve tüm İslam dünyasının içerisinde bulunduğu durumdan dolayı ıstırap çeken aydın bir gençtir. Onun durumunu gören Sona, sıkıntısının sebebini sorar. Bunun üzerine Bahadır, düşüncelerini anlatma fırsatı bulur. Bahadır'a göre milletin geri kalmasının sebebi ilmi terk etmesi ve cahil din adamlarının peşinden gitmesidir (Nerimanov, 2004: 158-165).

Bahadır, döneminin bazı aydınları gibi İslam'a düşman değildir. Milletin geri kalmasının faturasını direk dine çıkartmaz. Ona göre İslam dini ilerlemeye engel bir inanç değildir. Ancak din adına milleti yönettiğini iddia eden yöneticiler zamanın ruhuna uygun olarak kanunları yenileyemedikleri için millet geri kalmıştır. Hıristiyan dünyasında din ve devlet işleri birbirinden ayrıldığı için böyle bir problem görülmez. Bahadır, İslam dünyasının bir Luther beklediğini söyleyerek reforma ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Sona da Müslüman milletlerin geri kalmasının sebebini din değil, dini anlatanlarda olduğunu düşünür. Bu noktada iki âşığın fikirleri birbiriyle uyumludur (2004: 163-165).

Romanda dil hassasiyeti millî kimliğin en önemli unsurlarından birisi olarak görülür. Bahadır ve Sona, Türklerin dil anlayışına hayret eder. Bütün milletler dillerini daha anlaşılır hâle getirmeye çalışırken, Türkler sanat yapma adına Arapça ve Farsça sözcüklerle dillerini doldurur. Bahadır, sade Türkçe ile şiir yazdığı için Hatayî'yi över (2004: 179). Romanın bu kısmında dilde sadeleşme/millileşme fikri ön plandadır.

Romanın ilerleyen bölümlerinde Bahadır, Sultan isimli yakın arkadaşıyla Tiflis'te görüşür. İki genç sohbet ederken millî konulardaki hassasiyetlerini de ortaya koyar. Sultan, Bahadır'a başından geçen bir olayı anlatır. Bir gün bir mecliste iyi eğitim almış bir adamın medeniyet konusunda söylediklerinden etkilenen Sultan, adamın evine yaptığı daveti kabul eder. Avrupai tarzda dekore edilmiş evi gören Sultan, Batılı değerlerle yetiştirilmiş evin kızıyla tanışır. Başlangıçta kızıdan hoşlanan Sultan, kızla sohbet etmeye başlar. Fakat sohbet ilerledikçe kızın tam bir Batı özentisi olduğu ve Türk milletinin millî değerlerini küçümsediği ortaya çıkar. Sultan, yabancı dilde konuşan kıza Türkçe bilip bilmediğini sorunca kız, "Türk diliyle vaktimi çürütemem" şeklinde cevap verir. Bunun üzerine Sultan, genç kızdan iyice soğur. Bahadır ve Sultan, Türk kızlarının kendi diline ve milliyetine düşman olacağına hiç medeniyet öğrenmemelerinin daha iyi olduğu konusunda aynı fikirde birleşir (2004: 178). Nerimanov'un dil hassasiyetini dile getirdiği, millî kimliğini kaybeden gençleri eleştirdiği, İslam dinini Azerbaycan Türklerinin kimliğinin bir parçası olarak gördüğü bu romanda bir taraftan da Türk-Ermeni çatışması üzerinden enternasyonalizm propagandası yapılması ve milliyetçi hassasiyetlerin küçümsenmesi, eserin fikrî zeminindeki düaliteyi/ikiliği gösterir.

Azerbaycan tiyatro edebiyatının klasiklerinden kabul edilen Neriman Nerimanov'un *Nadir Şah* isimli piyesinde üstü kapalı olsa da Türk milliyetçiliğinin izleri vardır. Bu piyes edebiyat tarihçileri tarafından daha çok "despotik Şark hükümdarının eleştirisi" olarak yorumlanır (Akpınar, 1994: 60). Fakat detaylı yapılacak okumalarda, Nadir Şah'ın baskıcı politikalarının yanında bazı fikirleri aracılığıyla Türklerin birleşmesinin yollarını aradığı da görülecektir. Bunların başında da Türklerin arasındaki mezhep ayrılığına dayanan ihtilafların kaldırılması gelir. Tarihî konulu piyeste, iktidarı ele geçiren Nadir Şah, din adamlarını İstanbul'a göndererek Osmanlı Türkleri ile Azerbaycan Türkleri arasındaki Şii-Sünni çatışmasını çözüme ulaştırmak ister

(Nerimanov, 2004: 106). Bu girişim iki Türk topluluğunu birleştirmeyi amaçladığından dönemi için önemli bir mesaj içerir.

Sovyetler Birliği kurulduktan sonra sosyalist realizm anlayışıyla eserler yazacak olan Cafer Cabbarlı da bu dönemde milliyetçi bir edebiyat anlayışını benimser. Şairin “Azerbaycan Bayrağına” başlıklı şiiri bu anlayışla yazılmıştır. Şiirde Cabbarlı, 1918’de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin üç renkli bayrağına seslenir. Şair, bayrakta yer alan üç rengin anlamını açıklar. Mavi renk Türklüğün, yeşil İslam dininin, kırmızı ise çağdaşlaşmanın sembolüdür. Şair bu durumu şiirinde şu şekilde ifade eder:

Bu göy boya Göy Moğoldan qalmış bir Türk nişanı,
Bir Türk oğlu olmalı!
Yaşıl boya İslâmlığın sarsılmayan imanını,
Ürəklərə dolmalı!
Şu al boya azadlığın, təcəddüdün fərmanı,
Mədəniyyət bulmalı.
Səkkiz uclu şu yulduz da səkkiz hərli OD YURDU (2005a: 63).

Cabbarlı, bu dizelerde Türk millî kimliği üzerinde durur ve Türklüğü temsil eden mavi rengin taşıyıcısı olan Azerbaycan bayrağının bir “Türklük nişanı” olduğunu söyler. Bayraktaki yeşil rengin temsil ettiği İslam inancı, şaire göre “sarsılmayan bir iman şeklinde” Türk milletinde tezahür eder. Daha sonra *Sevil* ve *Almaz* gibi tiyatro eserlerinde ve pek çok şiirinde İslam’a saldıracak olan Cabbarlı’nın bu şiirinde İslam inancını da Türk kimliğinin bir parçası olarak kabul etmesi dikkat çekicidir. Şair;

Şu hilal da türk bilgisi, düzgün sevgi nişanı,
Yurdumuzu qucmuşdur (2005a: 64)

ifadeleriyle Azerbaycan bayrağındaki hilalin Türklük açısından önemini belirtir. Şiirin sonunda Cabbarlı, Turancılık fikrine kadar gider:

Yürəyimdə bir dilək var, o da doğru kəsilsin,
O gün olsun bir göy bayraq Turan üstə açılsın (2005a: 64)

Bu dizelerde Cabbarlı, tüm Türklerin tek bir bayrak altında toplanmasını hayal ederek Turancı yönünü gösterir.

Cafer Cabbarlı'nın "Ölkem" başlıklı şiirinde millî kültüre bağlılık ve özgür olma isteği, vatan toprağının güzellikleriyle ilişkilendirilerek anlatılır. Cabbarlı, ülke olarak Azerbaycan Türklerinin yaşadığı coğrafyayı kastederek ve bu coğrafyanın doğal güzelliklerinden bahsederek ülke sevgisini ortaya koyar. Bu yönüyle şiir, Türkiye'deki "Memleketçi Edebiyat" anlayışıyla yazılan şiirleri andırır:

Şiş ucları buludlarla döyüşən
Dağlarında buzları var ölkəmin.
Göy otlardan ipək paltar geyinən
Tarlaları, düzləri var ölkəmin (2005a: 67).

Şair, sadece vatanının dağlarını, tarla ve ovalarını sevmekle kalmaz, ülkesinin çalışkan erkekleri ve güzel kızlarına olan sevgisini de dile getirir. Azerbaycan ülkesinin "Çalışqan ərleri, igid elləri" ve "Ceyran gözlü qızları var"dır (2005a: 67). Şiirde Cafer Cabbarlı'nın dikkat çektiği bir husus da ülkesinin/milletinin şanlı bir tarihe sahip olmasıdır. Zira millî kimliğin en önemli unsurlarından birisi de ortak tarih anlayışıdır:

Tarixlərin altun yarpaqlarında
Dadlı-dadlı sözləri var ölkəmin (2005a: 67)

Şair bu dizeleriyle Azerbaycan Türklerinin yeni zuhur etmiş köksüz bir halk olmadığını, aksine tarihin altın yapraklı sayfalarında başarılarla dolu bir geçmişe sahip olduğunu anlatır. Şiirde milliyetçilik açısından anlam ifade eden en önemli unsur ise bağımsızlık temasıdır. Cabbarlı "azadlıq" ifadesiyle bu temayı iki kez vurgular:

Yanar dağlarında yalov coşarmış,
Ona tapınmaya ellər qoşarmış,
Bir çağ varmış, ölkəm azad yaşarmış,
Bu yollarda izləri var ölkəmin (2005a: 67)

Bu dördlükte Azerbaycan coğrafyasının İslam öncesine uzanan ve Zerdüştlük inancının merkezi olan köklü geçmişine gönderme yapılır. Bu coğrafyadan çıkan ateş, farklı

bölgelerden ibadet etmek maksadıyla Azərbaycan'a gələn insanlar tərəfindən kutsal qəbul edilir. "Bir çağ varmı, ölkəm azad yaşarmı" dizəsində şair, mazisi çox eski dövəmlərə qadar giden Azərbaycan'ın Rus işğalından öncə özgür və bağımsız yaşadığına vurğu yapar. Şairin ikinci bağımsızlıq vurğusu şiirin son dördlüğündə görölür. Cabbarlı bu bölümde, gələksel millî kıyafətlərini giyən Azərbaycanlı qızların ölkələrini bağımsız görməyi dilediklərini söylər. Bağımsızlığı dileyən Türk qızlarının "ipek çadra" giyməsi, onların millî kimliğın bir parçası olan gələnek və kəltürə sahip çıktığıının da göstərgesidir. Devrimdən sonra qadınların gələksel kıyafətlərinə ilericilik adına qarşı çıkan Cabbarlı, bu dövəmdə gələneği millî bir dəğər olaraq görür:

İpəğindən qızlar çadra geyərlər,
Ölkələrin azad görmək dilərlər,
Bu yerləri bütün ellər sevərlər,
Yalnız bizdə gözləri var ölkəmin (2005a: 67).

Cafer Cabbarlı'nın "Novruz Bayramına Hazırlaşan Müsəlmanlara Töhfe" isimli şiiri, millî ve dinî uyanışı sağılamak isteyən bir sesleniş olması bakımından milliyetçi bir söylem içərir. Bu şiirde Cabbarlı, perişan durumda olan Türk-İslam âleminin ıstırabını taşısa da Müslümanlar bu duruma kayıtsız kalır ve sadəcə eğlenməyi düşünür. Nevruz bayramı Türkler için millî bir dəğərdir. Ancak zenginler bu bayramı fakir milleti görmezden gələrek kutlar. Bu nədənle onların kutlamaları, millî bir ruh taşımaz:

Aləmi-İslamə bax! Bir yanda işrət bərqərar,
Bir tərəf fəryadə guş et, gör qurulmuş matəmi (2005a: 57)

Bu dizeler Müslüman toplumlardaki tezdadı ortaya koyar. Millet harap durumda yardım bekler. Ama kendisini Müslüman olarak nitelendirenler "Müminler kardeşdir." ayetine rağmen milletin bu çağrısını duymazdan gəlir. Cabbarlı bu durumu şu şekilde anlatır:

Xaneyi-millət xərab olmaqda, imdad istəyir.
Ey ucaldan təqi-ərşə fəxr ilə kaşanələr!
Nerdədir "əl mömininə ixvətin" ayatı bəs?
Ey özün islamə daxil eyləyən biganələr! (2005a: 58).

Milletin içerisinde bulunduğu durum bütün Müslümanlar için birer imtihandır. “Ey özün mömin bilənlər, imtəhan meydanıdır” diye seslenen Cabbarlı, milletin perişan durumuna bigâne kalanları Kur’an’ın hükmüne karşı gelmekle suçlar:

Bu zəlalət ərsəsində cismi-millət bisipər,
Tiqi-cəlladi-əcəl rədi-səma tək rəşədar.
Zülm ilə pamal olur millət, siz eyd etməkdəsiz.
Hökmi-Quran böylədirmi, söylə, ey biəğniya? (2005a: 58).

Bu dizelerde Cabbarlı, kendi döneminin bütün aydınları gibi milletin içerisinde bulunduğu durumun ıstırabını çeker. Henüz sosyalist realizm anlayışını benimsememiş olan Cabbarlı, kurtuluşu millî dayanışmada ve Kur’an’ın hükümlerine uyulmasında bulur. Dolayısıyla Cabbarlı’nın seslenişi, bir anlamda millet sevgisi ve dinî hassasiyet çağrısıdır. Sosyalist realizm döneminde millet mefhumunu geri plana iterek Sovyet enternasyonalizmini savunacak ve Kur’an’ı eleştirecek olan Cabbarlı ile “Novruz Bayramına Hazırlaşan Müselmanlara Töhfe” şiirinin şairi Cabbarlı, tamamen farklı bakış açılarına sahiptir. Bununla birlikte şiirde millet arasındaki gelir dağılımının adaletsizliğine yapılan vurgu ve zenginlere yapılan eleştiriler, Çarlık Rusya’sında devrim için mücadele eden Bolşeviklerin eleştirileriyle de uygun bir söylem oluşturur.

Cafer Cabbarlı’nın sahnelendikten sonra kaybolan tiyatro eseri *Bakı Muharibesi* de milliyetçi edebiyat kapsamında değerlendirilmelidir. Metni günümüze ulaşmayan piyesin konusu, Gence’de kurulan Millî Azerbaycan Hükümeti’nin Türk ordusunun yardımıyla Bolşevikleri Bakü’den çıkartmasıdır (Akınar, 1994: 65). Eser, Bolşeviklere karşı Osmanlı ve Azerbaycan Türklerinin birlikte hareket etmesini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Cabbarlı’nın devrimden sonra yazacağı *105. İilde* piyesinde Türk milliyetçilerini suçladığı göz önünde bulundurulduğunda, *Bakı Muharibesi* piyesinin tamamen başka bir bakış açısını yansıttığı görülür.

Bu dönemde milliyetçi edebiyat içerisinde değerlendirilebilecek bir başka isim, aynı zamanda *Molla Nasreddin* dergisinin yöneticisi de olan Celil Memmedguluzâde’dir. Onun en başarılı tiyatro eserlerinden kabul edilen *Anamın Kitabı* (1909), Azerbaycan

Türklerinin millî değerlerini öne çıkartan önemli bir eserdir.⁵ Piyeste eşini yıllar önce kaybeden ve dört çocuğunu bir arda tutmak isteyen Zehra Beyim isminde bir kadının mücadelesi anlatılır. Zehra Beyim'in üç erkek bir de kız çocuğu vardır. En büyük erkek çocuk olan Rüstem Bey, Rusya'da eğitim almış ve Rus özentisi olarak millî kimliğini yitirmiş birisidir. Rüstem Bey'in bütün amacı bir Rus dili lügati yazmak olduğundan kütüphanesini Rusça kitaplarla doldurur ve sadece Rusça kitaplar okur. Ortanca çocuk Mirze Mehemedeli, eğitimini İran'da gördüğü için Fars kültürü etkisi altında kalmış birisidir. Din dersi hocalığı yapan Mirze Mehemedeli'nin tüm uğraşı, Güneş ve Ay tutulması sırasında okunacak dualara dair kitaplar üzerine çalışmaktır. Mirze Mehemedeli'ye göre eski medrese kitapları dışındaki kitapları okumak vakit kaybıdır. En küçük erkek çocuk olan Semed Vahid ise İstanbul'da eğitim gördüğünden Osmanlı kültürünün tesiri altında kalmış bir edebiyat hocasıdır. Semed Vahid, sürekli Azerbaycan Türklerinin anlamakta zorlandığı fakat Osmanlı Türkçesinde ve edebiyatında yer alan Arapça-Farsça sözcükler kullandığı için çevresi tarafından yadırganır. Üç erkek kardeş, birbirine zıt dünya görüşlerine ve değerler sistemine sahip olduklarından aile içerisinde sürekli çatışma yaşar.

Celil Memmedguluzâde, millî kültürün önemini vurgulamak istediği piyeste, bu kardeşler arasındaki çatışmadan doğan gülünç durumları etkili birer hiciv malzemesi olarak kullanır. Piyesin son kısmında Çar rejiminin memuru olan polisler, Zehra Beyim'in evine teftişe gelir. Bu evde üç eğitilmiş kişi olduğu istihbaratını alan polisler, bu gençlerin Çar yönetimini tehdit edecek fikirler taşıyıp taşımadıklarını merak eder ve bu yüzden evdeki kitapların tamamını arar. Çarın memurlarını endişelendiren şey, bu kardeşlerin "Pan-Türkizm" ya da "Pan-İslâmizm" çalışmaları yapmaları ya da bu çalışmalara fikrî/kültürel zemin hazırlayacak kitaplar okumalarıdır. Fakat yapılan arama neticesinde Rüstem Bey'in kütüphanesinden sadece Rusça kitaplar çıkar. Mirze Mehemedeli'nin kitaplığında Güneş ve Ay tutulmasına dair dua kitapları ve eski medrese kitapları dışında bir şey bulamazlar. Semed Vahid'in kitaplığında da sadece

⁵ Celil Memmedguluzâde'nin *Anamın Kitabı* isimli piyesinin dayandığı fikrî zeminle ilgili farklı görüşler ortaya konulmuştur. Sovyet eleştirmenleri bu piyesten hareketle Celil Memmedguluzâde'nin Türklük ve İslam çatısı altındaki işbirliklerine karşı olduğuna dair abartılı yorumlar yapar ve yazarın Ruslaştırılmayı eleştiren fikirlerini görmezden gelir. Anar Rzayev'e göre bu eser, yazarın Ali Bey Hüseyinzâde ve Ziya Gökalp'ın savunduğu "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" düşüncesiyle polemige girdiği bir piyestir. Anar, piyesteki üç kardeşin, üç düşünce akımının karikatürleştirilmiş hâli olduğunu söyler. Bahtiyar Vahabzâde de bu piyesten mühlhem olarak aynı adı taşıyan bir şiir yazar ve Azerbaycan'ın Rusya, Osmanlı ve İran üçgeninde üç tarafa çekiştirildiğini ve kendi fakirhanesini ışısız bıraktığını söyler. (Barmanbay, 2019: 97-99).

Osmanlı edebiyatının ünlü şair ve yazarlarının kitapları vardır. Bunu gören memurlar, üç kardeşin okuduğu kitaplar içerisinde Azerbaycan Türklerinin millî bilincini geliştirecek ve Çar için tehdit oluşturacak bir kitap bulunmadığı için evden memnun şekilde ayrılır (2004a: 461-467). Piyenin bu sahnesinde Celil Memmedguluzâde, millî kimliğini bulamamış gençlerin ancak işgalci Çarlık rejimini memnun edeceği mesajını vermiş olur. Eserde, Osmanlı Türklerinin etkisi altında kalan Semed Vahid'in de eleştirilmesi, Celil Memmedguluzâde'nin Azerbaycan Türklüğünü öne çıkarttığını gösterir.

Yazarın savunduğu Azerbaycan'ın millî değerleri sadece Zehra Beyim'in tek kız çocuğu olan Gülbahar tarafından benimsenir. Gülbahar, Azerbaycan'da yetişmiş bir genç kız olarak farklı kültürlerin tesirlerinde kalmaz ve kendi millî değerlerine yabancılaşmaz. Gülbahar'ın millî değerlerini korumasını sağlayan, annesinin ona verdiği kitaba bağlı yaşamasıdır. Azerbaycan'ın millî değerlerini içeren bu kitabı Gülbahar'ın babası yazar ve ölmeden önce de eşi Zehra Beyim'e verir. Daha sonra bu kitabı annesinden alan Gülbahar, ideal bir Azerbaycan Türkü olarak kendisini yetiştirir.

Celil Memmedguluzâde'nin millî kimliğin ve ana dilin önemini ele aldığı *Deli Yiğıncağı* isimli piyesi de bu dönemin önemli eserlerindedir. Piyeste Şark dünyasının baskıcı yönetici tipinin örneği olarak sunulan “Həzret Eşref” isimli bir hâkim anlatılır. Hezret Eşref, sürekli Arapça konuşur ve bunu bir maharet sayar. Etrafındaki insanlar onun konuştuklarından hiçbir şey anlamasalar da korkularından dolayı Azerbaycan Türkçesiyle de konuşamazlar. Bir süre sonra şehre yabancı bir ruh doktoru gelir. İnsanlar, bu doktor Türkçe bilmediği için onun hastalarıyla nasıl anlaşacağını merak eder. Piyeste Hezret Eşref'in dilinin anlaşılmasında normal karşılanırken ecnebi doktorun yabancı dilde konuşması bir problem olarak görülür (Abdullayev vd., 2007a: 48). Yazar, bu karşıtlık üzerinden ana dilini konuşmayan yöneticilerin toplum tarafından normal karşılanmasıyla alay eder. Din adına Arap kültürünün öne çıkartılarak millî kültürün yok sayılması da eleştiri konusu olur. Bu noktada Rus kültürünün asimilasyon amaçlı dayatılmasını açıkça eleştiremeyen yazarın üstü kapalı olarak böyle bir mesaj verdiği de düşünülebilir.

XX. yüzyılın başındaki milliyetçi edebiyatın en önemli isimlerinden birisi Hüseyin Cavid'dir. Genel bir Türk milliyetçiliğinin savunucusu olan Cavid, Sovyet döneminde

dahi sosyalist tarzda eserler yazmaz ve bunun bedelini hayatıyla öder. Hüseyin Cavid'in Sovyet dönemi öncesinde yazdığı en önemli eserlerden birisi *İblis* isimli piyestir. Eserde I. Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı subaylarının hayatları anlatılır. Savaşta yaşanan bütün facia ve yenilgilere rağmen Türk askerleri asla ümidini yitirmez ve bütün buhranları atlatarak mücadeleye devam eder. Cavid, bu piyeste Osmanlı Türkleri nezdinde tüm Türk topluluklarına işgalcilere karşı millî direniş mesajı verir. Piyeste İblis, kötülüğün sembolüdür. Cavid, savaş döneminde her insanın içinde kötülüğü isteyen bir İblis olduğu mesajını verir. Piyesin başkişisi olan Arif, İstanbul'da doğup büyümüş bir Türk askeri olarak İblis'e meydan okur. Bu durum Türk milletinin kötülüğe karşı savaşıma misyonunu temsil eder. Hüseyin Cavid, piyesin içerisinde yerleştirdiği bir şiirde Turancılık mesajı da verir:

Türk ordusu daim basarak ülkeler almış,
En sonda siyasetle basılmışta bunalmış.
İdrakî sönük başçıların gafleti ancak,
Etmış, edecek milleti hep elde oyuncak.
Turana kılıçtan daha keskin ulu kuvvet,
Yalnız medeniyet, medeniyet, medeniyet. (2005b: 186)

Hüseyin Cavid'in "Koca Bir Türk'ün Vasiyeti" isimli şiiri de dönemin milliyetçi şiirinin en belirgin örneklerindedir. Bu şiirde Cavid, Türklerin yaşadığı coğrafyaya ve ortak tarihe vurgu yapar. Tarih şuurunun millî kimlik için önemini belirtir:

Bir milletin tarihidir, kökü, yurdu, yuvası,
Tarihiniz başucundan hergiz eksik olmasın.
Altay Dağı, Mekan Çölü, hem de Yasin Ovası
Birer aydın sayfadır, her Türk gerek anlasın. (2005a: 128)

Bu dönemde milliyetçi eserler ortaya koyan sanatçılardan birisi de Ahmed Cevad'tır. O, 1918 yılında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin millî marşını yazar. İlk önce "Vatan Marşı" ismiyle kaleme alınan bu şiirde Azerbaycan için canını feda etmeye hazır, milliyetçi insanların vatan sevgisi şu şekilde anlatılır:

Azerbaycan, Azerbaycan

Ey kahraman evladın vatani
Senden ötürü can vermeye cümle hazırız,
Senden ötürü kan dökmeye cümle kadiriz,
Üç renkli bayrağınla mesut yaşa. (www.ahmedcavad.tr.gg, 2020)

Cevad'ın milliyetçiliği Azerbaycan Türkleri ile sınırlı değildir. O, Osmanlı Türklerine olan sevgisini de şiirlerinde dile getirir. Şairin “Türk Ordusuna” başlıklı şiiri buna örnektir. Şair, Rus işgaline karşı Azerbaycan'a yardıma gelen Osmanlı Türklerinin ordusuna seslenir:

Ey şanlı ülkenin şanlı ordusu,
Unutmam Kafkaz'a girdiğin günü!
Gelirken kovmaya Turan'dan Rus'u
Ayağını Karadeniz öptü mü ? (Güzel, 2005: 53)

Ahmed Cevad'ın Osmanlı ve Azerbaycan Türklüğü açısından en önemli eserlerinden birisi de “Çırpınırdı Karadeniz” başlıklı şiiridir. Üzeyir Hacıbeyli tarafından Kafkas İslâm ordusunun yardıma gelmesi üzerine bestelenen şiir Türkiye'de de çok sevilir. Bu şiirde Ahmed Cevad, Türk bayrağına olan sevgisini dile getirir:

Çırpınırdın Karadeniz,
Bakıp Türk'ün bayrağına
“Ah” deyerdin, hiç ölmezdim,
Düşebilsem ayağına.

Ayrı düşmüş dost elinden,
Yıllar var ki, çarpar sinem,
Vefalıdır, geldi giden,
Yol ver Türk'ün bayrağına. (www.türkyurdu.com, 2020)

Bu dönemde Türk birliği temelinde milliyetçi eserler veren sanatçılarından birisi de Mehmed Hâdi'dir. Şair, “Kahraman Türk Askerlerine” isimli şiirinde milliyetçi duygularını coşkulu bir şekilde aktarır:

Türk oğluyuz, Osmanlıyız
Namusluyuz, vicdanlıyız
Tarihimiz meydandadır
Dünya bilir ki şanlıyız (Genceli, 2011: 45).

Bu dizelerde Mehmed Hâdi, kendisini Osmanlı Türklerinden ayrı görmez ve bütün Türklerin şanlı bir tarihe sahip olduğunu söyleyerek millî kimliğin önemli bir unsuru olan “ortak tarih” şuuruna dikkat çeker. Hâdi’nin pek çok şiiri, XX. yüzyılın başında *Füyuzat* gazetesinde yayımlanır. *Füyuzat*’ın önemi, o dönemde bölgesel Azerbaycan milliyetçiliğini savunanlara karşı genel Türk milliyetçiliğini müdafaa etmesinde yatar. Bu nedenle şairin milliyetçi şiirlerini burada yayımlatması onun duruşunu göstermesi açısından özellikle anlamlıdır. O, 1907 yılında yayımladığı “Terane-i Millî” başlıklı şiirde, milleti için kaygılanan bir aydın olarak ıstırabını dile getirir:

Usandı hâmeler tahrirden, millet usanmaz mı?
Açıldı subh-ı sâdik, hâbdan millet uyanmaz mı? (Genceli, 2011: 200)

Şair, 1914’te yazdığı “Dün Akşamın İlham-ı Yetimânesi” isimli şiirde Türk milletini yüceltmeyi hayatının amacı olarak gösterir:

Bir gaye-i emel bana cânân-ı candır
Yükselsin işte pâye-yi bâlâya milletim! (Genceli, 2011: 201)

Eserlerinde sade bir dil kullanan Abdullah Şaik’in de Turancılık fikrine dayalı bir milliyetçilik anlayışını yansıtan şiirleri vardır. Onun özellikle “Vatanın Yanık Sesi” isimli şiiri bu açıdan önemlidir. Abdullah Şaik bu şiirinde, Türklerin Altay Dağları’ndan dünyanın dört bir tarafına yayılarak gittikleri her yere feyiz ve rahmet götürdüklerini söyler. Şair, milletin fertlerinin Altaylardan gelen ataları gibi cesur olduğunu şu şekilde ifade eder:

Şimdi, siz ey Altayları andıran
Dəmir ürəkli bir nəslin övladı

Ey qəlbirlə iman, zəfər daşıyan
Oğuzların, Elxanların əhfadı (2005b: 57).

Abdullah Şaik'in "Arazdan Turana" isimli şiiri de isminden anlaşılacağı gibi Turancılık fikri taşır. Şair bu şiirinde Türk dünyasının içinde bulunduğu durumu "İztirablar içində çarpınır şimdi Turan" dizesiyle ifade eder. İşgal altındaki bu coğrafya kahraman Türk yiğitlerini bekler. Türkler, ezelden beri gelen yasaları gereği esir olarak yaşamaya tahammül edemez. Bu nedenle her türlü işgal girişimine karşı mücadele eden Türk milleti, bu işgale de karşı duracaktır. Aksi takdirde millet, kendi yasasını çiğnemiş olur:

Turanda yüz milyonluq Türklük buna qızmaz mı?
Qızmazsa, bu xain əl yasamızı pozmaz mı? (Şaik, 2005b: 60).

XX. yüzyılın başlangıcında Azerbaycanlı şair ve yazarların başka milliyetçi eserleri de vardır. Bu sanatçıların ve eserlerinin tümünü ele almak bu çalışmanın kapsamını aşacaktır. Bu dönemin temel özelliği, Bolşeviklerle mücadele eden Çar rejiminin Türkler üzerindeki baskıyı azaltmasıyla birlikte, milliyetçi eserler yazmaya uygun bir ortam oluşmasıdır. Bu ortam 1918 yılında Müslüman-Şark dünyasındaki ilk millî cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasına da zemin hazırlar. Fakat iktidardaki yerini sağlamlaştıran Bolşevikler, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne son verdikleri gibi, milliyetçi yazar ve şairlere de hayat hakkı tanımayarak başlangıçtaki özgürlükçü söylemlerinin birer kandırmaca olduğunu göstermiş olur.

İKİNCİ BÖLÜM

KİMLİK VE EDEBİYAT

A. Kimliğin, Millî Kimlik ve İdeolojik Kimliğe Dönüşmesi

Bu çalışmanın konusu, Sovyetler Birliği'nin Türk kimliğini yozlaştırma ve yerine yeni bir kimlik ikame etme sürecinde bir araç olarak kullandığı “ideolojik propaganda edebiyatı”nın Azerbaycan coğrafyasındaki edebî metinleri nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktır. Bu nedenle sosyal bilimlerin önemli olduğu kadar tartışmalı kavramlarından birisi olan kimlik olgusunu doğru şekilde değerlendirmek ve bu çalışmayı ilgilendiren “millî kimlik”, “ideolojik kimlik” gibi kavramları açıklamak yerinde olacaktır. Hâlihazırda pek çok sosyal ve siyasal problemin temelinde yer alan kimlik sorunsalı her ne kadar modern dönemin çözüm arayan bir meselesi olarak görülse de aslında kimlik, insanoğlunun tarih sahnesine çıktığı andan itibaren bir şekilde sürekli varlığını sürdürmüş bir olgunun adıdır. Çünkü insanlık, en eski dönemlerden beri kim olduğunu ve başkalarının gözünde nasıl görüldüğünü kendisine sorarak bir aidiyet duygusu geliştirmiştir. İnsanın kendisine ve aidiyetlerine dair bu sorularının cevapları onun kimliğini oluşturur.

Kimliğin herkesin üzerinde uzlaştığı bir tanımını ortaya koymak oldukça zordur. Zira çalışmanın “Giriş” bölümünde de belirtildiği gibi kimlik tıpkı ideoloji gibi; felsefe, sosyoloji, antropoloji, psikoloji ve siyaset bilimi gibi pek çok disiplini ilgilendiren bir kavramdır. Her disiplin, kendi bakış açısıyla bu konuya yaklaşır ve farklı kimlik tanımları benimser. Bu kavramı tanımlamanın zorluk nedenlerinden birisi de kimliğin insanın yaşamının ilk yıllarından itibaren teşekkül etmeye başlaması ve insanın sonradan geriye dönerek bu teşekkül sürecini analiz etmek durumunda kalmasıdır

(Göktolga, 2012: 66). Ayrıca millî kimlik, dinî kimlik, bireysel kimlik, cinsel kimlik, siyasal kimlik, kültürel kimlik vb. pek çok kimlik türünün olması, tüm kimlik türlerini kuşatacak genel-geçer bir tanım yapılmasını zorlaştıran sebeplerdendir.

Çalışmanın dayandığı esas ayaklardan birisi olan kimlik kavramı, günümüzde Batı dillerinde “identity” sözcüğü ile karşılanır. “Identity” kavramının kökü Latince’deki “idem” kelimesine dayanır. “İdem”, “aynılık, benzerlik” gibi anlamlara gelen bir sözcüktür. Bu nedenle kimlik kavramı için Batı’da kullanılan “identity” kelimesi de benzerlik ve türdeşlik anlamlarına sahiptir (Kılıçbay, 2003: 155). *TDK Türkçe Sözlük* kimlik kavramını “Toplumsal bir varlık olarak insana özgü belirti, nitelik ve özelliklerle, birinin belirli bir kimse olmasını sağlayan şartların bütünü” olarak açıklar (www.tdk.gov.tr, 2019). Kimlik kavramının tanımı yapılırken sorulan sorular da önemlidir. Bu anlamda Güvenç, kimlik kavramını, kişi, grup ya da toplumların “kimsiniz, kimlersiniz?” sorularına verdikleri yanıt olarak tanımlar (Güvenç, 2008: 3). Amin Maalouf kimliği tanımlarken bireyi başkasından ayıran özelliklere vurgu yapar ve “Beni başka hiç kimseye benzemez yapan şey kimliktir” der (2008: 16). Assmann ise modern benlik kuramlarına benzer bir şekilde kimliği bilinç ile ilişkilendirir ve “kişinin kendi hakkında bilinçsizce oluşan algılayışının bilince çıkması” olarak kimliği tanımlar (2001: 130). Farklı kimlik tanımları, çok yönlü bir kavram olan kimlik olgusunun çeşitli yönlerini öne çıkartan açıklamalar getirir. Örneğin, “Bir kişi ya da grubun kendini tanımlaması ve kendini diğer kişi veya gruplar arasında konumlaması” (Bilgin, 2007: 11) şeklindeki kimlik tanımı, kimliğin bireysel ya da kolektif olabileceğini ve farklı kimliklerin duruşuna göre konum belirtme gibi bir işlevi üstlenebileceğini gösterir. Bazı kimlik tanımları ise birey ya da grupları tanımlamakla kalmayan, aynı zamanda onların başka birey veya gruplar tarafından nasıl görüldüklerini de kapsayan bir kimlik anlayışı ortaya koyar. İmançer’in “Kimlik insanın kim olduğu, diğerleri tarafından nasıl görüldüğü, rolü, ihtiyaçları ve değeri konusundaki sorulara cevap verme tarzının davranışlara yansıma biçimidir” (2003: 237) şeklindeki kimlik tanımı, böyle bir yaklaşımın ürünüdür. Yani kişi veya toplulukların kendilerini başkaları karşısında konumlamaları kadar, başkaları tarafından nasıl konumlandırıldığı da kimliğin şekillenmesinde etkili olabilir. Bu tanım aynı zamanda kimliğin sadece birey ya da toplulukların kendilerine sorduğu sorulardan ibaret olmadığını, insan hayatında davranış düzeyinde somut yansımaları

da olduğunu ifade eder. Kolektif kimliklerde bu somut yansımalar büyük kitleleri harekete geçirerek siyasi ve toplumsal dönüşümlere neden olur.

Sosyolojik açıdan bakıldığında kimlik, bireylerin ya da kolektiflerin sosyal ilişkilerinde başka birey ve kolektiflerle kendisi arasında oluşturduğu ayırım şekilleri olarak tanımlanabilir (Jenkins, 2016: 20). Bu tanım aynı zamanda bu ayırım şekilleri ortadan kalktığına asimilasyonun da gerçekleşeceğini gösterir. Bu nedenle politik güç sahipleri asimilasyonu hedefliyorsa bu ayırım şekillerine saldırır.

Kimliğin niteliklerinden birisi olan kurgulanabilme/inşa edilebilme özelliği, onu siyasi güçlerin yönlendirmesine açık hâle getirir. Siyasi/ideolojik, dinî, ekonomik ve kültürel değer yargıları, belirli kimlikleri şekillendirir ve bu kimliği benimsemiş insanlar yetiştirir. Bu kimliklere “giydirilmiş kimlik” demek mümkündür (Aşkın, 2010: 216). İktidar gücünü elinde bulunduran siyasi hareket, bağlı olduğu ideolojik arka plana uygun olarak toplumu, dini, ekonomiyi ve kültürü şekillendirmeye çalışır ve oluşan toplumsal yapı, insanları kendisiyle uyumlu bir kimliğe yönlendirir. Bu durum Marksist-Leninist ideolojiye dayalı Bolşevik hareketinin oluşturduğu yeni toplumsal yapı ve bu yapıya bağlı üretilen “Sovyet insanı” kimliğinde açıkça görülür.

Kimliğin inşası bir süreç içerisinde gerçekleşir. Bu inşa süreci, geleneksel dönemde ve modern dönemde birbirinden farklı aşamalar izler. Kimlik teşekkülünde, insanlığın geçirdiği düşünsel/felsefi süreçler, bilim ve sanayideki gelişmelere bağlı olarak üretim biçiminde görülen yenilikler, toplumsal yapıların değişmesi ve farklı yaşam tarzlarının ortaya çıkması gibi pek çok unsur etkili olur. Modern dönem öncesinde bireyler, içerisinde doğdukları toplumun geleneksel yapısına göre zaman içerisinde bir kimlik edinir. Dil, din, ırk ve kültürel değerler birer ortak aidiyet duygusu oluşturarak kimlik inşasında rol oynar (Uğurlu, 2010: 285). Geleneksel dönemde kimliğin daha durağan bir görünüm sergilediği bilinir. İnsanlar bir kabile, klan ya da grubun üyesi olarak doğar, yaşar ve ölür. Bu nedenle modern dönemdekine benzer kimlik krizleriyle karşılaşmaz. Geleneksel toplumlarda kolektif kimlik ön plandayken bireysel kimlik duygusu yok denecek kadar zayıftır (Köse, 2008: 27-28). Orta Çağ’ın sona ermesiyle Batı Avrupa’da dine dayalı geleneksel toplum yapısı yıkılır ve Aydınlanma, sanayileşme, kentleşme gibi gelişmeler sonucunda modern toplum ve modern birey

ortaya çıkar. Batılı anlamda yeni bir toplumsal yapının ortaya çıktığı bu süreçte, insanlığın yaşadığı önemli gelişim aşamalarına bağlı olarak kimlik sorunsalı da karmaşık bir hâl alır. Aydınlanma düşüncesine bağlı olarak gelişen akılcılık ve sekülerleşme, Sanayi Devrimi'nin sonrasında tarım toplumundan sanayi toplumuna geçilmesiyle kapitalist üretim tarzının ortaya çıkması, kentleşmenin yaygınlaşması ve bireyciliğin önem kazanması gibi modernizme özgü gelişmeler, aynı zamanda kimlik teşekkülünde de etkili birer unsur hâline gelir (Göktolga, 2012: 74).

Bu çalışma için önem arz eden “millî kimlik” ve “ideolojik kimlik” kavramlarının ortaya çıkmasında, Batı'da meydana gelen ve modern dönemde kimlik olgusunu şekillendiren düşünsel, sosyal ve siyasal süreçler önemli rol oynar. Her şeyden önce, çalışmanın “Giriş” bölümünde de belirtildiği gibi ideoloji kavramı, Aydınlanma döneminin akılcı düşünce anlayışına bağlı olarak ortaya çıkmış modern bir olgudur. İdeoloji kavramına yüklenen anlamlar zaman içinde değişse de, modern dönemde ideolojiler siyasetin ve siyasal kimliklerin en önemli belirleyicilerinden birisi olur (Göktolga, 2012: 112-113). Zaman içerisinde siyasi ideolojiler büyük kitleleri peşlerinden sürüklemeye, toplumsal ve siyasal hayatı derinden etkilemeye başlar ve pek çok insan kendisini ideolojik aidiyetine göre tanımlar. İnsanların hayattaki anlam arayışlarına ideolojiler üzerinden cevap bulması, ideolojik/siyasal kimlikleri daha da önemli bir konuma getirir. Bu açıdan millî kimliğin doğru noktada konumlandırılması önemlidir. Çünkü milliyetçiliği yalnızca modern dönemin bir ürünü olarak gören yaklaşımlara göre millî kimlik kavramı, Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan bir ideolojinin -yani milliyetçiliğin- parçası olan modern bir olgudur. Millî kimlik ve milliyetçiliğin ideoloji kavramıyla olan mesafesinin tespitinde karşılaşılan görüş ayrılıkları, teorisyenlerin farklı millet ve milliyetçilik anlayışlarından kaynaklanır. Zira milleti ve milliyetçiliği yalnızca modern bir olgu olarak gören yaklaşımlar, millî kimliği de modern kavramlarla açıklamayı tercih eder. Bu durum, millî kimlik kavramının, diğer modern ideolojilerin ürettiği “ideolojik kimlik”lere indirgenmesi gibi bir soruna yol açar. Oysa modern anlamda milliyetçiliğin ortaya çıkmasından çok daha önce ortak dil, kültür, gelenek, mekânsal hafıza gibi unsurların şekillendirdiği bir milliyet mefhumu vardır ve insanların “kim” oldukları sorusuna verdikleri cevaplarda din ile birlikte millet aidiyeti de önemli bir yer tutar.

Milliyetçilik teorileri üzerine çalışanları en çok meşgul eden tartışma konularından birisi millet ve milliyetçiliklerin kökeni ve buna bağlı olarak milletlerin ne ölçüde modern oluşumlar olduğu sorusudur. Bu konuda “ilkçi (primordialist) yaklaşım” ve “modernist yaklaşım” şeklinde adlandırılan iki ana görüş vardır. İlkçi yaklaşımı savunanlar göre milletler eski çağlardan beri var olan doğal yapılardır. Bu yaklaşım biçimi daha çok etnik kimlik çalışmalarıyla şekillenir. Özellikle, ilkçi yaklaşımın bir alt kategorisi olan ve daha çok milliyetçi çevreler tarafından benimsenen “doğalcı yaklaşım”, etnik kimliğin tıpkı duyular ya da cinsiyet gibi insanın doğal bir parçası olduğunu savunur. İlkçi yaklaşımın bir diğer alt kategorisi olan “eskicil yaklaşım”, insanlık tarihi boyunca her dönemde milletlerin var olduğunu fakat millî öz aynı kalmak kaydıyla milletlerin biçiminin çağlara göre değiştiğini söyler. Alt kategorilerde kimi görüş ayrılıkları olsa da genel anlamda ilkçi yaklaşımı benimseyenler, milletlerin milliyetçilikten önce de zaten var olduğunu savunur (Özkırımlı, 1999: 70-86).

Dünyanın pek çok yerindeki milliyetçi kesimlerin de paylaştığı bu görüşün karşısında, milliyetçiliğin başlangıcını Fransız Devrimi ile başlatan ve bu nedenle milleti de modern dönemin bir olgusu olarak kabul eden modernist yaklaşım yer alır (Smith, 2017: 76-77). Bu bakış açısına göre milletler milliyetçiliği değil, milliyetçilikler milletleri oluşturur. Modernist ekolün temsilcilerinden olan Benedict Anderson, milliyetçilik üzerine çalışan herhangi bir teorisyenin karşılaştığı en temel paradokslardan birinin, millet olgusunun bilim insanlarının nezdinde “nesnel modern”liğe sahip olmasına karşın milliyetçilerin gözünde öznel bir şekilde “kadim” kabul edilmesi olduğunu savunur (2017: 19). Yani Anderson’a göre milletleri modern dönem öncesinde de var olan kadim olgular olarak görmek, bilimin nesneliğiyle bağdaşmaz. Böyle bir kabul ancak milliyetçilerin kişisel temennisi olabilir. Anderson milleti, hayal edilmiş bir cemaat ve inşa edilebilen bir olgu olarak görür (2017: 20). Eric Hobsbawn ve Ernest Gellner gibi teorisyenler de “milletin inşa edilebilirliği” düşüncesine destek verir. Bu inşayı gerçekleştiren güç ise bir söylem biçimi olan milliyetçiliktir. Ernest Gellner’in milliyetçiliğin, zaten hâlihazırda var olan bir milletin millî bilincinin uyanması olmadığını, tam tersine var olmayan bir milleti “uyduran” bir güç olduğunu savunması bu yaklaşımın tezahürüdür (Anderson, 2017: 20). Hobsbawn da milletin yapaylığı konusunda Gellner ile benzer düşüncede olup, “milletin ve onunla bağlantılı olan her şeyin temel karakteristiğinin modernlikleri”

olduğunu savunarak millî kimliğin doğal ve eski bir olgu olduğu düşüncesine karşı çıkar (1993: 29). Renan da millet kavramının çok yeni olduğu ve eski çağlarda millet kavramının olmadığı düşüncesindedir (2016: 36-37).

Milletlerin kadimliği ya da modernliği tartışma konusu olduğu gibi milletleri oluşturan etkenler de tartışma konusudur. Max Weber bu konuda her milletin oluşumunda kendine özgü unsurların ortaya çıktığını; dil, din, kültür, soy gibi unsurların hiçbirinin her milleti açıklama da kullanılacak “ortak belirleyici” olarak düşünülmemeyeceğini savunur (2000: 168). Renan da ırk, dil, din, coğrafya gibi unsurların tek başına milletin temelini oluşturabileceği görüşüne karşı çıkar ve milleti “bir hissiyat” ve “ruhani bir ilke” olarak görür (2016: 41-50). Hobsbawn, dil, etnik köken, kültür ve tarih gibi unsurları “bulanık ve değişken” kriterler şeklinde niteler ve yalnızca “toprak parçasını” milletin belirleyicisi olarak kabul edilebilir bulur (2014: 19-24). Giddens ise ortak geçmiş ve ortak kültüre vurgu yaparak bunlara olan inançtan kaynaklanan “psikolojik bağlılık” duygusunun milleti oluşturduğunu düşünür (1992: 116).

Milleti oluşturan unsurlar üzerine yaşanan tartışmalar farklı millet modellerinin ortaya konulmasına neden olur. Milliyetçilik ve millî kimlik konuları üzerine çalışan önemli bilim insanlarından birisi olan Anthony D. Smith, millet olgusunu ele alırken Batılı/sivil millet modeli ile Batılı olmayan/etnik millet modelini birbirinden ayırır. Smith, milletin Batılı modele göre tanımlanmasını ilk yapan gruplardan olan Aydınlanmacı Fransız filozoflarının bu olguyu “Belli bir ülkede aynı yasalara ve kurumlara boyun eğen bir halk topluluğu” şeklinde tanımladığını belirtir. Smith’in “sivil model” olarak nitelediği bu Batılı millet tanımının temel özelliği “territoryal/mekânsal” olmasıdır (2017: 24-25). Yani bir topluluğun millet özelliği kazanabilmesi için kendisiyle özdeşleştirdiği sınırlara ve belirli bir toprak parçasına sahip olması gereklidir. Millî kimliği oluşturan ortak tarih ve anlatılar, yurt olarak kabul edilen toprak parçasında yaşanmış olduğundan, insanların millî hafızası bu topraklarla özdeşleşir. Smith, iki millet modelinin mukayeselerini yapar. Batılı olmayan/etnik millet modelinde, milleti oluşturan fertlerin aynı soydan geldiğine inanılır. Batılı modelde yurt/toprak ön plandayken etnik modelde kökün “ortak ecdada” dayanması önemlidir. Batılı modelde, herkes için geçerli olan yasal hak ve görevler, hukuk unsurunun merkezde yer almasını sağlar. Etnik modelde ise hukuk

yerine yerli kültür, âdetler ve dil önem kazanır (2017: 28-29). Smith, millî kimliğin unsurlarını ele alırken daha çok Batılı/sivil modelin ürünü olan millet olgusunu esas alır. Etnik modelin geçerli olduğu coğrafyalarda bile, halkların millî kimliğinin şekillenmesinde Batılı modelin unsurlarının belirleyici olması, Smith'e göre "Batı'nın modern dünyadaki etkisiyle" izah edilebilir. Bu unsurlar "yasal-siyasi topluluk, bu topluluğun eşitliği, ortak sivil kültür ve ideoloji"dir (2017: 28-29). Smith'in millî kimliği oluşturan unsurları sıralarken Aydınlanmanın ürettiği bir kavram olan ideolojiyi de sayması, onun millî kimlik kavramına yönelik modern yaklaşımını da gösterir.

Bununla birlikte milleti yalnızca Batı'da Aydınlanma sonrasında ortaya çıkan düşünsel süreçlerin ürettiği modern kavramlarla açıklamak, millî kimlik ve milliyetçiliği bir Aydınlanma kavramı olan ideolojiye indirgemek yanlıgısına düşürebilir. Yani millet denilen olgu, modern ve seküler bir ideoloji olan milliyetçiliğin ürettiği hayalî bir cemaatse, bireylerin kendilerini bu cemaate aidiyetleri üzerinden tanımladıkları millî kimlikleri de bu anlamda ideolojiktir. Öyleyse milliyetçiliği diğer ideolojilerden, millî kimliği de o ideolojilere aidiyet üzerinden inşa edilen ideolojik kimliklerden - örneğin Marksist kimliğinden - ayıran nedir?

Milliyetçilik, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kendi döneminin koşullarına bağlı modern özellikler taşıyan bir ideoloji olarak ortaya çıksa da, onu sadece modern dönemin ürünü bir ideoloji olarak değerlendirmek doğru değildir. Zira milliyetçilik, pek çok kavramı, motifi ve ortak tahayyülleri içerisinde barındıran kültürel bir olgudur (Şengül, 2001: 1-2). Bu noktada milletin varlığını modern dönemle sınırlandırmayan ve modern dönem öncesinde de ortak kan bağı ve kültüre dayalı aidiyetlerin varlığını kabul eden ilkçi yaklaşımların görüşlerini dikkate almakta fayda vardır. Modernist yaklaşımın milletin oluşumunu sadece maddi etkenlerle açıklaması ve dil, inanç, kültür gibi millî aidiyet duygusunu oluşturan unsurları arka plana atması bir eksikliklerdir. Millet, sadece kapitalizm ve sanayileşme ile açıklanamayacağı gibi, milliyetçiliği de sadece modern bir ideoloji konumuna indirgemek doğru değildir. Millet ve milliyetçiliği kültürel planda ele alan etno-sembolizm yaklaşımından faydalanmak bu noktada yararlı olabilir. Çünkü etno-sembolizmi benimseyenler, gelenek, mit, sembol gibi kültürel unsurları etnik köken ile ilişkilendirerek milletleri kültürel kaynaklarla

açıklamaya çalışır (Yanık-Kara, 2016: 577). Bu yaklaşım aynı zamanda milleti oluşturan bileşenler içerisinde kültürel unsurları göz ardı etmediği için, edebî metinlerin bu bağlamda ele alınmasına da olanak tanır.

Milleti sadece Batı'daki modern süreçlere bağlamadan, daha erken dönemlerde oluşan etnik bağları kültürel olgularla açıklamak, Azerbaycan ve Türk dünyasının farklı coğrafyalarındaki süreçleri anlamayı kolaylaştırıcaktır. Zira hem Azerbaycan'da hem de Türk halklarının yaşadığı diğer coğrafyalarda inanç, gelenek, ortak mit ve destanlar gibi kültürel unsurlar etrafında teşekkül eden bir millî kimlik vardır ve bu kimliği Batılı Aydınlanmacı kavramlarla "ideolojik" olarak nitelemek, Türk dünyasında yaşanan sosyolojik süreçleri eksik okumak anlamına gelebilir. Bununla birlikte konu Azerbaycan olunca, Azerbaycan Türklerinin 1918 yılında modern anlamda bir ulus devlet kurdukları ve bu nedenle de Batılı anlamda da bir millî kimliğe - modernist yaklaşımı savunanları da ikna edecek düzeyde - sahip oldukları açıktır. Batılı pek çok kuramcının yaptığı gibi milliyet olgusu yalnızca modern dönemin bir ürünü, milliyetçilik de Marksizm, liberalizm gibi seküler bir ideoloji olarak kabul edilse ve Azerbaycan'da ortaya çıkan millî kimlik, "devrimci Marksist kimliği" ya da "liberal kimliği" gibi bir ideolojik kimlik biçimine indirgense dahi, millî kimliği sosyalist kimlik ile benzer şekilde değerlendirmek yanlıştır. Çünkü ileride de ele alınacağı gibi bu coğrafyada modern anlamda millî kimlik, sosyal/siyasal süreçler, aydınların faaliyetleri, edebî eserlerin etkisi gibi pek çok faktörün bir araya gelmesiyle oluşur ve Azerbaycan Türkleri tarafından iradi olarak benimsenir. Sosyalist kimliği ise Sovyet işgali sonrasında Azerbaycan Türklerine dayatılmış, bir tür "giydirilmiş kimlik"tir. Sovyet ideolojinin devamını sağlamak için suni olarak oluşturulduğu ve zorla dayatıldığı için bu kimliğin ideolojik vasfı ön plandadır. Bu nedenle Azerbaycan Türklerinin millî kimliğinin sosyalist kimliğine dönüştürülmesini, bir halkın milliyetçilik ideolojisinden sosyalizme yönelmesiyle oluşan aidiyet farklılaşması gibi masum bir gerekçeyle açıklamak tarihî gerçeklikle bağdaşmaz.

Azerbaycan'da Batılı/modern anlamda millî kimliğin oluşumu bir anda gerçekleşmez. Zira Azerbaycan Türklerinin bu coğrafyadaki mevcudiyetleri uzun bir geçmişe dayanır. Türklerin Azerbaycan coğrafyasına ilk olarak ne zaman geldikleri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bununla birlikte Azerbaycan'da Türk varlığının M.Ö. VII.

yüzyılda bölgeye gelen Sakalarla ve daha sonra onları takip eden Hunlarla başladığı tahmin edilir. Ancak bu bilgiyi doğrulayacak yazılı bir kaynak mevcut değildir. Azerbaycan coğrafyasında ele geçen ilk yazılı kaynaklar Türkçe değil Arapçadır (Akpınar, 1994: 1). Bu nedenle Türklerin X. ve XI. yüzyıllarda bölgeye yaptıkları göçlerden önce Azerbaycan coğrafyasının etnik konumu ile ilgili tartışmalar mevcuttur. İran kaynakları bölgenin X. yüzyıla kadar etnik olarak Fars olduğunu savunsa da Azerbaycan kaynakları bunun aksini söyler. Bu bölgenin Müslümanlaşması ise Hz. Ömer döneminde, 639-643 yılları arasında gerçekleşir (Shaffer, 2008: 19-20).

X ve XI. yüzyıllarda Selçuklu yönetimindeki Oğuz Türklerinin bölgeye yaptıkları göçlerle Azerbaycan bir Türk bölgesi olur ve bu sayede Kuzey ve Güney Azerbaycan etnik temelde birleşir. XIII ve XIV. yüzyıllarda Moğol istilasıyla birlikte Azerbaycan'daki Şirvan, Bakü, Gence gibi şehirler tahribata uğrar. Moğol işgaliyle Azerbaycan'ı terk eden Türk toplulukları Anadolu'ya gelir ve onların yerini farklı Türk gruplar alır. Selçuklular zamanında Farsçanın hâkimiyeti varken, Moğol istilası ile Türkçe güçlenmeye başlar. XV. yüzyılda Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerinde Azerbaycan'a Türk göçleri devam eder. Bu dönemde bölgedeki Türk unsuru çok güçlendiği gibi, Türk edebiyatı da güç kazanır. XV. yüzyılın ortalarından itibaren Türk Safevîler Azerbaycan'ı kontrol altına alma çabasına girer. Şah İsmail, Tebriz'i alarak burayı Safevî devletinin başkenti yapar. Safevîler'in Şah İsmail döneminde Şii mezhebini kabul etmesi ve Şiiliği yaymaya dönük politikalar uygulaması, Osmanlı ve Safevîler arasında şiddetli savaşların yaşanmasına neden olur. Bu savaşların yıkıcı etkisi Azerbaycan coğrafyasını olumsuz etkiler. Safevîler'den sonra bölgede önce Afşarlar daha sonra da Kaçarlar hâkim olur. Nâdir Şah'ın ölümünden sonra bölgede çok sayıda hanlık ortaya çıkar. Bölgede merkezî bir otorite olmaması ve hanlıkların kendi aralarında bitmeyen mücadeleleri, XIX. yüzyılın başında Rusya'nın bölgeyi işgal etmesini kolaylaştırır. 1828 yılında Rusya ile Kaçarlar arasında imzalanan Türkmençay Anlaşması'na göre Aras Nehri'nin kuzeyindeki topraklar Ruslara kalır ve Kafkasya'daki Türk idarelerine son verilir. Kuzey Azerbaycan'daki Türk kimliği bu dönemden itibaren Rus ve Batı etkisine açık hâle gelir. Pehlevîler'in başa geçtiği İran'da ise Türkler "Farslaştırma" politikasına tâbi tutulur (Süleymanlı, 2006: 29-33).

Kısaca ifade edilen bu süreçten de anlaşılacağı gibi, bölgede Türk varlığının başlangıcı net olarak tarihlendirilemese de çok uzun bir tarihsel süreç boyunca burada Türklerin yaşadığının bilinmesi, Smith'in millet modelinde vurguladığı “topluluğun kendisiyle özleştirdiği toprak parçası” gerekliliğinin sağlandığını gösterir. İslam'ın bölgeye daha Hz. Ömer zamanında ulaşması da, daha sonra Türk kimliğinin birleştirici unsurlarından birisi olacak Müslümanlığın temellerinin de bu coğrafyada kökleştiğini kanıtlar.

Azerbaycan Türklerinin kimlikleri üzerine çalışan araştırmacıların ortak görüşü, bölgede “Batılı/modern anlamda” bir millî kimlik teşekkülünün XIX. asırdaki Rus işgali sonrasında Azerbaycan'ın ikiye bölünmesiyle başladığı yönündedir. Azerbaycanlı bilim insanı Haleddin İbrahimli, millî kimlik bilincinin oluşmaya başladığı bu evreyi “Azerbaycan'daki en sancılı süreç” olarak niteler (2019: 102). İşgalden önce bölgedeki Türkler kendilerini “Müslüman” ya da “Şirvanlılar” şeklinde tanımlarken, Ruslar bölgeyi ele geçirdikten sonra buradaki Türkleri “Tatar” şeklinde isimlendirir (Süleymanlı, 2006: 98-99). Brenda Shaffer, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türk, Azerbaycanlı, Müslüman, İranlı gibi kimlikler arasında net çizgiler olmadığını belirtir (2008: 17). Rafiq Rüstemov da bölgedeki kimlik anlayışı konusunda Shaffer ile aynı düşünceyi paylaşır (2014: 31).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan Türklerinin millî kimlik inşa sürecine girmeleri, Rus işgalinin getirdiği ekonomik, siyasi ve toplumsal değişikliklerle ve Batı düşüncesiyle tanışan Azerbaycanlı aydınlarla açıklanabilir. Bu anlamda Cedit Hareketi, millî burjuvazinin ortaya çıkışı, entelektüellerin çalışmaları, matbuat faaliyetleri ve modern edebiyatın doğması gibi gelişmeleri Azerbaycan'da milliyetçiliğin ve millî kimliğin Batılı/modern anlamda teşekkül sebepleri olarak sıralamak mümkündür (Karakurt, 2018: 44-45).

Bu süreçte işgalci güç olarak bölgeye giren Çarlık Rusya'sı, Azerbaycan Türklerinin iki ayrı siyasi güç altında bölünmelerine neden olur. İran ile yaptığı ilk savaşı kazanan Rusya, 1813'te imzalanan Gülistan Antlaşması ile İran Kafkasya'sının büyük kısmını hâkimiyetine alır. 1825'te yapılan ikinci savaşta İran'ı tekrar mağlup eden Rusya,

1828’de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile İran Kafkasya’sının geri kalanını da ele geçirir. Böylece Aras Nehri, iki ülke arasındaki sınırı oluşturduğu gibi, Azerbaycan Türklerini iki ayrı devlet altında bölen simge olma özelliği de kazanır (Shaffer, 2008: 25).

Kuzey Azerbaycan’ı ele geçiren Rusya, hemen sömürgecilik faaliyetlerine başlar. Bu amaçla Çarlık rejimi ekonomik stratejiler uygular. O dönemde Azerbaycan’ın en büyük geçim kaynağı tarımdır. Rus yönetimi bölgede tarıma yatırım yapmaz ve sulama işlerini üstlenmez. Bu durum Azerbaycan Türklerinin tarım yapamamasına ve iyice yoksullaşmasına neden olur. Endüstri hâkimiyeti de Hıristiyan inancına mensup olan Ermeniler ve Gürcülere verilir (Süleymanlı, 2006: 35). Shaffer’a göre XIX. yüzyılda Kuzey Azerbaycan’da milliyetçiliğin yaygın olmasının muhtemel nedenlerinden birisi de Rus yöneticilerin bölgedeki Türklere uyguladığı ekonomik ayrımcılıktır (2008: 25).

Çarlık Rusya’sı sadece ekonomik politikalarla bölgeyi sömürmekle yetinmez; ayrıca Ruslaştırma faaliyetlerine de girişerek Azerbaycan Türklerinin asimilasyonuna çalışır. Bu amaçla bir eğitim politikası oluşturan Çarlık yönetimi, bölgeye Rus okulları açmaya başlar. Yerleşim yerlerinin isimleri değiştirilerek buralara Rusça yeni isimler verilir. Fakat bu asimilasyon politikası Azerbaycan Türklerinde millî bir şuur uyanmasına sebep olur (Süleymanlı, 2006: 36). Rüstemov da bu politikaların Azerbaycan Türklerinde Ruslara karşı “Biz-Öteki” karşıtlığı yaratarak kendi millî bilinçlerinin farkına varmalarına katkı sağladığını düşünür. Mehmet Emin Resulzâde, “Rus istilasının iyi yönü, Azerbaycanlıların kendilerini içtimai bir vücut, hususi kültür tohumları taşıyan bir cemiyet, yani Ruslardan ayrı bir millet olduklarını hissetmeye başlamaları idi.” diyerek bu gerçeği ifade eder (2014: 37). Aydın Balayev, Türkçülük hareketlerinin neredeyse bütün Türk dünyasında Rusya’ya kolonyal bağımlılık⁶ döneminde ortaya çıktığını söyleyerek Rus sömürgeciliğinin sadece Azerbaycan Türkleri için değil, diğer Türk toplulukları için de millî bilinci uyandıran bir etkiye sahip olduğunu savunur (2014: 79).

⁶ Kolonyal bağımlılık, sömürgeciler tarafından işgale uğrayan bir halkın, kendisini sömüren siyasî güce politik, ekonomik veya kültürel açıdan bağımlı olması anlamına gelir.

Azerbaycan Türklerinde millî bilincin uyanmasında, Rusların Farsçayı yasaklayarak Azerbaycan Türkçesinde yazı yazmayı teşvik etmesinin de rolü vardır. İran'daki Türklerle Kuzey Azerbaycan Türkleri arasındaki yoğun etkileşimi bilen Çarlık Rusyası, aradaki bağı kopartmak için Farsçayı yasaklar. Bu uygulama, Azerbaycan Türkçesinin önünü açtığı gibi, Azerbaycan Türklerinde millî bilincin teşekkülüne de yardım eder (Süleymanlı, 2006: 38-39).

XIX. yüzyılda Rusya, Kafkasya'yı işgal ettiğinde bölgede çok sayıda hanlık vardır. Çarlık yönetimi başlangıçta bu halkların yetkilerine dokunmaz ve bölgedeki idari yapıyı değiştirmez. Bu politikada amaç, hanların yerel halk üzerindeki etkisini Rusya çıkarlarına uygun şekilde kullanmaktır. Ancak zamanla Çarlık yönetiminde, bu hanların İran'daki Türk yönetimine taraftar olduğu düşüncesi ağır basar ve hanlıklar teker teker ortadan kaldırılır. 1820'li yıllarda sınırları ortadan kaldırılan hanlıkların eski sınırlarıyla uyumlu olan yedi tane Rus vilayeti kurulur. Daha sonra 1841'de ilan edilen reform paketiyle bu yedi vilayet "uezd" adı verilen idari birimlere dönüştürülür ve hanlık döneminden kalan sınırlar yok sayılarak yeni sınırlar çizilir. Çarlık Rusya'sı, 1860'lı yıllarda gerçekleştirdiği "Büyük Reform" dönemi ile bölgenin idari yapılanmasına son şeklini verir. Bu idari yapı XX. yüzyılın başlarına kadar geçerli olur. Ebulfez Süleymanlı'ya göre Çar yönetiminin hanlıkları ortadan kaldırarak bölgeyi idari yapı bakımından yeniden şekillendirmesi, istemeden de olsa Azerbaycan Türklerinde millî bilincin oluşmasına hizmet eder. Zira boy bilinci üzerine inşa edilen hanlıklar, aralarında yaşanan çatışmalar nedeniyle millet bilincinin oluşmasına engel olurken yeni yapılanma bu engeli ortadan kaldırır. Ayrıca hanlıklarda yazı dili olarak Farsça kullanılırken yeni düzenleme ile ortak edebî dil yapılan Azerbaycan Türkçesi de birleştirici bir unsur olur (2006: 41-43).

Rus işgalinin Azerbaycan Türkleri için birleştirici yönüne işaret eden başka araştırmacılar da vardır. Dilare Seyidzade, Rus işgaliyle birlikte Azerbaycan'ın dış saldırı tehditlerinden kurtulduğunu ve sosyal hayattaki istikrara bağlı olarak kentleşmenin arttığını, ticaret ve zanaatın canlandığını söyler. Ortak para biriminin kullanılmaya başlanması, vilayetler arası gümrük uygulamasının kaldırılması ve Rusya üzerinden Azerbaycan'ın dünya pazarlarına açılması gibi durumlar da Seyidzade'ye göre Rus işgalinin Azerbaycan üzerindeki olumlu etkileridir. Rafiq

Rüstemov, Seyidzade'nin bu tespitlerini Ernest Gellner'in endüstrileşme ve millî bilinç gelişimi arasında kurduğu ilişkiye uyarlar. Gellner'in tezine göre endüstrileşme ve kapitalistleşme toplumda belli bir standardizasyona sebep olduğundan millet bütünlüğünü kolaylaştırır. Rüstemov, bu durumun Azerbaycan için de geçerli olduğunu söyleyerek Çarlık rejiminin idari uygulamalarının bölge Türklerinin milletleşme bilincine katkı yaptığını savunur (2014: 36).

Azerbaycan'da millî kimlik bilincinin gelişmesindeki bir etken de millî burjuvazinin oluşmasıdır. Kapitalist düzenin Kafkasya'da yaygınlaşması, Bakü petrolünün önemli bir gelir kapısı hâline gelmesi ve ticaretin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan burjuva sınıfı, sosyo-kültürel ilişkileri etkiler. Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Musa Nagiyev, Şemsi Esedullayev, Murtaza Muhtarov gibi Azerbaycan Türklerinin burjuvazisini oluşturan ilk isimler, Türk kimliğinin gelişmesine katkı sağlar (Tuysuz-Porsuk, 2019: 240). Bu tarihî gerçeklik, modern anlamda millet olgusunun oluşmasında kapitalizmin yerleşmesi ve burjuva sınıfının oluşması gerektiğini savunan Batılı kuramcılarının bu görüşüne uygunluk gösterir.

Petrol sanayisinin doğurduğu gelişmelerin millî kimliğe etkisine Shaffer farklı bir açıdan değinir. Shaffer'e göre petrol sanayisinin hızla büyümesi, bölgeye gelen yabancı göçlerini arttırır. Bunun sonucunda Bakü farklı etnik gruplara sahip bir ticaret şehri olur. Müslüman olmayan göçmenlerle karşılaşan Azerbaycan Türklerinde "Ben-Öteki" karşıtlığı oluşur. Bu karşıtlığın oluşmasında Azerbaycan Türklerinin uğradığı ayrımcılıkların da etkisi büyüktür. Bu ikincil statüye bir tepki olarak Azerbaycanlı seçkinler, kitlelerle daha sıkı bir ilişki kurar. Zenginler fakir Müslüman Türklere özellikle eğitim alanında yardım eder. Beyaz yakalı işçilerin çoğunun Ermeni olması, Türklerin nüfusun en fakir kesimi olması da kimlik bilincini oluşturan etkenlerdendir. Petrol sektöründeki iş olanakları, İran yönetimindeki Azerbaycan Türklerinin de bölgeye gelmesini sağlar ve bu sayede Kuzey ve Güney Azerbaycan Türklerinin aynı millî kimlik etrafında bütünleşmesine imkân doğar (Shaffer, 2008: 32).

Azerbaycan Türklerinde millî bilincin uyanmasını sağlayan unsurlardan birisi de halkın büyük çoğunluğunun İslam'ın Şia mezhebine bağlı olmalarıdır. Ebulfez Süleymanlı'ya göre Şia inancındaki başkaldırı ruhu, Türkleri diğer etnik gruplara karşı

mesafeli davranmaya iter ve Rus baskısı karşısında Türk kimliğinin öne çıkmasını sağlar. Ayrıca Azerbaycan Türklerinin benimsediği Şia inancında geleneksel Türk motiflerinin bulunması, millî kimliğin teşekkülüne olumlu katkı yapar (2006: 53). Rüstemov da Şia inancının Azerbaycan Türklerine özel bir dinamizm kattığı düşüncesindedir. Şiiliğin Arap İslam'ına karşı Farsî bir cevap olduğu düşüncesini yerinde bulan Rüstemov, bu inancın ruhunda tepkisel bir direniş olduğunu, bu özelliğin de Azerbaycan Türklerinin kimliklerini korumaya yardımcı olduğunu düşünür (2014: 40-41).

Burada değinilen siyasi, sosyal, ekonomik ve dinî sebepler dışında Azerbaycan'da Türk millî kimliğinin oluşmasında milliyetçi aydınların ve edebiyatçıların da büyük bir rolü vardır. Azerbaycanlı aydınların böyle bir öncü rol üstlenmesinde, Rus tesiriyle gelen Batılı düşünce akımlarının ve Türk-İslam dünyasının kendi iç kültürel dinamiklerinin etkisi olur. XIX. yüzyıl başında Azerbaycan'ı işgal eden Ruslar, 1802 yılından itibaren bölgeye Rus okulları açmaya başlar. Bu okullarda Rusçanın yanında modern eğitim verilir ve Rus çıkarlarına zarar vermeyecek bir nesil yetiştirmek amaçlanır. Bu okullara daha çok çocuklarının geleceğini düşünen soylu ve varlıklı Azerbaycan Türkleri çocuklarını gönderir. Bu dönemde bölge Müslümanlarının büyük çoğunluğu, çocuklarını çağın ihtiyaçlarının çok gerisinde eğitim veren medreselere gönderir. Tutucu çevreler, çocuklarını Rus okullarına gönderen aileleri sert şekilde eleştirdiği için, Müslüman aydınlar arasında çağa uygun eğitim veren özel okullar açma ihtiyacı hissedilir. İsmail Bey Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı "Usul-i Cedid" mektepler Azerbaycanlı aydınların desteğiyle bölgede açılır. Modern Azerbaycan edebiyatının ilk temsilcilerinden olan ve aynı zamanda son Bakı hanının çocuğu olan Abbas Kuluğa Bakıhanof, böyle bir girişimde bulunsa da Ruslar tarafından engellenir. Fakat Azerbaycan'daki modernleşme hareketinin bir başka öncüsü olan Mirza Şefi Vâzih, bir mektep açmayı başarır. Gerek Azerbaycan Türklerinin modern anlamda millî kimliğini oluşturan ilk adımların atılmasında, gerekse modern Azerbaycan edebiyatının doğuşunda, Rus okullarından ve Usul-i Cedid mekteplerden mezun olan aydınların rolü büyüktür (Akpınar, 1994: 37-38).

Bu dönemde yaşanan gelişmelerde Rus yönetimi tarafından bölgeye sürülen Dekabrist aydınların ve onlardan etkilenen Maarifçilik⁷ hareketinin tesiri çok önemlidir. Azerbaycan'daki Türkçülük hareketi üzerine çalışan Aybeniz Aliyeva Kengerli, Türkçülük akımının bu coğrafyada ortaya çıkmasında Maarifçilerin etkisine özellikle vurgu yapar (2008: 105). Rusça öğrenen ve Dekabrist aydınlarla dostluk kuran ilk nesil Azerbaycanlı aydınlar, Fransız İhtilali'nden sonra yayılan hürriyet, eşitlik, demokrasi, halkçılık gibi fikirlerle tanışır ve Şark dünyasının geri kalmışlıktan kurtulması için bu bölgede modern eğitim yoluyla bir aydınlanmaya ihtiyaç duyulduğunu anlar. Abbas Kuluğa, Mirze Şefi Vâzih, Mirze Fetheli Ahundzâde gibi Maarifçi şahsiyetler, entelektüel faaliyetleriyle hayatın her sahasında bir modernleşme hamlesi başlatır. Özellikle Azerbaycan modernleşmesinde Mirze Fetheli Ahundzâde çok önemli bir şahsiyettir. Fakat Ahundzâde'nin milliyetçiliğe dair görüşleri ve millî kimliğe katkısı konusunda araştırmacılar arasında bazı görüş farklılıkları vardır. Brenda Shaffer'e göre Ahundzâde, "Azerbaycanlılar arasındaki akışkanlığın ve çok katmanlı ortak kimliğin bir örneği"dir. O, bir yandan Azerbaycan Türklerinin konuşma diliyle piyesler yazar, bir yandan bir Çarlık memuru olarak çalışır, diğer yandan da İran milliyetçileri gibi İslam öncesi dönemin İran kültürünü över (2008: 30-31). Ebulfez Süleymanlı ise Ahundzâde'nin eserlerini yazarken Farsça yerine Türkçeyi tercih etmesini ve Arap alfabesini Latin alfabesi ile değiştirmek istemesini onun millî bilincinin bir göstergesi kabul eder (2006: 63). Yavuz Akpınar, Ahundzâde'nin Osmanlı ve Azerbaycan Türklerinin aynı soydan geldiğini bilmezden geldiğini söyleyerek ondaki milliyetçi bilinci sorgular (2012: 62). Bu farklı değerlendirmelere rağmen Ahundzâde'nin Türk diliyle modern bir edebiyat kurması, onun dolaylı da olsa millî kimlik inşasına katkıda bulunduğunu gösterir.

Bu noktaya kadar yapılan değerlendirmeler, Azerbaycan'da millî kimlik bilincinin ortaya çıkışını XX. asrın başında ortaya çıkan Türkçülük akımından daha gerilere götürmek ve XIX. yüzyılda modern Azerbaycan edebiyatının ilk ürünlerini ortaya

⁷ XIX. yüzyılda Azerbaycan'da ortaya çıkan Maarifçilik hareketi, toplumsal yapıda ve din anlayışında yenileşmeyi savunan, eğitim alanında çalışmalar yaparak geri kalmışlığı ortadan kaldırmak isteyen ve fikrî, edebî, bilimsel eserler yazarak halka hizmet etmeyi amaçlayan aydınlardan oluşur. Maarifçi aydınlar halkçı ve hürriyetçi fikirlere sahiptir. Bu aydınların bir kısmı Rus mekteplerinden bir kısmı da Usul-i Cedit mekteplerden yetişmiş ve Rusça üzerinden modern Batı düşüncesini öğrenerek Azerbaycan fikir hayatında etkili olmuştur (Akpınar, 2012: 11).

koyan Maarifçi neslin edebî ve entelektüel çalışmalarını dikkate almak gerektiğini gösterir. Azerbaycanlı edebiyat tarihçisi Bedirxan Ehmedov bu durumu şöyle açıklar:

Lakin milli hərəkatın bu qədər qısa zaman kəsiyində formalaşması və Cümhuriyyətin yaranması ilə başa çatması həç de millî hərəkat ve milli kimlik ideyalarının da bu zamandan doğulması anlamına gəlməməlidir. Bələ ki, başlanğıcını XIX yüzildən götürərək bir mərhələ kimi, əlli ildən çox gizli şəkildə yol gələn milli ideya məhz XX yüzilin əvvəllərində reallaşır. A. Bakıxanov, M. F. Ahumdzadə, H. Zərdabinin davam və inkişaf etirdiyi milli ideya daha çox ədəbi, bir qədərə publisistik, siyasi müstəvidə, lakin başa düşüldüyü qədər açıq şəkildə olmadan uzun bir yol keçib gəlmişdir. (2015: 9)

Azerbaycan'da millî bilincin oluşmasında Türkçülük akımını benimseyen siyaset adamı, aydın, yazar ve yöneticilerin de ciddi katkısı vardır. Türkçülük, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti ve Azerbaycan'da çok etkili olmuş bir cereyandır. Bu süreç içerisinde hem Osmanlı Türklerinden hem de Azerbaycan Türklerinden Türkçülük akımını benimseyen aydınların yakın ilişkisi, karşılıklı etkileşimin fazla olmasını sağlar. Hüseyinzâde Ali Bey, Ahmed Ağaoğlu, Ahmed Cevad, Hüseyin Cavid, Mehmed Hâdi, Abdulla Şaik gibi edebiyatçıların sanat ve fikir faaliyetleri, Azerbaycan topraklarında millî bilincin kökleşmesine hizmet eder.

Bu entelektüel kesim içerisinde belki de en önemli şahsiyet olan Hüseyinzâde Ali Bey, sadece Azerbaycan için değil, Osmanlı Devleti için de Türk milliyetçiliğinin ilk ideologlarından. O, Petersburg Üniversitesi'nde eğitim görürken Rusya'daki milliyetçilik akımından etkilenerek İstanbul'a gelir ve buradaki faaliyetleriyle dönemini etkileyen bir aydın olur. Hüseyinzâde Ali Bey'e göre Türk milliyetçiliğinin temelinde Osmanlı Devleti ve Türkiye Türkçesi yer almalıdır; bu nedenle Türkçülükle ilgili fikirlerini bir süre İstanbul'da yaymaya çalışır. Ancak Osmanlıcılık ideolojisine aykırı fikirler taşıdığı için II. Abdülhamid'in tepkisini çeker ve Bakü'ye dönmek zorunda kalır. Hüseyinzâde, 1904 yılında yazdığı bir yazısında Tatar adıyla farklı bir ırk gibi gösterilen Kafkasya Türklerinin aslen Türk olduğunu kanıtlar ve mezhep ihtilafına girmeden Türklerin birbirlerini sevmelerini savunur. "Türkleşmek-İslâmlaşmak-Muasırlaşmak" fikrini ortaya atar. Daha sonra bu fikri Ziya Gökalp

sistemleştirir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bayrağındaki üç renk bu görüşe dayanır. Hüseyinzâde, millî kimlik bilinci oluşturmaya çalışırken dini de dışlamaz. Şii-Sünni ayrımının sebep olduğu çatışmaları ortadan kaldırmaya yönelik fikirler ortaya koyar. Azerbaycan Türklüğünün kurtuluşunu Osmanlı Türkleri ile birleşmekte görür ve Osmanlı Türkçesinin ortak edebî dil olmasına çalışır (Süleymanlı, 2006: 85-89). Hüseyinzâde Ali Bey'in Azerbaycan'da millî kimliğe yaptığı katkıya bakarken, 1906'da yayın hayatına başlayan ve Hüseyinzâde'nin yönetiminde çıkan *Füyuzat* dergisine özellikle değinmek gerekir. Zira Rüstemoğlu'un da belirttiği gibi bu dönem matbuatında yer alan yazar ve aydınlar, Azerbaycan'da mevcut olan geleneksel toplum yapısını politize ederek onların "cemaat kültüründen ulus kültürüne geçme"lerini sağlar (2014: 33-37). Bu aydınlardan birisi olan Hüseyinzâde Ali Bey, matbuat vasıtasıyla ortak bir edebî dil etrafında Türk halklarını birleştirmek ister ve Türk dünyasının çeşitli meselelerini bu mecmuada ele alır (Kabiri, 2012: 58-59). Gerek Hüseyinzâde'nin gerekse *Füyuzat*'ta yazan diğer ediplerin makalelerinde başta Namık Kemal olmak üzere Osmanlı Türklerinin Tanzimat dönemi edebiyatçılarına sıkça değinilir (Ziyayeva, 2016: 37-38). Bu noktada "Türkleşmek-İslâmlaşmak-Muasırlaşmak" fikrini savunan Hüseyinzâde ve arkadaşlarının, Tanzimat'ın sentezci yaklaşımını benimseyen bir çağdaşlaşma hamlesini arzuladıkları, bu sayede modernleşirken millî kimliklerini korumayı da amaçladıkları düşünülebilir. Bu fikirlerin *Füyuzat*'ta işlenerek toplum üzerinde etkili olması ve genel anlamda matbuat faaliyetlerinin Azerbaycan coğrafyasında millî kimlik oluşumundaki tarihî rolü, Benedict Anderson'un milletin oluşmasında matbuat ve kitabın yaygınlaşmasının yeri olduğuna dair fikriyle de uyum gösterir.

Millî kimliğe katkıda bulunan bir başka önemli isim ise Ahmed Ağaoğlu'dur. Onun fikir yazıları millî kimlik inşasına önemli ölçüde hizmet eder. Ahmed Ağaoğlu, teorik yazılarında Türk-İslam dünyasının sorunlarına kafa yormuş, Genç Türklerin siyasi faaliyetlerinin Türk toplulukları arasında istenen şekilde yayılmamasının sebeplerini analiz etmiş bir mütefekkindir (Elekberov, 2016: 140-141). Onun yazılarındaki geniş bakış açısı ve analizci yaklaşım, bir taraftan Azerbaycan'da millî kimliğin modern anlamda teşekkülünü sağlarken, diğer taraftan bu konuda Türk dünyasının farklı coğrafyasında yapılan çalışmaları eleştirel bir gözle değerlendirebilmesini, eksikleri görerek yapıcı eleştiriler sunabilmesini mümkün kılar.

Azerbaycan aydın ve yazarları içerisinde önemli bir isim olan Ahmed Cevad, edebî eserleri aracılığıyla millî şuur uyandırmada çok etkili olmuş bir şahsiyettir. İlk kitabı *Koşma*'yı 1916 yılında İstanbul'da yayımlayan Cevad, hem halk edebiyatından başarıyla yararlanmış hem de Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık mücadelesini anlatmış bir sanatçıdır. Onun özellikle *Sesli Kız* adlı destanı, bu mücadeleyi başarıyla anlatan bir örnektir (Güzel, 2005: 34). Cevad'ın destansı anlatıları, varlık mücadelesi veren Azerbaycan Türkleri için millî bir direnç kaynağı olurken, şairin halk kültür ve edebiyatından yararlanması, millî hafızanın korunmasına hizmet eder.

Bu noktada Hüseyinzâde Ali Bey ve Ahmed Ağaoğlu'nun basın ve edebiyat faaliyetlerinin Osmanlı Türklerindeki millî uyanış dönemiyle benzerlik gösterdiğini belirtmek gerekir. Osmanlı Türkleri için *Genç Kalemler* ve *Türk Yurdu* gibi mecmuaların gördüğü işlevi Azerbaycan coğrafyasında *Hayat*, *Füyuzat* ve *Molla Nasreddin* gibi süreli yayınlar üstlenir. Her iki coğrafyadaki yayın organları da millî bilince giden yolda dil şuurunun önemini vurgular. Ayrıca, Azerbaycan'ın milliyetçi şairlerinden Ahmed Cevad'ın halk edebiyatından yararlanması ve destansı şiirler yazması da, Ziya Gökalp ve Mehmet Emin Yurdakul ile benzerlik gösterir. Dönemin eserlerinin millî kimliğe ve modern anlamda millet oluşumuna etkisi karşılaştırmalı edebiyat disiplini bağlamında incelenmeye uygundur.

Bu süreçte millî bilinç uyandıran aydın ve siyaset adamlarından birisi de Mehmet Emin Resulzâde'dir. Resulzâde, Rusların baskısı nedeniyle Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kalır ve İstanbul'a gelerek 1911-1913 yılları arasında Türkçülük faaliyetleri yapar. Mehmet Emin Yurdakul'un yönettiği Türk Yurdu isimli cemiyete üye olur ve *Türk Yurdu* dergisinde "İran Türkleri" başlıklı bir yazı yayımlayarak Türkiye dışında yaşayan Türklerin varlığı konusunda Osmanlı aydınlarının dikkatini çeker. Resulzâde, Cemalattin Efganî'nin milliyet konusundaki görüşlerinden de etkilenir. 1913 yılında Azerbaycan'a dönerek Müsavat Partisi'nin başına geçen Resulzâde, partiyi Türkçü bir kurum hâline getirir ve Bakü'de yayımlanan *Açık Söz* gazetesinin başına "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" düsturunu koydurur. Millî bilincin oluşması için öncelikle tarih bilincinin olması gerektiğini düşünen Resulzâde, halkın bilinçlenmesi için matbuat faaliyetlerinin önemini vurgular (Tuysuz ve Porsuk, 2019: 230-231).

Eğitim almak için İstanbul'a gelen ve burada Rıza Tevfik, Tevfik Fikret, Mehmet Akif gibi Türk edebiyatının büyük isimleriyle tanışan Hüseyin Cavid, eserlerinde Azerbaycan Türklerinin millî varoluş mücadelesini anlatarak millî bilinci diri tutan bir başka önemli ediptir (Babashova, 2014: 146). Cavid, eserlerinde millî kimliğin önemli bileşenlerinden olan tarihî ve folklorik malzemeyi başarıyla işleyerek (Abdullayev vd., 2007: 93) Azerbaycan Türklerinin kolektif hafızasının yok olmasını engeller. Bu anlamda Cavid'in özellikle tiyatro türündeki eserlerine değinmek gerekir. O, *Topal Teymur* isimli piyesinde Türklerin kahramanlığını vurgularken, *Maral* isimli piyesinde Türklerin tarih şuuruna dikkat çeker. Kahramanlık ve tarih bilinci, millî kimliği muhafaza eden iki önemli unsurdur. Cavid, *Uçurum* piyesinde ise Türklerin atalarının Altaylarda yaşadığını belirterek millî kökene vurgu yapar (Yeniasır, 2010: 332-336). Milliyetçilik teorilerinde "ortak köken" unsuruna yapılan vurgu düşünüldüğünde Cavid'in bu yaklaşımı, ondaki millî şuurun bir göstergesi olup, edebiyat vasıtasıyla millî kimlik bilincine yaptığı katkıyı da ortaya koyar.

Modern anlamda millî kimliğin inşa sürecinde edebiyatın üstlendiği rol aslında Azerbaycan coğrafyası ile sınırlı değildir ve bütün Türk dünyasını kapsayan karakteristik bir durumdur. Orta Asya Türk edebiyatları üzerine çalışan Edward A. Allworth, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren edebiyatın bu coğrafyada üstlendiği toplumsal misyona vurgu yapar. Allworth'e göre Orta Asya'da edebiyat hayatın tam ortasında yer alır ve millî kutlamalardan günlük yaşantıya kadar toplumla hep iç içedir. Edebiyatın bu pozisyonu, yazar ve şairlerin millî uyanışa hizmet etmesini sağlar. Millî ve kültürel hafıza her milletin ilgi duyduğu tarihsel köklere dayanır. Tomas Venclova, Marksist ideolojinin bu millî ihtiyacı cevaplayamamasından kaynaklanan ideolojik boşluğun Özbek ve Kazaklar tarafından Türk ve İslam kültürüne dönülerek doldurulduğunu savunur. Köklere dönüş sürecinde edebiyat önemli bir araçtır (Söylemez, 2019: 242-243). Azerbaycan sahasındaki yazar ve şairlerin çabalarını da aynı bağlamda değerlendirmek doğru olacaktır.

Bu noktaya kadar ifade edilen ve devlet adamlarıyla aydınların birlikte yürüttüğu görülen siyasal ve kültürel süreçler sonucunda, 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulur. Böylece Azerbaycan Türkleri, Müslüman-Şark dünyasında

ilk kez millî ve demokratik bir devlet kurmayı başarmış olur. Çalışmanın “Birinci Bölüm”ünde de belirtildiği gibi, bu süreçte bazı Türk dünyası aydınları, Bolşevik hareketinin özgürlükçü vaatleri nedeniyle onlara destek verir, bazıları da Çar-Bolşevik mücadelesi sayesinde ortaya çıkan uygun ortamı Türk halkları lehine kullanmak için Bolşeviklere karşı durmaz ve konjonktürel olarak bu süreci fırsata çevirmeye çalışır. Neticede bu ortam bağımsız bir Azerbaycan devletinin kurulmasına olanak tanır. Fakat “ulusların kendi kaderini tayin hakkı” konusunda samimi olmayan Bolşevikler, 1918’de Azerbaycan’da kurulan bu bağımsız devletin uzun ömürlü olmasına izin vermez.

Ekim Devrimi gerçekleşikten sonra, 1918-1921 yılları arasında dağılan parçaları tekrar Rusya bünyesine katmaya çalışan Bolşevikler için Azerbaycan’ın alınması çok önemlidir. Çünkü Lenin’in Çar rejiminden devraldığı Rusya, I. Dünya Savaşı nedeniyle ekonomisi gittikçe bozulan bir ülkedir. Lenin’in ekonomiyi düzeltme sürecinde, zengin petrol yataklarına sahip bir şehir olan Bakü stratejik bir nokta konumundadır. Bu nedenle Lenin, ekonomik kalkınmaya giden yolda “tüm Rusya topraklarındaki hakların ve ulusların tek çatı altında birleşmesi ve sosyalist amaca hizmet etmesi” gerektiği düşüncesini benimser (Tuysuz ve Porsuk, 2019: 215-216). Bu düşünce, başlangıçta vaat edilen “ulusların kendi kaderini tayin hakkı” ile çelişse de Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordu Bakü’ye girer ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulur. Sovyet yönetiminin yaptığı işgaller Azerbaycan Türklerinin olduğu gibi tüm Rusya Türklerinin de millî kimliği açısından bir kırılma yaratır. Marksist-Leninist ideolojiye dayanan SSCB yönetimi, Azerbaycan Türklerinin millî kimliklerini tahrip etmek ve ideal “Sovyet insanı”nı oluşturmak için çeşitli stratejiler uygulamaya başlar. Bu uygulamaların temel amacı, Sovyet yönetimine sadık nesiller yetiştirmektir. Bu süreçle birlikte, Azerbaycan Türklerinin ve diğer Türk topluluklarının millî kimliği, ideolojik Sovyet kimliğine dönüştürülür.

Oliver Roy, “Homo Sovieticus” a giden yolda Sovyet yönetiminin öncelikle dil (Türkçe) ve din (İslam) üzerine kurulu “büyük dilsel ve kültürel bütünlükleri parçalamak” ihtiyacını hissettiğini ve SSCB’nin milliyetler politikasının bu amaç etrafında şekillendiğini söyler. Genel Türk kimliğini parçalamak için yeni uluslar icat etmek gereklidir. Sovyet yönetimi bu icadı “yapay gruplaşmalara nesnel gerçeklik

statüsü” vererek yapar. 1924 yılında kurulan Sovyet cumhuriyetleri ile her cumhuriyete mensup yeni bir millet oluşturulur. Bu sanal milletlerin ortaya çıkışı da Sovyet güdümündeki antropolog, tarihçi ve dilbilimciler tarafından - merkezden gelen talimat doğrultusunda - açıklanır. Roy, bu cumhuriyetlerin ve sanal milletlerin oluşturulma sürecinde sınırların Sovyet çıkarlarına uygun çizildiğini belirtir. Bu idari yapılanma ile hiçbir cumhuriyetin merkeze bağımlı olmadan tek başına ayakta kalması mümkün değildir (2016: 9).

Sovyetlerin uyguladığı bu idari bölünme, Türk kimliğini birdenbire yok edemeyeceğini bilen Bolşeviklerin bu kimliği parçalamak için uyguladıkları bir yöntemdir. Sovyet insanını oluşturmak için öncelikle Türklük şuurunu ortadan kaldırıp yeni milletler üretilecek, “millî kültürlere saygı” adı altında mikro milliyetçilikler körüklenerek Türk boyları arasındaki mesafe açılacak, daha sonra da Rus çıkarlarına hizmet edecek nesiller oluşturulacaktır. Roy, bu noktada Sovyet yönetiminin sosyal bilimleri ideolojik bir araç olarak kullandığını ve yönetimin yeni bir millet oluşturmak istediği zaman, bu milletin varlığının sözde kanıtlarını ortaya koymak için arkeoloji ve tarih bilimlerini harekete geçirdiğini belirtir (2016: 41). Bu nokta, bilimlerin kendi amacı dışında, siyasi otoritenin çıkarlarına hizmet için kullanıldığını, bilim insanlarının da birer ideolojik hizmetkâra dönüştürüldüğünü gösterdiği gibi, SSCB yönetiminin kimliksizleştirme politikalarının planlı, kapsamlı ve çok yönlü oluşunu da kanıtlar.

Sanal millet oluşturma politikalarının bir ayağı da, millet statüsü verilecek topluluğun yazılı bir dile sahip olmasının sağlanmasıdır. Sovyet yönetimi kendi milliyetler politikası gereği, yazılı dili olmayan topluluklara “millet” statüsü vermez. Fakat yönetimin çıkarları gereğince bir topluluğa millet statüsü vermek gerektiğinde, o topluluğa bir “yazı dili icat edilir” ve Sovyet yazarlarına o dille birkaç edebî eser yazmaları emri verilir (Roy, 2016: 105). Bu durum dil ve edebiyattan kimlik tahribatı yapmak için faydalandığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Sovyet insanı oluşturmak için yürütülen milliyet ve dil politikalarında, “sbljeniye ve sliyaniye” kavramları belirleyici olur. Sbljeniye, “yakınlaşma, yaklaşma” anlamında bir Rusça kelime olup, milletlerin birbirine yaklaştırılarak millî bilinçlerini yitirmeleri

için kullanılmış bir terimdir. Sliyaniye ise “kaynaşma” anlamına gelir ve dillerin kaynaşarak özelliklerini yitirmeleri ve bu sayede millî kimliğin yok olmasını ifade eder. Sovyet yönetimi, özelliğini yitiren dillerin yerine Rusçayı ikame etmeyi planlar (Özdemir, 2016: 5). Bu bağlamda dil ve alfabe politikaları da, ideolojik Sovyet kimliğini oluşturmanın önemli bir aşamasını oluşturur. Yapılan alfabe değişikliklerinin amacı, Türk halkları arasındaki kültürel bağlantıyı tamamen kopartmaktır. Öncelikle Türklerin klasik İslam kültürüyle olan bağını kesmek için Latin alfabesine geçme kararı alınır. Fakat 1928 yılında Atatürk’ün Latin alfabesine geçme kararı almasıyla Rusya’daki Türk topluluklarının Türkiye Türkleri ile kültürel bağ kurma ihtimali ortaya çıkınca Kiril alfabesine geçilir (Süleymanlı, 2006: 157-162). Her Türk topluluğuna farklı bir Kiril alfabesi hazırlanması ve her Türk lehçesine bağımsız bir dil statüsü verilmesi, Türkler arasındaki iletişimi ve millî-kültürel birliği tamamen yok etmeyi amaçlar. Dil konusunda da Lenin döneminden itibaren “güçlü olanın dilinin benimsenmesi” ilkesi doğrultusunda Rusça öne çıkartılır, Stalin zamanında ise Türk halklarının tamamen Rusça konuşmasını sağlayacak adımlar atılır. Azerbaycan Komünist Partisi 1923 yılında düzenlediği kurultayda, Rus dili ve kültürü altında birleşmenin Azerbaycan halkının kültürünü yükselteceğini savunarak Rusçanın benimsenmesini önerir. Türk dilindeki Arapça ve Farsça sözcükler dilden çıkartılıp yerlerine Rusça karşılıkları konulur. 1930 yılında Rusça, SSCB’nin resmî devlet dili olur; 1936’da ise Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti anayasasında değişikliğe gidilerek “Türk-Tatarca” şeklinde ifade edilen resmî devlet dili “Azerbaycanca” olarak değiştirilir (Tuysuz ve Porsuk, 2019: 220-221). Bu uygulamanın amacı, Azerbaycan Türklerinin Türk kimliğini unutması için onların Türk dilini değil, bağımsız bir halk olarak Azerbaycan dilini konuştuklarına inanmalarını sağlamaktır. Böylece genel Türk dil ve kültür dairesinden kopacak olan Azerbaycan Türklerinin, Azerbaycan Komünist Partisi’nin de önerdiği gibi Rus dil ve kültürü altında birleşmesi kolaylaşacaktır.

Millî kimliğin önemli bir unsuru da dindir. Azerbaycan Türkleri, Türk topluluklarının büyük bir bölümü gibi İslam inancına sahiptir ve bu inancın etrafında şekillenen bir yaşam tarzı, kültür ve edebiyatları vardır. SSCB’de hâkim olan Marksist-Leninist ideoloji genel olarak tüm dinlere karşı olduğu için yetiştirilecek “Sovyet insanı”nın ateist olması istenir. Türkleri İslam inancından tamamen kopartmanın, asimilasyonu

kolaylaştıracağını düşünen Sovyet yöneticileri, din karşıtı pek çok politika uygulayarak kimlik tahribatı yapmayı ister.

Sovyet ideolojisinin din karşıtı uygulamaları, “bilimsel ateizm” kavramı üzerine şekillenir. Bilimsel ateizm, dinin ortaya çıkış nedenlerini açıklayıp onun sömürücü/gerici sistemlerin meşruiyet kaynağı olduğunu “bilimsel” olarak ortaya koymayı amaçlar. Marks’ın din karşıtı görüşlerinden etkilenen Lenin, dinle mücadele edilmesini, bu yapılırken de dinin kaynaklarının materyalist temelde açıklanması gerektiğini savunur (Tecer, 2003: 25-26). Bu görüşler, kısa sürede Azerbaycan sahasında uygulanmaya başlanır. Moskova’dan gelen emir doğrultusunda 1923 yılında Azerbaycan Komünist Partisi, din aleyhine propagandanın güçlendirilmesi kararı alır. 1924’ten sonra İslam karşıtı uygulamalar Azerbaycan’da sistematik hâle gelir. 1937 yılında Azerbaycan’da 201 din adamı kurşuna dizilir (Hasanov, 2007: 90). Sovyet yönetimi sadece din adamlarını değil, ibadethaneleri de kendisine bir tehdit olarak görür. Sovyet yönetiminin ilk döneminde Azerbaycan’da 2000’in üzerinde mescit varken, bu sayı 1944 yılında 22’ye düşer. Moskova yönetimi, dini kontrol altında tutmak için Bakü’de dinî merkezler kurar (Ağayev, 2006: 40). Sovyet yönetimi, Azerbaycan’da kendi ideolojisine bağlı olan yazarlara din karşıtı eserler yazdırır ve bu konuda önemli bir literatür oluşturur. Bu bağlamdaki edebî/kurmaca metinler, çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınacaktır. Fakat Azerbaycanlı yazarlar, kurmaca olmayan, tarihî mahiyette metinler yazarak da Sovyet yönetiminin din politikalarına hizmet eder. 1930 yılında Memmed Said Ordubadi tarafından yazılan *Muharremlik Âdetleri Aleyhine* isimli eser buna örnektir. Ordubadi bu eserinde Kerbelâ şehitlerini anmaya dönük dinî ibadetleri eleştirir. Bunların feodallere ve kapitalistlere hizmet ettiğini ve sosyalist hayata engel olduğunu söyler. Ayrıca kitabın “Şiilik nasıl doğdu?” başlıklı kısmında yazar tarafından Marksist bakış açısıyla yapılan İslam tarihi değerlendirmeleri, Hz. Muhammed ve “Dört Halife” üzerine yapılan yorumlar, birer din eleştirisi niteliği taşır (Şakirova, 2015: 39-42). Ordubadi’nin yazdıkları, Sovyet dönemindeki oluşan ve ateizm propagandası yapan geniş literatürden sadece bir örnektir.

Sovyet döneminde Azerbaycan’da Türk kimliğinin unutturularak “Azerbaycanlı” ve “devrimci/sosyalist” kimliklerinin oluşturulması, Sovyet yönetiminin buraya kadar

anlatılan idari, ekonomik, kültürel ve dinî uygulamalarının bir sonucudur. Yapılan bu kapsamlı sömürü ve asimilasyon faaliyetleri, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında Azerbaycan’da güçlenen Türk millî kimliğini ideolojik Sovyet kimliğine dönüştürür.

B. Ekim Devriminin Gerçekleşmesinde Kimliklerin Rolü

Kimlik olgusu, bir önceki başlıkta da belirtildiği gibi insanlığın en eski dönemlerine kadar uzanan bir gerçeklik olsa da onun gerçek anlamda bir sorunsala dönüşmesi, Batı’da yaşanan Aydınlanma, Sanayi Devrimi, kentleşme gibi modernleşme süreçleriyle gerçekleşir. Bilimde son iki asırda yaşanan gelişmeler, kimlik olgusunun karmaşıklığını ortaya koyduğu gibi, siyasal gelişmeler de bu olgunun politik etki gücünü gösterir. Özellikle kolektif kimlik kategorisinde değerlendirilen dinî, millî ve siyasi/ideolojik kimlik olguları, bu anlamda dünya siyasetinde belirleyici olur. Dinî kimliğin bir sorunsal hâline gelmesinde Batı’da yaşanan rasyonelleşme/sekülerleşme süreçlerinin dine bakış açısının rolü olduğu gibi, son birkaç asırda İslam dünyasının Batı’nın sömürgeci hâline gelmesi de önemli bir etkidir. Millî kimlik ise, Batı’daki gelişmeler sonucunda modern bir olgu hâline alan ve 1789 Fransız İhtilali ile hızla dünyaya yayılıp aynı zamanda siyasi bir ideoloji vasfı da kazanan milliyetçilik vasıtasıyla politik bir güç olur. Siyasi/ideolojik kimliklerin ön plana çıkmasında da, önce Aydınlanma ile “ideoloji” kavramının doğması, sonra da propaganda vasıtasıyla, insanlara benimsetilen modern ideolojilerin kitleleri peşlerinden sürükleyebilecek bir potansiyel kazanması belirleyici olan süreçlerdir. Bu konu üzerine çalışan sosyal bilimciler ideolojilerin, toplumsal kimliklere onları bir arada tutacak değerler sistemi sağladığını, bu nedenle de bu kimlik grupları ile bir anlamda özdeşleştiklerini belirtir (Kılıç, 2014: 34). Özellikle Marksizmin bir ideoloji olarak ortaya çıkması, kapitalizmin buhranlarına bir reçete, ezilen sınıflara da dünyada cenneti vaat eden ideal bir düzen sunması, sınıf kimliğine dayanan siyasi örgütlenmelere güç katar. Tüm bu gelişmeler, XX. yüzyılda ideolojilerin ve kimliklerin dünya tarihinde belirleyici bir güç hâline gelmesini sağlar.

Bu çalışmanın temel araştırma konusuna malzeme teşkil eden süreç, Ekim Devrimi gibi dünya tarihinde önemli yer edinen bir olayın gerçekleşmesiyle oluşan güçlü bir kırılma ile başlar. Bu nedenle Ekim Devrimi’nin meydana gelmesinde kimliklerin rolü ele alınmalıdır. Çalışmanın “Birinci Bölümü”nde Marksist ideolojiye bağlı olarak

Azerbaycan’da ortaya çıkan milliyetçi edebiyatın tarihî ve sosyal arka planı ele alınırken, Çarlık Rusya’sının XX. yüzyılın başında içerisinde bulunduğu kötü duruma değinilmiştir. Rusya coğrafyasında yaşayan tüm halkları olumsuz etkileyen bu şartlar, rejimden memnun olmayan insanların kendilerini ait hissettikleri kimlikler üzerinden bir muhalefet hareketi geliştirmesine yol açar. Kolektif kimliğe yönelik bir aidiyet duygusundan doğan bu gelişmeler, 1917 yılında Ekim Devrimi’nin gerçekleşmesini sağlar.

Devrime giden süreçte Rusya’da en etkili olan muhalif hareket, sınıfsal kimlik aidiyetine dayanan Marksist harekettir. Kendine özgü sanayileşme ve modernleşme süreçleri nedeniyle ciddi ekonomik sorunlar yaşayan Çarlık Rusya’sı, çok kötü şartlarda yaşayan işçi ve köylülerin problemlerini çözemez. Bu nedenle Lenin önderliğindeki Bolşevik hareket, etkili bir propaganda ile sınıf temelli bir siyaset izleyerek yoksullukla mücadele eden işçi ve köylü kesimin desteğini kazanır. Çar rejiminin bu iki kesimin isyanını önleyememesi, devrimin nedenlerindedir. Bu yüzden, Marksist/devrimci/sosyalist kimliği, mevcut rejimi sona götüren önemli bir güçtür. Bu gücün boyutlarını görmek için Troçki’nin *Rus Devriminin Tarihi* isimli eserinde işçi hareketiyle ilgili verdiği bilgiler aydınlatıcı niteliktedir. Troçki, bu eserinin birinci cildinde, 1904 yılında Rusya’da grev yapan işçi sayısının 25 bin civarındayken bir yıl sonra bu sayının 115 kat artarak 2 milyon 863 bine ulaştığını söyler (1998: 45). Devrime giden yolun hazırlayıcısı olan işçi hareketleri, sınıfsal siyasetin proletarya kimliği üzerinden kitleleri nasıl harekete geçirdiğini gösterir. Unutulmamalıdır ki, 1905 yılında gerçekleşen ve Çar rejiminin bazı tavizler vermek zorunda kaldığı burjuva devrimi de “Kanlı Pazar” adı verilen ve çok sayıda insanın ölümüne sebep olan bir işçi hareketinin sonucunda meydana gelmiştir.

Ekim Devrimi’ne giden süreçte belirleyici olan diğer kolektif kimlikler ise Türk ve Müslüman kimlikleridir. XX. yüzyılın başında Çarlık Rusya’sı, dünyada en fazla Müslüman nüfusa sahip olan imparatorluk konumundadır. Müslümanlara karşı yapılan ayrımcılıklar ve Hıristiyanlaştırmaya dönük misyonerlik faaliyetleri, bu Müslüman nüfus içerisinde bir savunma refleksi olarak dinî kimlik bilincini ortaya çıkartır. Ayrıca Batı’da ortaya çıkan modern milliyetçiliğin Müslüman-Şark dünyasına gecikmeli de

olsa ulaşması, büyük çoğunluğu Türk olan bu Müslüman kesimin millî kimlik hassasiyetini arttırır.

Dinî kimliğin Çar rejimine karşı bir direniş unsuru hâline gelmesinde İslamcılık ideolojisinin payı büyüktür. İslam, evrensel bir dinin adıdır. İslamcılık ise, XIX. yüzyılda ortaya çıkan ve siyasi unsurlar içeren bir ideolojidir. Bu ideoloji Müslüman dünyasını hurafelerden kurtararak Kur'an'a uygun yeni bir düzen oluşturmayı hedefleyen, İslam birliğini sağlayacak şekilde devletlerarası ilişkileri düzenlemeye çalışan entelektüel bir harekete dayanır (Aydın, 2018: 8). Bu hareketin fikrî temellerini atan Cemalettin Efgânî, Muhammed Abduh ve Reşit Rıza gibi reformistlerin görüşleri, Rusya Müslümanlarını da etkiler. Özellikle Cemalettin Efgânî'nin İslamcılık düşüncesiyle birlikte milliyetçiliğe de önem vermesi, Türk dünyasındaki milliyetçi aydınlarda tesir uyandırır. "Millî Vahdet Felsefesi ve Dil Birliğinin Hakiki Mahiyeti" isimli çalışmasında Cemalettin Efgânî, İslam dünyasının kurtuluşunun Şark halklarının millî bağımsızlık mücadelelerinden geçtiğini söyler. Sadece Azerbaycan coğrafyası esas alındığında, Ahmed Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzâde, Celil Memmedguluzâde, Memmed Emin Rusulzâde gibi pek çok aydının bu fikirlerden etkilendiği görülür (Exmedov, 2015: 21-23) Özellikle Ahmed Ağaoğlu, Efgânî'nin düşüncelerinden etkilenecek, İslamcılık ile milliyetçiliği uzlaştıran ciddi kuramsal yazılar yazan bir aydındır (Eğilmez-Bozkurt, 2016: 497-498). Diğer yandan İdil-Ural bölgesindeki Ceditçi Tatar Türkleri, içtihat mekanizmasının devreye sokulmasını isteyerek İslam'ın geleneksel yorumlarının tabulaştırılmasına karşı çıkar. Abdurreşid İbrahim, Musa Carullah Bigiyef gibi âlimler, bu görüşlere öncülük ederek başta İdil-Ural bölgesi olmak üzere Türk Dünyası Müslümanlarına yönelik entelektüel faaliyetlerde bulunur (Aydın, 2018: 50-51). Bütün bu çalışmalar Müslüman-Şark dünyasında bir uyanış sağlar. Müslüman aydınlar, karşılarında bulunan sömürgeci güçlere karşı daha organize bir direniş göstermek gerektiğinin farkına varır ve bu organizasyonu yapacak nitelikte bir kolektif kimlik/Müslüman kimliği oluşturmaya çalışır. Bu "yeni Müslüman" kimliğinin geleneksel Şark/İslam toplumundaki ümmet kimliğinden farkı, dünya için çalışmayı da ibadet etmek gibi ön plana çıkartan, içtihat müessesini yeniden aktif hâle getirerek Müslüman toplumların güncel sorunlarına çözüm arayan, milliyetçiliği modern dünyanın bir gerekliliği olarak görüp işgal

altındaki Müslümanlara millî mücadele çağrısı yapan, siyasi açıdan örgütlü olmayı benimseyen, entelektüel bir Müslüman portresi sunmasında yatar.

Ekim Devrimini hazırlayan süreçte en önemli kolektif kimliklerden birisi de Türk millî kimliğidir. Zira pek çok milliyetçi Türk aydınının çalışması sonucunda Rusya Müslümanları arasında Türklük şuuru oluşur ve bu şuurun gücünden faydalanmak isteyen Bolşevikler, Türk topluluklarına özgürlükçü vaatlerde bulunur. Azerbaycan Maarifçi aydınları, ulusal Azerbaycan burjuvazisinin zenginleri, *Ekinçi* gazetesini çıkartan Hasan Bey Zerdâbî'den itibaren yaygınlaşan matbuat faaliyetleri, Ali Bey Hüseyinzâde, Ahmed Ağaoğlu gibi aydınların millet ve ümmet farkını anlatan entelektüel çalışmaları, Azerbaycan özelinde Türk millî kimliğinin bir güç hâline gelmesini sağlar.

Yaşanan tüm bu tarihî süreçler, Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesinde kolektif kimliklerin büyük rolü olduğunu gösterir. Bu kimlikleri birer toplumsal/siyasi güç hâline getiren temel unsurlar tarihî gelişmeler, aydınların çalışmaları ve ideolojilerin etki gücünün artması olarak sıralanabilir. Bolşevik hareketini başarıya ulaştıran güç, kaynağını tarihsel şartlarla birlikte çeşitli toplumsal aidiyetlere göre oluşan kolektif kimlik gruplarının desteğini kazanabilmiş olmasından alır.

C. Sosyalist İdeolojik Propaganda Edebiyatının Doğuşu ve Bu Edebiyatın Felsefi-İdeolojik Arka Planı

Çalışmanın “Giriş” bölümünde genel anlamda “ideolojik edebiyat” kavramının nitelikleri ortaya konulmuş, “Birinci Bölüm”de ise bu edebiyatın Ekim Devrimi'ne giden süreçte klasik-gerçekçi Rus edebiyatıyla birlikte yüklendiği önemli işlev değerlendirilmiştir. Bu nedenle bu bölümde sosyalist ideolojiye dayalı propaganda edebiyatının doğuşu, bu edebiyatın felsefi ve ideolojik arka planı bağlamında incelenecektir. Sosyalist propaganda edebiyatı, felsefi temelini Marksist-Leninist ideolojiden alır. Bu edebiyatı anlamak ve değerlendirmek için, Marksizmi ve onun Leninist yorumunun düşünsel arka planını bilmek gereklidir.

Marksizm, en genel anlamıyla bir dünya görüşü ve hayatı anlamlandırma biçimidir. Kendisi de Marksist bir felsefeci ve sosyolog olan Henri Lefebvre, *Sosyalist Dünya*

Görüşü Marksizm isimli eserinde bu durumu, Marksizm'in "doğaya ve insanlara bütünlümesine bir bakış" ve "eksiksiz bir öğreti" olduğu şeklindeki sözleriyle ifade eder (1976: 13). Marksizmin eksiksiz bir öğreti olduğu Lefebvre'nin öznel görüşü olsa da bu ideolojinin doğaya ve insanlara dair her şeyi açıklamaya çalıştığı doğru bir tespittir. Zira Marks'ın ölümünden sonra da pek çok Marksist, onun temel fikirlerinden hareketle ekonomiyi, felsefeyi, doğayı, sanatı ve dini açıklama çabalarına devam eder. Bunun sonucunda felsefe, iktisat, edebiyat bilimi ve tarih gibi pek çok disiplini ilgilendiren "Marksist iktisat teorisi", "Marksist tarih felsefesi", "Marksist edebiyat eleştirisi" gibi çalışma alanları oluşur. Marks'ın görüşlerinden hareketle geliştirilen teoriler çok farklı sahalara kapsadığından, zamanla birbirinden farklı Marksizm anlayışları ortaya çıksa da bu çalışma açısından önemli olan Marks'ın temel fikirleri ve onun SSCB'de uygulanan Leninist yorumudur.

"Marksizm", Marks'ın yaşadığı dönemde bilinen bir terim değildir. Marks'ın fikirlerinin "eksiksiz bir dünya görüşü"nü ifade edecek şekilde Marksizm terimiyle somutlaştırılması, İkinci Enternasyonel dönemine rastlar (Bottomore, 1993: 403). Lenin, Marksizmi "Marks'ın görüş ve öğretilerinin sistemi" olarak tanımlar ve Karl Marks'ın, kendi döneminin üç gelişmiş ülkesinde ortaya çıkan üç farklı düşünce biçiminin sentezini yapan bir deha olduğunu savunur. Lenin'e göre Marks, klasik Alman felsefesi, klasik İngiliz ekonomi-politiği ve Fransız sosyalizmini başarıyla sentezlemiş bir düşünce adamıdır (2006: 18).

Marksist düşüncede felsefenin ve bilimin önemli bir yeri vardır. Marks'ın doğayı ve toplumu okuma biçimi, "diyalektik ve tarihsel materyalizm" denilen görüşe dayanır. Diyalektik materyalizmden "Marksist felsefe" ortaya çıkarken, tarihsel materyalizmden "Marksist bilim" anlayışı doğar (Dumenil vd., 2013: 51). Marks'ın felsefesinde en dikkat çekici nokta, onun felsefi soruların niteliğini değiştirmesi ve insanın özünü "toplumsal ilişkilerin birlikteliği" olarak tanımlamasıdır. İnsanın toplumsal ilişkilerle açıklanması, felsefenin yönünü tarih, iktisat, sosyoloji gibi beşerî bilimlere yöneltir (Timur, 2011: 26). Bu yönelim, Marks'ın kendi felsefi bakış noktasından hareketle sosyal bilimlere yorumlamasını sağlar. Bu açıdan bakıldığında Marks'ın özellikle sosyoloji biliminin çalışma sahasına giren toplumsal yapı ile ilgili pek çok tespiti olduğu görülür. Bunlardan en temel olanı toplumsal yapıyı değiştiren

en önemli unsurun “üretim güçleri” olduğu yönündeki değerlendirmesidir. Pek çok Marksist, üretim güçlerinin toplumu şekillendirmedeki rolü konusunda hemfikirdir (Larrain, 1998: 108).

Marks, topluma üretim güçleri ve ekonomi üzerinden bakarken, kendisine felsefi bir çıkış noktası oluşturur. O, öncelikle Hegel’in ortaya koyduğu diyalektik kavramını yeniden yorumlar. Hegel idealist bir filozofken, Marks materyalisttir. Marks, Hegel’in diyalektik kavramını mistifikasyona⁸ uğrattığını söyleyerek, “başı üzerinde duran bu felsefeyi” ayakları üzerinde duracak hâle getirmek için çalışır (Bottomore vd., 1993: 141-142). Marks’ın, kendi felsefesini oluştururken dayandığı anahtar bir kavram da materyalizmdir. Materyalizm genel anlamda bütün gerçekliğin maddeye bağlı olduğunu savunan bir görüştür. Marks’ın materyalizm anlayışında düşüncenin maddeden bağımsız olmadığı, tam tersine maddeye bağlı olarak şekillendiği görüşü mevcuttur. Marks, materyalizmi insanlığın tarihî gelişim süreci ile toplumsal ilişkilerini açıklamak için kullanır. Bu anlamda “Tarihsel materyalizm”, insanlık tarihinin gelişim sürecinde nedensellik açısından etkili olan unsurlar içerisinde emeğin ön planda olduğunu savunur. İnsan etkinliği/emek, toplumsal ilişkilerin şekillenmesinde merkezî rol oynar (Bottomore vd., 1993: 141-142). Diyalektik materyalizm ve tarihsel materyalizm gibi iki temel kavram üzerine kurulan Marksist felsefe, ileride Sovyetler Birliği’nin resmî dünya görüşü olacağından tarih, ekonomi, sanat, edebiyat gibi pek çok sahayı ele alırken arka planda bu felsefenin yattığını göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim bu durumu Stalin, “Diyalektik materyalizm Marksist-Leninist partinin dünya görüşüdür.” sözüyle ifade eder. Stalin’e göre bu felsefenin doğaya yaklaşımı diyalektik yöntemle olurken, doğa olaylarını yorumlaması ise materyalist teoriye dayanır. Tarihsel materyalizm ise diyalektik materyalizmin ilkelerinden hareketle toplumsal hayatı ve toplumların tarihini açıklama çabasıdır (Stalin, 2003: 9). Marks bu kavramlardan, insanlık tarihini sınıf çatışması üzerinden okur ve emek/sermaye çatışmasından söz eder. Sanayi Devrimi’nin gerçekleşmesi, kapitalizmin yaygınlaşması, burjuva ve işçi sınıfının ortaya çıkması gibi süreçleri inceleyen Marks, burjuva sınıfının egemen sınıf olduğunu ve onun üretim biçiminin kapitalizm olduğunu savunur. O, *Kapital* isimli eserinde kapitalizme özgü üretim ve

⁸ Sözcüğün bir şeyin yönünü değiştirmek, olduğundan farklı göstermek gibi anlamları vardır. Bu sözcük Marks tarafından gerçeğin çarpıtılması anlamında kullanılır (www.lugatim.com, 2020).

mülkiyet ilişkilerinin hem toplumsal hem de üretici güçlere kendi yapısını kabul ettirdiğini belirtir. Proletaryanın burjuva sınıfıyla mücadele edebilmesi için kapitalist sistem hakkında bilinçli olması gereklidir. Marks, kapitalizmin yok olmaya mahkûm olduğu düşüncesindedir (Lefebvre, 1976: 21-22).

Marks'ın maddeci yaklaşımının Sovyet edebiyatına felsefi arka plan oluştururken özellikle estetik-faydacılık çatışması noktasında belirleyici olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü Sovyet yazarları, güzelliğin toplumsal ve tarihsel olarak değerlendirilmesi gerektiğini, sadece estetik hazzı ön plana alan eserlerin burjuva eseri olduğunu savunurlarken, bu görüşlerini Hegel'in idealizmi ile Marks'ın materyalizmi arasındaki çatışmaya dayandırır. Hegel, sanattaki güzelliği tinsel olarak görürken "estetik yararcılık" ilkesini benimseyen sosyalistler toplumsal faydayı ön plana çıkarır ve Hegelci estetiği devre dışı bırakır (Oktay, 1986: 50-51).

Marksist düşünceye göre proletarya, kendisini sömüren burjuva sınıfına karşı işbirliği içinde mücadele etmelidir. Çünkü sömürden kurtulmanın tek çaresi burjuvazinin üretim araçlarını ele geçirerek bu sosyal sınıfı yenilgiye uğratmaktır. Bu noktada Marksist düşüncenin önemli kavramlarından birisi olan "enternasyonalizm" ortaya çıkar. Proletaryanın sınıf mücadelesini kazanabilmesi için milliyet ayrımı yapılmaksızın tüm milletlerin işçi sınıflarının bu sürece katılması gerekir. Yani işçi sınıfının çıkarları ulusal çıkarlardan önce gelir (Molyneux, 1997: 21-22). Bu görüş daha sonra Türk topluluklarını milletler üstü bir "Sovyet insanı" potasında asimile etmek için SSCB yönetimi tarafından kullanılacaktır. Edebiyatta önce milletler üstü bir hümanizm düşüncesi ile ilişkilendirilerek yansıtılan, sonraları daha açık bir Sovyet propagandasına dönüşen milliyetçilik karşıtlığının en temelinde, Marks'ın enternasyonalizm fikri yatar.

Marksist düşünceyi anlayabilmek için Marks'ın din hakkındaki fikirlerini de bilmek gerekir. Marksizm'de din olgusunun, insanın kendi gerçekliğini ararken yolunu şaşırması sonucunda oluştuğu düşüncesi vardır (Lefebvre, 1976: 15). Bazı araştırmacılar ise Marksizm ile ateizm arasında doğrudan bir bağlantı olmadığını, Marks'ın dinin kendisinden ziyade dinin kurumsallaşmış hâlinin karşısında olduğunu savunur. Çünkü kurumsallaşmış din, egemen sınıfların çıkarlarını korur, ezilen

sınıfların çıkarlarını ise görmezden gelir (Öğütle, 2011: 203). Bu noktada Marksist düşüncenin konuya yine sınıf çatışması ve sömürü kavramları üzerinden baktığı, dine de ezilen sınıfların sömürülmesinde bir aracı olduğu için karşı çıktığı söylenebilir. Bununla birlikte Marks, dini bir yanılsama ve yabancılaşma olarak görür. Kendisini toplumsal ve ekonomik hayatta gerçekleştiremeyen insan, mutluluğu din denilen yanılsama dünyasında bulur. Marksist düşüncedeki yabancılaşma kavramı, aslında bu yanılsamanın sebebidir. Çünkü kendi gücünün farkına varmayan ve kendisine yabancılaşan insan, teselliyi yine kendi hayalinde yarattığı bir “Tanrı” fikrinde bulur (Kılıç, 2015: 70-71). Marks ve Engels, *Komünist Manifesto*’da insanların kendi beyinlerinden yarattıkları tanrıların önünde yine kendilerinin korkuyla eğildiğini söyler (Marx ve Engels, 1976: 33). Bu düşünceler Sovyet edebiyatında, yozlaşmış din adamları etrafında şekillenen bir sömürü izleği ve doğrudan ateizm propagandası yapan metinler şeklinde karşılığını bulur.

Marks, toplumsal yapıyı materyalist bakış açısıyla incelerken alt yapı ve üst yapı kavramlarını ortaya koyar. Toplumun ekonomik yapısı alt yapıyı oluştururken bilim, sanat, din gibi unsurlar üst yapıyı oluşturur. Marksist anlayışa göre alt yapı üst yapıyı belirler. İnsan ve toplum bu etkileşim içinde değerlendirilmelidir. Bütün bunlardan hareketle Marksizmin materyalist bir bakış açısıyla tarihi sınıf mücadeleleri üzerinden okuyan, toplumsal yapıyı üretim güçleri ve ekonomik yapı ile ilişkilendirerek açıklayan, insan faaliyetleri içerisinde emeği merkeze alarak kapitalist düzenin sömürsünü ortaya koyan ve bu sömürüye karşı çözüm olarak milletler üstü bir işçi sınıfı mücadelesini teşvik eden bir dünya görüşü olduğunu söylemek mümkündür.

Marksist eleştiri ve onun Sovyetler Birliği’ndeki somut yansıması olan sosyalist edebiyat, Marksizmin temelinde yatan bu fikirlerden hareketle, ekonomik koşulları göz önüne almak ve toplumu sınıf çatışmalarıyla açıklamak gibi ilkeleri edebiyata uygulamak ister. Edebiyat, tarihsel ve toplumsal koşullarla olan ilişkisiyle değerlendirilmelidir (Eagleton, 2014: 7-8). Bu değerlendirmede Marks’ın ortaya koyduğu alt yapı-üst yapı ilişkisi asıl hareket noktası olur. Bu yaklaşıma göre altyapı yani ekonomi, iki önemli unsurdan oluşur. Bunlardan birisi üretim güçleri diğeri de üretimi yapan sosyal gruplardır. Bilim, sanat, edebiyat, din gibi üst yapı unsurlarını

belirleyen ekonomik yapı ve bu yapının ana unsurlarının kendi aralarındaki ilişki biçimleridir (Moran, 2011: 42-43).

Karl Marks'ın buraya kadar belirtilen felsefe, bilim, milliyetçilik, din ve ekonomi üzerine ortaya koyduğu görüşleri Marksistler tarafından yorumlanarak sanat ve edebiyatla ilişkilendirilir ve böylece bir "Marksist estetik teorisi" ortaya konulur. Bununla birlikte Marks'ın doğrudan bir sanat/edebiyat estetiği ortaya koymak amacıyla yazdığı teorik bir eseri yoktur. Böyle bir teorinin oluşmasında Sovyetler Birliği döneminde Lenin'le başlayan çalışmaların etkisi olur.

1917 yılında Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesiyle Marksist ideoloji, Lenin'in yorumuyla Sovyetler Birliği'nde uygulanmaya başlanır. Zira Lenin sadece siyasetle ilgilenmemiş, aynı zamanda Marks'ın düşünceleri üzerine kafa yormuş, onları değerlendirmiş ve kendi bakış açısıyla yeni yorumlar yapmış; onun bu zihni ve politik faaliyetleri sonucunda "Leninizm" denilen ideoloji ortaya çıkmıştır. Fakat Leninizmin ne olduğu konusunda Marksistler arasında dahi bir uzlaşma yoktur. Stalin, Leninizmi sadece Marksizmin Rusya koşullarına uygun hâle getirilerek bu coğrafyada uygulanması olarak görenlere itiraz eder. O, Lenin'in Rusya'da Marksizmi başarıyla uyguladığını kabul etmekle birlikte Leninizmin bundan ibaret olmadığını, Lenin'in kapitalizmin ve proleter sınıfının mücadele ettiği bir çağda, Marks'ın görüşlerini mevcut koşullara göre daha da geliştirdiğini savunur. Yani Stalin'e göre Leninizm, "emperyalizm ve proleter devrimi çağının Marksizmi"dir. Başka bir deyişle de Marksizmin gelişmiş şeklidir (Stalin, 1932:7). Stalin bu görüşleriyle, Sovyet ideologlarının pek çoğunun da desteklediği gibi Lenin'in sadece Marks'ın teorisini uygulayan bir siyaset/aksiyon adamı olmadığını, onun aynı zamanda kendi döneminin koşullarına göre Marksizme katkı yapan bir fikir adamı olduğunu iddia eder.

Lenin'in tarihsel süreçte çok etkili olmuş düşüncelerinden birisi, devrimci süreçte örgütlü bir partinin olması zorunluluğuna yaptığı vurgudur. O, sınıf mücadelesinin çıkarımının sıkı bir parti örgütlenmesinden geçtiğini ve proletarya partisinin "politika dışında kalmak" gibi bir tutumla savaşması gerektiğini belirtir (Lenin, 1990: 13-14). Bu noktada çalışmanın "Giriş" bölümünde ideoloji kavramı açıklanırken değinilen Lenin'in bu kavrama getirdiği bakış açısı değişikliğini hatırlamak gerekir. Marks'ta

olumsuz bir çağrışımı olan ideoloji kavramı, Lenin tarafından yeniden yorumlanır ve bu olumsuz çağrışım yerine “ideolojik mücadele” söylemi teşvik edilir. İşte Lenin, teşvik ettiği bu ideolojik mücadeleye örgütlü bir partinin öncülük etmesi gerektiğini düşünür. Böyle bir önderlik olmazsa, proletarya sınıfı kendi başına örgütlenip devrimi gerçekleştirecek bilince sahip olamayacaktır. Bu mücadele sonucunda da proletarya diktatörlüğü kurulacaktır. İdeolojik mücadelenin bir ayağını da edebiyat oluşturduğuna göre proletarya partisi, sanat ve edebiyatın şekillenmesinde de öncü olacaktır.

Leninizm ele alınırken Lenin’in din hakkındaki görüşlerini de göz önüne almak gerekir. Çünkü Lenin’in bu konudaki görüşleri, Sovyet yönetiminin din politikalarını belirler ve Leninist edebiyatın dini ele alış şekline de etki eder. Lenin, dini ezilen sınıflar üzerinde bir baskı aracı olarak görür:

Din, her yerde, başkaları için sürekli çalışmalarıyla, yokluk ve kendi başına bırakılmışlıklarıyla çekilmez bir yük altına sokulmuş halk yığınlarının üzerine amansızca çöken ruhsal baskı araçlarından biridir. Tıpkı yabani insanın doğaya karşı savaşımındaki güçsüzlüğünün tanrılara, şeytanlara, mucizelere ve benzerlerine inanmaya yol açması gibi, sömürülen sınıfların sömürönlere karşı savaşımındaki güçsüzlüğü, kaçınılmaz olarak, ölümden sonra daha iyi bir yaşam inancına yol açar. Ömürleri boyunca didinip yokluk içinde yaşayanlara, dinle, bu dünyada buldukları sürece itaatkâr olmaları ve tanrısal bir ödül umuduyla avunmaları öğretilir (2014: 11).

Sovyet edebiyatında bu fikirler, köylü ve işçileri sömüren zenginlerin dini bir araç olarak kullanması ya da yozlaşmış din adamlarının cahil kitleleri kandırması şeklinde karşılığını bulur.

Leninizmin temel fikirlerinden birisi de enternasyonalizmdir. O, milliyetçiliğe ve ona bağlı ortaya çıkan “millî/ulusal kültür” söylemlerine karşıdır. Bu konu, Leninist Sovyet devletinin milliyetçi Türk yazarlara uyguladığı baskının ve rejime sadık yazarların eserlerinde milliyetçiliğin menfi olarak ele alınışının fikrî zeminini göstermesi bakımından önemlidir. Lenin’e göre ulusal kültür denilen şey aslında bir

burjuva aldatmacasından ibarettir ve “sınıf savaşı” davasına zarar verir. Lenin, Marksist bir Rus’un, “büyük Rus ulusal kültürü” gibi bir söylemi benimsemeyeceğini söyler. Eğer benimserse o kişi artık bir Marksist değil, milliyetçi olur. Proleter enternasyonalizminin burjuva milliyetçiliği ile uzlaşması asla mümkün değildir (1992: 18-22). Lenin’in millî kültürler karşı olan bu görüşleri, Sovyet edebiyatının yönünü de tayin eder. Lenin, ilkel bir kültür türü olan “millî kültür”ün bir “burjuva aldatmacası” olduğunu söyler ve edebiyatçılara proleter kültürü inşa etme görevini verir. Lenin’e göre bunu başarabilmek için başlangıçta entelektüeller tarafından temsil edilen kapitalist kültürün mirasından yararlanılmalı ama bu kültür burjuvazinin ve kapitalizmin etkisinden kurtarılmalıdır (Uygur, 2005: 24). Sovyet iktidarının ilk yıllarındaki sosyalist edebiyatçılar eserlerini, özellikle bu “kültür devrimi”ni yapabilmek için yazar. Bu durum, millî kültürü oluşturan temel değerlere saldıran edebî metinlerde açıkça görülür.

Lenin’in sanat ve edebiyata dair doğrudan ortaya koyduğu fikirleri, sosyalist edebiyatın asıl arka planını oluşturur. Lenin, edebiyatın kitleler üzerindeki etkisini bilen bir siyasi liderdir. Kendisi sosyalist bir edebiyat oluşturma gayretinde bulunmasına rağmen, devrim öncesi dönemin klasikleşmiş Rus edebiyatını tamamen görmezden gelmez ve başarılı bulduğu eserleri takdir eder. Lenin, XIX. yüzyılda eleştirel gerçeklik anlayışıyla yazılmış Rus eserlerinde kapitalizmin ve yöneticilerin tenkit edilmesini, işçi sınıfının perişanlığının anlatılmasını, toplumdaki ikiyüzlülüğün açığa çıkartılmasını yerinde bulur (Freville, 1968: 6-7). Çalışmanın “Birinci Bölüm”ünde izah edildiği gibi, Çar rejiminin aksayan taraflarını ortaya koyan gerçekçi Rus edebiyatı, geniş kitlelerde tesir uyandırır ve devrime giden yola zemin hazırlar. Lenin’in kendi siyasi amaçlarının başında Çar rejimini yıkmak olduğu düşünüldüğünde, sosyalist olmasa da rejimi zora sokan eserler yazan edebiyatçıların onun açısından işlevselliği ortadadır. Fakat bu tarz bir eleştirel gerçekçiliği yeterli görmeyen Lenin, devrime giden süreçte kendi devrimci teorisi doğrultusunda yeni bir edebiyat anlayışı ortaya koymak ister. Bu amaçla 13 Kasım 1905 tarihinde *Novaya Jizn (Yeni Hayat)* isimli dergide “Parti Teşkilatı ve Parti Edebiyatı” başlıklı bir makale yayımlar. Bu makalede sosyalist edebiyatın taşınması gereken temel nitelikler belirtilir. Makalenin yazıldığı dönem, 1905 Devrimi’nden birkaç ay sonrasına rastlar. Bu nedenle makalenin hem zamanlaması hem de içeriği önemlidir. Bu makalede Lenin,

işçi sınıfının yarım bir hürriyet kazandığını, sosyalizmin tam anlamıyla zafere ulaşabilmesi için edebiyatın da devrimin hizmetine girmesi gerektiğini söyler. O, burjuva devrimi ile oluşan nispi özgürlük ortamının devrim lehine eserler yazılarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünür (Freville, 1968: 23-25).

“Parti Teşkilatı ve Parti Edebiyatı” başlıklı makalede Lenin, edebiyatın ancak onda dokuzunun parti edebiyatı olduğundan yakınır ve edebiyattan beklentisini şöyle ifade eder:

Parti edebiyatı ilkesi nedir? Sosyalist proletarya için, edebiyat bireyleri ya da grupları zengin etme aracı olamaz. Edebiyat, proletaryanın ortak davasından kopuk, bireysel bir girişim de olamaz. Partizan olmayan yazarlara paydos! Edebiyat süpermenlerine paydos! Edebiyat, proletaryanın ortak davasının bir parçası, tüm işçi sınıfının siyasal bilince ermiş tüm öncüleri tarafından harekete geçirilen bir tek büyük Sosyal-Demokrat mekanizmanın vazgeçilmez dişlisi olmalıdır. Edebiyat, örgütlü, planlı ve bütünlenmiş Sosyal-Demokratik Parti çalışmalarının koparılmaz bir parçası olmalıdır (2011: 202-203).

Sosyalist/ideolojik propaganda edebiyatı, Marks ve Lenin’in buraya kadar ortaya konulan görüşlerine dayalı bir felsefi/ideolojik arka plana bağlı olarak ortaya çıkmış ve Lenin’in 1905 yılındaki makalesinde talep ettiği sınıf savaşına katılma çağrısına icabet eden yazarlarca oluşturulmuş bir edebiyattır. Leyla Tagızade, bu edebiyatın oluşturulma metodu olan sosyalist realizmden bahsederken “felsefi kökeni Marksist felsefeye, politik kökeni Bolşevik hareketine, estetik ve edebî kökeni klasik Rus edebiyatına dayanmaktadır.” (2006: 9) ifadesini kullanarak, Sovyet edebiyatına Lenin’in etkisinin daha çok siyasi yönlendirme şeklinde olduğunu, felsefi arka planın ise Marks’ın düşünceleriyle şekillendiğini belirtir. Sosyalist realizm veya toplumcu gerçekçilik kavramından söz edildiğinde, Marksist estetik bağlamında oluşturulmuş bir eleştiri metodunun mu, bir edebî akımın mı, yoksa yazarların uyması gereken ilkelerin bütünüdür mü kastedildiği çoğu zaman net değildir. Çünkü toplumcu gerçekçilik, edebî metin analiziyle ilgili belirli ilkeleri sistemleştirme iddiasıyla yetinmez; aynı zamanda metni yazarken uyulması gereken kural ve ilkeleri de yazara gösterir (Oktay, 1986: 11). Söz konusu kural ve ilkeleri belirleyen Sovyet ideolojisidir. Bu nedenle toplumcu gerçekçilik veya sosyalist realizm şeklinde adlandırılan bu

yaklaşım için “ideolojik edebî akım” gibi bir niteleme doğru olacaktır (Uygur, 2005: 24).

Lenin’in edebiyata dair görüşlerinden hareketle Sovyetler Birliği’nde edebiyatın taşınması gerekli olan ilkeler şu şekilde belirlenir:

- 1- Komünist partisine bağlılık.
- 2- Halkına bağlılık.
- 3- Sınıfına bağlılık.
- 4- Parti ülkelerine bağlılık.
- 5- Kendi sınıfına karşı insan severlik. (Tagızade, 2006: 10).

Bu ilkeler, Sovyet edebiyatının ne kadar sıkı bir ideolojik denetim altında olduğunu gösterir. Edebiyat aracılığıyla proleter kültürün oluşturulması için yapılan çalışmalar iki ana ekseninde yürütülür. Bir taraftan dönemin önemli teorisyen ve yazarları olan Plehanov ve Maksim Gorki tarafından bu edebiyatın estetik ilkelerinin belirlenmesi ve başka edebî akımlara bağlı sanatçılardan gelen eleştirilere “edebiyat eleştirisi” bağlamında cevap verilmesi sağlanırken diğer taraftan matbuat çalışmaları ve Komsomol⁹, Proletkült¹⁰ gibi teşkilatlanma faaliyetleriyle Sovyet yazarları organize edilmeye çalışılır. Yani Sovyet ideolojisine bağlı büyük yazar ve teorisyenler Marks ve Lenin’in fikirlerine uygun bir kuramsal zemin oluşturma faaliyetleri yaparken, gençlik örgütlenmeleri vasıtasıyla da Ekim Devrimi’nin cazibesine kendisini kaptırmış yeni yazarlar yetiştirilmeye ve onlardan somut edebî örnekler alınmaya çaba sarfedilir.

Marksist ideolojiden estetik bir kuram ortaya çıkarmak için ilk sistemli çalışmayı yapan Georgi Plehanov’dur. Onun estetik anlayışı üzerine çok sayıda eleştiri yapılmış, ortaya koyduğu teorinin yeterli olup olmadığı tartışılmıştır. Murat Belge, Plehanov’un estetik teorisinin Darwin, Kant ve Hyppolite Taine’in etkilerini içerisinde barındırdığını ve bu nedenle de eklektik özellik taşıyan bir yapısı olduğunu söyler. Bu eklektik teori aynı zamanda kendi içerisinde çelişkiler taşır. Plehanov bir taraftan

⁹ Komsomol sözcüğü, “Genç Komünistler Birliği”nin Rusça’daki kısaltmasıdır. Bu sözcük Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin gençlik yapılanmasını ifade etmek için kullanılır (tr.wikipedia.org, 2020).

¹⁰ Proletkült sözcüğü, Rusça’daki “proletarskaya kultura” ifadesinin kısaltılmış şekli olup Sovyetler Birliği’nde 1917-1925 yılları arasında proletaryaya özgü bir sanat oluşturma hareketinin adıdır (tr.wikipedia.org, 2020).

insanda biyolojik olarak güzellik içgüdüsü olduğunu söylerken diğer taraftan güzelliğin tarih ve toplum tarafından belirlendiğini ve bu nedenle de değiğken olduğunu savunur. Bu noktada Marksist estetiğin en önemli problemlerinden birisi olan güzellik ve faydacılık atığmasıyla karėılaėan Plehanov, sanat eserinden doğrudan fayda beklemenin estetik açıdan yanlığ olduğunu bilir fakat Marksist/maddeci yönünü koruma isteği ve idealist olmaktan çekinmesi nedeniyle faydadan arındırılmığ bir sanat grğn de açıkça savunamaz (Belge: 44-45).

Plehanov'un fayda ilkesinden tamamen vazgeemediğini gösteren bir yaklağımı da onun ideoloji-edebiyat iliğkisi üzerine sarf ettiği fikirlerinde görülür. Zira sosyalizmin edebiyattan beklediği fayda, ideolojik bir faydadır. Plehanov, sanatın içeriğini gerçekliğin oluğturması gerektiğini söyler ve ideolojik içeriğe sahip olmayan metinlerin gerçek anlamda sanat eseri olamayacağını dğnr (Uygur, 2005: 27). Yani Plehanov'a göre edebiyatın toplumsal bir iğlevi olmalıdır. Bununla birlikte sanatın ve edebiyatın parti emrine girmesine ve açıkça propaganda aracı olarak kullanılmasına karėı çıkması, Plehanov'un grğlerindeki tutarsızlığı gösterir (Oktay, 1986: 66-67).

Plehanov, edebî eserlerin doğru anlağılması noktasında da toplumcu bir yaklağım benimser ve bir edebî eserin değerlendirilebilmesi için, öncelikle o eserin üretildiği toplumsal yapının doğru anlağılması gerektiğini savunur. Çünkü yazarın zihniyeti ve ideolojisi, içinde yağadığı toplumsal iliğkiler tarafından belirlenir (Eagleton, 2014: 12). Plehanov'un grğleri kendi içerisinde tutarsızlıklar tağımakla birlikte, edebî eserin anlağılmasında tarihsellik ve toplumsallığa Marksizm bağlamında yaptığı vurgu ve edebiyatta güzellik-faydacılık atığmasına bağlı oluğan açmazı gündeme getirmesi açısından dikkat çekicidir. Bolėeviklerle pek çok konuda grğ ayrılığı yağayan muhalif bir Marksist olan Plehanov'un, edebiyatın parti emrinde bir propaganda aracı olmasına karėı çıkan grğleri, Sovyet yöneticileri tarafından dikkate alınmaz.

Rus yazar Maksim Gorki, sosyalist realizmin Şekillenmesinde en etkili isimlerdendir. Gorki'nin sanat anlayığının tam anlamıyla Sovyet yönetiminin dayattığı edebiyat olup olmadığı tartığmalı bir konu olmakla birlikte, Sovyet edebiyat tarihçilerinin genel eğilimi, Gorki'yi sosyalist realizmin kurucusu olarak kabul etme yönündedir (Orhan, 2015: 80). Gorki, henüz devrimden önce yazmığ olduğu "Doğan Kuğunun Şarkısı" ve

“Fırtına Kuşunun Şarkısı” isimli öyküleri ve *Ana* romanıyla Bolşeviklerin dikkatini çekmeyi başarır (Elmacıoğlu, 2019: 4). Fakat Gorki’nin sosyalist edebiyat açısından önemi sadece yazdığı kurmaca eserlerle sınırlı değildir. Onun edebiyat eleştirisi bağlamında yazdığı yazılar, sosyalist realizmin arka planını oluşturmaya yöneliktir. Gorki, “Sosyalist Realizm Hakkında” başlığını taşıyan makalesinde önce burjuva sınıfının kirli içyüzünü ortaya koyar. Burjuvazi, iş gücünü sömürerek palazlanmıştır. Rusya’da devrim gerçekleşince burjuvazinin yenilgiye uğradığını söyleyen Gorki, yine de Sovyet yazarının hâlâ yaşamakta olan burjuva kültürüne karşı dikkatli olması gerektiğini savunur. Bireysellik bir burjuva hastalığıdır ve Sovyet yazarı bu hastalıktan uzak durmak zorundadır. Gorki, yeni yetişen Sovyet yazarlarının burjuva zihniyetinden etkilenme risklerinin hâlâ mevcut olduğunu söyleyerek devrimci genç sanatçıları uyarır. Edebiyattaki mücadele küçük burjuva geçmişi ile sosyalist gelecek arasında gerçekleşecektir. Bu nedenle Sovyet yazarları geçmişi yıkmak için şimdinin ve geleceğin başarılarını eserlerinde anlatmalıdır (Gorki, 2003: 169-174).

Gorki, sosyalist realizmin ilkelerini savunurken bunu bir burjuva ürünü olarak gördüğü eleştirel realizmi tenkit ederek yapar. Gorki’nin yaklaşımına göre eleştirel gerçeklik, “burjuvanın haşarı oğullarının” gerçekçiliğidir. Bu yazarlar, gerçekçi olmak iddiasıyla hayatın kötü yanlarını ortaya koyarak insanların ümitlerini kırar. Oysa proletaryanın yarattığı gerçekçilik anlayışı, “kutup bölgesindeki buzların erimesiyle ölüm tehlikesiyle karşı karşıya yaşayan insanlara” bile ümit verir, onların çaresiz hissetmelerini engeller (Gorki, 2011: 81-82).

Gorki, Sovyet edebiyatının bulunması gereken konumu belirlerken yazarların natüralistler gibi “gerçeğin içinde kaybolmamasını” ve modernistler gibi “gerçekten kopmamasını” öğütler. Sovyet yazarının gerçek karşısındaki tutumu, dünyadaki gerçekliği yansıtmaktan ibaret olmamalıdır. Sovyet sanatçısı aynı zamanda hayatın gerçekliğini kendi yaratıcılığıyla birleştirmeli ve yeni bir dünya oluşturmalıdır (Parkhomenko-Myasnikov: 2011: 51-52). Bu fikirler, Sovyet sanatçısından beklenen ideolojik içeriği de belli ölçüde gösterir. Zira sosyalist yönetimin dayandığı Marksist-materyalist felsefe, edebiyatta modernistlere benzer bir gerçeklik eleştirisini olanaksız kılar, fakat diğer yandan realistler ve özellikle de natüralistler gibi hayatın gerçekliğini birebir anlatmak da Sovyet yönetiminin işine gelmez. Çünkü devrim sonrası

Rusya’ında hâlihazırda pek çok sorun mevcuttur ve hayatın olduğu gibi yansıtılması, bu aksak yönleri de ortaya çıkartacaktır. Bu nedenle Sovyet yazarlarına “yeni bir dünya” yani sosyalizmle gelen/gelecek olan bir “cennet” yaratma görevi verilir.

Gorki’ye göre sosyalist realizm anlayışıyla yazmak, Sovyet yazarlarına “Tarih” tarafından verilmiş bir görevdir. Bu edebiyat bütün ülkelerde proletarya sınıfını harekete geçirmeli ve onlara devrimci bilinç aşılmalıdır (2011: 87). Yani devrim propagandası yapan bir edebiyat oluşturmak sadece Sovyet yönetiminin talebi değil, tüm halkların selameti için insanlık tarihinin yazarlara yüklediği bir görevdir. Bu yaklaşımla, sosyalist eser yazma görevini yerine getirmeyenlerin, tarih ve insanlık karşısında sorumlu olacakları ima edilmiş olur. Gorki, sosyalist edebiyatın başkahramanının nasıl olması gerektiğini de yazarlara tarif eder:

“Kitaplarımızın baş kahramanı, bu ülkede modern tekniğin gücüyle donatılmış olan, buna karşılık kendisi de çalışmayı daha kolay, daha üretici duruma sokan ve sanat düzeyine yükselten emekçi - yani emek süreçleriyle örgütlü insan-olmalıdır” (2011: 94).

Sovyet döneminde sosyalist realizmi savunan yazılar yazan önemli bir şahsiyet de A. Lunaçarski’dir. Lunaçarski’ye göre edebiyat, ait olduğu sınıfın sözcülüğünü yapmakla görevlidir. Siyasetten uzak kalarak “sanat için sanat” yaptıklarını söyleyenler dahi, kendi sosyal sınıflarının sözcülüğünü yapar ve bu şekilde edebiyatı ideolojilerine destekçi kılar (2011: 61). Lunaçarski’nin bu yaklaşımına göre ideolojik olmayan ve kendi sosyal sınıfına hizmet etmeyen bir edebiyat mümkün değildir. Öyleyse sanatı siyaset ve ideolojiden uzak tutmak gibi söylemlerle burjuva sanatına hizmet etmek yanlıştır. Lunaçarski, sosyalist realizmin tanımını ve görevini açıklar. Sosyalist gerçekçilik sadece var olanı yansıtmakla yetinmez, neyin iyi neyin kötü olduğunu bilen ve “amacı olan” bir edebiyattır. Bu edebiyat dünyadaki gerçekliği tanımakla yetinmez, onu yeniden biçimlendirmeye çalışır (2011: 64). Lunaçarski’nin eleştirel gerçekliği yetersiz bulması ve sosyalist yazarları ideolojik bir rol biçmesi, Gorki’nin fikirleriyle benzerlik gösterir. Çernişevski de gerçeği yansıtmamanın sanat eserinin görevlerinden sadece birisi olduğunu, sanatçının ve eserinin aynı zamanda yaşamı açıklama görevi olduğunu savunur (Parkhomenko ve Myasnikov, 2011: 52).

Marks ve Lenin'in görüşlerine uygun şekilde Sovyet yazar ve kuramcılar tarafından ideolojik ve fikrî arka planı sistemleştirilen sosyalist realizmin geleceği, kitleleri etkileyecek somut ürünlerinin verilmesine bağlıdır. Sovyet yönetimi, bu teorik düzlem üzerine bina edilen saha çalışmaları sayesinde kısa bir sürede Sovyet edebiyatını somut bir gerçeklik hâline getirmeyi başarır. Matbuat faaliyetleri ve gençlik örgütlerinin kurulması ile başlayan, nihayetinde Komünist Parti'nin bizzat edebiyat faaliyetlerine el koyarak bu faaliyetleri örgütlemesi ile neticelenen bu saha çalışmaları, soyut/teorik arka planın somut ürünlerinin ortaya çıkmasını sağlar.

Saha faaliyetleri içerisinde öncelikle matbuat faaliyetlerine ve gençlik örgütlenmelerine değinmek gerekir. Zira Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarından itibaren, proleter kültürü etrafında şekillenen yeni bir edebiyat kurmak için matbuat faaliyetlerinden ve sosyalist örgütlenmelerden aktif olarak yararlanır. 1921'de Maksim Gorki'nin yönetiminde çıkan *Krasnaja Nov (Kızıl Topraklar)* isimli yarı resmî dergi bu açıdan önemlidir. Genç yazarlar tarafından oluşturulan Komünist Gençlik Örgütü (Komsomol), 1922'den itibaren *Genç Bekçi* isimli bir dergi çıkarmaya başlayarak bu sürece destek olur. Sovyet edebiyatını oluşturmak için yapılan teşkilatlanma faaliyetleri içerisinde özellikle Proletkült hareketinden söz etmek gerekir. Hareketin ismi olan Proletkült sözcüğü, "proleter kültür" anlamına gelir. Bogdanov ve Lunaçarskiy gibi isimlerin liderliğini yaptığı bu hareket, Marksist teorinin edebiyata uygulanmasını sağlamaya çalışır. "Sanatı proleter ideallere ve tecrübelere yönlendirmek" amacını taşıyan Proletkült hareketi, Bolşevik Partisi'nden bağımsız hareket eder (Uygur, 2005: 25). Sovyetlere bağlı tüm cumhuriyetlerde teşkilatlanan Proletkült hareketi, yirminin üzerinde edebî dergi yayımlar. Hareketin asıl teorik yayını olan *Proleter Kültürü* isimli dergi, 1918-1921 yılları arasında 21 cilt olarak yayımlanır. Fakat hareketin doğrudan partiye bağlı olmaması Bolşevik yönetimi rahatsız eder ve 1 Aralık 1920'de Komünist Parti Merkezî Komitesi, Proletkült hareketine bir mektup göndererek hareketin içinde proleter kültürünün zevkine yabancı fikir ve edebî zevklere sahip yazarlar olduğunu, proleter kültür yaratma işinin "gerçek işçi aydınların" kontrolüne girmesi için parti teşkilatının elinden geleni yapacağını belirtir (Tagızade, 2006: 14).

Proletkült'ün Marksist estetiği uygulamaya çalışan bir hareket olmasına rağmen böyle bir tepkiyle karşılaşması, Bolşevikler için ideolojik denetimin yeterli olmadığını, doğrudan parti denetimi fikrinin daha 1920'lerden itibaren yöneticilerin zihninde var olduğunu gösterir. Nitekim Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında görülen göreceli serbestlik ortamı fazla uzun sürmez ve 1928 yılında I. Proleter Yazarlar Kurultayı düzenlenir. Bu kurultay, Sovyet yönetiminin edebiyata ilk kez ciddi şekilde ve doğrudan müdahalesi olarak değerlendirilebilir (Orhan, 2015: 87).

Saha faaliyetleri açısından temelleri 1920 yılında atılan fakat 1925 yılında ilk toplantısını düzenleyen Rusya Proleter Yazarlar Derneği (RAPP) de bu süreçte büyük önem taşır. Bu derneğe üye olan Sovyet yazarlarına göre proletaryayı anlatmayan bir edebiyat gereksizdir. Bu nedenle dernek üyeleri, o dönem Rusya'sında hâlihazırda geleneksel edebiyat anlayışını sürdüren "Serapionov Kardeşler" grubunu şiddetli tenkit eder. RAPP üyeleri, devrimi destekleyen fakat kendi derneklerine üye olmayan yazarları da takip eder ve onların "burjuva yaklaşımlarını fark etmeleri durumunda" bu yazarları da düşman ilan eder (Gürsoy, 2018: 49-50). Bu durum, 1920'li yıllarda Sovyet ideolojisinde yazmayan sanatçıların faaliyetlerinin henüz devlet tarafından yasaklanmadığını fakat RAPP gibi dernekler etrafında örgütlenen yazarlar aracılığıyla onlar üzerinde baskı kurulduğunu gösterir. 1932 yılında gelindiğinde ise Komünist Partisi tarafından "Edebî-Sanatsal Toplulukların Yeniden Yapılandırması Hakkında" isimli kararname kabul edilir ve bütün edebî topluluklar ortadan kaldırılır. 1934 yılında da Sovyet Yazarlar Birliği'nin ilk toplantısı yapılarak Sovyet edebiyatının sosyalist realizm metodunu benimsemesi kararı alınır (Gürsoy, 2018: 52). Bu toplantıda Sovyet politikacısı ve Stalin'in sanat danışmanı olan Jdanov'un yaptığı konuşma belirleyici olur. Jdanov, edebiyatın siyasete hizmet etmesi gerektiğini savunur (Moran, 2011: 53). Maksim Gorki'nin başkan seçildiği bu toplantıyla birlikte Sovyet edebiyatı tamamen devlet denetimine alınır.

17 Ağustos-1 Eylül tarihleri arasında düzenlenen Sovyetler Birliği Yazarlarının Birinci Kurultayı'nda tek bir Sovyet edebiyatı ve kültürü olacağı ilan edilir. Bu kurultayın tutanağında sosyalist realizmin ilk resmî tanımına da yer verilir. Bu tanıma göre sosyalist realizm, sanatçılardan gerçekliği ve tarihî netliği talep eden bir metodun

adıdır. Fakat bu gerçeklik ve netlik “devrimsel gelişme çerçevesinde gösterilmeli” ve “emekçilerin düşünsel değişimi”ne de katkı sağlamalıdır (Tagızade, 2006: 18).

Sovyetler Birliği Yazarlarının Birinci Kurultayı’nda Gorki’nin ortaya kotduğu görüşler çok önemlidir. Gorki bu kurultayda Sovyet yazarlarına görev ve sorumluluklarını açıklar:

Proletar devleti, binlerce mükemmel “kültür ustası”, “ruh mühendisleri” yetiştirmek zorundadır. Bütün çalışan halk kitlelerine, tüm bu dünyada yoksun bırakıldıkları zihinlerini, yeteneklerini geliştirme hakkını geri vermek için bunun yapılması gereklidir. Bu ulaşılması muhtemel gaye, biz yazarlara, işimiz ve sosyal davranışımız konusunda büyük sorumluluklar yükler. Bu, bizi yalnızca “dünyanın ve halkın yargıçları” ve “hayatın eleştirmenleri” konumuna getirmekle kalmaz, aynı zamanda bize, yeni hayatı kurma ve “dünyayı değiştirme” sürecine doğrudan katılma hakkı tanır. (Perviy Syezd’den aktaran Kınacı, 2016: 134)

Sovyetler Birliği Yazarlarının Birinci Kurultayı’ndan itibaren Sovyetler Birliği’nin resmî akımı ve eleştiri metodu olan sosyalist realizm, aslında Lenin’in edebiyattan beklentisinin devlet eliyle net sınırlarının çizilmiş hâlidir. Pospelov, Sovyet edebiyatının ideolojik taraflılığını ele alırken bu edebiyatın Lenin’in düşünceleriyle şekillendiği ifade eder. Pospelov’a göre Lenin’in düşüncelerinden hareketle teşekkül eden edebiyat, “siyasal devrimci işçi hareketinin görüş ve ideallerini” içermelidir. Bu edebiyatı ortaya koyan sanatçıların proletaryanın hayat görüşüne ve mücadelesine samimiyetle bağlı olmaları ve “insanlığın devrimci düşüncesinin son sözünü söylemeleri” gerekir. Pospelov’a göre “son söz” ile kastedilen devrimci mücadelenin önemini kanıtlayan “en üst bilimsel ve felsefi düşünce düzeyi”dir (2014: 169). Pospelov’un savunduğu ve teorik alt yapısını güçlendirmeye çalıştığı taraflı/ideolojik edebiyat, Sovyetler Birliği Yazarlarının Birinci Kurultayı sonrasında bütün Sovyet yönetimindeki halklara dayatılır.

Bu süreçte Azerbaycan’da ortaya çıkan sosyalist edebiyat da benzer süreçlerden geçer. Azerbaycan’ın Sovyet yönetimine bağlanmasıyla birlikte, Sovyet hâkimiyeti altındaki

her yerde olduğu gibi bu coğrafyada da sosyalist realizm anlayışı egemen olur. Rusya'dakine benzer şekilde Azerbaycan'da da Sovyet edebiyatını oluşturmak için matbuat faaliyetlerinden faydalanılır. Azerbaycan'da çıkan gazete ve dergilerde millî menfaat ve bağımsızlık gibi konuların yerini Marksist-Leninist fikirlere ve enternasyonalizm övgülerine bıraktığı görülür. Süreli yayınlarda “Bütün ölkelerin proletarları, birleşin” sloganı yer alır. Çoğu dergi ve gazete doğrudan Komünist Parti'ye bağlıdır. Bu yayınlarda “Müsavat Hükûmeti” kötülenerek “Şura Azerbaycan”ı övülür. Geçmişte millî meseleleri konu edinen yazarlar, bu görüşlerinden pişmanlık duyduklarını belirten “İzah” ve “Beyanname” yazıları yazmak ve bunları gazetelerde yayımlatmak zorunda bırakılır (Ehmedov, 2015: 167-168). Başlangıçta edebî gazete olmadığı için sosyalist eserler siyasi gazetelerde yayımlanırken, bir süre sonra Sovyet yönetimi sosyalist propaganda için Azerbaycan'da edebî yayın organlarının bir zorunluluk hâline geldiğine karar verir. 1923 yılında *Maarif ve Medeniyyet* dergisi çıkar ve varlığını farklı isimlerle devam ettirerek Sovyet döneminin en uzun ömürlü edebî yayını olur. 1925 yılında *Maarif İşçisi* dergisi çıkarken 1926 yılında Tiflis'te Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanan *Dan Ulduzu* dergisi faaliyete başlar (Ehmedov, 2015: 170-171).

Rusya'da olduğu gibi Azerbaycan'da da yazar dernekleri kurularak sosyalist edebiyat yaygınlaştırılmaya çalışılır. 1922'de Zehmetkeş Edipler ve Şairler İttifakı, 1925'te Edebiyyat Cemiyyeti, 1926'da Kızıl Kelemler İttifakı, 1928'de Azerbaycan Proletar Yazıcıları Cemiyyeti kurulur. Bu cemiyetlerin tesiriyle yetişen Mikayıl Rızakuluzâde, Süleyman Rüstem, Semed Vurğun, Memmed Rahim, Mikayıl Müşfik, Resul Rıza gibi genç yazar ve şairler, Azerbaycan'da sosyalist edebiyatın yaygınlaşmasını sağlar (Okumuş, 2002: 262).

Bu dönemde Azerbaycan'daki edebî kuruluşların faaliyetlerine bakıldığında, yapılan çalışmaların sanatın/edebiyatın estetik kurallarıyla alakalı olmadığı, sürecin tamamen siyasi/ideolojik düşüncelerle yürütüldüğü görülür. Özellikle Azerbaycan Proletar Yazıcıları Cemiyyeti'nin 1928-29 yıllarında düzenlediği iki kurultay, tamamen siyasi mahiyet taşır. 1928 yılında Tiflis'te yapılan Ümumzaqafqaziya Proletar Yazıcıları Cemiyyeti'nin kurultayında da proleter edebiyatı yaratmanın yolları tartışılır. Ayrıca 1920'li yıllarda Maksim Gorki ve Mayakovski gibi Rus sosyalist yazarların

Azerbaycan'a gelerek buradaki yazarlarla görüşmesi, bölgedeki sosyalist edebiyatı güçlendirme çalışmalarındandır (Ehmedov, 2015: 173-174). Yapılan bütün bu faaliyetler, diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da sosyalist bir edebiyatın hâkim olmasına neden olur.

Azerbaycan'da sosyalist realizm anlayışıyla oluşturulan edebiyat uzun yıllar boyunca kimlik yozlaşmasına hizmet etmiş olsa da bu dönem edebiyatının hep aynı çizgide ilerlediğini söylemek doğru olmaz. XX. yüzyıl boyunca yaşanan siyasi ve sosyal hadiselerle ilgili olarak sosyalist realizmin Azerbaycan edebiyatındaki etkisi ve yansıma biçiminde değişiklikler olur. Bu farklılıklardan hareketle edebiyat bilimciler Azerbaycan-Sovyet edebiyatını dönemlere ayırır. Sedat Adıgüzel'e göre sosyalist realizmi Azerbaycan sahasında dört aşamaya ayırmak mümkündür. İlk aşama 1930'lu yıllara kadar giden "ampirik tecrübeler devri"dir. Bu dönemin en önemli temsilcisi Eli Nezmi'dir. 1930-1950 yılları arasındaki ikinci aşama "katı kurallar devresi" olarak adlandırılır. Süleyman Rahimov, Mirza İbrahimov, Mehdi Hüseyin gibi isimler bu dönemde eserler verir. Bu dönem II. Dünya Savaşı yıllarını da kapsar. 1950-1960 yılları arasındaki üçüncü dönem "potansiyel imkânlar dönemi" olarak adlandırılır. Bu dönemi "sosyalizm hümanizmi" veya "halk hümanizmi" olarak isimlendirenler de vardır. İlyas Efendiyev bu dönemin temsilcisidir. Dördüncü ve son evre ise 1960-1990 arası dönemdir. Bu döneme "1960 Nesri" ya da "Yeni Nesir" dönemi denir. İsa Hüseyinov bu dönemin önemli temsilcilerindedir (Adıgüzel, 2014: 15-17). Yaşanan gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan bu kırılmalar edebiyattaki izlekleri ve bu izleklerin ele alınış biçimlerini belli düzeyde değiştirir. Bu da kimlik tahribi yapan metinlerin dönemlere göre farklı söylem biçimleri benimsemelerine neden olur.

Ç. Yeni Bir Kimlik Oluşturma Gayreti: Yeni Sovyet Edebiyatı ve Kimliği

Bir kimliğin yerine başka bir kimlik ikame etme çabası, öncelikle bir süreç işidir ve var olan bir kimliğin tahrip edilmesini gerektirir. Bu da kimliksizleştirme aşamasında siyasi güç tarafından asimilasyon politikalarının uygulanmasını gerektirir. Bu nedenle asimilasyon kavramının dil, kültür ve edebiyatla ilişkisinin ortaya konulması, Sovyetler Birliği'nde yaşanan sürecin doğru anlaşılmasını sağlayacaktır.

Asimilasyon teorisi üzerine çalışan Robert Ezra Park ve Ernest W. Burgess gibi bilim insanları asimilasyonu, bir ülkedeki kültürün o ülkenin vatandaşı olarak kabul edilen

kişilere aktarılma süreci olarak tanımlar. Olumsuz anlamıyla asimilasyon bir ulussuzlaştırma faaliyetidir. Asimilasyon sürecinde kişi ya da gruplar, başka kişi ve grupların “anılarını, hislerini ve davranışlarını edinip, deneyim ve tarihlerini paylaşır” ve bu sayede ortak bir kültürel hayata dâhil olur (Park ve Burgess, 2017: 9-10).

Asimilasyon sürecinin en önemli özelliği bilinçdışı olmasıdır. Yani kişiler, başka bir grubun yaşantısıyla bütünleştiklerinin farkına varmaz ve bu bütünleşmeye neden olan olayları da çok az fark eder. Bu noktada asimilasyonun gerçekleşmesi için ortak bir dil kullanılmasına ihtiyaç vardır. Her toplumsal grubun kendine özgü bir dili, söylem evreni ve kültürel sembolleri bulunur. Gruplar arası iletişimde kullanılan bu dil, söylem ve semboller asimilasyona hizmet eder. Bu süreçte asimile edilecek grubun üyelerinde davranış ve hissiyat değişikliği olur fakat bu değişiklikler hem yavaştır hem de bilinçdışıdır (Park ve Burgess, 2017: 11-12).

Park ve Burgess’in teorik görüşleri, asimilasyon ve kimliksizleştirme süreçlerinde edebiyatın önemli bir silah olarak kullanılabileceğini gösterir. Zira bu teoriye göre asimilasyon öncelikle bir kültür aktarımıdır ve edebiyat bu konuda en işlevsel sanat dallarından birisidir. Ortak tarih ve deneyimlerin oluşturulmasında da edebiyattan özellikle de tarihî anlatılardan yararlanmak mümkündür. Asimilasyonun olmazsa olmaz şartlarından birisi olan ortak dil ve söylem evrenini oluşturmak için de edebiyattan faydalanılır. Özellikle Sovyet edebiyatına bakıldığında Marksist-Leninist ideolojinin kendine özgü politize edilmiş bir dil ve söylem evreni olduğu, bunun da edebiyata yansıdığı görülür. Çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınacak alt başlıklardan herbirisi aslında bu söylem evreninin birer parçasıdır.

Kimlik ve asimilasyon ilişkisine bakarken post-kolonyalist teorisyenlerden Maria Louise Pratt’ın ortaya koyduğu transkültürasyon (transculturization) kavramını da dikkate almak gerekir. Bu kavram sömürgecilik (kolonizasyon) sürecinde sömüren ve sömürülen her iki taraf arasında bir temas bölgesi oluştuğunu, bu bölgenin kültürler arası geçişe imkân sağladığını anlatmak için kullanılır. Fakat bu ilişki sömüren tarafın lehine olacak şekilde orantısızdır. Bu durum kültür emperyalizminin ortaya çıkmasına ve sömüren tarafın kültürünün karşı tarafı kimliksizleştirmesine neden olur (Ania Loomba, 2000: 91).

Sömürgecilik ve kimliksizleştirme süreçlerinde sömüren tarafın kültürel baskısı sömürülenlerde büyük bir tahribat yapar. Dili ve kültürü ötekileşen sömürülen taraf,

medeniyeti sömüren tarafın tekelinde görmeye başlar. Sömürgeci güç geri çekilse bile sömürülen tarafın aydınları kendi kendilerine bu etkiyi devam ettirir. Buna “kendi kendini sömürme” anlamında otokolonyalizm adı verilir (Güngör, 2018: 20).

Sömürgecilik, asimilasyon ve kültür aktarımı kavramları bir arada düşünüldüğünde Sovyetler Birliği'nin Türk halklarına ve bu çalışmanın konusunu oluşturan Azerbaycan Türklerine yapmaya çalıştığı hangi kapsamda değerlendirilmelidir? Edebiyat bu sürecin neresindedir? Bu sorulara verilecek cevaplar kimlik kavramı etrafında birleşir.

“Sovyet edebiyatı”, edebiyat tarihlerinde bir siyasi dönemin adı olmaktan çok daha fazlasını ifade eden bir terimdir. 1917 Ekim Devrimi sonrasında kurulan Sovyet yönetimi, kendi felsefi/ideolojik arka planının öngördüğü dünyayı yaratmak için sistemli ve kapsamlı bir dizi çalışma yapar. Hayatın her alanını kuşatan bu çalışmaların temel amacı “eski düzenin” tüm kalıntılarını ortadan kaldırarak yeni Sovyet düzenini oluşturmaktır. Marksist-Leninist ideolojinin idealize ettiği bu düzeni oluşturacak güç Sovyet insanlarıdır. Bu nedenle iktidarı eline geçiren Bolşevik yönetimi, tüm gücünü “Homo Sovieticus/Sovyet İnsanı” olarak adlandırılan bu yeni kimliği oluşturma sürecine harcar. Sovyet insanı, Marksist-Leninist ideolojinin temel değerleriyle yetişmiş bir birey olacaktır. Dolayısıyla bu kimliği oluşturmak için, ideolojik değerlerin propagandasını yapan ve sonrasında bu değerleri geniş kitlelere benimseten bir sanata/edebiyata ihtiyaç duyulur. Sovyet edebiyatı, bu yeni kimlik oluşturma çabasının açık bir ürünüdür.

Edebiyatın kimlikle olan ilişkisi Eski Yunan dönemine kadar gider. Bunda kimliğin “anlatıya has bir düzene” sahip olmasının da etkisi vardır. Kimlik geçmiş, gelecek ve hâlihazır göz önünde bulundurularak sürekli yeniden inşa edilir. Dolayısıyla bu inşa sürecinde benliğin bütünlük ve süreklilik taşıması için hikâyeye/anlatıya ihtiyaç vardır (Dervişcemaloğlu, 85: 2017). Özellikle Batı'da yaşanan modernleşme sürecinden sonra kimlik olgusunun modern bir sorunsal hâline gelmesi, edebiyatın bu konudaki işlevini çok daha öte bir noktaya taşır. Aydınlanma sonrasında ideolojilerin kitleleri peşinden sürükleyecek bir güce kavuşması, siyasi örgütlenmelerin ideolojiler temelinde mücadele vermelerine yol açar. Bu süreçte ideolojik propagandanın gücünü gören liderler, edebiyata bu propaganda rolünü verdikleri gibi, kendi ideolojik

değerleri temelinde oluşturmak istedikleri kolektif kimlikleri de edebiyat aracılığıyla meydana getirmeye çalışır. Edebiyat, var olan bir kolektif kimliği korumak ve güçlendirmek için kullanılabilceği gibi, bir kimliği dönüştürmek, yıpratmak veya yozlaştırarak yerine başka bir kimlik ikame etmek için de kullanılabilir.

Edebiyatın kimlik inşa etme sürecindeki gücü, kimliğin toplumla ve kültürle birlikte şekillenmesinden kaynaklanır. Kimlik konusunda sosyolojik yaklaşımı benimseyen kuramcılar, kimlik olgusunun bireylerin içerisinde buldukları topluma göre şekillendiğini savunur. Her toplumun belirli bir kültürü vardır. Bu nedenle kimliğin temel belirleyicisi kültürdür (Aşkın, 2010: 214-215). SSCB yönetimi de oluşturmak istediği sosyolojik yapı aracılığıyla sosyalist kimliğini inşa etmek ister. Bunun için öncelikle bir sosyalist/proleter kültürü oluşturmak gereklidir. Edebiyat, hem var olan kültürü yansıtan hem de bu kültürü dönüştüren bir sanat dalı olarak bu görevi üstlenir.

Yeni bir kimlik meydana getirme sorumluluğu, edebî eserlerin belli ilkeler dâhilinde ve belli amaçlara yönelik yazılmasını gerektirir. Sosyalist realizm, bu ilke ve amaçların sistemleştirilmiş şeklidir. Her ne kadar bu akımın isminin ne olması gerektiği Sovyetler Birliği'nde bir süre tartışılmış ve “sosyalist realizm” ismi 1934 yılında verilmiş olsa da, Sovyet kimliği oluşturma amacıyla çok daha önce sosyalist eserler yazılır. Yani akımın resmî olarak isminin belirlenmemiş olması, bu zihniyetin ilkelerine uygun eserlerin yazılmasına engel değildir.

Yeni düzenin temsilcisi olan yeni insanı oluşturmak için öncelikle eskinin tüm değerlerini yıkmak gerekir. Sovyet yazarları ve ideologları da, yeni bir kimlik yaratırken, önce eski olan her şeyin mahkûm edilmesi gerektiğini savunur. Bu nedenle özellikle ilk dönem eserlerinde eski düzenin çarpıklığı ve yozlaşmışlığı, burjuva sınıfı ve büyük zenginlerin sömürsü, yöneticilerin zulmü ve fakir insanların yaşam şartlarının kötülüğü gibi konular sıkça anlatılır. Sovyet kimliği oluşturulurken, eski düzenin insanî değerlerinin de değiştirilmesi gerektiği için dinî ve kültürel değerler de tahrip edilmek istenir. Bu eğilim, Azerbaycan coğrafyasındaki eserlerde, geleneksel Şark-İslam toplumunun sosyolojik yapısına uygun şekilde yansıtılır. Feodal beyler, zengin ağalar, Çar rejimiyle işbirliği yapan Türk milliyetçisi orta sınıf ve çağ dışılığın sembolü olan mollalar, eski düzenle birlikte yok edilmesi gereken “gerici” unsurlardır.

Sovyet kimliği oluştururken edebiyatı verilen en önemli görev, “olumlu kahraman” yaratma ilkesiyle okuyuculara devrimci rol modeller oluşturmaktır. Eserlerdeki olumlu kahramanlar, sosyalist dzenı kuran, bilinçli ve ahlaklı kimselerdir. Jdanov’un da tavsiye ettiği gibi, başkahramanlar “yeni hayatı inşa eden” işçiler, kolhozcular, partililer ve özellikle de gençler arasından seçilir (Akpınar, 2014: 17-18). Sosyalist edebiyatın savunucularına göre, olumlu kahramanların eserlerde idealize edilmesiyle okuyucu kitlelerde, kendilerinin de böyle bir gelişim gösterebilecekleri inancı sağlanır. Bu kahramanların düşünce ve eylemlerinde tam bir tutarlılık vardır. Onların fikirlerindeki bu gelişim davranışlarına da yansır (Parkhomenko ve Myasnikov: 2011: 52).

Olumlu kahramanda genellikle hiçbir kusur ya da eksiklik olmaz. Fakat bazen kahramanın da bir insan olduğunu vurgulamak için ona çok küçük kusurlar isnat edilebilir. İdeolojiye bağlılık, cesaret, yurtseverlik, fedakârlık gibi üstün niteliklerin hepsi olumlu kahramanda toplanır. Olumlu kahraman zekidir; doğru ile yanlış net çizgilerle ayırt edebildiğinden asla yanlış kararlar vermez (Akçay, 1998: 25). Olumlu kahramanı hareket geçiren temel motivasyon unsuru özgürlük tutkusudur. İnsanı gerçek anlamda özgürleştiren tek sistemin sosyalist düzen olduğunu bilen devrimci kahramanlar, bu uğurda idealist bir yaşam sürerek, okuyucu kitlelere sosyalizm için kararlı mücadelenin gerekliliğini göstermiş olur (Akçay, 1998: 33-34).

Sovyet eleştirmenlerinden Pospelov da olumlu kahramanı toplumce gerçekçiliğin temel unsurlarından birisi olarak görür. Pospelov’a göre olumlu kahraman daha iyi bir hayat için mücadele ederken kendi bireysel isteklerine göre değil, yaşamdaki dönüşümün “nesnel tarihsel zorunluluğuna” bağlı olarak hareket eder. Olumlu kahraman bu nesnel zorunluluğu kavrar ve hayatta somut şekilde gerçekteştirmek için en ümitsiz koşullarda dahi bütün gücüyle çalışır (2014: 470). Pospelov’un görüşleri olumlu kahramanın toplumsal değişmeyi Marksist teorisinin yasalarıyla tahlil ederek harekete geçtiğini gösterir. İdeolojinin eyleme kaynaklık etmesi Leninist anlayışın bir gereğidir.

Sovyet kimliği oluşurmada kullanılan “olumlu kahraman” olgusu, Marksizmin dayandığı temel ilkelere birisi olan “gerçekteşlik” ilkesine ters düştüğu için daha

Sovyetler zamanında eleştiriye uğrar. Bu yaklaşımı eleştirenler arasında Marksist estetiğin önemli kuramcılarında Lukacs da vardır. Fakat Sovyet ideologları, yüceltilmiş kahramanların bir ütopya ya da romantizm örneği olmadığını, anlatılan kişilerin “devrimci romantizm” kapsamına girdiğinden dolayı Marksizmin gerçekçilik ilkesiyle çelişmediğini söyler. Jdanov da Sovyet edebiyatının bu tarz yeni romantizme sırt çevirmemesi gerektiğini düşünür (Moran, 2011: 60-61). Tüm itirazlara rağmen Sovyet yönetiminin olumlu kahraman ilkesinde ısrar etmesi, bu yaklaşımın Sovyet kimliğini inşa ederken işlevsel açıdan taşıdığı önemin büyüklüğünü gösterir. Sovyet yönetimi açısından asıl önemli olan, estetik düzlemdeki teorik tartışmalardan çok, edebiyatın yeni bir kimlik inşasındaki gücünden en üst düzeyde yararlanabilmektir

Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatında da olumlu kahramanlar fazlasıyla görülür. Bunların bir kısmı cahil ve zorba yöneticilerle, bir kısmı halkı sömüren zenginlerle, bazıları da din adamları ve milliyetçi aydınlarla ya da faşistlerle mücadele ederek hayatlarını anlamlandırır. Olumlu kahramanlar, devrime ve devrimin temel ilkelerine kendilerini adanmış kimselerdir. Onlar davalarına inançlarında asla tereddüt göstermez. Necef Bey Vezirov’un *Teze Esrin İbtidası* piyesindeki İbrahim ve Yusif karakterleri, Cafer Cabbarlı’nın *Sevil* piyesinde başlangıçta çaresiz bir ev hanımıyken büyük bir devrimciye dönüşen Sevil, yine Cabbarlı’nın *Almaz* isimli piyesinde bir köyün bütün erkeklerine meydan okuyarak devrimcilik konusunda diğer kadınlara cesaret veren Almaz Öğretmen, olumlu kahraman denildiğinde Azerbaycan edebiyatında akla gelen başlıca örneklerdir. Bu örnekler sosyalist realizme bağlı olarak olumlu kahraman yaratma ilkesinin Azerbaycan edebiyatında tiyatro eserleri aracılığıyla çokça uygulandığını gösterir. Olay örgüsüne dayanması ve genellikle uzun olması sebebiyle poema türü de olumlu kahraman yaratmaya uygundur. Mikayıl Rızaguluzâde’nin “Leyla” isimli poemasındaki Leyla, Memmed Rahim’in “Leningrad Göylerinde” poemasındaki Hüseyin, Zeynal Cabbarzâde’nin “İgid Ölmür” poemasındaki Sıraç birer olumlu kahraman örneğidir. Roman ve hikâyelerin başkişileri de çoğunlukla olumlu kahramanlardan seçilir. Olumlu kahramanlar içerisinde kadınlara özellikle yer verilir. Bazen olumlu kahraman konumundaki kadın, çevresindeki erkekleri gölgede bırakır. Bu durum “Sovyet insanı” kimliğini oluştururken öncelikle geleneksel kadın kimliğinin dönüştürülmesi yönünde bir çaba olduğunun da işaretidir.

Edebiyatın ve kimliğin en önemli ortak noktası, her ikisinin de toplumla ve kültürle olan bağlantısıdır. Bu gerçeğin farkında olan Sovyet yönetimi, kendi hâkimiyeti altındaki bütün bölgelerde yaptığı gibi Azerbaycan coğrafyasında da yeni Sovyet kimliğini oluşturmak için edebiyatın toplumu ve kültürü dönüştürücü etkisinden yararlanır, bu dönüşümün kendi istediği doğrultuda olması için de düşünsel temelleri Marksist-Leninist ideolojiye dayalı bir edebiyat oluşturur. Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatı da bu oluşumun bir parçasıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET EDEBİYATINDA YOZLAŞMIŞ KİMLİK OLUŞTURMA

YÖNTEMLERİ

Bu çalışmanın ana konusu Azerbaycan Türklerinin tarih, kültür ve dinden gelen değerlerle asırlar boyunca yoğrularak teşekkül eden sosyal kimliklerinin edebiyat vasıtasıyla yozlaştırılmasıdır. Sovyet yönetimi, Türk topluluklarına dayattığı ideolojik edebiyatla Türk ve Müslüman kimliğini yozlaştırmaya ve ideolojik Sovyet kimliğini giydirmeye çalışırken farklı yöntemler kullanır. Kurmaca metinler kimliksizleştirme bağlamında okunduğunda bu farklı yöntemleri belirli başlıklar altında tasnif etmek mümkündür. Bu bölümde söz konusu yöntemlerin neler olduğu ortaya konulacak ve edebî metinler, çeşitli başlıklar altında kimlik yozlaştırması bağlamında değerlendirilecektir.

I. Dejenere Müslüman ve Türk Kimliği Oluşturmak Yoluyla Yozlaştırma

Sovyet kimliğini Türk halklarına giydirmek için Müslüman ve Türk kimliğini yozlaştırma ve aşamalı olarak asimile etmek sürecini başlatan Moskova yönetimi, bu politikasını edebiyata yansıtırken öncelikle dejenere olmuş Müslüman ve Türk örneklerinin kurmaca metinlerde çokça yer almasını sağlar. Bir kimlik inşa edilirken o kimliğin temsilcisi olan ideal rol modeller sunmak kitleleri etkilemek açısından ne kadar önemliyse, bir kimliği tahrip etmek için de o kimliğin temsilcilerinin yozlaşmış kişiler olarak ötekileştirilmesi aynı derecede önemlidir. Bu metinlerin muhatabı olan okuyucu kitlenin, her okuduğu metinde dejenere olmuş Müslüman ve Türk kimlikleri ile karşılaşması, zamanla bu kimlik kategorilerini olumsuz özelliklerle özdeşleştirmesini sağlayacak ve bu sayede insanlar kendilerini Müslüman ve Türk kimliğinden uzak hissedecektir. İnsan psikolojisinin hayatı anlamlandırma ve

kendisini tanımlama noktasındaki bu eğilimi, Moskova yönetimini ötekileştirme yoluyla sosyalist değerleri yerleştirme politikasına yönelir.

“Öteki”nin inşası hem bireysel hem de sosyal kimlik oluşturma sürecindeki temel gereksinimlerdenidir. Kimlik tasavvurunda “öteki” olanın anlatılar yoluyla olumsuzlanması, inşa edilmek istenen kimliğin sınırlarının çizilmesini ve korunmasını sağlar (Gür, 2019: 289-290). Kimlik-öteki ilişkisinde birey öncelikle kendi “ben”ini toplum içerisinde eritir. Daha sonra toplumla birlikte hareket eder ve toplumun değerlerine göre konumu farklı olanları öteki olarak görür (Şengül, 1998: 2007). Sovyet yönetimi için Marksist-Leninist olmayan herkes öteki ve yozlaşmıştır. Bu kesimlerin yozlaşmışlığı ne kadar güçlü vurgulanırsa, karşıtı olan sosyalistlerin ideallığı de aynı oranda görülecektir. Bu nedenle Azerbaycan edebiyatında “sosyalist realizm” anlayışıyla yazılmış çok sayıda eserde Müslüman ve Türk kimliğinin temsilcileri, zalim Çar rejimi ile iş birliği yapan beyler ve hanlar, kötü yöneticilere yardım eden işbirlikçi Türk milliyetçileri, sahtekâr din adamları, çağının bilgi birikiminden haberdar olmayan ve batıl inançlara saplanarak hayatını sürdüren Müslümanlar olarak okuyucunun karşısına çıkar. Pek çok edebî eser, bu vasıflara sahip Türk ve Müslümanları anlatarak okuyucunun zihnindeki Müslüman/Türk algısını tahrip eder. Bu bölümde söz konusu tahribatın nasıl yapıldığı ve kurmaca metinlere nasıl yansdığı incelenecektir.

A. Devrim Öncesi Düzenle İş Birliği Yapan Beyler ve Hanlar

XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyıl başında Azerbaycan coğrafyası, Müslüman/Türk coğrafyasının büyük bölümü gibi geleneksel Şark toplum yapısının özelliklerini taşır ve feodalitenin güçlü olduğu bir sosyolojik yapıyla varlığını sürdürür. Batı’da yaşanan modernleşme süreçleri bu coğrafyada henüz yaşanmadığı için, “Sanayi Devrimi” ve “kentleşme” sonucu ortaya çıkan modern/seküler toplum yapısı, Şark dünyasında inşa henüz edilemez. Bu nedenle de feodalitenin güçlü unsurları olan toprak sahibi beyler ve modern ulus-devlet tecrübesinin uzağında küçün siyasi teşekküllere sahip olan hanlar, uzun süre boyunca güçlü bir şekilde varlığını devam ettirir. XIX. yüzyılda Rus etkisiyle başlayan ve yüzyılın sonlarına doğru milliyetçilik akımının bu coğrafyada etkili olmasıyla modern anlamda millî kimlik inşa sürecini hızlandıran yenileşme çabaları, bir taraftan modernleşip çağa ayak uydurmaya çalışan, diğer taraftan da millî ve dinî değerleri korumayı öneren bilinçli aydın ve yazarların entelektüel

faaliyetleriyle devam eder. Bu dönemde Türk-İslam dünyasının problemlerine kafa yoran her bilinçli aydın gibi, Mirze Aliekber Sabir, Celil Memmedguluzâde, Mehemed Ağa Şahtahtalı, Abdürrahim Bey Hakverdiyev gibi aydınlar da geleneksel toplum yapısının aksayan yönlerini sert şekilde eleştirir. Gerek makalelerde gerekse kurmaca metinlerde zalim bey ve hanların eleştirilmesi de buna dâhildir. Bu anlamda Azerbaycan edebiyatında feodal düzenin aksaklıklarının, bey ve hanların eleştirilmesinin Sovyet edebiyatına özgü olduğunu söylemek yanlış olur. Fakat devrim öncesi millî aydınların edebî eserlerde yaptığı eleştiri, Türk-İslam dünyasını içerisinde bulunduğu problemlerden çıkarmak amacını taşır. Bu aydınların büyük bir çoğunluğu, dine ve toplumsal kimliği oluşturan geleneksel kültürel değerlere değil, bunları kendi çıkarına göre yorumlayan kötü niyetli, çıkarıcı yönetici ve din adamlarına karşıdır. Oysa Sovyet döneminde sosyalist realizm anlayışıyla yazılan eserlerde böyle bir ayırım söz konusu olmadığı gibi asıl amaç, Türk ve Müslüman kimliğini geri kalmış zalim düzenle özdeşleştirmek ve bu sayede geniş kitlelerin toplumsal kimliklerini tahrip etmektir. Zalim Çar rejimi ile iş birliği yaparak “köhne düzen”in varlığını sürdürmeye çalışan kötü niyetli beylerin ve hanların edebiyatta işlenmesi de bu amaca hizmet eden bir yöntem olarak görülmelidir.

Devrim öncesinin adaletsiz düzeniyle iş birliği yaparak işçi ve köylüleri sömüren beyler ve hanlar; şiir, poema, tiyatro, roman ve hikâye türündeki eserlerde adeta bu düzenin sembolü olarak sunulur. Şiirleriyle feodal zenginleri eleştiren şairlerin başında Cafer Cabbarlı gelir. Cabbarlı, “Ağa Şeypur” başlıklı şiirinde, köhne düzende ağaların aslında zenginlerin menfaatlerini koruyan ve adaleti gözetmeyen çıkarıcı kimseler olduğunu anlatmaya çalışır. Şairin satirik metinlerinden olan bu şiirde oğlu askere çağırılan zengin bir kimse, Ağa Şeypur’a gizli bir mektup yazarak ondan oğlunun askere gitmemesi için kendisine yardım etmesini ister. Adaletsiz Çar düzeninde zengin olan ve rahat bir hayat yaşayan bu adam, oğlunu da rahata alıştıır. Oğlunun askere gitmesi hem bu rahatın bozulması hem de hayatının tehlikeye girmesi anlamına gelir. Tüfek ve top mermilerinin yağdığı bir ortamda zengin adamın gönlü, oğlunu askere göndermeye el vermez. Aynı durumda olup askere gitmek zorunda olan fakir insanların çocuklarını düşünmeyen zengin adam, adalet ve vicdan duygusundan yoksun bir şekilde kendi oğlunu kurtarmak ister. Köhne düzen, parası olanın güçlü olduğu ve istediği ayrıcalığı kazanabildiği bir toplumsal yapı sunar ve bu düzenin

işbirlikçisi/destekçisi olan feodal ağalar, bu şiirde olduğu gibi güçlülerin adaletsizliklerine yardım eden birer başvuru mercii hâline gelir. Zengin bir ağanın devletin askere alınma işlerine müdahil olacak kadar güçlü olduğunu bilen adam, Ağa Şeypur'dan şöyle ricacı olur:

İmdi daha yox qırmızı şalvar, nə də şantan,
Var bircə tufəng, güllə yağır əsgərə hər an,
Bir böylə oda öz xələfin sövq edər insan?
Oğlum olub əvvəlki işindən də peşiman. (2005a: 147)

Azərbaycan edebiyatında sosialist realizmin temsilcilerinden biri olan şair Eli Nezmi, “Minacat” başlıklı şiirinde zalim ağa ve sultanları köhne düzenle özdeşleştirir. Tanrı'ya inanmayan ve dini zalim düzenin yoksulları sömürmesi için uydurulmuş bir masal olarak gören şair, inanmadığı Tanrı'ya neden bütün işleri fakirlerin yaptığını, şahların ve ağaların niçin rahat bir ömür sürdüğünü sorar. Eli Nezmi'ye göre din kurumu ve Tanrı inancı, zalim düzenin bir ürünüdür ve bu kurumla iş birliği yapan ağalar ve sultanlar, aslında zalim düzenin birer destekçisidir. Bu düşüncüyü şair şöyle ifade eder:

İş başına qoydun niyə her yoxsulu, Tanrı?
Şaxlar, ağalar boylə mi, söyle, qulu, Tanrı?! (2006: 284-285).

Memmed Rahim, “Kolxozcu Aşıq” isimli şiirinde, beylerin yoksul bir köylüye dünyayı nasıl zindan ettiğini şu şekilde anlatır:

Gözündə eylədi dünyanı zindan
Ellərin düşməni Tovuz bəyləri”
Sənə öz yurdundan öz bəyazından
Ancaq ayırdılar bir qəbir yeri. (2006a: 24-25).

Şiirde geçen “bəyaz” kelimesi, ürün vermeyen toprak anlamına gelir. Zalim beyler köylüye ancak mezar yeri olarak bu çorak yeri vermeyi layık görür.

Elağa Vahid'in "Sür Dərəyə" başlıklı şiiri de ağaları hedef alır. Ağaların isteklerinin sorgulanmadan emir telakki edildiği bir sömürü düzeni vardır. Şair bunu şiirin her bölümünde tekrarladığı, "Ağa ki əmr elədi: sür dərəyə, sür dərəyə!" dizesiyle ifade eder (2005: 395).

Mikayıl Rzaguluzâde'nin "Ana Öyüdü" isimli şiiri de Çar rejiminin bey ve mülk sahipleriyle olan ilişkisini anlatır. II. Dünya Savaşı döneminde yazılan şiirde faşizme karşı savaşmak ve Sovyet rejimini korumanın önemini vurgulamak için, devrim öncesindeki zulüm hatırlatılır. Eğer halk Moskova yönetimi için çalışıp Sovyet rejimini korumazsa, faşizm gelecek ve devrim öncesindeki Çar rejiminin zulmüne benzer zulümler yapacaktır. Bu nedenle o dönemin adaletsizliğini hatırlayarak, beylerin ve zenginlerin Çar ile birlikte yoksul halka çektirdiklerini düşünerek hareket etmek gerekir. Şiirde beylerin ve mülk sahiplerinin Çar ile birlikte zikredilmesi, onlar arasındaki iş birliğini de gösterir niteliktedir:

Çar dərdi, bəy dərdi, mülkədar dərdi
bizi Canımızdan bezar edərdi. (2006: 9)

Samed Vurğun'un "Komsomol Poeması" isimli uzun manzum hikâyesi de köhne düzenle iş birliği yapan beyleri anlatır. Eser, Bolşevik hareketinin Azerbaycan'da devrim yapmasını isteyen devrimci gençler ile eski düzenin nimetlerinden faydalanan ve bu nedenle Çar rejiminin devamını isteyen Geray Bey arasındaki çatışma üzerine kurulur. Geray Bey, devrim yapmak isteyen gençlere karşı öfkesini şu şekilde dile getirir:

Nədən mənim qabağımdan artanları yeyənlər,
Köhnə-köşkül paltarımı öz əyninə geyənlər
İndi mənə ağ olsunlar?.. (2005c: 12)

Bu sözler aynı zamanda Geray Bey'in niçin mevcut düzenin devamını istediğini de açıklar. Çünkü bu koşullarda yoksul insanlar, Geray Bey gibi zenginlerin tabağından artanları yiyerek hayatta kalır, onun beğenmeyip giymediği eski kıyafetleri memnuniyetle giyer. Ancak devrim gerçekleşirse, bu "zavallı insanlar", Geray Bey

gibi eşraf takımının başına ağa olacaktır. Bu nedenle Geray Bey, Çar düzeninin işbirlikçisi olarak devrimci gençlerle savaşıır. Poemanın ilerleyen bölümlerinde devrim gerçekleşir ve Geray Bey'in evi elinden alınır:

Bir aydı Gərayın evi alınmış,
Orada başqa bir həyat salınmış.
Leninin əksidir divarda duran,
Tarixdə ən böyük, ən canlı insan.
Könüldən-könülə gəzir əməli,
Onun tribunadan yüksələn əli
Çağırır üsyana əzilənləri,
Günlər baş götürüb axır irəli. (2005c: 32)

Artık Geray Bey'in evinde bambaşka bir hayat vardır. Eskiden despot bir Şark feodalinin yaşadığı yer olan bu ev, şimdi dünyadaki bütün ezilenleri isyana çağıran ve şaire göre "tarihin en büyük insanı" olan Lenin'in resmiyle duvarı süslenmiş bir mekân hâline gelir. Şair mekân aracılığıyla Geray Bey-Lenin değişimi üzerinden iyi-kötü karşıtlığını ortaya koyar.

Benzer bir konuyu "Məsumə" isimli poemasında Süleyman Rüstəm de işler. Şairin hitap ettiği Mesume adlı kişi, eski düzenin sömürsü altında yaşam mücadelesi vermiş, çareyi Tebriz'e gitmekte bulmuş ama burada da sömürden kurtulamamış bir yoksuldur. Poemada ağaların zalim hükümetle birlikte Mesume ve ailesini nasıl sömürdüğü şu şekilde anlatılır:

Atan əkib biçdi, döydü, nə fayda,
Bir pud da düşmədi payına ayda.
Hökumət istədi, ağa istədi,
O verdi, onlarsa yenə ver dedi. (2005b: 142)

Mesume'nin babası bir emekçidir fakat çalışmasının karşılığını alamaz. Çünkü hem hükümet hem de ağa parasını elinden alır ve bir türlü doymak bilmez. Mesume,

kucağında çocuğuyla Tebriz'e gelir fakat burada da kaderi değişmez. Çünkü faşist ağalar burada da vardır:

Xalqın gözünü açan kitablara od vuran,
Murdar, faşist ürəkli, qeyrətdən boş ağalar.
Öz-özlərindən razı kobud, sərxoş ağalar. (2005b: 142)

Düzenle iş birliğı yapan ağa ve beyler tiyatro eserlerinde de sıkça kullanılır. Bu anlamda en dikkat çekici eserlerden birisi, Cafer Cabbarlı'nın *Almaz* isimli piyesidir. Sosyalist realizm anlayışıyla yazılan piyeste Cabbarlı, devrime inanmış bir köy öğretmeni olan Almaz'ın etrafında eski-yeni, ilerici-gerici çatışmasını ortaya koyar. Almaz'ın amacı, köylüleri "gericilikten" ve köhne düzenin zulmünden kurtarmaktır. Bunun için de halkın aydınlatılması ve devrimle gelen yeni değerlerle yeni bir hayat inşa edilmesi gerektiğine inanan genç öğretmen, zorlu bir mücadeleye girişir. Fakat devrim propagandası yapan pek çok eserde görüldüğü gibi, mevcut düzenin nimetlerinden faydalanan zengin feodaller, Almaz'ın bu faaliyetlerinden rahatsız olur ve ona savaşı açar. Bu kişilerin başında köyün zengin ağalarından birisi olan Hacı Ehmed gelir. İsminden de anlaşılacağı gibi aynı zamanda dinî değerleri de temsil eden bu despot feodal, Almaz'ın "ilerici" faaliyetlerine engel olmaya çalışarak mevcut yaşam düzeninin avantajlarından yararlanmaya devam etmek ister. Devrimci öğretmen Almaz ile Hacı Ehmed arasındaki en büyük çatışma, bağa el konulması meselesinde çıkar. Hacı Ehmed'in köyde güzel bir bağı vardır. Fakat Almaz, devrimle birlikte herşeyin kolektifleştirildiğini, bu bağın da kolektifleştirilmesi gerektiğini savunur. Almaz, köylü kadınların devrimci değerlerle yetiştirileceği bir kurs açmak ve kadınları kolektif üretime katmak için bu bağda meyvecilik yapmak ister. Köylünün ortasında Hacı Ehmed'e "Biz kənddə olan hər bir şeyi cəmiyyətin bilirik. Qoy kəndlilər qərar çıxartsınlar, o bağı kollektiv üçün alsınlar." (2005c: 78) der. Fakat bağına el konulacağını anlayan Hacı Ehmed sertleşir. Almaz, köylüyü ikna etmek için, feodal düzenin onları nasıl sömürdüğünü, kendisinin ise bu durumu düzeltmeye çalıştığını anlatır.

Almaz ile Hacı Ehmed arasındaki ikinci büyük çatışma ise mescidin kolektifleştirilmesi konusunda yaşanır. Almaz, köyde büyük bir binaya ihtiyaç

olduğunu, bu nedenle mescid binasının kadınlar yurduna, bahçesinin de çocuklar için oyun alanına dönüştürülmesini teklif eder. Hacı Ehmed bu duruma şöyle karşı çıkar: “Ay camaat, nə o yan-bu yan salmışsınız? Bu, belə deyir ki, arvadları salın Hacı Əhməd bağına, olsun hamı hopçılığa, məscidi də bağlayın, olsun oyunbaxana, vəssalam, şüdtamam.” (2005c: 81)

Hacı Ehmed’in mescidin kolektifleştirilmesine bu kadar karşı çıkması, dine olan sevgisinden değil, kolektifleştirmenin genel anlamda yanlış bir uygulama olduğu konusunda köylüleri ikna etmek ve böylece kendi bağımlı kurtarmak arzusunundandır. Bu nedenle kendi yandaşı olan İbad’a, “İbad, İbad, bağnan işin olmasın. Sən məscidi qışqır, məscidi. Qoy bəhanə məscid olsun.” (2005c: 82) diyerek öğüt verir. Hacı Ehmed’in destekçilerinden olan Ocakkulu da bu tartışmaya katılır ve konuyu Tanrı’nın varlığı veya yokluğu meselesine getirerek halkın Almaz’a destek vermesini engeller.

Çarlık rejimi ile iş birliği yapan zalim beylerden hareketle devrim propagandası yapan tiyatro eserlerinden birisi de Abdulla Şaik’in *İldırım* isimli piyesidir. Piyenin başkişisi olan İldırım, haksızlığa tahammülü olmayan, cesur bir gençtir. Onun köyde mücadele ettiği kişi ise, Çarlık Rusya’sının Azerbaycan’daki işbirlikçisi olan Sefi Bey’dir. Sefi Bey, halka borç para verip sonra faiziyle geri alan, alamayınca malına ve çocuklarına el koyan, hiçbir insanî değeri olmayan bir zalimdir. Onun oğlu Ferruh da babası gibi bir insandır ve babasının zulümlerine destek olur. İldırım bu haksız düzene tahammül edemez. Arkadaşı ve aynı zamanda köyün öğretmeni olan Mirze Möhsün ile devrimci mücadeleye katılır.

Piyenin ilerleyen bölümlerinde devrimci hareket gittikçe güçlenir ve Çarlık Rusya’sını tehdit etmeye başlar. Bu durum zalim Sefi Beyi ve işbirlikçisi hâkim Şükür Beyi korkutur. Sefi Bey, muktedir günlerinin tehlikeye girdiği bu durumda dahi köylüleri küçümsemeye devam eder. Bu tavır, İldırım’ın Sefi Bey’i Çar rejiminin mahkemesine şikâyet etmesinde iyice açığa çıkar. Bolşevik hareketin gücünden dolayı köylü ve emekçilerin isteklerini tamamen görmezden gelemeyen düzen mahkemesi, Sefi Bey’in istediği şekilde bir karar vermez fakat “Bey olduğu için” onu sıradan bir insan gibi muhakeme de etmez. Mahkeme, İldırım’ın şikâyetini sonuçsuz bırakır. Çar rejiminin mahkemesine çok fazla para yediren Sefi Bey bu işe öfkelenir ve küçümsediği insanlar

karşısında zafer kazanamadığı için itibarının sarsıldığını düşünür. Onun “camaat dəyər ki, Səfi bəy bir lütün əlində aciz kaldı. Buna mən dözə bilmərəm.” (2005b: 366) şeklindeki sözləri hem rejimle yaptığı iş birliğinin hem de rejimin temsilcisi olarak köylülere bakış açısının bir göstergesidir.

Piyeste Sefi Bey ile rejimin iş birliğini gösteren bir başka olay da Naçalnik Nikolay Petroviç'ten gelen bir mektubun okunması esnasında gerçekleşir. Mektup Şükür Bey'e gelmiştir ve içerisinde köyün savaş nedeniyle boşaltılması emri vardır. Bunun üzerine mal varlığı köyde olan Sefi Bey, “Bes benim torpaqlarım, bağlarım ne olacaq?” diye sorar. Şükür Bey ise “Sen de qorxursan? Sene, mene zeval yoxdur” (2005b: 366) diyerek onların mallarının ve çıkarlarının Çar rejiminin teminatı altında olduğunu söyler.

Çar rejiminin ve işbirlikçisi Sefi Bey'in zulmüne dayanamayan İldırım, sonunda Naçalnik Nikolay Petroviç'i öldürür ve kaçar. Artık bir kaçak olarak yaşayan İldırım, etrafına çok sayıda devrimci genç toplar ve bir halk hareketinin lideri olur. Sefi Bey'i mal ve mülkünü kaybetmenin korkusu iyice sarar ve bir kurtuluş yolu aramaya başlar. Öldürülen Petroviç'in yerine gelen yeni Naçalnik de çok zalim bir adamdır. Sefi Bey ve Şükür Bey, yeni Naçalnik ile de iş birliği yapmaya devam eder. Bu esnada Şükür Bey, yeni Naçalnikten öğretmen Mirze Möhsün'ün öldürülmesi için icazet alır. Şimdi Sefi Bey'in para vererek bir kiralık katil bulması gereklidir. Zira parası olanın güçlü olduğu bu düzende Sefi Bey bugüne kadar bütün sorunlarını para ile çözmüştür. Parayı çok seven Sefi Bey, onu harcamaya kıyamasa da zenginliğinin devamı için bu parayı harcamak zorundadır. Bu durum piyeste Sefi Bey'in ağzından “Her şeyin açarı puldur. Vermezsen iş aşmaz. Ancaq kisenin ağzını açanda ele bil üreyimin tikesini qoparıp atıram.” (2005b: 382) sözleriyle dile getirilir. Huduş isimli bir köylüye para vererek ondan öğretmeni öldürmesini ister. Fakat öğretmen bu haberi önceden öğrenir ve öğretmen yerine onun kıyafetini giymiş bir köylü olan Kerim öldürülür. Piyestin sonunda Şükür Bey, Sefi Bey'in oğlu Ferruh'u düşman zannederek öldürür. Sonrasında İldırım, Sefi Bey'in evine gelir. Sevgilisi Ülker ile hasret giderdiği sırada Şükür Beyin adamları İldırım'ı yakalayarak idama götürür. İldırım ölüme giderken gururundan taviz vermez, çünkü davası için ölmekten mutludur. Bu bölümde yazar, İldırım'ı tam bir devrimci-romantik olarak sunar.

Piyesleriyle ağa ve beyleri sert şekilde eleştiren Sovyet dönemi yazarlarından birisi de Abdürrahim Bey Hakverdiyev'dir. Azerbaycan tiyatrosunun en önemli isimlerinden birisi olan Hakverdiyev'in zengin sınıfını ve zalim feodalleri eleştirmesi, sosyalist dönemle başlamış değildir. Hakverdiyev üzerine çalışan edebiyat bilimciler genellikle onun sanatçılığını üç döneme ayırır. 1892-1905 arasındaki birinci döneminde sadece tiyatro eserleri yazan ve daha ilk piyeslerinden itibaren beyleri ve ağaları da içerisine alan sosyal içerikli metinler ortaya koyan Hakverdiyev, 1905-1920 yılları arasındaki ikinci döneminde *Molla Nasreddin* dergisine ve bu dergi etrafında oluşan "Molla Nasreddin ekolüne" dâhil olur ve satirik eserler yazarak toplumsal eleştirilerini sertleştirir. Yazar, devrimden sonra yazdığı piyeslerde artık mizahın dozunu düşürür ve devrimden önceki köhne düzeni anlatır (Ahmadov, 2016: 32-39). Bu metinlerin öncekilerden farkı, yaptığı toplumsal eleştirilere çare olarak sosyalizmi savunmasından ve devrimin öncesinde yaşanan zulümleri anlatarak, devrimin propagandasını yapmaya çalışmasından kaynaklanır.

Hakverdiyev'in devrimden sonra yazdığı eserlerinden birisi olan ve konusu köyde geçen *Ağaç Kölgesinde* isimli piyesi, ağa baskısı ve feodalite sorununu ele alır. Sosyalist realizm ilkeleri doğrultusunda yazılan eserde Mustafa Bey isimli zalim bir ağa ile devrimci fikirleri savunan Mirze Kerim isimli bir köy öğretmenininin mücadelesi anlatılır. Mustafa Bey, köyün emekçilerini sömürerek servetine servet katan bir feodaldır. Bütün gün tarlada çalışan fakir insanların mahsüllerine haksız yere el koyar. Bu da yetmezmiş gibi köylüler ona mallarını verirken gönülsüz davrandıkları için sinirlenir ve onları azarlarken dini kullanır:

Guya Allah buyuran yolla su aparıb, pambıq məhsulunun dördədən birini bəyə versəniz, canınız çıxar. Odur ki, Allahın qəzəbi sizə keçib, əkinlərinizi gah çəyirtkə yeyir, gah dolu vurur, gah quraq aparır. Özünüz də yaz əkinçi, qış dilənçi. (2005a: 251)

Mustafa Bey'in bu sözlerinden de anlaşılacağı gibi o, mallarını kendisine verirken gönülsüz davrandığı için köylünün Tanrı tarafından cezalandırıldığını savunur. Ama kendisi bu mallara el koymak için hiçbir emek harcamaz. Köylüyü sömürerek beş

kuruş paraya muhtaç bırakan sanki kendisi değilmiş gibi onları dilencilik yapmakla suçlar. Mustafa Bey'in zulmü sadece emekçi köylülere yaptığı hakaretlerle sınırlı kalmaz. Köyün suyunu köylülere vermeyerek onların tarım yapmasına da engel olur. Köylüleri önce ondan borç almaya muhtaç hâle getirir, sonra da verdiği borcu faiziyle geri isteyerek onları daha kötü duruma düşürür. İnsanları kendi malı gibi gören bu despot feodal, göz koyduğu köylü kızını zorla ailesinin elinden alarak kendisine cariye yapar. Mustafa Bey, köylüye eziyet ederken can almaktan da çekinmez. Suyunu izinsiz kullandığı gerekçesiyle Cefer isminde bir köylünün boğazını ip geçirterek onu yerlerde sürükler ve döverek ölmesine neden olur.

Piyeste zalim ağanın karşısına çıkan Mirze Kerim isimli köy öğretmeni, önce onu uyararak yola getirmeyi dener. Fakat bu uyarılara kulak asmayan Mustafa Bey, sömürü ve zulümlerine devam eder. Bu esnada Rusya'da ve Gürcistan'da devrim gerçekleşmiş, Azerbaycan'a da ulaşmak üzeredir. Mirze Kerim, sosyalist edebiyatta sıkça görülen "ideal devrimci" tipi olarak köylüyü sömürü ve devrim konularında aydınlatmaya çalışır. Onun bu çabası Mustafa Bey'de rahatsızlık uyandırır. Piyesin sonunda Bakü'de Şûra Hükûmeti'nin kurulduğu haberi köye ulaşır. Bu haber Mustafa Bey için korkutucudur çünkü onun gücü, mevcut rejim ile olan iş birliğinden kaynaklanır. Düzenin sonunun gelmesi, Mustafa Bey gibi feodallerin de sonu anlamına gelir. Mustafa Bey, canını kurtarmaya çalışsa da bunda başarılı olamaz. Köylüler, Cefer'in yerlerde sürüklendiği ipi bu kez ağanın boynuna asar ve onu idam ederler. Zalim feodalin bütün malları da devlete devredilir. Böylece Mirze Kerim'in devrim propagandası yaparken, o malların aslında Mustafa Bey'e değil, herkese ait olduğu yönündeki fikri gerçeklik kazanmış olur. Yazar, köhne düzenle birlikte onun işbirlikçisi ağaların da sonunun geldiğini Mirze Kerim'in ağzından "Bundan sonra hökumət zəhmətkeşlərin əlində olacaq. Ağ əllərin dünyası məhv oldu. İndi yaşasın qabarlı əllər!.." (2005a: 260) cümleleriyle anlatır.

Hakverdiyev'in *Köhne Dudman* isimli piyesinde, Azerbaycan'daki hanlıklar dönemi anlatılarak feodalite ve zalim yöneticiler eleştirilir. Bu eserde zaman dilimi *Ağaç Kölgesinde* piyesinden farklı olarak Sovyet düzeninin kurulduğu 1920'li yıllar değil, Çarlık Rusya'sının bölgeyi işgal etmeden önce varlığını sürdüren hanlıklar dönemidir. Yazarın amacı, devrim öncesindeki sosyal ve idari yapının bozukluğunu anlatıp, zalim

beyleri eleştirerek devrimin ne kadar büyük bir kazanım olduğunu okuyucuya anlatmaktadır.

Piyeste bu kez feodal zalim olarak Pervizhan anlatılır. O, halkını sömüren ve fakirliğe mahkûm eden insafsız bir yöneticidir. Piyestin başında, Pervizhan'ın vekilliğini yapan Mirze İsmayıl isimli yönetici, Pervizhan'ın halkı ziyarete geleceğini, bu nedenle herkesin onu kasabanın girişinde karşılaması gerektiğini söyler. Pervizhan, halkın üç gün misafiri olacak ve bu süre içerisinde halkı daha çok sömürmeye devam edecektir. Han geldiğinde onun adına kurbanlar kesilir ve Pervizhan halkın mallarına el koyar. İstedığı kızı ailesinden zorla alıp birlikte olur ve haremine götürür. Piyeste Sovyet edebiyatının bir özelliği olarak, zalim yönetici din ile ilişkilendirilir ve zulümlerin kaynağını dinden aldığı tezi ortaya konulur. Bu anlamda Pervizhan'ın Allahkulu'na söylediği “Sən bilirsənmi ki, sizin hamınızın canının, malının, külfətinin ixtiyarını Allah özü mənə tapşırıbdır?!” (2005a: 290) sözü önemlidir. Bu sözlerle Pervizhan, her istediğini yapma yetkisini Tanrı'dan aldığını ifade ederek zulümlerini meşrulaştırır.

Allahkulu isimli adam, hanın bu kötülüklerinin farkında olan bilinçli bir insandır. Bu nedenle diğer insanlar içerisinde sivrilerek mevcut yönetim için tehdit oluşturur. Han, şehre geldiğinde Allahkulu ve oğlu Bedel'i huzuruna çağırır. Bedel'i başka bir hana hediye olarak gönderdiği hizmetçi kadrosuna zorla katar ve Allahkulu'nun kızı Gülsenem'i de cariye olarak yanında alıkoyar. Oğluna ve kızına yapılanlara isyan eden Allahkulu, Pervizhan tarafından astırılır. Bu olaydan sonra Bedel isyan ederek arkadaşlarıyla birlikte dağa çıkar ve eşkıya olur. Zamanla Pervizhan'ın zulmünden bıkan insanlar Bedel'in çetesine katılır ve bu çete zamanla büyüyerek güçlü bir toplumsal muhalefet hareketine dönüşerek Pervizhan'ı tahtından eder. Bu piyeste yazar doğrudan sosyalist propaganda yapmaz fakat devrim öncesinin kötülüklerini çarpıcı şekilde ortaya koyarak devrim ile pek çok problemin çözüldüğünü okuyucuya dolaylı şekilde aktarmaya çalışır.

Hakverdiyev'in Sovyet döneminde yazdığı *Ədalet Qapıları* isimli piyeste de Şark dünyasının zalim yöneticilerine eleştiri vardır. Bu piyeste de açıktan açığa sosyalizmden bahsedilmez fakat devrim öncesindeki geleneksel mahiyet taşıyan sosyal ve idari yapının ne kadar adaletsiz ve acımasız olduğu ortaya konularak

okuyucunun zihninde her iki döneme dair bir mukayese yapması sağlanır. Piyeste zalim padişahın kızı, saray hizmetçilerinden birisi olan Rizvan'a âşık olur. İki genç birbiriyle gizlice görüşür ve kaçma planları yapar. Bu sırada padişah onları yakalar ve Rizvan'a "Adalet Kapıları"na girme cezası verir. Bu ceza neticesinde Rizvan dört kapıdan bir tanesini seçecek, kapıların üçü ölümle sonuçlanacak, birinde ise kapının arkasında duran kadınla Rizvan evlenmek zorunda kalacaktır. Rizvan için diğer üç kapıya girip ölmek, diğer kapıdaki kadınla evlenip yaşamaktan daha iyidir. Padişahın kızı, kapının arkasına konulacak olan Habeş kadınla yer değiştirir. Rizvan'ın açtığı kapıdan kadın çıkar. Padişah Rizvan'a bu kadınla evlenmesini emreder. Bu sırada padişahın kızı kıyafetlerini çıkartır ve babasına, onun verdiği emir doğrultusunda evlenmeleri gerektiğini söyler. Bu oyuna çok sinirlenen padişah, kızı, Rizvan ve Hacı Firuz için ölüm emri verir. Bu sırada Hacı Firuz padişahın zulümlerini anlatan bir konuşma yaparak insanları ayaklandırır ve halk padişahı tahttan indirir. Piyeste açıkça sosyalist propaganda olmasa da zulme karşı ayaklanma ve düzenin başındaki zalimi devirme fikri vardır.

Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatında zalim ağa ve beyleri işleyen piyesler ortaya koyan yazarlardan birisi de Süleyman Sani Ahundov'dur. Yazarın *Laçın Yuvası* isimli piyesi, bu anlamda dikkat çekicidir. Eserde Bolşeviklerle mülk sahibi zalim ağaların mücadelesi anlatılır. Emiraslan Ağa, zengin bir mülk sahibidir. Emrinde çalıştırdığı hizmetçileri vardır. Oğlu Cahangir'i üniversite okuması için Rusya'ya gönderir. Cahangir, Rusya'ya gitmeden önce amcasının kızı Pericahan Hanım ile nişanlanır. Rusya'da Bolşevik isyanı çıkar ve bu nedenle Azerbaycan ile iletişim kesilir. Emiraslan Ağa ve karısı Gövhər Hanım, oğulları Cahangir'i merak eder. Oğullarının yaşayıp yaşamadığından endişe duyarak ondan haber beklerler. Bu esnada Emiraslan Ağa ve onun gibi toprak sahibi zengin feodalleri endişelendiren bir durum daha vardır. Onlar, Bolşeviklerin başarılı olmalarından korkar. Çünkü Bolşeviklerin görüşleri, zengin bey ve ağaları tehdit eder. Emiraslan Ağa'nın yeğeni ve aynı zamanda müstakbel gelini olan Pericahan Hanım da amcasına benzer görüşler taşıyan bir Bolşevik düşmanıdır.

Bir süre sonra mülkdar beyler, Emiraslan Ağa'ya kötü haberi getirir. Müsavat Hükûmeti Bolşeviklere teslim olur ve Bakü'de Şûra Hükûmeti kurulur. Bunun üzerine

beyler, Bolşeviklerin kendi üzerlerine gelmeleri durumunda ne olacağını tartışmaya başlar. Kendilerini eşraf sınıfından gören bu beyler, hizmetçi ve işçi takımını küçümseyerek onların kuracağı hükûmetle dalga geçer. Bu durum piyeste Emiraslan Ağa'nın ağzından "Ha-ha-ha... Həsənqululardan, cənnətəlılərdən, fatmanisalardan hökumət! Dünya dəli olmuşdur? Dayanın, bu saat o hökumət üzvlərini sizə təqdim edəcəyəm." (2005a: 71) sözləriylə anlatılır. Adil Bey isə, digər beylərə muhaliftir. O, eməkçilərin və Bolşeviklərin yanındadır. Fakat digər beylər Adil Bey'ə aldırış etmez və atalarının eskiden hizmetçi olduğunu söyleyerek Adil Bey ilə de alay eder.

Emiraslan Ağa, Bolşeviklərlə mücadele konusunda kararlıdır. Bu nedenle çevresindəkilərə, Kızıl Ordu'dan korkmamaları gerektiğini, şehirlerini onlara karşı savunacaklarını söyler. Halkın desteğini kazanmak için, emrindəki adamlara Bolşeviklər aleyhine propaganda yapmaları talimatını verir. Bolşeviklərin dini, mezhebi, şəriatı kaldıracağını, evlilik müessesesini yasaklayacağını ve kadınların herkes tarafından ortak kullanılacağını söylemelerini ister. Bu noktada Bolşevik harekete iftira atma emri vermesi, Emiraslan Ağa gibi zalimlərin Bolşevik hareketten ne kadar korktuğunu gösterir. Yazar, bu karşıtlık üzerinden aslında yine Bolşevik propagandası yapar.

Piyeste Pericahan Hanım bir yandan nişanlısından haber alamadığından, digər yandan isə Bolşeviklərin başarılarından dolayı endişelidir. Bu esnada Cahangir'in lalasından Pericahan'a haber gelir. Cahangir Rusya'da Bolşeviklərə katılmış ve Azərbaycan'daki Bolşevik hareketin başına geçmiştir. Pericahan'ın da böyle yapmasını ve babasını silahlı direnişten vazgeçirmesini isteyen bir mektup gönderir. Pericahan Bolşeviklərə düşman olduğundan bunu kabul etmez ve mektubu yırtar. Emiraslan Ağa bu davranıştan çok memnun olur. Fakat Cahangir babasına ve nişanlısına rağmen davasından vazgeçmez. Sonunda zafer Bolşeviklərin olur. Piyeste bir toprak ağasının oğluyken Bolşevik harekete katılan Cahangir'in nişanlısı Pericahan ilə yaptığı tartışma, eserdeki fikrî altyapıyı göstermesi bakımından önemlidir. Cahangir nişanlısına "Bu torpaqların sahibi olmağımı göylər təsdiq etmiş sanırdım. Rəiyyətləri özümüzün qulu hesab edirdim. Fəqət Karl Marksın əsərlərini oxuduqdan sonra anladım, haqq yolunu tapdım." (2005a: 81) diyerek geleneksel zihniyyətə göre zenginlərin, mal və mülkün kendi hakları olmasını nasıl doğal karşıladıklarını ortaya

koyduğu gibi, devrimci yaklaşımın tamamen farklı bir zihni dönüşümü gerektirdiğini de gösterir. Cahangir bu dönüşümü Karl Marks'ı okuyarak yaşar. Fakat eserin yazarı, bu dönüşümü Cahangir üzerinden vererek yaptığı feodalite eleştirisini, pek çok Sovyet yazarı gibi devrimcilik ve anti-devrimcilik karşıtlığına indirger. Bu sayede devrim dışındaki tüm seçenekleri zalim feodal düzen ile özdeşleştirir ve yozlaşmış feodal karakteri ile geleneksel kimlik algısını tahribata uğratır.

Süleyman Sani Ahundov'un *Qaranlıqdan Işığa* isimli piyesi de "köhne düzen" ve işbirlikçilerine karşı yazılmıştır. Piyeste Uluğ isimli devrimci genç, insanları etrafına toplayarak onlara feodal düzen tarafından nasıl sömürüldüklerini anlatır ve devrim propagandası yapar. "Ey əhli zülmət! Bu qaranlıq dünyada əsrlərcə yatdığın yetər, bu qədər sərxoş olub alçaqlara qul olduğun yetər, həşərat kimi ayaqlar altında süründüyünüz yetər. Qəflət yuxusundan ayıl." (2005: 119) şeklindeki sözleriyle mevcut düzeni asırlardır devam eden bir sömürü mekanizması olarak niteler. Onun bu konuşmasından etkilenen gençler kızıl bayrak altında toplanır ve Bolşevik hareketine katılır. Bu esnada feodal yönetici "Hezret Dahnəş"ın savunucusu olan Bahadır sahneye çıkar ve "Biz vəlinemətimiz olan həzrət Daxnaşın ən sadıq, xalis, əməkdar bəndələriyik. Onun mərhəmətləri sayəsində səadətə yaşayırıq. Ona itaət etmək bizim üçün vacib birəmdir." (2005: 121) sözleriyle feodal yöneticiyi savunur. Bu ifadeler, ağa ve beylerin yoksul insanları yönetirken dini kullandıklarını ve kendilerine itaat etmeyi dini bir gereklilik olarak sunduklarını gösterir.

Süleyman Sani Ahundov'un benzer bir anlayışla yazdığı *Çerxi-Fələk* isimli piyesi de zalim ağaları din ile özdeşleştirir ve bu yolla Müslüman kimliğini tahrir eder. Eser, mülk sahibi zengin beyler ile emekçilerin mücadelesi üzerine kuruludur. Veli Ağa, Ağa Saleh, Ağa Şireli gibi zenginler, fakir insanların kendilerine hizmet etmek için yaratıldığını düşünür. Musa Bey, bu kadar düşük ücrete günde on iki saat kimsenin çalışmayacağını söyleyince Ağa Saleh, "Niyə dözməz, qoy bir-iki gün ac qalsınlar, hamısı gəlib, ayaqlarıma yığılıb yalvaracaqlar. Allah onları bizlər üçün işləməyə yaradıbdır." (2005: 115) cevabını verir. Veli Ağa da "Bizləri də şampanski içməyə." diyerek Ağa Saleh'i tasdik eder. Bu zihniyete göre yoksul emekçiler, onların keyifli hayatına hizmet etmek için yaratılmıştır. Eğer bazıları ücreti düşük bulsa, zenginler onları aç bırakıp düşük ücrete çalışmaya mecbur eder. Piyeste sosyalist edebiyatın bir

gerekliliği olarak çarenin emekçilerin örgütlenmesinden ve sosyalist devrimden geçtiği anlatılır. Sonunda zalim beylerin düzenleri başlarına yıkılır ve yoksullar kurtuluşa erer.

Süleyman Sani Ahundov, *Eşq ve İntiqam* isimli piyesinde de feodal hayat eleştirisi yapar. Bu kez zalim ağa Şahbaz Bey'dir. Şahbaz Bey, elindeki gücü kullanarak Hacer Hanım'ı sevdiği adamdan ayıracak kadar kötü bir adamdır. Hacer Hanım, Nadir Bey'i sever fakat borç batağında olan babası, kendi istikbali için kızının Nadir Bey'le değil, Şahbaz Bey ile evlenmesini ister ve eğer Şahbaz Bey ile evlenmezse kendisini öldüreceğini söyleyerek Hacer Hanım'ı tehdit eder. Bunun üzerine Hacer Hanım, zalim Şahbaz ile evlenir. Fakat Şahbaz'ın yaptıkları bununla sınırlı değildir. Karısını evde bırakıp kumarhanelere gider ve oradaki kızlarla gönül eğlendirir. Kardeşi Elimerdan'ın bacısı Kemer'e göz koyunca genç kız kendisini kayalıktan aşığı atarak intihar eder. Elimerdan'ın karısı Yasemen Hanım, kocasının Şahbaz Bey ile olan düşmanlığı nedeniyle kocasından ayrı kalmıştır. Kemer'in nişanlısı İbad da intikam için Elimerdan'ın çetesine katılır. Şahbaz Bey, kendi nefsi arzuları için zavallı insanların hayatını mahveden birisidir. Yasemen Hanım, ağaların, beylerin zulmüyle hayatlarının mahvolmasına isyan edince Piri Baba, eserin ana fikrini veren şu cümleleri söyler: “Nə etməli, qızım, dünya belə gəlib, belə də gedəcəkdir. Qüvvətli zəifi basacaq, əzəcək, zalım məzlumu incidəcək, məhv edəcək, dövlətli kasıbı sıxacaq, boğacaqdır. Qızım, bunlar tək insanda deyil, heyvanda da belədir.” (2005: 175)

Bu sözlerde mevcut düzenin hayvanların tabiatındaki var olma mücadelelerinden bir farkı olmadığı, yalnızca güçlü olanın yaşama hakkının bulunduğu anlatılır. Devrim öncesindeki feodal hayatta güçlü güçsüzü ezdiği için insanca yaşamak mümkün değildir. Piri Baba'nın tespitleri doğru olsa da aynı zamanda bu düzeni kabulleniş de yansıtır. Yasemen ise bu kabullenişe karşı çıkar. İnsanlar akıllı varlıklardır ve bu nedenle de hayvanlardan bir farkları olması gerekir. Yasemen'in karşı çıkışı bireysel olduğu için düzeni değiştirmeye yetmez. Şahbaz Bey'in uzakta olmasından istifade eden Hacer Hanım, ondan boşanıp Nadir Bey ile evlenme planı yapar ama Nadir Bey hastalanarak ölür. Ondaki olan çocuğu Çingiz'i Yasemen Hanım'a evlatlık verir. Çingiz büyüdüğünde farkında olmadan öz kardeşi Zöhre ile sevişir ve gerçeği

anladığında intihar eder. Piyeste zalim bir adamın şahsî arzuları için pek çok insanın nasıl bir trajedi yaşadığı anlatılır.

Necef Bey Vezirov'un *Teze Esrin İbtidası* isimli piyesinde de Han karakteri, köhne düzenin temsilcisi olarak gösterilir. Piyesteki devrimci kişilerden Cavad Bey, devrim öncesi han ve beylerin durumunu anlatmak için şunları söyler:

Nə xan, nə bəy, nə Dərviş, nə seyid, nə molla, nə qazi, nə müctəhid, nə padşah...
Əkinçi qardaşlar min ildən artıq zülmətdə, cəbr altında qalıb. İndi inqilabdan sonra gözlərini açıb, ixtiyarların qanıblar... İşçilər bədəstur elə... Oların gələcək yolları işıq, parlaqdır... Şərqdə hər zülm fot olacaq, ədalət, insaniyyət hökmfərma olacaq... Xan, qoy köhnələr yansınlar, batsınlar... Cavanlarımız ayıq olub, çox yaşasınlar. Sazəndələr, qurban sizə, marş!.. (2005: 264)

Devrimin gerçekleşmesi ile Azerbaycan'da Şûra Hükûmeti kurulur ve olumlu gelişmeler olur. Yeni mektepler açılır, Avrupa'ya öğrenci gönderilir. Açılan fabrikalarla sanayi gelişir. Zengin ağa ve beylerin malları ellerinden alınarak fakir köylü ve çiftçilere verilir. Artık kadınlara toplumda değer verilir ve erkekler karılarına eskisi gibi kötü davranamaz. Bu durum eski düzenin avantajlarından yararlanan erkekleri ve zenginleri mutsuz eder. Bunların başında da Han gelir. Hacı Osman isimli çiftçinin oğlu Mikayıl okur ve hekim olur. Mikayıl, Han'ın kızı Zehra'yı sever. Fakat Han, Zehra'yı istemeye gelen aracılara azarlar, çünkü Hacı Osman'ı küçük görür. Ayrıca kızına danışmadan onu başkasıyla evlendirmeye söz vermiştir. Bunun üzerine Zehra, Mikayıl'a kaçar. Piyesin sonunda Han, yeni asrın şartlarına yenildiğini kabul eder ve kızıyla barışır. Sosyalist realizm özellikleri görülen eserde devrim gerçekleşmesine rağmen Han'ın eski düzeni yaşama arzusunda olması, onun eski düzenle olan iş birliğini gösterir. Yoksullara adaleti getiren yeni düzeni Han bir türlü kabul edemez. Eski düzeni savunurken bir taraftan medeniyete ve kızların okumasına karşı olduğunu söyler, diğer taraftan da dini savunur. Bu sayede yazar, Müslüman kimliğini eğitime ve medeniyete karşı, eski kafalı, zalim bir adam ile özdeşleştirerek tahrip etmiş olur.

Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatında yozlaşmış ağa, bey ve han kimliğini kullanarak propaganda yapma yöntemi roman ve hikâyelerde de kullanılır. Bu anlamda en önemli eserlerden birisi Mirze İbrahimov'un *Gelecek Gün* isimli romanıdır. Romanda esas itibariyle “Cenub mevzusu” yani Güney Azerbaycan meselesi işlenir. Sovyet dönemi Azerbaycan nesrinin roman türündeki en başarılı örneklerinden kabul edilen bu eserde Rıza Şah Pehlevî dönemi İran'ındaki feodal yapı ve zulümler anlatılır. Bir Şark despotizmi ile yönetilen ülkede İngiltere, Amerika, Almanya gibi emperyalist ülkelerin ajanları, yerli zengin feodallerle iş birliği yaparak ülkeyi sömürür. Pehlevî rejiminin en büyük destekçisi bu emperyalist ülkeler olduğu gibi, bu ülkelerin sömürü mekanizmasının işlemlerini sağlayan da onların yerli işbirlikçileri olan zengin feodallerdir. Toprak sahibi zenginlerin, yoksulların hayatını nasıl zindana çevirdiği daha romanın başında Fridun isimli gencin başına gelenlerle anlatılır. Tebriz'in doğusunda Azerşehir kasabasında doğan Fridun, bir bağ sahibinin yanında bağcılık yapan babasının kazandığı parayla geçinir. Fakat bir gün bağı başka bir adam satın alır. Yeni bağ sahibinin yaramaz bir çocuğu vardır. Fridun bir gün dayanamayarak bu çocuğu dövünce, bağın sahibi Fridun'un babasını işten kovar. Bu olay sonrasında Fridun ve ailesi Azerşehir'den ayrılmak zorunda kalır. Tebriz'de iş bulamayınca ailece Tahran'a giderler. Aile, Tahran'da bir ay boyunca iş bulamadan çok zorluk çeker. Tahran'da okuyup öğretmen olmaya karar veren Fridun, dayısı Musa kişinin¹¹ yanına gider, ama burada da zalim feodallerin zulümleri devam eder.

Romanda Hikmet İsfahani isimli zalim bir feodal bey vardır. Halkı karın tokluğunua zor şartlarda çalıştırdığı yetmiyormuş gibi bir de onların elde ettiği ürünün beşte birine el koyar. Bir gün bu zalim adam Musa kişiyi buğday çalmakla suçlar. Musa kişi, bunun buğdaya el koymak için Hikmet İsfahani tarafından söylenmiş bir yalan olduğunu söylese de kendisini kimseye inandıramaz. Bunun üzerine Hikmet İsfahani, Musa kişiyi bir ağaca bağlatır ve acımasızca dövdürür. Bu dayak esnasında Hikmet İsfahani'nin Mister Harold isimli Amerikan ajanı ile arasında geçen konuşma, zalim Şark feodallerinin emperyalistlerle yaptığı iş birliğini kanıtlayıcı niteliktedir. “Mister Harold, sizə çətin olar. Gedin, biz işimizi qurtarıb gələrik. Bunlar müsəlmandır, döyülməsələr Allah'a bəndəlik eləməzlər” (2005: 32) diyen Hikmet İsfahani, aynı

¹¹ Azerbaycan Türkçesinde “kişi”sözcüğü mert, namuslu, sözünde duran gibi anlamlara gelir ve isimlerden sonra yaygın bir şekilde kullanılır (Okumuş, 2009: 65).

zamanda kendi insanına bakış açısını ortaya koyar. Mister Harold da ona “Buna Amerika’da radikal tedbir deyirlər... Bələ olmasa məmləkətdə qanuna-qayda qalmaz.” (2005: 33) diyerek destek verir. Romanın ilerleyen bölümlerinde Musa kişi hakkını aramaya çalışsa da kimseye derdini anlatamaz ve neticede zindanda can verir.

Romanda Hikmet İsfahani “Amerikalı dostu Mr. Harold”dan Bolşevik karşıtı fikirler öğrenir. Harold’a göre bir toprağa Bolşevik tohumu düştüğü zaman o toprağı yakmaktan başka çare yoktur. Yazar burada, sosyalizmin en büyük düşmanı olan Amerika’nın, yerli işbirlikçilerini sosyalizm karşıtı fikirlerle dolduruşa getirdiğini anlatmak ister. Eserde emperyalizm ve yerli işbirlikçisi ağalar/beyler bir cephede, sosyalizm ve ezilen yoksul kesim diğer cephede iyi-kötü karşıtlığını oluşturur.

Hikâye türünde de aynı konu Sovyet yazarları tarafından ele alınır. Ağa ve beylerin zulmünü tiyatrolarıyla anlatan Abdürrahim Hakverdiyev, aynı konuyu hikâye türünde de işler. Hakverdiyev’in devrimden sonra yazdığı “Qisas” isimli hikâye bu açıdan dikkate değerdir. Hikâyenin olay örgüsü, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde geçer. Bu açıdan yazar, Çar dönemi Azerbaycan’ı ile Müsavat Partisi tarafından yönetilen bağımsız Azerbaycan arasında bir ayırım yapmadığını gösterir. Devrimden önceki her dönem, beylerin zulümüyle geçen adaletsiz zaman dilimleridir. Hikâyenin merkezinde Nesir Bey isimli zalim bir zengin vardır. Bakü’de petrol çıkmasıyla birlikte zenginleşen beylerden olan bu adam, parasıyla herkesi hatta polisleri dahi emri altına alır. Nesir Bey’in kendisi adına cinayet işleyen paralı adamları vardır. Bu nedenle herkes ondan korkar. Devlet görevlileri, Nesir Bey’in emri ile gerçekleşen cinayetleri bilse de buna ses çıkaramaz.

Böyle bir adaletsizlik ortamında bir gün Nesir Bey’in şımarık oğlu, Nebi İsmayılov adlı fakir bir adamın okumuş, güzel kızından hoşlanır. Kızın fakir bir köylüyle nişanlandığını öğrenince ondan ayrılıp kendisiyle evlenmesi için haber gönderir. Kız, Nesir Bey’in oğlunun tehditlerinden korkarak onunla buluşmayı kabul eder. Fakat kızın takip eden nişanlısı, beyin oğlunu öldürür. Bunun üzerine Nesir Bey’e yaranmak isteyen halk, intikam yeminleri eder. Sonunda beyin oğlunu öldüren genç yakalanır ve meydanda insanlara ibret olacak şekilde başı kesilerek öldürülür. Kesik başı da Nesir

Bey'in önüne konur. Hikâyede devrim öncesinin adaletsizliği, Nesir Bey'in zulmünden hareketle anlatılmak istenir.

Hakverdiyev'in "Kapitalizmle Mübarizə" başlıklı hikâyesi de Çar dönemindeki ağaların, servet sahiplerinin durumunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Hikâyede Çar döneminin zengin tüccarlarından Ağa Kurban'ın devrim ile mallarına el konulması ve ağanın bu malları geri almak için çabalayışı anlatılır. Ağanın babası Hacı Kasım da kendisi gibi Rusya ile ticaret yaparak zenginleşen biriyken vefat etmiş ve mallarını oğluna bırakmıştır. Ağa Kurban, mallarını Şûra Hükûmeti'nden geri alabilmek için kendisinin de merhum babasının da kapitalizmle mücadele ederek bu malları kazandığını, eğer Şûra Hükûmeti'nin kapitalizmle mücadele gibi bir amacı varsa Ağa'nın mallarını elinden almak şöyle dursun, ona daha çok yardım etmesi gerektiğini söyler. Bu iddiasını ispatlamak için babasının Çar dönemindeki Rus fabrikatörlere yaptığı hileleri kapitalizmle mücadele olarak sunar ve komik duruma düşer. Hikâyede yazar, devrim öncesinde halkı sömürerek zengin olan beylerin saltanatına devrim ile son verildiğini ve gerçek anlamda adalatin sosyalizm ile geldiğini anlatmak ister. Sosyalist hükümet görevlisinin Ağa Kurban'a söylediği "Şura hökumətinin əsası, kapitalizmlə mübarizə etməkdədir. Siz kapitalistlər öz sərvətinizi zəhmətkeşlərin əlləri ilə qazanıbsınız. İndi işçilər o sərvətləri dala istəyirlər, hökumət də onlarındır." (2005b: 261) şeklindeki sözler, bu düşüncəyi ifade eder.

Memmed Seid Ordubadi'nin "Qırx Dene Baqqal" hikâyesinde Çarlık Rusyası'nın yerel yöneticisi olan naçalnik¹² yararlanarak kendi halkına zulm eden bir ağa anlatılır. Devrim öncesindeki dönemde Müslümanların ileri gelenleri naçalnike tercüman olarak servetlerine servet katar. Bu kişiler naçalnike verilen rüşvetlerden pay alarak esnafı naçalnik adına teftiş eder ve kendilerine rüşvet vermeyen halkın hayatını karartır. Hikâyenin başkişisi olan Hüseyin Ağa da bu yozlaşmış kişilerdendir. Naçalnik ziyafet vermek amacıyla Hüseyin Ağa'dan kırk tane bokal ister. Bokal kelimesi Rus dilinde kadeh anlamına gelir. Fakat Hüseyin Ağa bu sözü "bakkal" şeklinde anlar. Naçalnikin kırk tane bakkalı niçin istemiş olabileceğini hiç sorgulamaz. Yöneticiye yararlanabilmek için hemen kırk tane bakkalı getirmeye gider. Tarıverdi

¹² Müdür, idareci gibi anlamlara gelen "naçalnik" sözcüğü Ekim Devrimi öncesinde polis ve jandarma reisleri için kullanılırdı (<https://www.azerdict.com>).

isimli bakkalın dükkânına giderek onu naçalnike götürceğini söyler. Zavallı adam, naçalnikin yanına niçin çağırıldığını anlamaz, oradan sağ dönemeyeceğini düşünerek ölüm korkusu yaşar. Bu sahne hem Çar rejiminin hem de onunla iş birliği yapan Hüseyin Ağa gibi yozlaşmış kimselerin zulmünü çarpıcı bir şekilde gösterir. Hüseyin Ağa kırk tane bakkalı saraya toplar ve emri yerine getirdiğini söyler. Naçalnik kadehlerin getirildiğini düşünerek onların yıkanması emrini verir. Hüseyin Ağa yine emri yanlış anlayarak bakkalları yıkatmaya başlar. Zavallı bakkallar, ölmeden önce kendilerine gusul abdesti aldırıldığını zanneder. Hikâyenin sonunda yanlış anlaşılma ortaya çıkar ve bakkallar serbest bırakılır. Ordubadi bu hikâyesinde satirik bir tutum benimseyerek devrim öncesinin çıkarıcı ve zalim ağalarını eleştirmiş olur.

Aynı konuyu hikâye türündeki eserleriyle işleyen yazarlardan birisi de Abdulla Şaik'tir. "Özü Bilsin Mene Ne" başlıklı hikâyede Ezim Dayı isimli bir bağ işçisinin acıklı hayat hikâyesi anlatılır. Hikâyenin anlatıcısı konumunda olan öğretmen, bir bağ evine taşınır. Burada tanıştığı Ezim Dayı isimli yaşlı adam, hikâyenin baş kişisinin dikkatini çeker ve onun geçmişini öğrenmek için sorular sormaya başlar. Bu arkadaşlık neticesinde Ezim Dayı'nın Rusya'da yaptığı ticaret sonrasında iflas ettiği ve daha sonra bu bağda karın tokluğuna çalışarak ömrünü geçirdiği ortaya çıkar. Ezim Dayı, çocuklarının açlıktan ölmesi korkusunu taşıdığı için hiç evlenmez. Ezim Dayı'nın anlattığına göre bağın sahibi çok zalim bir adamdır. Çalışanlarına doğru düzgün para vermez, elinde taşıdığı kırbacıyla onları döver. Ömrünü bu zulüm altında geçiren yaşlı adam, bağdaki işi de bırakamaz. Çünkü bırakırsa bağ sahibinin kendisini öldüreceğini bilir. Ömrü boyunca emir alan ve ezilen Ezim Dayı, olaylar karşısında sürekli "özi bilsin mene ne" sözünü söyleyerek, sorumluluk alma cesaretini kaybettiğini ve hayatı boşvermişlik duygusuyla yaşadığını gösterir. Zalim bir feodalin emekçi bir insanda yarattığı psikolojik travma hikâyede başarıyla anlatılır.

Mehdi Hüseyin'in "Qan İntiqamı" isimli hikâyesinde de feodal yapının problemleri ve ağaların zulmü anlatılır. Hikâyede Süleyman Kişi'nin oğlu Ehmed ile Abdulla Kişi'nin kızı Nazlı nişanlanır. İki genç birbirlerini sever. Fakat zalim Mehmedeli Ağa'nın şımarık oğlu Hemze, Nazlı'ya göz koyar ve onu kaçıtır. Bunun üzerine Süleyman Kişi ve Ehmed, Çarlık Rusya'sının bölgedeki yöneticisi konumunda olan Naçalnik'e şikâyete gider fakat bu girişimden bir sonuç alamaz. Çünkü Naçalnik rüşvetçi bir

adamdır ve zengin Mehemmedeli Ağa'dan aldığı paralarla ağanın oğlunu korur. Hikâyede parası ve gücü olmayanın Çar rejiminde hakkını savunamayacağı ve Mehemmedeli Ağa gibi zenginlerin Çar yöneticileriyle iş birliği yaparak yoksul insanlara zulmettiği anlatılır.

Mehdi Hüseyin, benzer bir konuyu povest¹³ türünde yazdığı *Daşqın* isimli uzun hikâyesinde de işler. Eserin olay örgüsünü Bolşevik devrimi sonrasında eski düzenin savunularla yeni düzeni benimseyenler arasındaki mücadeleler oluşturur. Devrim karşıtları eski düzenin geri dönmesi için çabalarken, hanların ve beylerin zulmünden yeni kurtulan yoksul halk, devrimin kalıcı olması için çalışır. Sarhan adlı bir devrimci, yoksul halka rehberlik ederek onların örgütlenmesini sağlar. Sınıf çatışması üzerine kurulan eserde han ve beyler gerici unsurlar olarak gösterilir. Sarhan ise bu gerici unsurlara karşı mücadelede gösterdiği başarı sayesinde Komünist Parti'de üst düzey bir göreve getirilir. Hikâyede devrim öncesinde kaçakçılık yapan Emrah, partizanlara katılarak Menşeviklere ve gericilere karşı savaşı. Böylece yazar, devrimin “dönüştürücü gücü”nü de göstermiş olur.

Seyid Hüseyin, “Bir Küçenin Tarihi” başlıklı hikâyesinde Hacı Aslan isimli beyi anlatarak bu konuyu işler. Hacı Aslan hem varlıklı bir tüccar hem de çevresindekiler tarafından hürmet edilen ve aksakal olarak kabul edilen, sözü kumarhanelerden yer altı dünyasına kadar her yerde geçen bir adamdır. Onun her istediği emir olarak algılanır. Eğer birisi onun sözünden çıkarsa, o kişinin karısını ya da kızını mahalle önünde rezil edip sonra alıkoyar. Hikâyedeki Mürsekulu adlı kişi ise dürüst, cesur bir adamdır ve Aslan Ağa'nın zulümlerine karşı çıkar. Başlangıçta onun cesareti Aslan Ağa'nın hoşuna gider ve onu kendi adamları arasına katmak ister. Fakat Mürsekulu bunu kabul etmez. Bu durum Aslan Ağa'yı kızdırır ve bir Ramazan günü Mürsekulu mescitten çıkarken Aslan Ağa'nın adamları onu öldürür. Fakat Mürsekulu çatışma esnasında ağanın iki tane adamını öldürmeyi başarır. Bu durum Aslan Ağa'yı çok kızdırır. Üstelik Mürsekulu'nun bacısı ve yeğeni, göz yaşları dökerek Aslan Ağa'ya karşı gelir. Bunun üzerine Aslan Ağa, Mürsekulu'nun yeğenini, annesinin gözü önünde öldürtür. Kadın ağlamaya devam edince onu ikinci oğlunu da öldürmekle tehdit eder.

¹³ Povest türü Rus edebiyatından Azerbaycan edebiyatına geçmiş olup romandan kısa anlatılar için kullanılır. Bu türü Türkçe'ye “uzun hikâye” şeklinde çevirmek mümkündür.

Hikâyenin ilerleyen bölümünde 1905 devrimi gerçekleşir. Bu durum Çar rejiminin otoritesini sarsar. Rejime bağlı yerel yönetimler güç kaybettiği için ağalar tarafından “Sulh ve Salah” cemiyeti kurulur. Cemiyetin ismindeki ironi dikkat çekicidir, zira sulhun en büyük düşmanı bu ağa ve beylerdir. Bu cemiyete üye seçilen Aslan Ağa, Bolşeviklere karşı açıkça Çar rejimini savunarak işbirlikçiliğini gösterir. Bir kilisede konuşma yaparak “padişah” diye adlandırdığı Rus Çarı’nı “Padişahı istemeyenin arvadını!” (2006: 68) sözleriyle savunur ve rejim taraftarlarından alkış toplar. Aslan Ağa öldükten sonra devrim gerçekleşir ve Bakü, onun gibi zalimlerden temizlenir. Fakat eski düzeni özleyen ağanın adamları, hâlâ konuşmalarında zalim adamı hayırla yâd eder.

Tağı Şahbazi’nin “Hacı Salman” başlıklı hikâyesi de zengin ağa konusunu işler. Hikâyenin başkişisi olan Hacı Selman, Çarlık döneminde zengin olmuş bir köy ağasıdır. O, gençken şehre göç edip ticaretle zengin olur, büyük gemilere sahip olduktan sonra uluslararası ticaret yaparak servetine servet katar. Hacı Salman, zengin olduğu kadar cimri de birisidir. Emrinde çalışanlara doğru dürüst para vermez. Bunlardan bir tanesi de Kulam Dayı’dır. Kulam Dayı, Hacı Salman’ın köylüsü olmakla birlikte onun emrinde çalışır. Ne zaman Hacı Salman’dan hakkını istese alamaz. Düzen Hacı Salman gibi zengin ağaları kolladığı için zavallı adam ona karşı sesini de çıkartamaz. Fakat bir gün devrim olur ve işler değişir. Bolşevikler zenginlerin mallarını ellerinden alarak fakirlere verir. Devrimden sonra mallarını, gemilerini ve evlerinin bir kısmını kaybeden Hacı Salman, artık eski gücünü ve toplumsal statüsünü yitirir. Bu nedenle Kulam Dayı, ona daha rahat cevap vermeye, onu sevmediğini belli eden davranışlarda bulunmaya başlar.

Hacı Salman, Bolşevik hükûmetinden rahatsızdır. Çünkü mallarına el konulmuş, evleri hiç tanımadığı insanlara devredilmiştir. Onun mülkünde oturan adamlardan birisinin duvara Marks’ın ve Lenin’in resimlerini asması, Hacı Salman’ı ayrıca rahatsız eder. Bir an önce Bolşeviklerin yönetimden gitmesini istediği için Kulam Dayı’yı hergün hükûmet binasına gönderir. Kulam Dayı’nın görevi, her gidişinde hükûmet binasının yanındaki kıvılcık bayrağın durup durmadığını kontrol etmektir. Eğer kıvılcık bayrak oradan kaldırılırsa, bu sosyalist yönetimin devrildiği anlamına gelecek ve Hacı Salman için

büyük bir müjde olacaktır. Fakat yaşlı adamın umutlu bekleyişi bir türlü netice vermez. Çünkü Bolşevik yönetimi görevden ayrılmadığı gibi, Hacı Salman'ın evlerini de elinden alır. Devrim öncesinde herkese zulmederek zengin olan bir feodalın devrimden sonraki acıklı bekleyişi anlatılarak okuyucunun gözünde yeni yönetimin emekçiler için ne kadar büyük bir kazanım olduğu mesajı verilir.

Devrim öncesinde düzenle iş birliği yapan han ve beylerin işlenmesini bir kimliksizleştirme metodu olarak kabul etmemiz, han ve beylerin zulmünü inkâr etmeye ya da geleneksel feodal düzeni savunmaya yönelik bir yaklaşım değildir. Zaten feodalite eleştirisi yalnızca Sovyet dönemi ile sınırlı değildir ve daha önce de belirtildiği gibi Abdurrahim Bey Hakverdiyev gibi satirik ekolü benimsemiş yazarlar tarafından devrim öncesinde de bu konu işlenmiştir. Sovyet edebiyatını diğerlerinden ayıran husus, bu bölümde incelenen eserlerde de görüldüğü gibi feodal düzenin adaletsizliğini Türklük ve Müslümanlık kimlikleriyle özdeşleştirilmesi ve bu adaletsizlikten kurtulmanın tek yolu olarak Marksist-Leninist Sovyet kimliğini benimseme yolunu göstermesidir. Sosyalist realizm anlayışıyla yazılan eserlerde Türk ve Müslüman kimliğini korumak ve savunmak, adeta feodal zalimleri savunmakla aynı gibi gösterilir. Ayrıca toprak ya da iktidar sahibi zenginlerin kendi güçlerini korumak için dinî argümanları kullanması, okuyucu da İslam ile feodaliteyi, baskıyı ve zulmü özdeşleştirmek amacı taşır. Bu nedenle Sovyet edebiyatında han, bey ve ağaların ele alınış biçimini Sovyet kimliğine giden yolda Türk ve Müslüman kimliğini tahrip metodlarından biri olarak kabul etmek doğru bir değerlendirme olacaktır.

B. Çarlık Taraftarı İşbirlikçi Milliyetçiler

Milliyetçilik XX. yüzyılın en önemli toplumsal gerçekliklerinden birisidir. Bolşevik hareket, imparatorlukların yıkılıp ulus-devletlerin kurulduğu bir dönemde milliyetçiliğin halklara getirdiği itici güç ve dinamizme rağmen modern bir imparatorluk kurmaya çalışır. Peki böyle bir konjonktürde çok uluslu bir yapı nasıl dağılmadan ayakta kalacaktır? Lenin cevabı milliyetçiliği şeytanlaştırmakta bulur. Dönemin yazarları merkezden gelen direktifler doğrultusunda bu yaklaşımı hemen benimser ve milliyetçi aydınların zalim Çar rejimi ile iş birliği yaptığını savunan, adaletsiz düzenin devamından milliyetçileri sorumlu tutan eserler yazmaya başlar. Milliyetçilik konusu, ağa/han zulmü ve din adamlarına göre daha az işlenmiş bir konu

olsa da Azerbaycan edebiyat tarihi için önemli eserlerde yer alır ve etkili bir argüman olarak kullanılır. İşbirlikçi milliyetçiler vasıtasıyla okuyucunun gözünde milliyetçilik ve millî kimlik kavramlarını kötü göstermek amaçlanır. Sovyet edebiyatının ideolojik/felsefi arka planında yer alan Leninizm, milliyetçiliği “kapitalist düzenin bir tezahürü” olarak kabul eder. Milliyetçiliği mahkûm etmeye çalışan eserler okunurken bu arka plan göz önünde bulundurulmalıdır. Düzenle iş birliği yapan milliyetçiler konusu şiirden ziyade manzum hikâye, tiyatro, roman gibi türlerde görülür. Bunun sebebi, bu konunun entrikaya dayalı bir olay örgüsüne ihtiyaç duymasındır ve şiir buna çok müsait değildir.

Samed Vurğun’un “Komsomol Poeması” adlı uzun manzum hikâyesinde yer alan Geray Bey, yozlaşmış bir milliyetçidir. Bolşevik hareketinin Azerbaycan’da devrim yapmasından korkan Geray Bey, insanları devrimcilere karşı kışkırtmak için vatan ve millet kavramlarını kullanır. İmran isimli yoksul adam, savaşa gitmesi durumunda karısına ve çocuklarına bakacak kimse olmadığını söyleyerek şeyhin yanına gider ve savaşa gitmemek için izin ister. Fakat şeyh ona şöyle der:

Şübhəsiz, haqlısan tələbində sən,
Söylə, nə etmək ki, dağılır vətən...
Bilirəm, gənclikdən sən qəhrəmansan,
Bir az da millətin halına yansan
Allaha xoş gedər, qaldı, uşaqlar...
Onların mən kimi kəndxudası var,
Əlimdən gələni əsirgəmərəm... (2005c: 37)

Bu sözlere göre şeyh, İmran’ın endişesine “hak vermekle birlikte” vatanın dağıldığını, sadece kendi çocuklarını değil, bütün vatanın evlatlarını düşünmesi gerektiğini söyler. Böylece İmran’ın milliyetçilik duygusundan yararlanarak ondan fedakârlık yapmasını ister. Ayrıca o cepheye gidince ailesine sahip çıkacağına dair de söz verir. Devrimci karakter Çalpapak Kerem, bu konuşmayı dinlerken kaşlarını çatarak sinirlenir, çünkü o, milliyetçi sözlerin yoksul kesimleri kandırıp savaşa göndermek için kullanıldığını bilir. Geray Bey’in işbirlikçisi Elhan, “Demək ki, millətin var istiqbalı” diyerek kahkaha atar ve beyin milliyetçi duygularla kandırdığı zavallı insanlarla alay eder.

İmran savaşa gittikten sonra Geray Bey, onun karısı Gülperi'ye göz koyar ve onun ihtiyaçlarını karşılamak bahanesiyle kadına yaklaşır. Gülperi, kocasını asla aldatmayacağını söylediğinde Geray Bey onun savaştan sağ dönmeyeceğini söyler. Bu sözlerle zavallı adamı kendi menfaati için ölüme gönderdiğini de itiraf etmiş olur. Geray Bey, Gülperi'den olumsuz cevap alınca ona “Sus köpəyin qızı, doğraram səni!” (2005c: 40) diyecek kadar da vahşi bir insandır. Böyle bir insanın milliyetçilikle ilişkilendirilerek okuyucunun milliyetçi algısını tahrip etmesi, Sovyet edebiyatının ideolojik/felsefi arka planının esere yansımalarıdır.

Milliyetçilerin Çar ile iş birliği tiyatro eserlerinde de yer alır. Cafer Cabbarlı'nın *1905. İLde* isimli piyesi bu konudaki en belirgin örneklerdendir. Piyeste 1905 yılına kadar Azerbaycan Türklerinin ve Ermenilerin dost olduğu anlatılır ve bu dostluk Sovyet ideolojisine uygun olarak abartılı bir şekilde yansıtılır. Bakü'deki bir köyde Türkler ve Ermeniler barış içerisinde yaşar. Türk bir ailenin oğlu olan Bahşı ile Ermeni ailenin kızı olan Sona birbirlerini sever. Fakat zengin bir Ermeni olan Ağamyan'ın oğlu Haykaz, Sona'ya göz koyar. Sona, Haykaz'ı sevmez fakat yoksul ailesini rahat ettirebileceği ümidiyle onunla evlenir. Bu evlilikten bir oğlu olan Sona, çocuğunun ismini Bahşı koyar. Haykaz ile mutlu olamayan Sona bir süre sonra Ermeni adamdan ayrılır ve köye gelerek oğluyla birlikte burada yaşamaya başlar.

Piyeste Türkler ve Ermeniler arasındaki kardeşlikten Çar rejiminin ve onun “milliyetçi-kapitalist işbirlikçilerinin” rahatsız olduğu vurgulanır. İki milletin işçi sınıfının iş birliği yaparak düzenin adaletsizliklerini dile getirmesi hem Çar rejimini hem de milliyetçi-kapitalistleri korkutur. Bu nedenle Rus yönetimi, Türkleri ve Ermenileri birbirine düşürmek için milliyetçileri kullanır. Çarlık rejiminin fitneci idarecisi Gubernator (vali), milliyetçi Türk kapitalist Salamov Emiraslan Bey, Türkçü Bahadır Bey, Ermeni kapitalist Ağamyan, Ermeni Keşiş ve Türk din adamı Ahund, piyeste kötü olarak gösterilen kişilerdir. Bunların karşısında ise Sovyet enternasyonalizmine uygun bir şekilde “halkların kardeşliği” ilkesini savunan Rus işçi lideri Volodin ve Eyvaz isimli devrimci Ermeni, “ilerici karakterler” olarak sunulur. Kafkasya coğrafyasında gittikçe güçlenen işçi hareketi, milliyetçi kapitalist Emiraslan Bey'in madenlerini tehdit etmeye başlar. Bunun üzerine Emiraslan Bey, Gubernator'a giderek yardım ister ve kendi menfaati için Çar rejiminin kirli oyununa alet olur.

Piyeste Eyvaz'ın yaptığı konuşmalar, milliyetçilerin sözde “kirli yüzünü” göstermeyi amaçlar. Ağamyan, milliyetçi duygularla Eyvaz'ı etkilemeye çalışır. Ona, bacısı olsa bir Türk'e verip vermeyeceğini sorar. Eyvaz ise eğer bacısı bir Türk'ü severse, onların evlenmelerine izin vereceğini söyler. Bunun üzerine Ağamyan daha da sertleşir ve Türkler'in onların milletine düşman olduğunu, bir Ermeni kızı Türk'e vermenin, onu düşma eline teslim etmek demek olduğunu söyler. Böyle bir şey Ağamyan'a göre milli namusa kara bir lekedir. Bunun üzerine Eyvaz şu cevabı verir:

Ağamyan! Sözlərinizə diqqət edin, cənab Ağamyan! Milli namus! Sizin milli namusunuz puldur, mənsəbdir. Onlar bizim nə düşmənimizdir. Onlar da bizim kimi yük daşıyır, çəki vurur, torpaq qazıyır, qan tökür, bir parça quru çörək qazanırlar. Onlarla bizim nə düşmənçiliyimiz vardır? Lakin siz iki doğma qardaşı boğuşdurur, hər ikisinin qanını sorursunuz. Bizim düşmənimiz onlar deyil, bizim düşmənimiz sizsiniz: siz ağamyanlar, siz salamovlar və sizin qabağınızda gedən imperator jandarmaları. Bizim vuruşumuz millət vuruşu deyil, sinif vuruşudur. (2005c: 174)

Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi Eyvaz'ın hayat görüşünde millet ayrılığı yoktur. O insanları sömürücü zenginler ve sömürülen emekçiler olarak ayırır, hayata Marksist-Leninist ideoloji ve sınıf mücadelesi açısından bakar. Onun gözünde Ermeni Ağamyan ile Türk Emiraslan Bey'in bir farkı yoktur. İkisi de emekçileri sömüren birer zalimdir. Eyvaz, Ağamyan ile tartışırken onun hayat görüşünde Türk ve Ermeni sözlerine değil, işçi ve fabrikatör sözlerine yer olduğunu söyler. O, bunlardan ilkinə dost, ikincisine düşmandır. Eyvaz, işçilere devrimci propaganda yaparken de davasının millet davası değil, sınıf mücadelesi davası olduğunu ısrarla vurgular.

Piyeste Gubernator'un hazırladığı plan doğrultusunda bir Ermeni ve bir Türk öldürülür. Bu cinayetler barış içerisinde yaşayan iki halkı birbirine düşürür ve aralarında savaş başlamasına neden olur. Gubernator, bu savaşı körüklemek için elinden gelen her türlü entrikayı yapar. Öldürülen Türk gencin cenazesinde Türk Ahund'un Çar'a dua etmesi, Müslüman milliyetçilerin Çar rejimi ile yaptığı iş birliğini gösterir niteliktedir. Gubernator, Emiraslan Bey ve Osmanlı taraftarı bir milliyetçi olan

Bahadır Bey'e Çar rejiminin Türklere yana olduğunu, Ermeni halkının kötülüklerine fırsat verilmeyeceğini söyler ve Ermenilerden nefret eden Bahadır Bey'i kolayca kışkırtır. Gubernator diğer taraftan da öldürülen Ermeni gencin cenazesine bir polis şefi göndererek cinayeti Türklerin işlediğini söyler. Ermeni milliyetçisi Ağamyan da kendi halkını Türklere karşı kışkırtan milliyetçi bir konuşma yapar. Her iki tarafın milliyetçileri de kendi çıkarları doğrultusunda Çar rejiminin maşası olur ve işçi hareketinin savunduğu "hakların kardeşliği" ilkesine zarar verir. Piyeste Gubernator'un kötü niyetini bilen işçi hareketi bir suikast düzenleyerek onu öldürür. Bu cinayetten sorumlu tutulan Eyvaz, idama götürülürken Bahşı'ya ise hapis cezası verilir. Hapis cezası bittikten sonra Sona'nın yanına gelen Bahşı, onu ölüm döşeginde bulur. Sona, oğlunu sevdiği adam olan Bahşı'ya emanet ederek can verir. Sona'nın vefat anında tebessüm etmesi ve Bahşı'nın bu gülümsemeye yüklediği anlam, eserin esas tezini ortaya koyar. Bahşı'ya göre Sona, "İncilin və Quranın həqiqətinə, o, burjuaziya milli namusunun məntiqinə" (2005c: 213) güler. Böylece yazar hem semâvî dinleri hem de burjuva ideolojisi olarak gördüğü milliyetçiliği mahkûm etmiş olur.

Süleyman Sani Ahundov'un *Şeytan* isimli piyesinde de benzer bir milliyetçilik eleştirisi yapılır. Piyenin başkişisi Şeytan'dır. Emrindeki cinlere dünyadaki bütün halkları birbirine düşürme ve savaş çıkarma talimatı verir. Zira milliyetçi duygularla farklı milletleri savaştırmak ve yeryüzünde kan dökmek Şeytan için insanlık tarihinin başından beri kolay bir iştir. Fakat şimdi Kafkasya coğrafyasında işler Şeytan'ın istediği gibi gitmez. Bolşevik hareketi burada güçlenir, "hakların kardeşliği" ilkesi farklı milletlerin işçi sınıfı tarafından kabul görür. Bu nedenle milliyetçi duygularla eskisi gibi insanları savaştırmak hiç de kolay değildir.

Piyenin başında Şeytan, ateşperest bir seyyah kılığınla girerek Azerbaycan'a gider ve demircilik yapan Teymur ve onun arkadaşı Aslan ile karşılaşır. Şeytan onlara ateşperest olduğunu söyleyince aldığı cevap manidardır. "Yoldaş, bizim torpaq azadə bir yerdir. Hər kəs nəyə sitayiş edirsə etsin. Burada din, məzhəb üstə qovğa yoxdur, müsəlman, xristiyan, büdpərəst, atəşpərəst, hamısı insandır, bizəqardaşdır." (2005: 167) diyen Aslan, onun ateşperestliği ile ilgilenmediğini, insanların kardeşliğini istediğini belirir. Fakat Şeytan bu özgür ve mutlu ortamı bozmak ister. Bu nedenle onları Ermenilere ve Gürcülere karşı kışkırtmaya çalışır: "Ey sadədil azərbaycanlılar!

Siz qəflətdəsiniz, ermənilər, gürcülər gecə-gündüz yatmayıb yeni hər b üçün silah hazırlayırlar. İntiqam, intiqam deyərək, müharibə üçün plan çəkirlər. İndi burada siz nəqayırsınız?” (2005: 167) Şeytan bu sözləri söyləyərkən Rizvan isimli komünist gelir ve Şeytan’ın planını bozar:

Doğrudur, yoldaşlar, insanı bir-birilə vuruşduranlar belə həriflərdir. Bunlara provakator deyərlər. Bunların əsil adları Şeytandır. Yoldaşlar, bunlara aldanmayınız, gürcü, erməni zəhmətkeşləri bizə düşmən deyillər. (Şeytan yox olur.) Onları bizlərlə toqquşduranlar belə şeytanlar idi. Harada belə ara qarışdıran adam gördünüz, tutub bizə veriniz. (Dönüb baxır.) Bax, hərif giriz vermiş. Hərgah düz adam idi, nə üçün qaçdı? (2005: 168)

Bu sözlərdən sonra Şeytan kaçımaq zorunda kalır. Rizvan, Ermeni eməkçilerin Türk eməkçilərə düşmən olmadığını, bütün halkların işçi sınıfının birbirlerinin kardeşleri olduğunu ve milletleri birbirine düşürenlərin provakator/Şeytan olduğunu söyleyərək hem devrim propagandası yapar hem de milliyetçiliği şeytanlaşdırmış olur. Devrimci bilinci olan insanları kandıramayan Şeytan, planını uygularken başarısızlığa uğrar. Piyeste komünizm farklı milletlərin barış içerisinde yaşadığı bir cennət hayatı gibi anlatılır. Ütopik mahiyeti olan bu eserde milliyetçiliğin “Şeytan işi” olduğu mesajı verilmek istenir.

Roman türünde bu konuyu en etkili şekilde işleyen Memmed Said Ordubadi’dir. Yazar, birbirinin devamı niteliğinde olan *Gizli Bakı* ve *Döyüşən Şehir* romanlarında milliyetçilik konusunu ele alır. *Gizli Bakı* romanının konusu, devrimden önce Azerbaycan’daki işçi hareketi örgütlenmesi ve bu örgütlenmenin mevcut düzenle mücadelesidir. XX. yüzyılın başında Bakü’de petrol ve madencilığe bağlı olarak bir işçi sınıfı oluşur. İşçiler içerisinde Türk, Rus, Ermeni, Gürcü gibi farklı milletlerden insanlar yer alır. Kapitalist sistem işçileri acımasızca çalıştırarak sömürür. Rusya’da başlayan Bolşevik hareketinin etkisi Bakü’ye kadar gelir. Devrimci fikirler buradaki fabrikalarda da dile getirilmeye başlanır ve işçi dernekleri kurulur. Romanın devrimci kişilerinden Pavluşa, fabrika işçilerine yaptığı konuşmalarda onlardan kendi aralarında dayanışma içerisinde olmalarını ve sömürüye karşı patronlarından haklarını talep etmelerini söyler. Bolşevik fikirlerini savunan gazete ve dergiler yasak olduğundan

Pavluşa bunları temin eder ve işçilere gizlice dağıtarak onları bilinçlendirmeye çalışır. Fakat onun bu faaliyetleri kısa sürede dikkat çeker. Fabrikadaki Çelman isimli mühendis, Pavluşa'yı uyarır. O gelmeden önce Müslüman/Türk işçilerin “koyun gibi” her denileni yaptığını, hak arama nedir bilmediğini ama onun bu durumu bozduğunu söyler. Çelman, Pavluşa'nın niçin Müslüman Türkleri bilinçlendirmeye çalıştığını anlayamaz. Çünkü Pavluşa bir Rus'tur ve Ortodoks inancına sahiptir. Pavluşa'ya göre ise insan gibi yaşamak herkesin hakkıdır. Onun hayat görüşünde din ve milliyet temelli bir ayrımcılığa yer yoktur. O, bir sosyalistin yapması gerektiği gibi hayata sınıf mücadelesi üzerinden bakar ve ezilenlerin tarafında yer alır. Romanın genelinde de “halkların kardeşliği” ilkesi mevcuttur. Zaten sosyalist edebiyatın milliyetçilik eleştirisinde en çok kullandığı argüman bu ilkedir.

Halkların kardeşliği ilkesi, romanda en çok örgütlenme aşamasında farklı ulusların iş birliği noktasında görülür. Gürcü devrimcilerin Bakü'ye gelerek matbaa kurması ve devrimci yayınları basarak işçileri örgütlemeye yardım etmesi, bu dayanışmanın bir göstergesidir. Yazar bir taraftan işçi örgütlenmesini farklı milletlerin dayanışmasına dayandırarak milliyet duygusunun önemsizliği mesajını verirken diğer taraftan da kapitalist düzenle iş birliği yapan çıkarıcı zenginlerin aynı zamanda milliyetçi kimseler ve işçi düşmanı olduğunu iddia eder. Böylece milliyet ve milliyetçilik kavramları iki şekilde tahrip edilmeye çalışılır. Romanda bu durum, Azerbaycan'ın hayırsever zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Tagıyev'in şahsında somutlaşır. Ordubadi, Azerbaycan tarihinin önemli bir ismi olan Tagıyev'i romanına dâhil ederek milliyetçi kimliğini tahrip etmeye çalışır. Tarihî kaynaklarda Azerbaycan'ın ekonomik, millî ve kültürel kalkınması için çok sayıda faaliyette bulunduğu bilinen Tagıyev, Ordubadi'nin kurmaca metninde işbirlikçi bir işçi düşmanı olarak sunulur. Hacı Zeynelabidin Tagıyev, bir taraftan ihtişamlı evinde rahat bir hayat yaşarken diğer taraftan Bolşevik hareketin bu durumu bozmasından korkar. Bu nedenle işçi hareketine düşmandır. Polis müdürü, işçileri fabrika lojmanından kovunca durumdan memnuniyetini belirtmek için ona bir teşekkür mektubu yazar. Tagıyev, karısıyla birlikte lüks ve israf içinde bir hayat yaşarken işçiler çok zor şartlarda hayatta kalma mücadelesi verir. Yazar 1905 yılında ortaya çıkan Türk-Ermeni çatışmasının sorumlusu olarak da Tagıyev'i gösterir. Cafer Cabbarlı'nın *1905. İlde* piyesinde olduğu gibi, burada da “kardeş iki halkı” birbirine düşüren işbirlikçi bir milliyetçi -

Tagiyev- vardır. Romanda Tagiyev, Bolşeviklere karşı Çar rejimine destek vereceğini açıkça belirtir. O, Bakü valisi Nakaşidze ile yakın dosttur. Çar subayları ile aynı sofradan yemek yemesi de Tagiyev'in rejim yandaşlığını ve işçi düşmanlığını gösterir.

Ordubadi, *Gizli Bakı*'nın devamı niteliğinde olan *Döyüşen Şehir* romanında da Tagiyev'e yönelik benzer eleştirilerini sürdürür. Romanın olay örgüsü, 1918 yılında Bakü'de geçer. Eserin merkezinde Leyla ve Raya isimli iki kızın kendi aralarındaki mücadelesi yer alır. Leyla, Bakü'ye Osmanlı casusu olarak gelir ve İngiliz kralının yaveri Bahadır Han ile nişanlıdır. Rusyalı devrimci Raya ise Bolşeviklere yardım amacıyla Bakü'dedir. İki kızın arasındaki mücadele ve entrikalar, olay örgüsünün önemli bir bölümünü oluşturur. Romanda Tagiyev, dönemin millî burjuvazisinin temsilcisidir. Sosyalist dünya görüşünde hem "millî" hem de "burjuvazi" sözcükleri olumsuz anlamlar taşır. Ordubadi bu romanında Tagiyev'i, Osmanlı ajanı Leyla ile olan dostluğu üzerinden eleştirir. Sosyalist görüşe göre Çar rejimi ile Osmanlı arasında bir fark olmadığından ikisiyle de iş birliği yapmak halk düşmanlığı anlamına gelir. Tagiyev, Bolşeviklerin Azerbaycan'da devrim yapmasından korktuğu için Osmanlı-Türk ordusuna yardım eder. O, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kuran Müsavat hareketine inancını kaybetmiştir. Onların Bolşeviklere karşı başarılı olamayacağını, eğer başarılı olabileceklerini bilse bütün malını Müsavatçılar için harcayabileceğini söyler.

Yazar, Azerbaycan'daki Türk milliyetçisi Müsavat Partisi ile Ermeni milliyetçisi Taşnak Partisi'ni bölgedeki Türk-Ermeni çatışmasının müsebbibi olarak gösterir. Yani akan kandan her iki tarafın milliyetçileri sorumludur. İki halkın barış içerisinde yaşaması işçi hareketini güçlendireceğinden devrim karşıtı halk düşmanları, milliyetçi gerekçelerle çatışmaları destekler. Bu tabloya bakıldığında devrim metodu konusunda Bolşeviklerden ayrılan Marksist bir grup olan Menşeviklerin, Osmanlı ordusunun, Ermeni milliyetçisi Taşnakların, Azerbaycan millî burjuvazisini oluşturan Tagiyev gibi kişilerin aynı cephede yansıtıldığı görülür. Dünya görüşleri çok farklı olan ve yan yana gelmeleri imkân dâhilinde olmayan bu kesimlerin ortak noktası, halk ve işçi düşmanlığı yani Bolşevik karşıtlığıdır. Sosyalist edebiyatta iyi ve kötü net bir şekilde bellidir ve ara tonlara yer yoktur. Bolşevik hareket iyiliğin ve adaletin tek adresi olduğuna göre ona karşı çıkan her kesim gericiliğin, sömürünün, kapitalizmin,

adaletsizliğin, işbirlikçiliğin adresi olarak yansıtılır. Osmanlı ordusuyla dayanışma içerisinde olan Tagiyev gibi milliyetçi zenginler de bu bakış açısıyla yazar tarafından mahkûm edilir.

Dönemin edebiyatının kendi ideolojisini milliyetçilik karşıtlığı üzerinden meşrulaştırdığı görülür. Bir siyaset adamı olmanın ötesinde ideolog ve teorisyen yönüyle destekçileri tarafından hâlâ takdir edilen Lenin'in ulusların kaderlerini tayin hakkından söz etmesi ya da Leninizmi ezilen milletler için tek özgürlük kapısı olarak göstermesi, toplumsal hayat bir yana edebî metinlerde dahi karşılığını bulamaz. Bu durumun en somut örneği, ele alınan metinlerdeki milliyetçi tipleridir. Sovyet sansürü, kendi milletinin özgürlüğü için çalışan tek bir müspet milliyetçi tipine dahi katlanamadığı gibi, Çar rejimiyle iş birliği yaparak halka zulmeden yozlaşmış milliyetçiler yoluyla okuyucunun milliyetçi(lik) algısını tahrip etmeye çalışır. İncelenen eserlerde, iki ideolojinin düşünsel arka planlarını tartışan aydınlara rastlanmaz. Eleştirinin temellendirildiği derin bir fikrî zemin yoktur. Milliyetçilerin yeri geldiğinde savaşmayı meşru görmesine neden olan tarihsel koşullar bilinçli olarak görmezden gelinir veya çarpıtılır. Milliyetçi olmak ontolojik olarak kötü olmayı gerektiriyormuş gibi bu milliyetçi tipleri sürekli entrika ve bozgunculuk peşinde koşar. Sosyo-psikolojik derinliği olmayan bu yaklaşım ideolojik edebiyatın yüzeyselliğini de ortaya koyar.

C. Sahtekâr Din Adamı yahut Yozlaşmış Molla/Ahund Kimliği

Sovyet edebiyatının ideolojik arka planını oluşturan Marksist/materyalist dünya görüşünde önemli bir yeri olan din karşıtlığı, Azerbaycan edebiyatına molla ve ahund eleştirisi şeklinde yansır. Azerbaycan coğrafyasında yaşanan toplumsal sorunları bilen Sovyet yazarları, kendi ideolojik görüşlerini yerel problemlerle ilişkilendirerek din karşıtı propaganda metinleri oluşturur. Dinin, Tanrı'nın veya peygamberlerin hedef alındığı, ateizmin ve materyalist felsefenin savunulduğu eserler, tezin ilerleyen kısmında müstakil bir başlık altında incelenecektir. Bu bölümde ise sadece yozlaşmış din adamlarından hareketle okuyucunun zihnindeki Müslüman algısını tahrip etmeye dönük eserler ele alınacaktır.

Cafer Cabbarlı, yazdığı satirik şiirlerle yozlaşmış molla ve ahundları hedef alan şairlerdendir. “El Götür” isimli şiirinde Cabbarlı, mollaların halka zarar verdiğini, topluma faydalı hiçbir iş yapmadıklarını ama önemli bir iş yapıyormuş gibi göründüklerini söyleyerek onlara fırsat veren halkı da eleştirir:

Bir kərə qan bu mətləbi xalqa ziyan verirsiniz,
Molla gedir yemək üçün, siz ona yan verirsiniz.
Biri bir iş görən kimi siz tez azan verirsiniz;
Bu gözəl iş deyil, balam, molla, yavadan əl götür,
Ay Baba, salma qalmağal, cövrü cəfadan əl götür! (2005a: 79)

Cabbarlı'nın bu tarz eleştirilerinin olduğu şiirlerinden birisi de “Dram Cemiyeti” adını taşır. Şiirde her bölümün sonunda tekrarlanan “Köhnə tas, köhnə hamam” dizesi, Müslüman dünyasında herşeyin köhne olduğunu ve bunun değişmeyeceğini vurgular. Yozlaşmış Müslüman kimliği ise şu şekilde vurgulanır:

Belə ki, mən görürəm,
Bu müsəlmanın işin,
Satacaq üç qəpiyə
Nə ki var məzhəbü din.
Mən də təqib eləyib
Belə karın rəvişin;
Bunu bir anlamışam
Gələ gər yüz min imam.
Görəcəksən yenə də
Köhnə tas, köhnə hamam! (2005a: 142)

Bu dizelere göre Müslümanlar düşük bir ücret karşılığında dinlerini ve mezheplerini satacak çıkarıcı kimselerdir. Böyle din adamlarının yüzlercesi de gelse, Şark dünyasının gelişmesine ve yenileşmesine aslı katkıda bulunamaz.

Cabbarlı'nın en sert din adamı eleştirisi yaptığı metinlerden birisi “Sahib Zühur” başlıklı şiiridir. Sahib Zühur ifadesi, Müslümanlar içerisinde âhir zamanda ortaya

çıkacağına ve inkârcılığa karşı insanları hidayete çağıracağına inanılan kişi için kullanılan bir terkiptir. Cabbarlı, bu şiirinde, çok yakında “sahib zühur”un geleceğini savunan bir din adamını konuşturur. Fakat din adamının söyledikleri öyle kabul edilemez şeylerdir ki, şiiri okuyan kimselerin zihninde bu kişinin yozlaşmış bir insan olarak yansımaları kaçınılmazdır. Din adamının söyledikleri İslam adına olduğu için, okuyucunun zihnindeki İslam algısı da tahrip edilir. Şiirdeki yozlaşmış din adamı, kızların eğitim almasına karşı çıkar ve daha da kötüsü bunu İslam adına yapar. Mollanın iddiasına göre kızlar eksik akıllıdır. Bu yüzden onlara ne kadar eğitim verilse de bir fayda gelmez. Hatta mollaya göre kadınlar insaniyete bile dâhil değildir. Feraset denilen şey kızlarda yoktur:

Zərrəcə islama qızdan nəf ola qabil deyil;
Qız ki, var naqisfərasətdir, gözüm, aqıl deyil,
Əlli il təhsili-elm etsə, yenə kamil deyil;
Ay canım, qızlar ki, insaniyyətə daxil deyil.
Qızlara insan deyib, məxluq edir başına zur;
Vaxtdır, çox qalmayıb ta eyləsin sahib zühur. (2005a: 144)

Cahil molla, Peygamber’in kızlara okumayı yasakladığını iddia eder ve bu yanlışın İsrafil’in “suru üflemesine” yani kıyametin kopmasına neden olacağını söyler:

Elm təhsilin qıza peyğəmbər etmişdir haram;
Bəzi sarsaqlar bunun əksin deyirlər sübhü şam.
Qəztələr peyğəmbərə böhtan edirlər, bittəmam.
Çox zaman çəkməz qiyamət, şübhəsiz eylər qiyam.
Mən biləm, fərman alıb İsrafil etsin nəfxi-sur;
Vaxtdır, çox qalmayıb ta eyləsin sahib zühur. (2005a: 144)

Cabbarlı, “Ateş” başlıklı şiirinde de mollaları eleştirir. Mollalar, bir taraftan ağalar gibi votka içerken diğer taraftan alkol tüketen halka tepki gösterir:

Vodka içirlər ağa tək özləri,
Biz bir az içsək ovurlar gözləri.

Ey əzizim, yaz bu gözəl sözləri!

Yazma dəxi molla yava söhbəti. (2005a: 145-146)

Cabbarlı, “Şahnamə Və Yaxud Qacarnamə” başlıklı şiirində hem Kur’an ayetlərini alaya alır hem de mollaları ve mersiyehanları eleştirir. Şiir, Rahman Suresi’nin ilk ayetleri ilə başlar ve hemen ardından şair, “Söyləyim mən də bir kiçik dastan” dizesiyle, Kur’an ayetlərini bir destana benzeterek onların vahiy ürünü olmadığını iddia eder. Rahman Suresi’nde sıkça tekrarlanan “Fəbiyyəyi alayi rəbbiküma tükəzziban” ayetinin bu şiirde de sıklıkla tekrar edilmesi, Cabbarlı’nın Kur’an’ı kendince eleştirme yöntemlerinden birisidir. Şair, Marksist-Leninist dünya görüşü itibarıyla, Kur’an ayetlerinin kendi yazdığı şiirden bir farkı olmadığını anlatmak ister. Ülkenin her tarafını seyitler, mollalar, mersiyehanlar sarmıştır ve Şark’ın içinde bulunduğu perişan durumun sorumlusu bu kişilerdir:

Hər ağacdən göyərdi yüz seyid,

Hər kol altında əlli mərsiyəxan.

Molladır hey çıxır deşiklərdən,

Başlarında bütün qalaylı qazan.

Hər çuxurda beş-altı şahzadə,

Hər samanlıqda bir yığın yekə xan. (2005a: 155)

Cabbarlı’nın “Tövbe” başlıklı şiirində mollalar, kadınlara yapılan zulümlerin müsebbibi olarak anlatılır. Sovyet edebiyatının en büyük iddialarından birisi de gerçek anlamda kadın özgürlüğünün devrim ile gerçekleştiği yolundadır. Devrim öncesindeki bozuk düzen, kadınları da mağdur etmiştir. “Tövbe” şiirinde, düzenin işbirlikçisi olan din adamlarının kadınları insan yerine koymadığı ve dövülmeleri için fetva verdikleri anlatılır. Şair, hiciv duygusunu kuvvetlendirmek için mollaların kadınlar hakkındaki görüşlerini desteklediğini söyler.

Yozlaşmış din adamı eleştirisini en sert yapan şairlerden birisi de Eli Nezmi’dir. “Ne Üçün?” başlıklı şiirde şair, mollaları para için herşeyi yapan yozlaşmış kimseler olarak sunar. Mollaların işi köylüleri, yoksulları soymak ve “var olmayan cennet” hayali satarak insanları aldatmaktır. Mollaların bin yıldır safsata anlattıklarını savunan Eli

Nezmi, Tanrı'nın, peyğamberlerin ve imamların halk tarafından "boykot edilmesi" gerektiğini savunur:

İşçi-kəndli yalana indidəmi aldanacaq?

Mil il ötdü, yenəmi səfsətəyi-söz satacaq? (2006: 305)

Eli Nezmi, sadece kendi döneminin değil, bütün İslam tarihinin din adamlarını hedefe oturtur. Bu yaklaşım, Sovyet öncesinde İslam'ı değil, yalnızca dini yanlış yorumlayan din adamlarını hedef alan satirik yaklaşımdan ayrılır. Eli Nazmi'ye göre bütün din adamları safsatacıdır çünkü esasında dinin kendisi bir tür safsatadır. Zaten şair "Olmayan 'cənnət alan gəl' deyə hədyan saçacak" dizesinde cennete ve ahirete inanmadığını, materyalist olduğunu ifade eder.

Eli Nezmi, "Muxtar" başlıklı şiirde, eski düzen yanlısı bir adamın bakış açısıyla bir mollaya hitap eder. Şiirde devrim ile gelen özgürlüğün eski düzen yanlısı insanları ve mollaları memnun etmeyeceği belirtilir:

Molla, bu zəmanə bizi məhzun edəcəkdir

Pürxəndə olan qəlbimizi xun edəcəkdir. (2006: 268)

Devrimle birlikte bütün toplumsal sınıfların "uykusundan uyanacağı", kölelerin kendilerini beylerle, hanlarla eşit statüde göreceği, herkesin özgürlük peşinde koşacağı ve toplumsal ilişkilerde adaletin esas olacağı anlatılır. Mollanın bir parçası olduğu "köhne düzen"de bunların hiçbirisi yoktur. Şiirde, yeni düzende molla gibilere yer olmayacağı da ima edilmiş olur.

Şairin en sert molla eleştirilerinden birisi de "Ovqaf ve Molla Kurban" başlıklı şiirde yer alır. "Ovkaf" sözcüğü, Azerbaycan Türkçesinde mescitlerin özel gelir kaynaklarına verilen isimdir. Eli Nezmi bu şiiri Gence'deki mollalardan Kurban isimli kişiye yazar. Molla Kurban, mescid gelirleriyle ilgilenen heyetin başkanlığını yapmıştır ve bu görevdeyken paraları çalarak kendisine bir ev yaptırmayla bilinir. Şair, Molla Kurban'ı anlatırken onun haram yemeyecek, namuslu ve ilim sahibi bir din adamı olduğunu söyleyerek aslında bu din adamını hicveder:

Həqqində söyləyirlər çox söz, vəli inanmam,
Etməzsən oğruluq sən, haşa... olur bu, sanmam. (2006: 278)

Eli Nezmi “Dilimiz Düzəlmir” isimli şiirde de din ve din adamı eleştirisinde bulunur. Eli Nezmi’ye göre Azərbaycan’da dil problemi vardır. Köhne dil, Arapça ve Farsçanın etkisi altındadır ve bu yönüyle de köhne düzenin zihniyetini yansıtır. Ayrıca yazı ve imla kuralları her köyde farklıdır. Dilin doğru bir şekilde yazıya geçirilmesi için üzerinde uzlaşmış bir yazı sistemi yoktur. Her şehirde farklı bir lehçe olduğundan ortak bir edebî dil de yoktur. Müslüman Şark dünyasında hiçbir iş problemsiz olmadığı için lisan konusu da bu durumdan nasibini alır. Şair, bu durumun sorumlusu olarak da dini ve dine dayalı geleneksel toplum yapısını görür ve din adamlarını eleştirir. İmamlardan, pirlere bu sorunu çözmeleri için yardım isterken asıl amacı din adamlarını eleştirmektir. Çünkü onların bu problemi çözemeyeceğini bilir:

Ey tenri və peyğəmbərim, ey dürlü imamlar!
Ey, məscid, imamzadə və onlardakı şamlar!
Ey minlər ilə pirlər, ocaqlar və hamamlar!
Sizden olacaq, olsa kömək, əşhədübillah. (2006: 311)

Burada Tanrı, Peygamber ve din adamı eleştirisi açıkça görülür. Eli Nezmi, din adamı eleştirisini genişleterek Şii inancına göre “gaip olan” ve kıyamete yakın Müslümanları kurtarmak için geleceğine inanılan “On İkinci İmamı” da yardıma çağırır. Azərbaycan Türklerinin büyük çoğunluğunun Şii mezhebinden olduğu düşünüldüğünde, dinî kimliğe saldırının boyutu daha net bir şekilde anlaşılır.

Azerbaycan edebiyatında “din adamı” eleştirisi üzerinden kimiksizleştirme yapan sosyalist şairlerden birisi de Elağa Vahid’tir. “Dövrən Bizim Oldu” başlıklı şiirde Ramazan ayının gelmesini fırsata çeviren ve yoksul halkı sömüren yozlaşmış din adamları anlatılır. Ramazan ayı mollalar için bir keyif zamanıdır. “İhsan alma mevsimi” olan bu ayı mollalar on bir ay boyunca dört gözle bekler. Avam takımına Kur’an’ı tefsir etmek mollaların görevidir. Zira halk kendi başına dini anlayacak zihni

kapasitede değildir. Kendi çıkarını düşünen din adamları için aç halkın hiçbir önemi yoktur:

Bu ayda olur mollaların keyf zamanı
Aylarda mübarək eləyib həqq rəmazanı
Qoy biz yəyək, acların acından çıxsa canı. (2005: 392)

Şiirde din adamlarının adaletsiz düzenle nasıl özdeşleştirildiği görülür. “Ölsün füqərə, borcu deyildir uləmanın” dizesi, din adamlarının yoksul halk karşısındaki umursamazlığını anlatır.

Elağa Vahid’in “Acı Gülüşlər” isimli şiirinde de yozlaşmış molla eleştirisi vardır. Şair, mollalarda olan “cincilik, falcılık, cehalet” gibi kötü özellikleri sıraladıktan sonra her bölümün sonunda “Hansı güruhun belə mollası var?!” dizesini tekrar ederek, eleştirisinin okuyucu üzerindeki etkisini arttırmaya çalışır. Mollaların birer “elm dəryası” olduğunu söyleyen şair, aslında onların cehaletini vurgulamak ister. “Elmi-təbabəttə yetib Loğmana” dizesinde ise halk arasındaki Lokman hekim anlatısına gönderme yaparak, mollaların şifa verme iddiasıyla zavallı insanların umutlarıyla oynadıklarını anlatır. Köhne düzende mollaların ayrıcalıklı konumu şiirde şu şekilde anlatılır:

Molla ki, var adi bir insan deyil
Həm də nə iş tutsa ona man deyil
Mollaya eyb eyləmək asan deyil. (2005: 394)

Bu dizeler, aynı zamanda mollaların neden köhne düzenle iş birliği yaptığını anlatır niteliktedir. Devrimden sonra din adamlarının toplumda böyle ayrıcalıklı bir konuma sahip olmaları ve yoksul insanları istismar etmeleri mümkün değildir.

Elağa Vahid, “Sür Dərəyə” başlıklı şiirinde de mollalara yönelik eleştirilerini sürdürür. Adaletsiz düzenin yozlaşmış kişileri olan mollalar, toplum içerisindeki yaptırım güçleriyle insanları yanlış yönlendirir. Halkı aydınlatmak isteyenler çalışmayı ve ilim öğrenmeyi tavsiye etse de, mevcut düzende onların değil, mollaların sözü geçer:

Baxma onlar nə dəsə molla sözün eylə qəbul

Hər zaman olsa, gərək mollanın əmri yəriyə. (2005: 395)

Şair, “Şeyxə Bir İmdad” şiirində de aynı eleştirel yaklaşımı sürdürür. Şiirde her Ramazan ayında hastalanan bir şeyh vardır. Bu yıl şeyhin hastalığı geçen Ramazan’a göre şiddetlenir. Her yerden ihsan alan, yiyip içen şeyh bir türlü doymak bilmez. Mescitte minbere çıktığında vaazı uzattıkça uzatan şeyhin konuştuqlarıyla yaşantısı birbirine uymaz. Oruç nedeniyle açlıktan olumsuz etkilenen Şeyh, çarşıda pazarda pek çok insanı haksız yere tahkir eder. İslam tasavvurundaki oruç vasıtasıyla nefsiyle mücadele eden ve tekâmül eden din adamı tipinin yerini insan onuruna saygı duymayan ve bu davranışına da ibadetleri gerekçe gösteren yozlaşmış şeyh tipi alır:

Mahi-rəmazan şeyxə edib xeylicə təsir,

Bilmir özünü, bəs ki, tapır haləti təğyir.

Bazarda etmiş nəçəsin boş yerə təhqir (2005: 398)

Azərbaycan edebiyatında poema adı verilen uzun manzum hikâyelerde de sosyalist görüşle uyumlu şekilde yozlaşmış din adamları anlatılır. Samed Vurğun’un “Komsomol Poeması” isimli eseri bu tür metinlerden birisidir. Poemadaki Ahund Şireli, işçi hareketinin güçlenmesinden endişelenen ve bu nedenle dinî değerleri kullanarak halkı Bolşevikler aleyhine kışkırtan yozlaşmış bir din adamıdır. Poemada mevcut düzenin taraftarları, halkın gözünde işçi hareketini kötü göstermek için onların “dinsizliğini” özellikle vurgular. Din adamları, işçi hareketinin ortaya çıkmasıyla birlikte “Allah’ın yardımının” toplumdaki uzaklaştığını söyler. Poemadaki Bolşeviklerden Mirpaşa, mescide bir köpek bağlar. Bu durum dinî çevrelerde infial uyandırır. Doğruluk, dürüstlük gibi insanî değerlerden nasibini almamış olan Ahund Şireli, bu durumu fırsata çevirir ve minareye çıkarak “din elden gidiyor” diyerek haykırmaya, Kur’an’dan ayetler okumaya başlar. Bu durum halkı etkilediği gibi komsomollar tarafından bile tartışılır. Bazıları “Nə qədər kömsomol olsaq da, yenə/Gərək sataşmayaq Allah evinə!” (2005c: 21) diyerek bu davranışı eleştirir. Mirpaşa ise yaptığından pişman değildir ve mollalar gibi hırsızlık yapmadığı için vicdanı rahattır. Komsomollar arasındaki konuşmanın devamında gökten din veya

peygamber gönderilmediği konusunda herkes hemfikirdir. Fakat halk uzun asırlardan beri bu “boş inançlara” bağlı yaşadığı için, onların gönlünden inanç duygusunu bir anda çıkartmanın da mümkün olmadığı kabul edilir. Poemada komsomollar “iyi ve ilerici” tarafı temsil ederken Ahund Şireli ve taraftarları “alçak ve gerici”dir. Ahund Şireli’nin yaptığı propaganda bazı komsomolları biraz etkileyince içlerinde en dirayetlilerden bir olan Mirpaşa, diğerlerine hemen mollaların alçaklıklarını hatırlatır ve onların davalarında sebat etmelerini sağlar:

Ay canım, biz hara, minarə hara?

Yenəmi inanaq bu alçaqlara?..

Hələ bir dayanın, dələduzam mən

Mollanı yıxmasam o minarədən! (2005c: 22)

Tiyatro türündeki eserlerde de yozlaşmış din adamlarına yer verilir. Bu izleğin sosyalist bir yazarın bakış açısıyla tiyatro türünde ele alınmasının devrimden önceki ilk belirgin örneği Neriman Nerimanov’un *Nadanlıq* isimli piyesidir. Piyenin “cehalet” anlamına gelen “nadanlık” sözcüğü ile isimlendirilmesi, geleneksel Şark dünyasının geri kalmış ve adaletsiz toplumsal düzeninin halkın cehaletinden beslendiğine işaret eder. Piyenin başkişisi olan Mehemed Ağa, halkı cehaletten kurtarmaya kendisini adanmış idealist bir öğretmendir. Çevresindeki insanları cehaletten kurtarma mücadelesi verirken onun en büyük yardımcısı, Hacı Abdullah’ın Ömer isimli okumuş oğludur. Mehemed Ağa ve Ömer’in yanına dilekçe yazdırmaya bir adam gelir. Bu adamın oğlu başkasıyla nişanlı bir kızı kaçırmıştır. Ömer, adama kızın bu işte gönlü olup olmadığını sorar. Adam zenginliğinden bahsederek kızın bu işi kabullenmekten başka çaresi olmadığını söyler. Mehemed Ağa, başkasının kızını kaçırmamanın hukuka aykırı olduğunu söyleyince zengin adamın verdiği cevap, hem düzenin adaletsizliğini hem de o düzenin bir parçası ve devamının sigortası konumunda olan mollaların yozlaşmışlığını gösterici niteliktedir. “Bu iş molla’nın elinde deyilmi? Biraz pul basaram iş düzeler.” diyen adam, din adamlarının rüşvet karşılığında hukuku nasıl ayaklar altına aldıklarını gösterir. Zengin adam ayrıca dönemin Çar rejimine bağlı Rus yöneticisi Naçalnike de dilekçe yazdırarak bu sorunu halletmeye çalışır. Naçalnik ve Molla, adaletsiz düzenin iki işbirlikçisi olarak gösterilir. Problemin Çarlık hukukuna bakan yönünü Naçalnik, dinî hukuka bakan yönünü ise Molla çözecektir.

Nadanlıq piyesinde sahtekâr din adamı konusu, cahil kadınların hayatıyla ilişkili olarak da anlatılır. Piyesin kişilerinden Kurbaneli, arkadaşları Mehemed Ağa ve Ömer'in telkinleriyle çocuğunu okutmaya karar verir fakat Kurbaneli'nin cahil karısı Gülperi, bu karardan memnun değildir. Hacı Abdullah'ın karısı Yeter de, oğlu Ömer'in okuduktan sonra bozulduğunu düşünür ve oğlunun kimseyi beğenmeyerek evlenmemesinden şikâyet eder. Aynı kafa yapısına sahip iki kadın çözümü Molla'ya gitmekte bulur. Gülperi'nin amacı, kocasının oğlunu okutmaya yönelik kararını değiştirmek, Yeter'in amacı ise Ömer'in geleneksel dünya görüşünü tekrar benimseyerek munasip bir kızla evlenmesini sağlamaktır. Fakat gittikleri Molla, paraya düşkün bir sahtekârdır ve iki kadından mümkün olduğunca fazla para koparmaya çalışır. Sahtekâr Molla, kadınların problemlerini cinlerinin çözeceğini fakat cinlerin paraya çok düşkün olduğunu söyler. Böylece kendisinin değil, cinlerin suçlu olduğuna cahil kadınları ikna eder. Daha sonra Yeter'den, kendisi için bir koyun kesmesini, koyunun kanıyla çocuğu için dua yazacağını söyler ve onları dolandırır (2004: 43-47).

Süleyman Sani Ahundof'un *Şahsenem ve Gülperi* isimli piyesinde de yozlaşmış molla örneğine yer verilir. Şahsenem, kocası Kafar'dan kendisini tiyatroya götürmesini ister. Ancak Kafar, tiyatro isimlerini bilmezden gelir ve onları kabir ismi zannedermiş gibi yapar. Fakat Şahsenem ve Gülperi, kocalarının kendilerinden gizli tiyatroya gittiğini öğrenmiştir. İki kadın gizlice onları takip edip tiyatroya gider. Kafar ve Ferec bu duruma sinirlenip Müslüman kadının tiyatroya gidemeyeceğini söyler ve karılarını boşamaya karar verir. Gece vakti onlara talak vermesi için Molla Kasım'ı çağırırlar. Molla Kasım yozlaşmış bir din adamıdır. Kadını eksik akıllı görür ve bu yüzden tiyatroya gitmelerini caiz görmez. Şahsenem ve Gülperi bu anlayışa tahammül edemez ve kendileri de boşanmak ister. Bunun üzerine kocaları boşanmaktan vazgeçer. Molla Kasım'ın dindeki evlilik hukukunu anlatırken kadını aşağılaması, onun yozlaşmış ve "gerici" bir karakter olduğunu gösterir. Molla Kasım'a göre Şeytan, Hz. Âdem'i aldatmamış ama Havva'yı aldatmıştır. Kadınlar eksik akıllıdır. Bu nedenle onları aldatmak kolaydır. Tiyatro oyunu oynayanlar verdikleri yanlış mesajlarla kadınları kolayca yoldan çıkartabilir fakat aynı tehlike erkekler için geçerli değildir. Ahundof'un din adamlarına söylediği bu sözler yozlaşmış bir din adamı üzerinden

dine saldırı amacı da taşır. Çünkü yazar, bu görüşlerin dine değil, dini yanlış yorumlayan bir din adamına ait olduğunu söylemez. Aksine İslam'ın kadına dair görüşleri olarak yansıtır. Bu sayede özellikle kadın okuyucu üzerinde etkili olabilecek bir din ve yozlaşmış din adamı özdeşliği sağlanmaya çalışılır.

Sahtekâr/yozlaşmış molla örneklerden birisi de Cafer Cabbarlı'nın *Almaz* isimli piyesindeki Molla Sübhan karakterinde görülür. Molla Sübhan, köy halkının devrimci öğretmen Almaz'a destek vermesini engellemek ve Bolşevik hareketin ilerleyişinin önünü kesmek için bir rüya uydurur. Bu rüyaya göre Tanrı, kömünist Almaz'a destek veren köy halkına gazaplanmıştır ve eğer halk kısa sürede kendisine çeki düzen vermezse, musibet olarak onlara veba hastalığı gönderecektir. Molla Sübhan, bu yalanla insanları korkutarak onların kafasını karıştırır.

Piyeste Molla Sübhan'ın asıl kötülüğü, Yahşi isimli kadını kandırarak ona tecavüz etme sahnesinde görülür. Yahşi, çok istemesine rağmen çocuk sahibi olamayan bir köylü kadındır. Molla Sübhan, Yahşi'ya çocuk sahibi olmak için kendisini gece vakti mescidin içindeki minbere bağlamasını ve sabaha kadar bu şekilde dua etmesini tavsiye eder. Zavallı kadın, mollanın bu tavsiyesine uyarak gece vakti kendisini mescidin içine bağlar. Molla Sübhan gece mescide giderek bağlı vaziyetteki kadına tecavüz eder. Bu olay sonrasında kadın hamile kalır. Kocasından korktuğu için olayı Almaz'a anlatır. Almaz, mağdur olan kadını kurtarmak için çocuğu sahiplenir ve köylülere kendi çocuğu olduğunu söyler. Almaz'ın nikâhsız çocuk sahibi olması, devrim karşıtı "gerici" kimselerin işine gelir ve bu kişiler yaptıkları propagandayla halkı kışkırtarak Almaz'ın köyü terk etmesini sağlar. Molla Sübhan, çıkarı için yalan uyduran, cahil insanların dinî duygularını istismar eden ve zavallı bir kadına tecavüz etmekten çekinmeyen bir din adamı olarak sunulur.

Cabbarlı'nın *1905. İlde* isimli piyesinde de din adamı eleştirisi yer alır. Türk-Ermeni dostluğunun Çar rejimi ve onun yerli işbirlikçileri tarafından bozulduğunu iddia eden piyeste, yozlaşmış din adamları adaletsiz rejimin en büyük destekçilerindedir. İki halkı birbirine düşürmek için Rus yönetimi tarafından düzenlenen suikastler, bir Türk ve bir Ermeni gencin ölümüne neden olur. Türk gencin cenazesinde Rus Çarı için dua eden ahund, devrimciliğin ve barışın temsilcilerine karşı Rus yönetimini savunan ve

Ermenilerle savaşı destekleyen bir “gerici” konumundadır. Piyesteki Keşiş karakteri de, yozlaşmış din adamı tipinin Ermeni ve Hıristiyan örneğidir. Keşiş, fanatik bir Türk düşmanıdır ve Ermeni halkını Türkler ile savaştırmak için sürekli kışkırtıcı propagandalar yapar. Böylece o da Rus yönetiminin uyguladığı plana bir işbirlikçi olarak dâhil olur.

Neriman Nerimanov’un Azerbaycan edebiyatının modern anlamda ilk romanı olarak kabul edilen *Bahadır ve Sona* adlı eserinde açıkça sosyalist propagandası yapılmasa da, din adamları üzerinden yürütülen toplum eleştirisi aracılığıyla mevcut düzenin değişmesi gerektiği anlatır. Eser her ne kadar 1917 yılından önce yazılmış olsa da bu izleğin Azerbaycan nesrindeki ilk ciddi yansıması olduğu için bu bölümde kısaca ele alınacaktır. Romanda din adamları konusundaki eleştirinin felsefi arka planı, genç entelektüeller arasındaki fikrî konuşmalarla verilir. Bu da Nerimanov ile başlayan sosyalist edebiyatın düşünsel zeminini din adamları bağlamında ortaya koyar. Romanın esas konusu Bahadır adlı Türk genciyle Sona isimli Ermeni kızın aşkıdır fakat bu aşk etrafında anlatılan olaylar Müslüman-Türk dünyasının problemlerini de yansıtır. Yazar, yenilikçi görüşü temsil eden üniversite öğrencisi Bahadır ve onun kendisi gibi eğitilmiş arkadaşı Sultan vasıtasıyla kendi görüşlerini aktarır. Romanda Bahadır, arkadaşı Sultan’ın daveti üzerine Tiflis’e gider. İki dostun hasret giderdiği bu buluşmada Sultan, tanık olduğu bir hâdiseyi Bahadır’a anlatır. Sultan’ın anlattığına göre adamın birisi, evli bir kadını kaçırmış. Sonra kadını bir mollaya götürerek, hâlihazırda başkasıyla nikahlı olan bu kadınla nikah kıydırır. Dine uygun olmayan bu işlemi yapması için de mollaya rüşvet verir. Kadının kayınpederi, gelinini kurtarmak için mollaya gidince rüşvetçi molla, kadının başkasıyla evli olduğunu bilmediği yalanını söyler. Problemi çözmek isteyen adam, Tiflis’teki Rus mahkemesine aylarca gider gelir ama bir sonuç alamaz. Romanda sahtekâr din adamı ve rüşvetçi zengin, Çar rejiminin adaletsiz yönetiminden istifade eden kişiler olarak sunulur. Molladan sonuç alamayan adam, Kafkasya’yı yöneten Çarlık görevlilerine başvurur ama yine sonuç alamaz. Çünkü molla ve Rus yönetimi, aynı zihniyetin iki temsilcisidir (2004: 174).

İki genç aydının din adamları hakkındaki eleştirileri, bizzat Sultan’ın başından geçen bir olayı anlatması ile devam eder. Sultan, Gence şehrinde A.F. isimli bir aydınla tanışır. Bu aydın usûl-i cedid okulları savunur fakat şehirdeki ahundlar cahil halkı

kandırarak okulun hocasının Sünnî olduğu gerekçesiyle bu mektebi kapattırır. A.F. bu duruma çok üzüldür. Olayı öğrenen Sultan, okulu yeniden açmaya ikna etmek için Ahund'un yanına gider. Ona eğitimin öneminden bahsederek okulun yeniden açılması gerektiğini söyler fakat bu görüşmeden sonuç alamaz. Çünkü Sultan'ı ciddiye almayan Ahund, onu dinliyormuş gibi yaparak uyuklar ve Sultan'ın anlattıklarına cevap vermez. Ahund'un uyuklaması, Şark dünyasının çağın gerçeklerine karşı derin bir uyku ve uyuşukluk içerisinde olduğunu simgeler gibidir.

Bahadır, din adamı problemini âşık olduğu kız Sona ile de konuşur. Bahadır, Sona'ya bütün milletlerdeki din adamlarının dünya ilimlerine ve terakkiye düşman olduğunu söyler. Böylece sadece İslam üzerinde değil, bütün dinler açısından din adamları eleştirilmiş olur. Bahadır, bin yıl önce gelmiş dinî kanunların bugün geçerli olamayacağını ancak din adamlarının bu kanunlarda reform yapılmasına karşı çıkarak ilerlemeye engel olduğunu savunur. Nerimanov, bu romanındaki din eleştirisinde ölçülüdür. Doğrudan dini değil, din adamlarını eleştirir ve ideal karakteri Bahadır'a, İslam'ın terakkiye engel olmadığını söyler. Bahadır ve Sona'ya göre halk gerici mollalara inandığı için İslam dünyası perişan durumdadır. (2004: 163-164).

Neriman Nerimanov'un "Pir" başlıklı hikâyesi, din adamı eleştirisinin en sert yapıldığı metinlerden bir tanesidir. Bu metin Ekim Devrimi'nin yapıldığı 1917 tarihinde yayımlanır. Hikâyede Gülbadam isimli kadın, Meşedi Heseleni isimli bir adamla evlidir. Heseleni ölünce kardeşi Molla Caferkulu, yengesi Gülbadam'a sarkıntılık etmeye başlar. Onu kendisiyle evlenmeye ikna etmek için İslam'da çok eşliliğe izin verildiğini, bunun hikmetleri olduğunu söyler. Gülbadam Caferkulu'nun ikinci eşi olmayı kabul etmeyince Caferkulu iyice hırslanır ve birgün karanlıkta Gülbadam'a tecavüz ederken arkasından gelen insanlara yakalanır. Bu durumdan kurtulmak için orada "Pir" adlı bir evliyanın kabri olduğunu uydurur. Bu yalandan sonra o bölge, Pir'in kabri olarak bilinir ve ziyaretçi akınına uğrar. Pir'e hizmet bahanesiyle kabrin yanına ev yaptıran Caferkulu, gelen adak ve yardımlar sayesinde çok zengin olur. Bu esnada Gülbadam, Meşedi Allahveren isimli bir adamla evlenir ve bir çocuğu olur. Çocuğun ağır bir hastalığı vardır. Meşedi, dindar ama cahil bir adam olduğu için hekimlere inanmaz, çocuğu Pir'in bulunduğu yere götürmek ister. Pir hikâyesinin nasıl uydurulduğunu bilen Gülbadam, oğlunun oradan bir fayda görmeyeceğini de bilir ama

kocasına engel olamaz. Caferkulu veba salgınından ölür. Hikâyenin sonunda Gülbadam, Pir hikâyesinin nasıl uydurulduğunu herkese anlatır.

Hikâyede yengesine tecavüz eden, bu olayı kimseye anlatmaması için kadına Kur'an üzerine el bastırıp yemin ettiren, uydurduğu yatır hikâyesiyle insanları kandırıp zengin olan bir molla anlatılarak çok sert bir din adamı eleştirisi yapılır. Sahtekâr bir adam olan Molla Caferkulu'nun adak müessesesi ile halkı Tanrı'ya "rüşvet vermeye" alıştırmayı, din adamlarının toplumdaki tahrip gücünü gösterir.

Süleyman Sani Ahundof'un "Molla Qasım" başlıklı hikâyesi de din adamı konusunu ele alır. Molla Kasım, İran'dan Azerbaycan'a göç eder ve Güllüce'de yaşamaya başlar. İlk geldiği zaman şehir halkını gözlemleyen ve onların dinî inançlarıyla sömürülmeye açık bir yapısı olduğunu anlayan Molla Kasım, bu şehirde yaşamaya karar verir. Kasım'ın yaptığı gözlem doğru çıkar ve kısa sürede hem mollalık hem de tüccarlık yaparak zengin olur. Bütün köylülerin Molla Kasım'a borcu vardır. Köylülerin borcunu ödeyecek parası olmazsa, onların hayvanlarını ya da karılarının dokudukları giyecekleri alır. Halk okul açmak isteyince insanların cahil kalması işine geldiği için onları bu fikirden vazgeçirir. Çocuklar okuyunca büyükşehre gideceğinden, köylülerin tarla işlerinde yardımsız kalacağından söz eder. Molla aynı zamanda hekimlik de yapar ve bildiği birkaç ilacı her hastaya vererek para kazanır. Eğer hasta iyileşmezse bunun Tanrı'nın takdiri olduğunu söyleyerek yine dini kullanır.

Molla Kasım çok rahat bir hayat yaşarken devrim gerçekleşir ve Güllüce'de Şûra Hükûmeti kurulur. Her yere okullar açılır ve halka dinin aslında yoksulları kandırmak için bir araç olduğu anlatılır. Bu durum Molla Kasım'ı çok korkutur. Bir gün Bolşeviklerden birisinin babası vefat eder. Cenaze namazının kılınması için Molla Kasım'dan yardım istenir. Molla Kasım, Bolşeviklerin dine inanmadıklarını söyleyerek onlarla alay etmeye çalışsa da başarılı olamaz. Bolşevik Kenber, dine inanmadığını, sadece babasının vasiyetini yerine getirmek için namaz kılınmasını istediğini söyler. Defin gerçekleşirken Molla Kasım ölüye Arapça telkin verir. Bu esnada ölünün hortladığını zannederek korkar ve Bolşevik gençlerin alay konusu olur. Bu korkuyu atlatamayan Molla, bir süre sonra hastalanarak ölür. Hikâyede yozlaşmış bir mollanın yanı sıra onun sömürü sistemini bozan devrim ve sonrasında kurulan "adil

düzen” anlatılır. Molla Kasım’ın komik duruma düşmesine neden olan defin olayı, yazarın din adamı kimliğini tahrir yöntemlerinden birisidir.

Süleyman Sani Ahundof, benzer bir konuyu “Qatil Uşak” isimli hikâyesinde de anlatır. Hikâyede çok sevdiği kocasını beş yıl önce kaybeden Kızhanım, oğlu ile birlikte yaşam mücadelesi verir. Peygamber soyundan gelen Seyid isimli bir adam, yağmurlu bir havada Kızhanım’ın evine sığınır. Seyid, kadını beğenir ve ona niçin ikinci bir erkekle evlenmediğini sorar. Kızhanım, kocasını çok sevdiğini, ondan başka bir erkekle evlenmek istemediğini söyler. Dini kullanarak herkesin saygısını kazanan Seyid, aslında ahlâksız bir adamdır. Yanlız kadınla birlikte olmak ister fakat kadın “Peygamber soyundan” gelen bu adama kendi namusuna dokunmaması için yalvarır. Seyid kadının yalvarışına aldırmaz. Kadının kendisi için namahrem olmadığını, Peygamber soyundan gelen bir seyid ile birlikte olmanın tam tersine çok sevap olduğunu söyler. Kızhanım’ın oğlu eve gelir ve annesinin namusunu kurtarmak için tüfekte Seyid denilen adamı öldürür. Kızhanım, oğlu bir seyidin katili olduğu için evine musibet gelmesinden korkar ama kadının oğlu Merdan, annesini teselli ederek yaptığının doğru olduğunu savunur. Eserde din adamlığı gibi toplumda imtiyazlı bir sınıf hâline gelen ve dini kullanan seyidler üzerinden yozlaşmış dindar kimliği eleştirisi yapılır.

Mehdi Hüseyin’in “Qan İntiqamı” isimli hikâyesinde Ehmed ile Nazlı’nın aşkı etrafında feodal yapının sorunları ele alınarak devrim öncesinin ne kadar kötü olduğu anlatılmak istenir. Bu yapının “gerici” unsurlarından birisi de köyün mollasıdır. Köye bir öğretmen gönderilir. Genç ve tecrübesiz olmasına rağmen idealist bir yapıya sahip olan öğretmen, çocuklarını okula göndermesi için halkı ikna etmeye çalışır. Ama Molla insanları kandırır ve onların çocuklarını okula göndermelerini engeller. Durumun farkına varan köy öğretmeni, Molla’dan hesap sormaya gider fakat Molla kendinden emin ve alaycı bir ifadeyle bu konuda suçsuz olduğunu savunur (2005: 26). Molla ve köy öğretmeni arasındaki savaşı Molla kazanır. Bu durum devrim öncesindeki toplumsal yapıda yozlaşmış din adamlarının gücünü gösterir.

Kendi inşa etmek istediği toplum yapısına giden yolda gerçek hayatı değil, ideolojisini yansıtmayı tercih eden Sovyet edebiyatı, toplumsal bir gerçeklik olan dini yok sayarak

yaşamdan kopukluğunu ve yapaylığını bir kez daha gösterir. Din adamlarının ele alınış biçimi de buna dâhildir. Yozlaşmış din adamlarının varlığı toplumsal bir gerçek olsa da incelenen metinlerdeki din adamlarının gerçekçi değil ideolojik olarak kurgulandığı görülür. Sovyet yönetiminin derdi dini yanlış yorumlayan din adamlarıyla değil, bizzat dinin kendisiyledir. Burada amaç din adamı üzerinden dinî kimliği yozlaştırmaktır. Bu nedenle Azerbaycan-Sovyet edebiyatında olumlu özellik taşıyan bir din adamı tipi olmadığı gibi, rejimin önerdiği bir din adamı örneğine de rastlanmaz.

Ç. Devrimci Bilinçten Yoksun Cahil/Yobaz Halk

Azerbaycan Sovyet edebiyatında hanlar, beyler, ağalar, din adamları ve yozlaşmış milliyetçiler aracılığıyla Müslüman ve Türk kimliği tahrip edilmeye çalışıldığı gibi, bu kişilerin toplumda müspet karşılık bulmasına sebep olan, devrimci bilinçten yoksul cahil ve yobaz insanlar da eleştirilir. Çünkü adaletsiz düzenin devamı, bu düzenden istifade edenler kadar onlara engel olmayan cahil ve yobaz insanlar tarafından da sağlanır. Edebiyatta bu insanların eleştirilmesi, sosyalist propagandaya hizmet amacı taşır. Azerbaycan edebiyatında da cehalet ve yobazlığı hedef alan metinler yoluyla Marksist/Leninist propaganda yapılır. Fakat bu tarz eserler, han, bey, ağa ve molla eleştirisi yapan eserlere nispeten oldukça azdır.

Samed Vurğun, “Ölümün Mehkemesi” başlıklı şiirinde hayata devrimin değerleriyle bakmak yerine onu bir rüya gibi görenleri, mücadeleden kaçarak hayale sığınanları sert bir şekilde eleştirir. Bu tarz insanlar devrimci mücadeleden kaçarak miskin bir hayat yaşadıkları gibi, sosyalizmin yenilikçi değerlerine karşı da kapalı kalır. Şaire göre bu tarz bilinçsiz insanların yaptıkları ancak kendilerini kandırmaktan ibarettir:

Həyatı bir kölgə kimi, rəya kimi duyanlar,
Çətinlikdən çəkinib də hər xəyalə uyanlar
Yeniliklər dünyasına yummaq istər gözünü,
Anlamaz ki, bu gedişlə o aldadır özünü ... (2005a: 84)

Eli Nezmi, “Olmadı” başlıklı şiirinde Türk, Arap, Fars demeden bütün Müslümanları bilinçlendirmeye çalıştıklarını, fakat bu halkların eski inançlarını sürdürerek devrimci

bilinç sahibi olamadıkları anlatılır. Şair İran halkına Mekke'ye gitmek yerine yoksulları doyumasını, devrimci değerleri kendi ülkesine yerleştirerek vatanını âbâd kılmasını ve hanlara kulluk etmeyi bırakarak devrimci isyana yönelmesini nasihat eder. Fakat bilinçsiz halk onun sözünü dinlemez:

Biz dedik iranlıya ölkəni abad qıl!
Məkkəyə getmə, iki yoxsulu dişlad qıl
Xanlara quldur elin onları azad qıl
O yenə həcc axtarır, qabili-pənd olmadı
Fikrimizi anlayan bircə həpənd olmadı. (2006: 314)

Şiirin devamında aynı bilinçsizlik ve cehaletin Kafkasya ve Türkistan coğrafyasında da devam ettiği anlatılır. Bu insanların büyük çoğunluğu din düşkünü oldukları için devrimci değerlerle bilinçlenmeye kendilerini kapatırlar. Eli Nezmi şiirin sonunda Ekim Devrimi'nin üzerinden on iki yıl geçtiğini, buna rağmen bazı kadınların hâlâ çarşaf giydiğini hayret ve öfkeyle anlatır:

On iki ildir olup şanlı, böyük inqilab.
Hər yana saçmaqdadır elmü ədəb abü tab
Şərq qadını indi de çadralı, yüzdə niqab. (2006: 314)

Mikayıl Müşfik'in "Gülnaz" isimli şiirinde, komünist olmayı tercih eden Gülnaz isimli genç kız, devrimci bilinçten yoksul ve cahil bir kadın olan annesiyle tartışır. Gülnaz, sömürüldüğünün farkında olmayan ve dolayısıyla işçi hareketinin önemini de kavrayamayan annesine, "Məni aldatma çürük fikrinle!" cümlesiyle karşı çıkar. Ekim Devrimi'nin yeni bir insan tipi yarattığını, kendisinin de devrimden kuvvet bularak yeni idealler benimsediğini ve komsomol olduğunu anlatan Gülnaz, annesinin bu konudaki cehalet ve bilinçsizliğini "Xəbərin yox, annə, mən komsomolum" (2004: 36) cümlesiyle ifade eder.

Samed Vurğun'un "Komsomol Poeması" adlı eserinde, Kızıyeter isimli kadının devrim sayesinde köhne düzenin zulmünden kurtulduğu fakat cahilliği nedeniyle bunun farkında olmadığı eleştirisi yapılır. Eserde, zor durumda olan Kızıyeter önce Tanrı'dan

yardım ister fakat cevap alamaz. Tam o esnada komsomollar tanklarla hücumla geçer ve devrim gerçekleşir. Komsomolcu Behtiyar, devrim sayesinde Kızıyeter'in geriye kalan ömrünü rahat geçireceğini söyler ama Kızıyeter bu kazanımın devrim sayesinde olduğunu farkında değildir. O, Tanrı tarafından duasına cevap verildiğine ve bu sayede rahata eriştiğine inanır. Aşağıdaki dizeler, bu bilinçsizliğe bir isyan gibidir:

Çıxdığı ağ günlərin
Anlaya bilmir dərin
Mənasını bu qarı;
Baxıb altdan yuxarı
Bu rahat yatmağını,
Ağ günə çatmağını,
Yenə Allahdan görür,
Çəkdiyi ahdan görür... (2005c: 31)

Mikayıl Müşfik'in "Menin Dostum" başlıklı poemasında da devrimci bilinçten yoksul, kendi rahatını ve köhne düzeni savunan bir öğretmen eleştirilir. Sovyet edebiyatında cahillik okumamış olmak ve batıl inançlara saplanmaktan ibaret değildir. Devrimci bilinci olmayan ve hayatını devrim mücadelesiyle anlamlandırmayan herkes bir anlamda bilinçsiz ve cahildir. Bu duruma örnek teşkil eden ve adı Sada olan bu öğretmen, hiçbir siyasi mücadeleye girişmez ve kendi keyfine bakar:

Siyasət uğrunda qafa yormadı...
'Müəllim babayam, mana nə firqə?
Mənim yolum başqa, məsləkim başqa.
Rəngdir bu dünyada hər firqə bir şey,
Əlinə düşəni ordaca bas, ye!.. (2004: 231)

Bu dizeler, Sada'nın bilinçsizliğini ve rahata düşkünlüğünü gösterir. Kazandığı paraları zevk ve eğlence ortamlarında yiyen Sada, çalıştığı okulun parasını da çalarak hırsızlık suçu işler. Bir serseri gibi yaşayan Sada, sonunda işinden atılır ve hapse girer. O, öğretmenlik mesleği için bir utanç örneğidir. Şair, Sada'nın karşısına anlatıcı konumundaki ideal Sovyet öğretmenini çıkarır. Sovyet öğretmeni, herşeyden önce

“emekçi” olma vasfını taşır ve insanların fikrini yeniden inşa etmeyi amaçlar. Bu inşa süreci, bilinçli sosyalistlerin yetiştirilmesiyle gerçekleşecektir. Şair iki farklı öğretmen tipini karşılaştırarak kötü örnekteki bilişsizliği daha kuvvetli bir şekilde ortaya koyar. Okuyucudan beklenen, kötü örnekteki gibi devrimci bilinçten yoksun olmaması, sosyalizme hizmet etmesidir.

Cafer Cabbarlı'nın *Sevil* isimli piyesinin başkişisi Sevil de başlangıçta dinî inançları nedeniyle düzenin bozukluğunu göremeyen, kocasının zulümlerine ses çıkartamayan bilinçsiz ve cahil bir kişidir. Sevil'in kocası Balaş, hem karısını aldatır hem de ona kötü davranır. Balaş'ın kız kardeşi olan Gülüş, Sevil'i abisinin yaptığı yanlışlara karşı uyarır. Fakat devrimci bilinci olmayan Sevil, dinî inançlarının tesirinde kocasının kendisi için “Allah'ın gölgesi” hükmünde olduğunu söyler. Devrimci bir kız olan Gülüş ise “ne Allah var, ne de gölgesi” diye cevap vererek Sevil'i bilinçlendirmeye çalışır. Gülüş'ün telkinleri bir süre sonra netice verir ve Sevil kocasının gerçek yüzünü görür. Devrimci bilinci kazanan Sevil, Moskova'ya giderek eğitim alır ve ideal bir devrimci olarak Azerbaycan'a döner. Piyenin sonunda Balaş yaptıklarından pişman olarak kendisini affetmesi için Sevil'e yalvarır.

Piyeste iki farklı Sevil yer alır. O, başlangıçta cahil ve bilinçsiz bir kadın olarak aldatılır ve sömürülür. Daha sonra devrimci bilinç kazanarak kendisine zulmedenleri perişan duruma sokar. Yazar cahilliğin ve dinî inançların olumsuz neticesini daha iyi göstermek için okuyucuya Sevil'in hayatının iki dönemini de gösterir ve mukayese yapma olanağı sunar. Böylece sosyalist propaganda vasıtasıyla devrimci bilincin önemi ortaya konulmuş olur. Yazarın Sevil'i baştan itibaren ideal bir devrimci olarak göstermesi durumunda, kendi dünya görüşünü ve devrimci bilincin önemini okuyucuya bu kadar iyi yansıtması mümkün olmayacaktır.

Cabbarlı, *Almaz* isimli piyesinde de devrimci bilinci olmayan “cahilleri” eleştirir. Eserin başkişisi Almaz, en baştan itibaren ideal bir devrimcidir. Ama onun halk için yaptığı mücadele istenilen düzeyde sonuç vermez. Bunun sebebi, köylü halkın tam anlamıyla devrimci bilince sahip olmaması ve dinî inançlarından kurtulamamasıdır. Herşeyden önce köylü halkın zihni hazırbulunuşluk seviyesi, emek-sermaye çatışmasını, Marksist iktisat teorisini ve materyalist felsefeyi anlayacak düzeyde

değildir. Bu nedenle Almaz, önce sömürüyü engelleyecek yeni reformlar yapmayı, işin teorik bilinçlendirme kısmını sonraya bırakmayı uygun görür.

Piyesteki dindar insanlar Almaz'ın "entelektüel" derinliğine sahip olmayan cahil kimselerdir. Bu kişilerden bir tanesi olan Mirze Semender, piyeste bir leitmotif gibi sürekli "Kurban olayım Hz. Muhammed'in şeriatına" cümlesini tekrar eder (2005c: 64). Mirze Semender, Hacı Ehmed'e hizmet eden bilinçsiz bir adamdır. Onun Almaz'ı değil de "gerici" bir feodal olan Hacı Ehmed'i desteklemesinin sebebi, devrimci bilinçten yoksun olması ve "yobaz bir dünya görüşünü" benimsemesinden kaynaklanır. Cabbarlı bir taraftan okuyucuya "bu adam gibi bilinçsiz olmayın" mesajı verirken diğer taraftan da dini bu adama savundurtarak okuyucunun zihnindeki din algısını ve dindar kimliğini tahrip eder.

Tiyatro türünde cahil insanların dinî inançlara taassup derecesinde bağlanmasının yarattığı problemlerin ele alınmasının ilk belirgin örneği, 1913 yılında Neriman Nerimanov'un yazdığı *Nadanlıq* piyesidir. Bu metin devrimden önce yazılmış olmasına rağmen sosyalist realizm anlayışının din-cehalet ilişkisini belirgin şekilde yansıtması bakımından önemlidir ve daha sonra yazılacak olan metinlerin bir anlamda dayanak noktasıdır. Bu piyeste açıktan açığa sosyalist propaganda yapılmadığı için, asıl eleştiri konusu devrimci bilinçten yoksunluk değil, cehalet ve boş inançların yarattığı tehlike olur. Piyesteki idealist öğretmen Mehemed Ağa, Kurbaneli'ni çocuğunu okula gönderme konusunda ikna eder. Öğretmen, Kurbaneli'ne telgraf, demiryolu gibi buluşların hep okuma sayesinde olduğunu söyler. Bu argüman Kurbaneli için inandırıcı olur. Cahil bir adam olan Ağakişi, Kurbaneli'nin çocuğunu okutma yönündeki kararını eleştirir. Bunun üzerine Qurbaneli, bütün ilmî buluşların okuma sayesinde yapıldığını söyler. Ağakişi ise, "Dəmir yol, teleqraf Adəm pəyğəmbərin vaxtından qalan şeylərdir, Allah-taalanın qüdrətidir, bunlara ağılmı çatar?" diyerek cahilliğini gösterir (2004: 34-36). Piyeste Nerimanov, cahil ve yobaz kişilerin, toplumsal değişimlerin önünü tıkadığı mesajını verir.

Abdulla Şaik'in *İldırım* isimli piyesinde de halkın cehaleti ve devrime gerekli desteği vermemesi eleştiri konusu olur. Piyenin başkişisi İldırım, haksızlığa karşı devrimci şiddeti savunurken onun dava arkadaşı olan öğretmen Mirze Möhsün, halkın eğitilmesi

için zamana ihtiyaç olduğunu savunur. Bu konuda daha sabırsız olan İldırım, halkın zulme sessiz kalmasına öfke duyar: “Bizim xalq mələməzdir, xər zülmə qarşı susur, xər əmrə boyun bükür. Çarpışmaq lazımdır.” (2005b: 348) diyerek hem halkını eleştirir hem de bir an önce “devrimci şiddet” yoluna başvurulmasını önerir. Mirze Möhsün ise önce halka devrimci bilinç aşıl原因arak onun desteğini kazanmanın gerekliliğini vurgular ve erken harekete geçmenin faydası olmadığını savunur.

Benzer bir konu Nerimanov’un “Pir” başlıklı hikâyesinde de görülür. Hikâyede Gülbadam’ın ikinci kocası olan Meşedi Allahveren, dindar olduğu kadar cahil de bir adamdır. Dua ederken Allah ile pazarlık yapan, Fatıha suresinin dahi anlamını bilmeyen, hasta çocuğunu doktor yerine Pir’e götüren, doktorları cahillikle suçlayarak asıl kendi cahilliğini gösteren bu adam, geleneksel Şark toplumunun geri kalmışlığının bir göstergesi olarak eleştiri konusu olur. Caferqulu gibi dini kullanarak halkı sömüren insanların toplumda söz sahibi olması, Meşedi Allahveren gibi onlara inanan cahil ve yobazlar yüzündendir.

Memmed Seid Ordubadi’nin “Şahqulu Beyin Nevesi” hikâyesi, devrimci bilinçten yoksun ve yozlaşmış bir karakter olan Mirze Kazim Kazimiç’in hayatını konu alır. Mirze Kazim’in bakkal Meşedi Haşım’a borcu vardır. Borcunu ödemek için kızını onunla zorla evlendirmeye çalışır. Bu bir anlamda Mirze Kazim’in kızını satması anlamına gelir. Fakat devrim gerçekleştiği için kız satmak eskisi gibi kolay değildir. Artık Bolşevikler kadınlara pek çok hak vermiştir. Devrimcilerin kadına verdiği değer Mirze Kazim’in umurunda değildir. Çünkü o devrimci bilince sahip değildir ve sadece kendi çıkarını düşünür. Mirze Kazim, borcunu tahsil etmeye gelen Meşedi Haşım’a parasını vermediği gibi kızını onunla evlendireceğini söyleyerek ondan para kopartır. Fakat kız on sekiz yaşına gelince başka birisiyle evlenir. Mirze Kazim bu sefer küçük kızını bakkalla evlendireceğini söyler ve ondan yine para alır. Bakkal Haşım, zararını kapatmak için bir plan yapar ve Mirze Kazim’i âlim bir insan gibi tanıtarak başka bir köye götürür. Bu köydeki zenginler devrimci bilinçten yoksundur ve mallarına el konulmasından, kolhozda fakirlerle birlikte çalışacak olmaktan rahatsızdır. Bu nedenle kendilerine çıkış yolu gösterecek bir âlim ararlar. Mirze Kazim onları kandırarak kendi kolhozlarını kurabileceklerini söyler. Bolşeviklerin onları fakir zannetmesi için zenginlere bütün hayvanlarını sattırır. Bu satışa aracılık eden Meşedi Haşım ise çok

para kazanır. Bu esnada Bolşevikler bu zengin beyleri sürgüne gönderir. Bunu fırsat bilen Mirze Kazim ve Meşedi Haşım, zenginlerin karılarına göz koyar. Fakat tam bu esnada Bolşevikler onları da sürgüne gönderir. Hikâyede cehaletleri ve çıkarıcılıkları nedeniyle devrimin getirdiği kazanımların farkına varamayan, tam tersine küçük ayak oyunları ile bu kazanımların getirdiği yaptırımları aşmaya çalışan kimselerin içerisinde düştükleri komik durum satirik bir tutumla yansıtılır.

Kantemir¹⁴ mahlaslı yazarın “İntelligent” başlıklı hikâyesinde devrimci bilince sahip olmadığı için her devrin adamı olmaya çalışan gösterişe düşkün bir “aydın” anlatılır. Hikâyenin başkışisi Çarlık Rusyası döneminde Rusça konuşmakla övünen, Rus gibi giyinen ve rejimin ezilen halklara yaptığı zulümle alakadar olmayan bir gençtir. O bu yönüyle bir bakıma Tanzimat edebiyatındaki alafranga züppelere benzer. Hikâyenin başkışisinin annesi olan Zeynep Hanım, Müslüman bir kadındır. Fakat cahil ve devrimci bilinçten yoksun olduğu için oğlunun yaptıklarını eleştirmez, tam tersine onun yakında naçalnik olacağını söyleyerek övünür. Cahil kadına göre naçalnik olmak iyi bir şeydir. Oysa naçalnik olmak demek, zalim Çar rejiminin politikalarını uygulamak anlamına gelir. Bir süre sonra Rusya’da Şubat Devrimi gerçekleşir. Başkışi bu sefer rüzgâr Çar rejiminin aleyhine işlediği için Çar Nikolay’ı eleştirmeye başlar. Türkçülük akımının öne çıktığının farkına varır ve önce İttihad ve Terakki Cemiyeti, sonra da Müsavat Partisi üyesi olur. Bir süre sonra Ekim Devrimi gerçekleşince bu sefer de “Kızıl Kalemler” isimli sosyalist yazarlar cemiyetine girebilmek için dilekçe yazar. Fakat hâlâ o devrimci bilinç sahibi değildir. Tamamen konjonktürel hareket ettiği için yazar tarafından alaya alınır. Hikâyenin sonunda, ilmî bir eser yazan başkışinin bu eseri yayımlatmak için beklediği, bu süreçte de çeşitli meclislerde bilgiçlik taslayarak komik duruma düştüğü anlatılır.

Eli Veliyev’in “Nenemin Çehresi” isimli hikâyesinde, Kafar Cefertzade isimindeki bir Komünist Parti üyesi anlatılır. Kafar, her ne kadar partili bir Leninist gibi görünse de aslında devrimci bilinçten yoksun, sadece kendi çıkarını düşünen bir adamdır. Hem içerisinde görev yaptığı Komünist Parti’nin mallarını çalar hem de kolhoza mallarını vermemek için kardeşiyle birlikte hilelere başvurur. Malların kardeşinin olduğunu,

¹⁴ Yazarın gerçek adı Qafur Sedreddin oğlu Efendiyev’dir. Eserlerinde Qantemir mahlasını kullanmıştır.

onun da bu malları kolhoza vermek istemediğini söyleyerek işin içinden sıyrılmaya çalışır. Fakat Kafar'ın kardeşi çok saf bir adamdır. Baskılara dayanamaz ve Kafar'ın planını açık eder. Bunun üzerine Kafar partiden ihraç edilerek hapse atılır. Yazar, Kafar'ın davranışlarından hareketle devrimci bilinci olmayan yozlaşmış kişileri sert bir şekilde eleştirir. Onun oğluna “Yenilik” ismini koyması da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Marksist-Leninist ideolojide yenilik kavramı kutsaldır. Zira devrimciler köhne/eski düzenle mücadele ederek yeni bir hayat kurmaya çalışır. Kafar bu ismi çocuğuna koyarak Bolşeviklere yaranmak ister ama başarılı olamaz.

İdeolojik yaklaşımların genel bir özelliği olarak, o ideolojiyi benimsemeyenlerin toplumsal sorunların müsebbibi olarak görülmesi Sovyet edebiyatında da görülen bir tutumdur. Azerbaycan sahasında incelenen metinlerin de gösterdiği gibi ezilenlerin kurtuluşunu geciktiren, devrimin bilincinde olmayan cahil/yobaz insanlardır. Bu insanların devrimin önemini ve getireceği kazanımları kavrayamamasının nedeni de din ve gelenek olarak gösterilir. Böylece bu insanlar üzerinden geleneksel değerlere ve dinî kimliğe saldırma imkânı doğar. Devrimci olmayan herkesin eğer zengin/feodal ya da işbirlikçi molla/milliyetçi değilse cahil/yobaz olması bütün Sovyet yazarlarının üzerinde uzlaştığı bir kural gibidir. Ele alına metinler bu yaklaşımın Azerbaycan edebiyatına yansıyan örnekleridir. Amaç devrimci kimliğini benimsemeyenlerin hayatı doğru anlamlandıramayan, bilinçsiz kimseler olduğuna okuyucuyu ikna etmektir.

Müslüman-Türk dünyasını Marksist düşüncenin temel kavramları olan alt yapı-üst yapı ilişkisi ve üretim güçleri açısından değerlendiren Sovyet yönetimi, bu coğrafyanın “dine dayalı feodal” bir yaşam şekli olduğu teşhisini koyduktan sonra toplumsal yapıyı değiştirmek için Müslüman ve Türk kimliklerini hedef alır ve edebiyata dejenere olmuş Müslüman ve Türk kimliği oluşturma görevini verir. Bu bölümde görüldüğü gibi Azerbaycan sahasında şiir, poema, tiyatro, roman ve hikâye türündeki eserlerde bu dejenerasyon tekrar tekrar işlenerek okuyucunun zihnindeki Müslüman ve Türk algıları tahrip edilir. Bu sayede toplumda olumlu örneği olmayan kimliklerin gereksizliğine okuyucuyu inandırmak amaçlanır. İncelenen edebî metinlerde devrim öncesinde adaletsiz Çar rejimiyle iş birliği yapan hanların ve feodal beylerin, Çar taraftarı işbirlikçi milliyetçilerin, sahtakâr molla ve ahundların, cehaletiyle toplumu

geri bırakan ve devrimin önünü kesen yobaz insanların birer dejenere Müslüman ve Türk örneği olarak okuyucuya aktarıldığı görülür. Azerbaycan-Sovyet edebiyatında devrim adeta tarihi ikiye bölen bir çizgi gibidir. Devrimden önceki herşey kötü, devrim sonrası ise ütopyik mahiyette iyidir. Devrim kendisinden önceki bütün toplumsal değerleri kötüler. Din, milliyet ve gelenek de bunlardandır. İyi ve kötünün bu kadar net ve yapay ayrıldığı Azerbaycan edebiyatında yoksulları düşünen, vicdanlı tek bir yönetici ya da zengin olmadığı gibi milliyetçiliği ya da dini gerçekten insanlığa yararlı şekilde yorumlayan bir Müslüman-Türk bulmak da mümkün değildir. Bu metinlerdeki milliyetçilerin en büyük özelliği, maddi çıkarlarına düşkün olmaları, işçi hareketi güçlenerek kendi çıkarlarını tehdit etmeye başlayınca Çar rejimine yanaşmaları, hamaset yaparak yoksul insanları Bolşeviklere karşı savaşa/ölüme yollamaları ve farklı milletleri birbirine düşürerek işçi sınıfına ve “halkların kardeşliği” ilkesine zarar vermeleridir. Din adamları ise insanların çektiği acılara ve yoksulluğa kayıtsız kalan, kadınları insan yerine koymayan, dinî hukuku uygularken zenginden ve güçlüden yana olarak adalet duygusuna önem vermeyen, ibadethâneler için toplanan paraları zimmetine geçiren, kendi hoşuna giden kadınlarla zina yapmayı hatta tecavüzü normal gören, akla ve bilime karşı çıkarak Şark dünyasının geri kalmasına sebep olan, işçi sınıfından korktuğu için yeri geldiğinde zalim Çar ile iş birliği yapan, gerçek olmayan cennet vaatleriyle insanları kandıran ve onların paralarını alan yozlaşmış insanlardır.

Metinlerde hayata bakışı dine ya da geleneğe bağlı olarak şekillenen ama eğitim alma fırsatı bulamadığı için boş inançlara sahip olan ya da yeterli bilgi birikimi edinememiş kimselerin ideolojik bir yaklaşımla yansıtıldığı ve bu kişilerin yaşadıkları döneme ve geçirdikleri değişime göre farklı şekillerde ele alındığı görülür. Olay örgüsünün doğrudan devrim sürecinde geçtiği eserlerde cahil/yobaz insanlar devrime engel teşkil eden, yeri geldiğinde de Çar rejimi ve işbirlikçileri tarafından kullanılan kişiler olarak okuyucunun karşısına çıkar. Cafer Cabbarlı'nın *Almaz*, Abdulla Şaik'in *İldırım* isimli piyesleri bu duruma birer örnektir. Doğrudan devrimci mücadeleyi anlatmayan eserlerde ise olay örgüsü daha eski bir zamanda -Hanlıklar ya da Çar döneminde- geçer ve cahilliğin devrim öncesindeki geleneksel Şark toplum yapısının bir gerçeği olduğu vurgulanır. Neriman Nerimanov'un “Pir” isimli hikâyesi ve *Nadanlıq* isimli piyesi bu gruba girer. Böyle bir toplumda sömürü kaçınılmazdır. Devrimin tek çıkış yolu olduğu böylece dolaylı olarak söylenmiş olur. Kahramanların yaşadığı değişime göre de

cahil/yobaz kişilerin ele alınışı farklılık gösterir. Bazı eserlerde cahil/yobaz kişi, içerisinde bulunduğu durumu ısrarla sürdürür ve eserin sonunda perişan duruma düşer. Bazı yazarlar ise cahil/yobaz kişilere devrimci bilinç sayesinde zihnî bir dönüşüm yaşatır ve bilinçlenen kişi eserin sonunda büyük başarılar kazanır. Bu kahramanların acılarıyla dolu geçmişi ile başarılarla dolu devrimci dönemi kıyaslanarak cehaletin kötülüğü kadar devrimciliğin gücü de vurgulanmış olur. Cafer Cabbarlı'nın *Sevil* isimli piyesi bu mesajı en güçlü veren eserlerden biridir. Bir anda yaşanan “devrimci aydınlanma” ile kişilerin bu kadar mükemmel insanlara dönüşmesi de ideolojik edebiyatın yapay unsurlarından birisi olarak görülmelidir. Zira bu eserlerdeki kişilerin iç çatışmalarını yansıtan, derinlemesine psikolojik tahlillere girişerek onların “tekâmül sürecini” aşamalı ve gerçekçi şekilde anlatan bir eser yoktur.

Müslüman-Türk kimliğini hedef aldığı tespit edilen eserlerin ortak bir özelliği de yozlaşmış kişilerin karşısına ideal devrimci tiplerin çıkmasıdır. Sovyet düşüncesinin iyi-kötü, ilerici-gerici karşıtlığı bu metinlerde yozlaşmış kimlik-devrimci kimliği karşıtlığında somutlaşır. Yapay ve ideolojik olan bu indirgemeci yaklaşımın diğer ayağı olan ideal Marksist tipler, bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

II. İdeal Marksist Tipler Yaratarak Yozlaştırma

Din, millî kimlik, gelenek gibi sosyal olguların gücü, ait oldukları toplumların içerisinde yüzyıllar boyunca var olmalarından ve o toplumlarla karşılıklı etkileşim içerisinde mevcudiyetlerini sürdürmelerinden gelir. Burada etkileşimin karşılıklı olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Bir milletin kimliği asırlar boyunca nasıl oluşmaktadır? Sosyolojiden sosyal antropolojiye kadar pek çok sahanın ilgi alanına giren bu soru, sürecin karmaşıklığı kadar köklü de olduğunu gösterir. Hâl böyleyken Sovyetler Birliği'nin hedef aldığı Müslüman-Türk kimliğinin uzun ve köklü geçmişinden dolayı bir anda toplum içerisinden silinemeyeceği ortadadır. Kimlik tahribatının kolay olmayacağını bilen Sovyet yöneticileri ve eleştirmenleri edebiyata verdikleri yozlaştırma görevini ciddiye alır ve bu yozlaştırmanın nasıl yapılması gerektiği konusunda farklı yöntemler ortaya koyar. Bu yöntemler Azerbaycanlı sosyalist yazarlar için de “yön gösterici” olur. Meselenin sosyolojik yanı dışında psikolojik yönünü de hesaba katan Sovyet teorisyen ve yazarları, bir kimliğin sadece yozlaşmış örneklerin sahnelenmesi yoluyla yok edilemeyeceğini, aynı zamanda o

kimliğin karşısında konumlanan ideal tiplerin de ortaya konulması gerektiğini bildiğinden, sosyalist realizmin “olumlu kahraman” ilkesi yürürlüğe sokulur ve ideal Marksist tipler Sovyet edebiyatının olmazsa olmazlarından birisi hâline gelir. Bu olumlu kahramanlar öylesine abartılır ki, bazı eserler adeta birer seküler menâkıbnâmeye dönüşür. Bazı Sovyet eleştirmenleri dahi bu durumun Marksizmin gerçekçilik ilkesiyle bağdaşmayacağını söyleyerek söz konusu “ideal Marksist tip”lere karşı çıkar. Ne var ki rejimin teorisyenleri Moskova’dan gelen talimatlar doğrultusunda bu tiplerin niçin Marksizmin gerçekçilik ilkesiyle çelişmediğinin “açıklamasını” yapar ve böylece bu yöntemi bir kimlik yozlaştırma ve Sovyet kimliğini giydirme metodu olarak kullanmaya devam eder. Azerbaycan edebiyatına bakıldığında ideal Marksist tiplerin farklı şekillerde kurmaca metinlere dâhil olduğu ve Müslüman-Türk kimliğini değişik yollarla hedef aldığı görülür. Bu bölümde bu yöntemler ve edebiyata yansıma şekilleri ele alınacaktır.

A. Sosyalist Vatan Kavramı ve Sosyalist Asker

Vatan kavramı millî kimliğin olmazsa olmaz unsurlarından bir tanesidir. Milletın tanımını yapan sosyal bilimcilerin büyük çoğunluğunun görüşü, “ortak vatan duygusunun” var olmadan bir topluluğun millet olamayacağı yönündedir. Belirli bir toprak parçasının vatan olarak benimsenmesi, yüzyıllar boyunca o toprağın bağımsızlığı için mücadele edilmesi, asırların kültür birikiminin o toprakta olması, mekânın millet oluşumundaki önemini gösterir. Bu bölümde vatan ile millet arasındaki ilişkinin vurgulanmasının nedeni, Sovyet yönetimi tarafından Türk halklarının vatan mefhumunun değiştirilmesiyle aslında kimliğin hedef alındığını ortaya koymaktır. Sovyet edebiyatı, Türk halklarının edebiyatına ideal Marksist tip olarak “sosyalist asker”i dayatarak aslında iki cepheli bir saldırı yapar. Sosyalist askerin idealize edildiği metinlerde hem zihinlerdeki vatan kavramı değiştirilir, hem de vatan uğruna savaşan askerlere Sovyet kimliği giydirilir. II. Dünya Savaşı nedeniyle “Sovyet vatani”ni korumak için cepheye giden askerlerin önemli bir bölümünü Türk halkları oluşturur. Bu durum şair ve yazarlara, askere alınan ve cepheye sürülen Türk askerlerinden birer ideal sosyalist asker yaratma fırsatı sunar.

Savaş temalı eserlerdeki kimlik kurgusuna bakarken toplumsal cinsiyeti de dikkate almak gerekir. Marksist-Leninist ideolojide ataerkil anlatılar gerici ve feodal söylemler kapsamında değerlendirilir. Hatta ataerkil yapı içerisinde ötekileştirilen

kadınların ve eşcinsellerin ancak sosyalizmle haklarına kavuşabilecekleri sıklıkla vurgulanır. Savaş temalı metinlerde ideal sosyalist kadının inşası için cepheye giden, canını feda eden kadınlar olsa da erkek kahramanlığına dayalı geleneksel söylemden daha fazla yararlanılması, ataerkil dilden sosyalistlerin de kolay vazgeçemediğini gösterir. Millî kimlikleri reddeden Leninist ideoloji, kendi oluşturduğu “Sovyet milleti” üzerinden -kendi söylemleriyle çelişmeyi göze alarak- yapay bir milliyetçiliğe girişir ve bunu yaparken de toplumsal cinsiyet olarak erkekliğin gücünden faydalanır.¹⁵ Savaş temalı bazı metinlerde amacın halkların kardeşliğini tesis etmek olduğu vurgulansa da pek çok metinde Sovyet halkları, farklı gruplardan oluşan büyük bir millet gibi sunulur ve dışarıda kalanlar ötekileştirilir.

Azerbaycan edebiyatında savaş ve sosyalist asker temalı eserleri, II. Dünya Savaşı öncesinde yazılarak devrim sürecindeki çatışmaları konu alan eserler ve savaş döneminde yazılıp faşizme karşı mücadeleyi konu alanlar şeklinde iki grupta toplamak mümkündür. Bununla birlikte II. Dünya Savaşı döneminde yazılan eserlerin sayısı daha fazladır. Azerbaycan’da gerçek anlamda savaş edebiyatının II. Dünya Savaşı ile başladığını söylemek mümkündür. Bu dönemde çok sayıda Azerbaycanlı sanatçı bizzat cepheye gider, bazıları da ordu matbuatında seferberliğe alınır (Abdullayev vd., 2007: 211-212). Böylece edebiyatın tek konusu savaş olur.

II. Dünya Savaşı öncesi “kahraman sosyalist asker” konusu işleyen şairlerin başında Samed Vurgun gelir. Onun “Yoldaş Komandan” başlıklı şiiri, ideal bir Sovyet savaşçısını anlatır. Şiire göre insanlar iki cepheye ayrılır. Bolşevik yanlısı iyi insanlar ve sosyalizm karşıtı kötü insanlar şeklindeki klasik indirgemecilik bu şiirde de görülür. Sovyet karşıtı kapitalist düzenin temsilcileri tarih boyunca yoksul insanları kandırarak sömürür. Şair bu duruma isyan eder:

¹⁵ Murat Gür, *Türk Romanında Erkeklik ve Milliyetçilik (1908-1923)* isimli çalışmasında toplumsal cinsiyet olarak erkekliğin milliyetçilikle olan ilişkisine odaklanır. Gür’ün tespitine göre milliyetçi projelerde kadınlar genellikle yardımcı roller alır ve “erkekler toplumsal tahakküm ilişkilerinin öznesi” konumundadır. Benzer bir durum her türlü milliyetçi söyleme karşı olma iddiasını taşıyan Sovyet ideolojisinin güdümünde teşekkül eden Azerbaycan edebiyatında da görülür. Cepheye hemşire olarak giden ya da evi işgal edildiği hâlde düşmana boyun eğmeyen kadınlar olmasına rağmen savaş anlatılarının iskeleti kahraman-erkek-sosyalist asker üzerine kuruludur. Onu sosyalizm davası için cepheye gönderen “bilinçli anneler” ya da bireysel mutluluğunu bir kenara bırakan genç kızlar çoğunlukla yardımcı konumdadır. Erkeklik ve milliyetçilik ilişkisi konusunda detaylı bilgi için bkz. (Gür, 2019).

Bəsdir aldatdığı tarix boyunca
İşləyib, yorulub ac yatanları;
Yalan vədləri gördük doyunca,
Gördük o gizləndən ox atanları... (2005a: 136)

Kahraman Sovyet askerinin savaşı, tarix boyunca devam eden bu haksızlığa karşı bütün bir insanlık adına “artık yeter!” demek içindir. Şiirde daha sonra Sovyet askerinin kahramanlığı anlatılır:

Sibir düzlərində, Türkmən çölündə
Açıldı qolların dəmir bağları.
Nevada, Volqada, Baykal gölündə,
Sahillər boyunca qovduq ağları. (2005a: 136)

Şiirin sonunda, şiir öznesi olarak konuşan kişinin bir Sovyet askeri olduğu anlaşılır. Asker, cephedeki hendeklerde süngü savaşı yaparken sosyalist kızıl askerlerin kendisine seslenişini hayal ederek mutlu olur. Bu mutluluk, aynı ideolojiyi bir dava şuru ile benimseyen kimselerin inandıkları yolda birlikte ölüme yürümelerinden kaynaklanır ve devrimci romantizmin Azərbaycan şiirindeki en belirgin yansımalarından birisidir:

Şerim olacaqdır iti süngülər
Sinəmi səngərə verdiyim zaman.
O gün cəbhədəki hər qızıl əsgər
Səsləyəcək məni - "Yoldaş komandan!" (2005a: 136)

Samed Vurğun'un “Komsomol Marşı” isimli şiiri de II. Dünya Savaşı öncesinde yazılmış kahramanlık şiirlerindedir. Şiirde Sovyet vatanı kişileştirilir ve bu vatanın komsomol gençlerin birer kahraman askere dönüşmesinden sonra onların kudretini görerek nasıl sevindiği anlatılır. Kahraman gençler tanklarla hücumla geçer ve düşmanı teslim olmaya çağırır. Şiirde ayrıca Sovyet askerlerinin ölümden ve kandan korkmadığı, Sovyet bayrağının kızıl rengini bu kahraman yiğitlerin kanından aldığı

anlatılır. İdeal sosyalist tiplerin en temel özelliklerinden birisi, insanlığın/halkların kurtuluşu için canlarını feda etmekten kaçınmamalarıdır:

Dalğalan, bayrağım, qayna, dalğalan!
İgidlər qanıdır rəngindəki qan...
Sabahın qoynunda borular çalan
Hücuma tanklarla keçir komsomol,
Təbiət təslim ol! Düşmən, təslim ol! (2005a: 140)

Komsomol, Komünist Parti'nin gençlik örgütüdür. Bu nedenle şair Sovyet gençlerine hitap eder ve onlardan vatan için ölümü göze alan birer kahraman asker olmalarını ister. Şairin gençlere önerdiği kimlik, Müslüman-Türk kimliği değil, Sovyet ideolojisinin resmî kimliğidir. Bu kimliği benimseyen genç nesiller, sadece devrim karşıtlarını değil, tabiatı dahi teslim alacak kudrete sahiptir. Tabiatın teslim alınması, dünyanın mevcut koşullarının değiştirilerek bir tür seküler cennet oluşturma, kimseye boyun eğmeyen tabiat yasalarını dahi dize getirme ya da insan tabiatını teslim alarak ideolojik/kimlikel bir dönüşüm yaşatma şeklinde yorumlanabilir.

Azerbaycan edebiyatında II. Dünya Savaşı'nı fırsat bilerek "Sovyet vatani" kavramının propagandasını yapan ve cepheye giden askerleri ideal birer sosyalist kahraman olarak sunan şairlerin başında Eli Nezmi gelir. Onun "Hitler'in Allah'la İttifakı" isimli şiiri, başlığından da anlaşılacağı gibi eli kanlı bir diktatör olan Hitler'i Tanrı ile müttefik olarak gösterir. Hem Hitler'le hem de Tanrı ile alay edilen şiirde dine saldırının yanı sıra düşman cephesi kötülenir. Ama şiirde çalışmanın bu bölümü açısından asıl önemli olan kısım, Sovyet askerinin kahramanlığıdır. SSCB ile Almanya arasındaki savaşta sosyalist askerler o kadar büyük bir kahramanlık göstermez ki bir günde dört bin Alman askeri öldürülür. Savaştan önce kendi ordusundan ölenleri koşulsuz şekilde cennete alması için Tanrı ile anlaşma yapan Hitler, cephede verdiği kayıplarla perişan duruma düşer. Cennetin kapısında bekleyen melek, Tanrı'nın yanına ağlayarak ve titreyerek gelir; cephede ölen dört bin askeri cennete sığdıramayacağını söyler. Hitler, savaş meydanındaki perişanlığını saklamak için ölü rakamlarını doğru yansıtmaz, sadece dört askerin öldüğünü resmî kayıtlara geçirir. Tanrı da resmî kayıtları esas alarak görevli meleğe, Hitler'in adamlarından

sadece dört askeri cennete kabul etmesini söyler. Şiirde din ve faşizm eleştirisiyle birlikte Sovyet askerlerinin kahramanlığının Hitler'i perişen duruma düşürmesi anlatılır. Sosyalist kimliğini benimsemiş askerler sadece Hitler'i değil, Tanrı'yı da mağlup etmiş olur.

Eli Nezmi, "Hitlerden Elaltılarına" başlıklı şiirinde de Hitler'i hicvederek sosyalist askeri över. Cephede yenilgiye uğrayan Hitler, destekçisi ülkelerin faşist yöneticilerinden yardım isterken Sovyet askerinin kahramanlığını da itiraf etmek zorunda kalır:

Qoymayır alsın sovet əsgərləri, ordum nəfəs
Qovhaqovdur, qırhaqırdır, vurhavurdur, kəshakəs
Cəbhədə səngərlərim boş qaldı, yardım göndərin!
Şərqdə işlər ayrı bir rəng aldı, yardım göndərin! (2006: 322)

Hitler şiirin devamında Tanrı'dan yardım isterken Bolşevik askerlerin kendisine bir "kötək" vurduğunu da söyler:

Ey böyük tanrım, mənə yox müttəfiqlərdən kömək,
Qoyma dinsiz bolşeviklər 'dostuna' vursun kötək! (2006: 323)

Şair "Minacat" başlıklı şiirinde Tanrı'ya yakarırmış gibi yaparken hem dine hem de Hitler'e saldırır. Kahraman Sovyet askerinin Tanrı'nın yardımı olmadan da Hitler'i "berbad" edebileceğini savunur. Eli Nezmi'nin şiirlerinde teker teker askerlerin kahramanlığının anlatılmasından ziyade, bütün bir ordunun idealize edilmesi görülür. Böylece şair, aynı üniformayı giyen herkes için ideal bir kimlik oluşturmuş olur. O üniformayı giyerek sosyalist kimliğini benimseyen insanlar, hata yapmaktan ve başarısız olmaktan uzaktır. Böylece bireysel açıdan kendisini diğer insanlardan ayıran hiçbir farklılığı olmayan, tek özelliği Sovyet üniforması giymek olan insanlara "üstün insan" kimliği giydirilir ve kitlelerin hayatı doğru anlamlandırmaları için Sovyet saflarında savaşmalarından daha önemli bir faaliyet olamayacağı mesajı verilir. Bu şekilde kurgulanan bir kimlik, hem Türk-İslam kimliğini tahrip edecek hem de Sovyet yönetimi için cephede işlevsel olacaktır.

Sovyet vatandaşı kimliğini askerlikle ilişkilendirerek idealize etme yöntemini kullanan şairlerden birisi de Mikayıl Rızakuluzâde'dir. "Çağırış" isimli şiirinde Rızakuluzâde, eli kanlı bir lider olan Hitler'e karşı savaşmak için insanları cepheye çağırırken "Sovyet vatani" mefhumunu ortaya koyar. Vatan algısıyla beraber vatani savunacak askerlerin de kimliği değişikliğe uğrar ve cepheye çağırılacak askerlere Sovyet kimliği giydirilir. Sovyet vatani için cephede çarpışması istenen idealize edilmiş insanlar, elbette rejimin istediği temel değerleri benimsemiş ve bu değerler örgüsü etrafında kendilerine yeni bir kimlik "inşa etmiş" kişilerdir. Mikayıl Rızakuluzâde, bu şiirinde iyi-kötü ayrımını devrimci/faşist karşıtlığına indirger. Bir tarafta dünyayı zindana çevirecek, insanı kul hâline getirecek faşizm, diğer tarafta insanlığa yeryüzünde cenneti yaşatan komünizm vardır. "İdeal kimlik" sahibi olan bireylerden oluşan Kızıl Ordu, elbette ideal bir ordu olacaktır. Hitler bu gerçeği göremeyecek kadar kördür:

Hitler, o kor bayquş, o kor yapalaq
yaxşı seçməyibdir qaradan ağı,
başa düşməyib ki sovet torpağı
Azad insanların azad yurdudur.
İki yüz milyonluq polad ordudur-
birləşmiş qəhrəman sovet elləri!
Polad partiyadır onun rəhbəri... (2006: 8)

Hitler'in iyi ile kötüyü ayırt edemezken, onun karşısında yer alan Sovyet askerleri Komünist Parti rehberliğinde hayatı doğru anlamlandırarak özgür bir vatanda özgür birer insan olarak yaşar. Sovyet kimliğinde buluşan bu askerlerin ortak bir özelliği de, farklı coğrafya ve milletlerden olmalarına rağmen sosyalist ideoloji etrafında birleşmiş olmalarından kaynaklanır. İki yüz milyonluk Sovyet ordusu bu şekilde ortaya çıkmıştır. Bu noktadan itibaren Rus, Türk, Ukraynalı yoktur. Sadece Kızıl Ordu ve sosyalist asker kimliği vardır:

Yoldaşlar, cəbhəyə çağırır Vətən!
Qızıl əsgərik biz hamı-bu gündən. (2006: 8)

Cephede savaşmak “Kızıl askerelere” tarihin yüklediği bir sorumluluktur. Rızakuluzâde şiirde Rus-Sovyet komutanlarının ismini anarak Sovyet askeri için onlardan ders almanın önemini vurgular. Bu da vatan savunması üzerinden giydirilen Rus-Sovyet kimliğinin açık bir göstergesidir. Şiirde Azerbaycan Türklerine, Hitler’e karşı onurlu bir duruş gerçekleştirmek için millî kimliklerini bırakmak ve Sovyet kimliğini benimsemek zorunda oldukları anlatılır. Bu nedenle şiiri sadece cepheye asker çağıran bir hamaset şiiri olarak görmek eksik bir değerlendirme olacak ve arka plandaki kimlik tahribatını görmeyi engelleyecektir.

İdealize edilmiş Sovyet askeri teması, Azerbaycan’ın en önemli kadın şairlerinden birisi olan Nigar Refibeyli’nin şiirlerinde de görülür. Refibeyli aslında sosyalist realizmi gönüllü olarak benimsemiş bir şair değildir. Fakat dönemin koşullarından dolayı zaman zaman Sovyet yönetimini öven şiirler yazmak zorunda kalmıştır. Refibeyli’nin özellikle savaş konulu şiirlerinde daha çok kadın ve anne duyarlılığı görülür. Şair, cephedeki acıları bu bakış açısıyla dile getirir. Fakat dönemin baskıcı siyaseti, bütün şair ve yazarlar için faşizm-komünizm karşıtlığı üzerinden Sovyet kimliğini benimsemiş askerleri öven eserler yazma zorunluluğu doğurmuş, Refibeyli de bu durumdan nasibini almıştır. “Qehramanın Ölümü” başlıklı şiir, bunlardan bir tanesidir. Şiirin başında Sovyet toprağı idealize edilir. Daha sonra vatan toprağı dile gelir ve düşman tarafından işgale uğradığını, kendisini kurtaracak insanlar aradığını söyler. Şiire adını veren kahraman asker, vatan toprağının bu feryadını duyar ve annesiyle vedalaşarak cepheye gider. İsimsiz “Sovyet askeri” cephede büyük bir kahramanlık gösterir. Bu durum “Sağ kalmadı o gecə/Faşistlərdən bir nəfər” (2004: 69) dizeleriyle anlatılır. İsimsiz kahraman cephede hayatını kaybeder. Fakat Sovyet değerlerini benimsemiş olan annesi, oğlunun ardından ağlamaz. Zira oğlunun ölümsüz bir devrim kahramanı olduğunu, nesiller boyunca övgüyle anılacağını bilir. Savaşın sonunda SSCB’nin kızıl bayrağının dalgalandığını belirtmesi, kim için savaşıldığını gösterdiği kadar savaşanların kimliğine de işaret eder.

Nigar Refibeyli’nin benzer bakış açısıyla yazılmış bir şiiri de “Get, Sevgilim, Uğur Olsun!” başlığını taşır. Şiirde yine II. Dünya Savaşı ve faşizme karşı savaşan Sovyet askeri vardır. Kızıl Ordu’nun neferlerinin en önemli özelliği, faşizmin karşısında asla diz çökmemeleridir.

Qoy bilsin ki, mærd igidlær,
sona qızlar bæsłeyæn el
Azğın faşist quldurunun
önündæ diz çökæn deyil! (2004: 65-66)

Şiirde vatan için vuruşmanın mukaddesliğinden söz edilir. Şirin sonunda “ilk baharın al läləsi” gibi dalgalanan kızıl bayrak, Sovyet vatanının simgesidir.

Mehdi Seyidzâde, “Vætændæ” başlıklı şiiriyle aynı konuyu işler. Şair gazel tarzında yazdığı beş beyitlik bu şiirde başlangıçta vatanının güzelliğini anlatır. Ama anlattığı vatan kavramının geleneksel Azerbaycan-Türk vatani olmadığı son beyitte ortaya çıkar. Çünkü bu vatanın bayrağı, komünizmin sembolü olan kızıl bayraktır. Ayrıca bu vatanda yeni bir dünya yaratılır, yani devrim gerçekleşir. Bu ifadeler vatan mefhumuyla birlikte vatansever kimliğinin de değiştiğinin göstergesidir:

Dilbær günæşin al şæfæqi bayrağım olmuş,
Mir Mehdi, yaranmış yeni alem bu vætændæ! (2006: 55)

Memmed Rahim, “Vur! Ölen Faşistdir” şiirinde savaş çağrısıyla Sovyet propagandasını aynı anda yapar. Şairin hitap ettiğii kesim, sosyalist kimliğini benimsemiş ideal insanlardır. Bu şiirde de “Ana Vatan” dile gelir, faşistlere karşı savaşma çağrısı yapar. Sovyet askeri şerefli, öldürülen faşistler ise insanlık vasfii bile taşımaz. Şair, kahraman askere şöyle seslenir:

Gözlërimin nuru, qoçaq¹⁶ dëyüşçü!
Vætënin qüruru, qoçaq dëyüşçü!
Yağdır odlar saçan güllëni, yağdır,
De ki yer üzündæ qalmayacaqdır
Azad yurdumuza göz dikæn yağı!¹⁷ (2006a: 44)

¹⁶ Qoçaq kelimesi Azerbaycan Türkçesinde yiğit, korkusuz, mert gibi anlamlara gelir (www.azleks.az, 2020).

¹⁷ Yağı kelimesi Azerbaycan Türkçesinde düşman anlamına gelir (www.azleks.az, 2020).

Şairin “Nataşa’nın Ölümü” isimli şiirinde de benzer bir bakış açısı vardır. Şiirde faşistler tarafından öldürülen Nataşa, Azerbaycan Türkü değil, Rustur. Ancak Sovyet vatani ve Sovyet askeri için yazılan şiirlerde milli kimlik önemsizdir ve şairler bu önemsizliği özellikle vurgulamak ister. Önemli olan Sovyet kimliği etrafında birleşmiş ideal sosyalistler ortaya koymaktır. Bu şiirde Memmed Rahim, Nataşa’nın intikamının partizanlar tarafından alınacağını belirterek yine Komünist Parti’ye ve Kızıl Ordu’ya işaret eder. Şiirde faşistlerin vicdanı olmadığı belirtilerek bütün insanî değerler Sovyet kimliği ile özdeşleştirilir. Sovyet insanına karşı savaşmak, adeta insanlığa karşı savaşmak gibidir (2006a: 45).

Memmed Rahim, “Aslanım Partizandır” şiirinde idealize edilmiş Sovyet kimliğini çok daha belirgin olarak yansıtır. Aslan, Komünist Partili bir gençtir. Savaşmak için cepheye gider, büyük kahramanlıklar gösterdikten sonra yaşamını yitirir. Ancak cephede yaptığı destansı mücadele hem Sovyet ordusunu hem de faşistleri derinden etkiler. Her iki ordu da Aslan’ın öldüğüne bir türlü inanamaz. Kızıl Ordu, bir başarı kazandığında, faşistler Aslan’ın hâlâ savaştığını düşünür. Bu durum şiirde şöyle anlatılır:

Zabıtlər yatmayırlar, əsirlər gecə zağ-zağ¹⁸
Partizanlar qəflətən bomba atsa hayanda
Deyirlər ki: “Onlara Aslan verir komanda”.
Yağılar bu igidin şöhrətinə mat kalır
Ölüm qalxır aradan, yenə də həyat qalır. (2006a: 60)

“Toyumuzu Elərik” şiirinde de Memmed Rahim aynı yaklaşımı sürdürür. Şiirde Aslan isimli bir Sovyet kahramanı, genç bir kızı sever. İki gencin arasında muhabbete dayanan güzel bir ilişki başlar. Fakat II. Dünya Savaşı ile “Ana Vatan” Sovyet gençlerini yardıma çağırır. Aslan hiç tereddü etmeden sevdiği kızla vedalaşarak cepheye gider. Bir müddet sonra isminin Gülperi olduğu ortaya çıkan genç kız da savaşa katılma kararı alır. İki sevgili cephede tesadüfen karşılaşır. Aslan yaralanır, Gülperi ona yardım eder. Üç aylık bir tedavi sürecinden sonra Aslan iyileşir. Ama Kafkasya’ya dönmez, tekrar cepheye giderek faşistlere karşı savaşmaya karar verir.

¹⁸ Zağ-zağ ifadesi Azerbaycan Türkçesinde “korkmak, titremek” anlamlarına gelir. Bu sözcük “zağ-zağ əsmək” şeklinde de kullanılır ve aynı anlamı verir (www.azleks.az, 2020).

İki sevgili vedalaşırken savaştan sonra düğün yapma konusunda sözleşir. Şiirde Sovyet insanının en önemli vasfı, bireysel mutluluk ile vatan savunması arasında tercih yapması gerektiğinde, Sovyet vatani için savaşmayı öncelmesi ve kendi mutluluğunu ertelemesidir. Cepheye giderek savaşmanın sadece erkeklere özgü bir kahramanlık olmadığı, kızların da aynı fedakârlığı gösterdiği şiirde vurgulanır. Sovyet askeri için düşmana teslim olmak utanç verici bir durumdur. Aslan ağır yaralandığında bu durumu şöyle ifade eder:

Sən də inan, uzaqlarda yar gözləyən Gülpəri,
Xainlərə təslim olmaz, igid sovet əsgəri. (2006a: 47)

Memmed Rahim, “Müqəddəs Qədər” isimli şiirinde devrimci romantizm anlayışıyla Sovyet kimliğini idealize eder. Sovyet vatani için çekilen kederin kutsal olduğu vurgulanır. Bu kutsallık, Marksist-Leninist değerler etrafında şekillenen seküler bir kutsallıktır. Bu kez idealize edilen Sovyet askeri Ukraynalı bir kolhozçudur. Şiirde devrimci romantizm duygusu, Sovyet enternasyonalizmi ile birleştirilir. Ukraynalı genç, Alman zenginlerinin vatan toprağını bölüşmemesi için mücadele eder:

Haqlıdır kədərlənib baxarkən Vətən sarı,
Bölüşür torpağını alman mülkədarları.
Bu dərd vurdu yadından hər dərdini çıxardı,
Bu dərd bir xəncər kimi odlu qəlbini yardı. (2006a: 55)

Memmed Rahim’in “Toyumuzu Elərik” ve “Müqəddəs Qədər” şiirleri karşılaştırıldığında, bir Azərbaycan Türkü ile bir Ukraynalı ve Rusun Sovyet vatani için duyduğu ızdırabın aynı olduğu görülür. Devrimci kimliği ile romantize edilmiş bu kahramanların insanî vasıflarıyla ve kahramanlıklarıyla övgüye değer olma sebebi, Sovyet kimliğini benimsemiş olmalarıdır.

Azərbaycan edebiyatında Sovyet askeri üzerinden sosyalist kimliğini idealize eden şairlerden birisi de Osman Sarıvelli’dir. Şair, “Vətən Eşqinə” isimli şiirinde Sovyet vatanının işgal altında olduğunu söyleyerek herkesi cepheye giderek savaşmaya davet eder. Şaire göre özgürlük ve vatan için savaşmak bir şereftir ve bu şerefin sahibi de Sovyet askeridir:

Şərəfdir at minmək, qılınc bağlamaq
Azadlıq eşkinə, vətən eşqinə!..
Çiynimdə bayrağım günəşdən uca,
Gedirəm, atlanın, sürün dalımca! (2004: 52)

Özgürlük ve vatan savunması gibi normal şartlarda millî kimliği güçlendirecek mahiyetteki izlekler, vatan ve asker algısının değişmesiyle birer tahrip unsuru hâline gelir. Sarıvelli'nin şiirlerindeki vatan kavramının SSCB olduğu, "Bu Dünya Durduqca Duracaqsınız" şiirinde daha belirgin olarak görülür:

Sən, ey od içindən çıxıb, müzəffər,
Volqa sahilindən Berlinə qədər,
Qırmızı bayrağı daşıyan əsgər!

Bu qızıl xətlərlə yazıram sizi,
Hərəniz tarixdən bir yarpaqsınız-
Bu dünya durduqca duracaqsınız!.. (2004: 53)

Berlin'e kadar giden kıızıl bayrağın Azərbaycan bayrağı olmadığına şüphe yoktur. Öyleyse bu bayrağı taşımakla övülen asker de Azərbaycan değil, Sovyet askeridir. Tarihin sayfalarına -yine komünist ideolojiye gönderme yapılarak- kıızıl satırlarla yazılacak olan da Sovyet askerinin kahramanlığıdır. Öyleyse bu şiiri okuyan bir Azərbaycan Türkünün bulacağı millî unsurlar nelerdir? Görülmektedir ki idealize edilmiş vasıfları sebebiyle, dünya durduqca hatırlanacağı söylenen kahramanların hiçbir millî özelliği yoktur. Aksine bu özelliklerden sıyrılarak sosyalist değerlere kendini adanmış, hayatı ve ölümü Sovyet bakış açısıyla anlamlandıran kimlikler şair tarafından birer kahraman olarak sunulur.

Helil Rıza, "Vətən, Ya Ölüm" şiirinde ideal sosyalist askerlerin savaştığı coğrafyayı değiştirerek ideolojisinin evrenselliğini göstermek ister. Şair bu şiirinde Fidel Kastro önderliğinde devrim yapmaya çalışan ve Amerikan emperyalizmiyle savaşan sosyalistleri anlatır. Kastro ve Kübalı devrimcilere açık destek veren Helil Rıza, yazdığı şiiri Bakü'den gönderilmiş bir deste "kıızıl gül" olarak niteler. Bu mücadelenin sonunda kahraman sosyalist askerler zafer kazanacak, emperyalist Amerikan askerleri ise ölecektir:

-Vətən, ya ölüm!- dedin. Budur məramın!

Ancaq

Ölüm -düşməninizin, Vətən -sizin olacaq!!! (2005: 61)

Poemalar birer uzun manzum hikâyeye olmaları sebebiyle savaş ve kahramanlık konularını bir olay örgüsü etrafında anlatmaya elverişlidir. Azərbaycan şairleri bu nedenle poema türünden sıklıkla faydalanır. Mikayıl Rızaguluzâde'nin "Leyla" isimli poemasında Sovyet askeri anlatılır. Poemanın başında vatanın güzelliği tasvir edilir. Daha sonra Hitler ve faşistlerin ne kadar kötü insanlar olduğu anlatılır. Alman ordusu bir Sovyet köyünü basar ve iki tane kadını saçlarından asarak acımasızca öldürür. Fakat Alman ordusunun türlü türlü işkencelerine rağmen Sovyet vatandaşları onlara boyun eğmez ve direnişe devam eder. Genç partizanlar gizlice toplanarak bir direniş hareketi oluşturur ve kendi aralarında toplandıklarında sessizce vatan marşları okuyarak Sovyet vatanına duydukları sevgiyi dile getirir. Komsomolçu Haspolad, Kızıl Ordu'nun zafer kazandığına dair radyoda duyurulan haberi arkadaşlarına anlatır. Alman ordusu bozguna uğramıştır ama partizanların görevi bitmez. Çünkü geri çekilen Almanlar, kaçtıkları yerleri ateşe vererek masum insanları öldürür. Bu konuşmanın geçtiği esnada partizanların yanına Leyla isminde on iki yaşındaki bir kız gelir. Leyla, partizanların başı Kandemir'in kızıdır ve haber taşıyarak aradaki bağlantıyı sağlamakla görevlidir. Şimdi de çayın üzerindeki bir köprünün patlatılması yönünde bir haber getirmiştir. Poemanın ilerleyen kısmında Leyla yaralanır ve Alman askerlerine esir düşer. Alman komutan Leyla'ya iyi davranarak onun ağzından laf almaya çalışır. Ama on iki yaşındaki Leyla'da mükemmel bir devrimci bilinç vardır. O, bütün güzel sözlerine rağmen Alman komutana inanmaz ve onun eli kanlı bir katil olduğunu yüzüne haykırır. Bu duruma sinirlenen Alman komutan, Leyla'nın yarasına tuz basılması emrini verir. Leyla vatanını o kadar çok sever ki, zindanda işkence gördüğü zaman bile köprünün patlatılması planının başarılı olup olmadığından başka bir konu düşünemez. Bu esnada Kızıl Ordu, Alman karargâhını basar ve her yeri ateş kaplar. Leyla da bu karargâhta olduğu için ölümle burun buruna gelir ama komsomolçu Haspolad alevlerin içerisinde Leyla'yı kurtarır. Poemada ideal Sovyet insanının küçük yaşlardan itibaren yetiştirileceği mesajı verilir. Kandemir, Haspolad,

Leyla ve bütün partizanlar vatan sevgisiyle dolu kusursuz birer komünist oldukları için övülür.

Enver Elibeyli'nin "Bacı" poemasında savaş propagandası kimlik siyasetiyle uyumlu bir şekilde yansıtılır. "Bacı" diye anılan kadın, Sovyet askerleri için rol model olarak sunulur. Poemanın başında İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Bacı'nın kocasından ayrılması anlatılır. Bir "vatansever" olan kocası gönüllü olarak Sovyet ordusuna katılır. Faşist ordu tanklarla birlikte Bacı'nın yaşadığı köye girer ve her yeri talan eder. Bacı'nın küçük oğlu ve pek çok masum insan acımasızca öldürülür. Bu olaydan sonra Bacı'nın isteği vatan savunmasına katılmak ve faşitlerden intikam almaktır. Kızıl Ordu ile birlikte düşmana karşı savaşan Bacı, erkekler gibi kahramanlık gösterir ve bütün askerlerin saygısını kazanır:

İntiqam eşqilə o da ər kimi,
Döyüşdü meydanda çovğunda,¹⁹ qarda.
Min hünər göstərdi igidlər kimi
Düşmən ordusuyla vuruşmalarda. (2005: 123)

Poemada Bacı, kocasıyla birlikte vatan yolunda bedel ödeyen bir kahramandır. Elibeyli, devrimci asker ve devrimci kadın tiplerini Bacı'nın şahsında birleştirir ve dönemin kadınlarına ideal bir kimlik örneği sunar. Bacı ile benzer kaderi paylaşarak sevdiklerini savaşta kaybeden insanlardan, özellikle de kadınlardan Sovyet değerlerine inançlarını yitirmemeleri ve sosyalist kimliklerini korumaları istenir.

Memmed Rahim'in "Leningrad Göylərində" başlıklı poemasında Sovyet kimliği kahramanlık ile ilişkilendirilerek idealize edilir. Hüseyin isimli devrimci, vatan savunması için askere ihtiyaç olduğunu öğrenince tereddüt etmeden Bakü'den ayrılır ve cepheye gider. Devrimci romantizm yaklaşımıyla yazılmış pek çok eserde olduğu gibi burada da Hüseyin'in yolunu gözleyen bir genç kız vardır. Hüseyin bireysel saadetini bir kenara bırakarak vatan savunmasına katılır. Bu bölümün sonundaki "Ucalt²⁰ şöhrətini Azərbaycanın" dizesi, sanki savaşın Azerbaycan'ın bağımsızlığı için

¹⁹ Çovğun sözcüğü Azerbaycan Türkçesinde şiddetli rüzgârın karı savurduğu havalar için kullanılır (www.azleks.az, 2020).

²⁰ Ucalmak fiili Azerbaycan Türkçesinde "yükseltmek, yüceltmek" anlamlarına gelir (www.azleks.az, 2020).

yapıldığı izlenimini uyandırsa da ilerleyen bölümde hiç de öyle olmadığı, şiirde Sovyet propagandası yapıldığı görülür. Şair başka bir kahramandan bahsedeceğini söyler ve Aleksey'i anlatmaya başlar. Aleksey'in vatani "Büyük Rusya"dır. Bakü'den savaşa giden Hüseyin, Aleksey ile birlikte kardeşçe ve destansı bir şekilde düşmanla savaşır. Öyleyse Hüseyin'in Aleksey ile birlikte savunduğu vatan hangi vatandır ve Hüseyin hangi kimlikle o cephede savaşır? Enternasyonalizm aldatmacası altında modern bir Rus imparatorluğuna dönüşen Sovyetler Birliği'nin sömürgeci çıkarları Almanya ile çatışınca büyük bir savaş başlar. Azerbaycan Türkleri ise devrimci bir retorikle cepheye sürülerek bu savaşa sokulur. Ama Memmed Rahim, poemasında bu gerçekliği görmezden geldiği gibi, Sovyet ordusunu kardeş halkların devrimci dayanışmasının bir ürünü olarak yansıtır. Poemada Hüseyin ve Aleksey'in aynı vatanın savunması için birlikte mücadele ettiği sürekli vurgulanır. İki kahraman arasında geçen diyaloglarda belirtilen vatan sevgisi de "Büyük Sovyet Vatanı"na duyulan sevgidir. Poemanın sonunda Hüseyin vatan için canını verir ve "halkların kardeşliğinin ebedî sembolü" olur.

Süleyman Rüstem'in "Qolsuz Qəhrəman" poemasında da "Sovyet askeri" övgüsü vardır. Şair poemanın hemen başında Kızıl Ordu'nun üstün misyon ve özelliklerini sıralamaya başlar. Kızıl Ordu'nun savaşını yazabilmek için çelikten bir kalem gereklidir. Sovyet ordusu, adalet yolunda savaşmaktan asla yorulmayan ve bu özelliğiyle milyonlarca mazlumun saygısını kazanan bir ordudur. Süleyman Rüstem, vatan için savaşmaktan asla usanmayan bir askerin vatan sevgisini anlatır. Sovyet askeri, mermilerin altındayken bile korku nedir bilmez. Silahını sevgilisi gibi bağrına basar ve vatan bayrağını öper:

Sanmaym ki, bu ədalət döyüşündən usanmışdır.
Cananı tək öz bağrına basıb əziz yarağını,
Kölgəsində and içərək öpmüş Vətən bayrağını.
Əsla qorxu bilməmişdir güllələrin altında o,
Saxlamışdır əcdadının öyüdünü yadında o. (2005b:128)

Komutan tarafından Sovyet ordusuna hareket emri verilir. Askerler atlarına atlayarak düşmana doğru hücum eder. Çatışma sırasında genç Sovyet askeri yaralanır. Bir

hemşire onun yanına gelerek tedavisini yapar. Çatışmanın sonunda zaferi Kızıl Ordu kazanır:

Vuruş dayanmamışdı, hücum davam edirdi,
İnqilabın ordusu sel tək axıb gedirdi.
Saatlar belə keçdi, axşam oldu nəhayət...
Kitablara yazıldı yeni bir qalibiyət. (2005b:130)

Kahraman asker iyileşir fakat bir kolunu kaybeder. Köyüne döndüğünde annesi ona ağlayarak sarılır. Genç kahraman ise annesine ağlamamasını, gerekirse vatan için canını da vereceğini söyler:

- Anacan ağlama, anacan bəsdir,
Mən sağ-salamatam matəm əbəsdir.
Verdim bir qolumu Vətənə qurban,
Canım da qurbandır bu yolda inan. (2005b:132)

Anne de bilinçli bir devrimci ve vatanseverdir. Oğluna destek olarak rejimin bir anneden beklediği davranışı gösterir:

- Haqlısan, can balam, günəşim, ayım,
- Mənimsə davadan zəfərdir payım.
O qara günlərə çəkildi pərdə,
Düşməz mərd analar bir daha dərdə! (2005b:132)

Poemanın sonunda Kolsuz Kahraman, sevdiği kız Dilara'ya kavuşur. "Olumlu kahraman"ın mücadelesi mutlu sonla biter.

Süleyman Rüstəm'in "Partizan Əli" poemasında da sosyalist askerin kahramanlığı vardır. Komünist Parti üyesi Eli, devrim saflarında savaşır. Düşman tarafından çocukları ve karısı öldürülür. Fakat Eli, davasına inancından birşey kaybetmez. Kendisi ve arkadaşlarının ölmesi durumunda analarının arkalarından ağlamamasını ister. Çünkü bu yüce dava uğruna ölenlerin adları, göğe çekilen bir bayrak gibi yücelecektir.

Ölməmişik, hələ sağıq, düşmənlərdir ölənlər,

Düşmənlərdir önümüzdə titrəyən yarpaq kimi!
Aha... Dostlar, düşmən yenə atəş açır, irəli!
Atəş, hücum! Atəş, hücum! Onlar qaçır... İrəli! (2005b: 148:)

Poemanın davamında zafer devrimcilerin olur. Eli yaralanır. Arkadaşları panik hâlinde Eli'yi arar və sonunda onu otsuz, kurak bir yerdə yaralı hâlde bulur. Devrimciler, Eli gibi bir kahramanı daha önce hiç görmədiklərini söyləyərək ona olan hayranlıklarını dile getirir.

Zeynal Cabbarzâde'nin "İgid Ölmür" poeması, "Büyük Vatan Savunması" konusunda yazılmış eserlərdendir. Poemanın başında Sovyet vatanının güzelliğindən bahsedilir. Sirac və Senem evlidir və Çinar isimli bir de çocukları vardır. Sirac, vatan savunması için Sovyet ordusuna katılmaya giderkən karısı Senem gözyaşlarıyla onu uğurlar. Küçük bir çocuk olan Çinar, durumun farkında değildir və annesini ağlattığı için babasına küsərək o da ağlamaya başlar. Babasından ayrılması Çinar'ı olumsuz etkiler. Sirac isə cephədə sadəcə vatanını və ailesini düşünen idealist bir Sovyet vatandaşıdır. Poemada Sirac'ın cephədə yaptığı kahramanlıklar şu şekilde anlatılır:

Sirac gündə düşmənin
Başına od ələyir,
Bəndləri, süpərləri
Dağıdır, yox ələyir. (2005: 195)

Savaştə olması nədniylə çocuğunun büyüdüğünü göreməyən Sirac, sonunda vatan uğruna canını feda edər:

Sizin kolxozun üzvü
Sirac Süleyman oğlu,
Xalqımızın fedakar,
İgid, qəhrəman oğlu,
Böyük Vətən yolunda
Canını verdi qurban. (2005: 206)

Poemanın sonunda Sirac'ın heykeli bir halk kahramanı olaraq dikilir. Oğlu Çinar, heykele sarılarak ağlamaya başlar və poema sone erər. Eserin verdiği mesaj, Sirac ölse

de, bütün Sovyet vatandaşlarının gönlünde bir kahraman olarak yaşamaya devam edeceği ve yeni nesillere rol model olacağı yönündedir. Böylece okuyucuyu kitlesine “Sovyet vatandaşı” kimliğini benimseyerek Sirac gibi rejim için savaşan, gerektiğinde canını veren bir kahraman olma mesajı verilmiş olur.

Eli Veliyev, II. Dünya Savaşı’nı konu alan hikâyeleriyle ideal Sovyet kimliğini okuyucuya yansıtan yazarlardandır. Veliyev’in “Bala Dağı” isimli hikâyesinde Alman ordusu bir köyü işgal eder. Alman zabıt, esir alınan insanlar arasında yer alan bir kadının kocasını bulmak ister. Acılı ananın oğlu ise Almanlar’ın elindedir. Kadın bütün bu acısına rağmen düşmanla iş birliği yapmaz ve esir alınan kişiler içerisinde hangisinin kendi kocası olduğunu söylemez. Böylece ideal bir Sovyet vatandaşının nasıl olması gerektiğini herkese göstermiş olur (2005: 19-22).

Mehdi Hüseyin’in “Nişan Üzüyü” isimli hikâyesinde de savaş dönemi anlatılarak ideal Sovyet vatandaşının nasıl olması gerektiği anlatılır. Hikâyenin başında Emine Hala, bir taraftan semaveri yakmaya çalışırken bir taraftan da cephede savaşan oğlundan gelen en son mektubun cümlelerini zihninden geçirir. Emine Hala, okuma yazması olmadığı için bu mektubu defalarca başkalarına okutur ve ezberler. Mektupta oğlu Salman, kendilerinden beş kat daha kalabalık faşist ordusuna karşı nasıl kahramanca savaştıklarını anlatır ve süngü savaşının başladığı anda silahı olmadığı için tüm düşmanları öldüremediğini söyler. Bu sözler Emine Hala’nın hafızasına kazınır. Canından çok sevdiği oğlunun cephede silaha ihtiyacı vardır. Bu nedenle oğlunun nişanı için on yıldır hazırladığı bohçayı açar ve içinden nişan yüzüyünü alır. Herkes savunma fonuna değerli eşyalarını getirir ve Sovyet ordusuna verir. Emine Hala’nın evdeki küçük çocukları, onun evdeki semaveri vereceğini düşünür. Çocuklara göre fakir annelerinin başka verebileceği birşey yoktur. Ancak Emine Hala semaverden ancak üç dört tane mermi yapılabileceğini öğrenince bu semaveri vermekten vazgeçer ve oğlu için sakladığı nişan yüzüğünü verir. Kadını tanıyan savunma fonu müdürü bu değerli yüzüğü fakir kadından alamayacağını söyler. Emine Hala ise oğlunun bu yüzükten daha değerli olduğunu ve faşistlere karşı mermiye ihtiyacı olduğunu belirtir. Hikâyede hem Emine Hala hem de oğlu Salman ideal birer Sovyet vatandaşıdır. Salman büyük vatan savunmasına katılmış bir kahraman, Emine Hala ise bütün yoksulluğuna rağmen oğlu ve Sovyet ordusu için en değerli maddi varlığını feda eden

ideal bir annedir. Bu mesajla yazar, bütün muhataplarından Sovyet vatani için aynı fedakârlıkları yapacak ideal birer vatandaşı olmalarını ister.

Mehdi Hüseyin'in "Qayıtmadı" başlıklı hikâyesi de "kahraman Sovyet askeri" temasını işler. Fakat buradaki savaş II. Dünya Savaşı değil, Sovyet iktidarının kurulduğu dönemdeki Bolşevik-Menşevik savaşıdır. Surhay, köyde yaşayan bir devrimcidir. O, Bolşevikler ile Menşevikler arasında savaş başlayınca karısı Şirma'yı ölüm döşeğinde bırakarak savaşa katılır. Hikâyede başkişi Surhay'ın temel çatışması, köyde kalarak hasta karısının son anlarında yanında olmak ile davası uğruna savaşmak arasında yaşanır. Neticede Surhay'ın dava şuuru ön plana çıkar ve karısını bırakarak savaşa gider. Hikâyenin sonunda Surhay çatışmada karısı Şirma ise köyünde hasta yatağında ölür. Karı koca yan yana gömülerek ebediyette buluşur. Mehdi Hüseyin, sosyalizm davası için ölüme gitmek hatta gerekirse sevdiklerini de geride bırakmak gerektiği mesajını verir. Surhay'ın karısından ve kendi canından önce sosyalizm davasını düşünmesi, onu yeni inşa edilmeye çalışılan Sovyet kimliği için bir rol model hâline getirir.

Mehdi Hüseyin, "Dost Hikâyesi" isimli hikâyesinde II. Dünya Savaşı konusunu da işler ve Sovyet askerinin kahramanlığını anlatır. Hikâyede Almanlar bir Ukrayna köyünü işgal eder. Bir Rus kadın Almanlarla iş birliği yaparak onlara yardım eder. Fakat kahraman Sovyet askerleri köye baskın yaparak Almanları bozguna uğratar. Hikâyenin sonunda gökteki Ay, orağa benzer bir şekil alır ve askerlerin kahramanlığını adeta sembolik olarak destekler. Orak çekiç, komünizmin sembolüdür. Âdeta kâinattaki gök cisimleri bile Sovyet askerinin kahramanlığına hayran kalarak onları selamlamış gibidir. Bu hikâyede de Sovyet askeri olma, toplum için ideal bir kimlik kategorisi olarak sunulur.

Mir Celal'in "Vatan Yaraları" adlı hikâyesinde de ideal Sovyet askeri ve ideal Sovyet kadınları yer alır. Hikâyede anlatıcı konumunda olan Sovyet askeri, cepheye yaralanarak askerî hastane çadırına götürülür. Yapılan müdahaleyle hayati tehlikesini atlatacak asker, hayata niçin döndüğünü sorgulamaya başlar. O, hayata zengin bir insan olmak, eğlencelerde dolaşmak, kızlarla içki âlemlerine katılmak için dönmemiştir. Ailesiyle memleketinde huzurlu bir hayat yaşamak ister. Bu noktada yazar, Sovyet insanının hayatı ve ölümü nasıl anlamlandırması gerektiği konusunu işler. Sovyet insanı, Sovyet vatanında barış ve huzur içinde yaşama arzusunda olmalıdır. Bunun için

de vatanını savunması şarttır. Anlatıcı konumundaki Sovyet askerinin en güzel anıları çocukluk yıllarına aittir. Vatanı korumak, o güzel anıların yaşandığı kutlu mekânı savunmak anlamına gelir. Asker çadırda iyileşmeye başladığında cephedeki en yakın arkadaşları Nesreddin ve Letif ziyaretine gelir. Yaralı asker dinlenmek için memleketine gönderilecektir. İki dostunun da bu nedenle ondan ricası olur. Nesreddin, yaralı askerın onun evine gitmesini, yazı masasını, kitaplarını kontrol etmesini ve annesiyle konuşmasını ister. Letif ise köyüne gitmesini, pınardan kendisi yerine su içmesini, tabiattaki kuşları dinleyerek ona çiçek getirmesini söyler. Her iki istek de askerlerin vatan ve aile hasretini dile getirir mahiyettedir. Asker köyüne gider ve annesine kavuşur. Cepheden gelen bir kahraman olduğu için köylüler tarafından büyük hürmetle karşılanır. İyileştikten sonra tekrar cepheye gider fakat bu kez Nesreddin ve Letif'in vurularak yaralandığını öğrenir. Onların yanına gider. Üç kahramanın da annesi, onların yaralarını iyileştiren birer manevi hekim gibidir. Annelerinden güç alan gençler, vatanı düşmandan temizlemek için yeniden motive olur. Hikâyede ideal Sovyet insanı ve onu yetiştiren ideal Sovyet kadını okuyucuya birer rol model olarak sunulur.

Hacıbaba Nezerli'nin "Nişanlı Gözleri" hikâyesinde de savaş konusu işlenir. Hikâyenin başkişi olan Eli, devrimci bilince sahip bir Kızıl Ordu askeridir. Eli, nişanlısı Nazlı'dan ayrılarak davası uğruna cepheye gider. Aşk ile dava bilincinin çatışması sonucunda dava bilincinin ağır basması sosyalist edebiyatta sıklıkla görülür. Eli, çatışma esnasında komutanının yaralandığını görür. Onu kurtarmak için canını tehlikeye atar ve kendisi de vurulur. Cephedeki askerî hastanede uyandığında nişanlısı Nazlı'yı baş ucunda beklerken görür. Fakat Eli öylesine büyük bir dava bilincine sahiptir ki, uyanır uyanmaz ilk önce komutanının durumunu sorar. Onun hayati tehlikeyi atlattığını öğrenince rahat bir nefes alır.

Hacıbaba Nezerli, "Qaratel" başlıklı hikâyesinde de benzer bir konuyu ele alır. Bu hikâyede devrimin ilk yıllarında gerçekleşen savaşlar geriye dönüş tekniği ile anlatılır. Hikâyenin başkişisi olan Aslan, 23 Şubat Kızıl Ordu Bayramı kutlamalarına hazırlanır. Bu esnada Aslan'ın annesi Çimnaz ve kız kardeşi Karatel, Aslan'ın yıllar önce cepheden yazdığı mektupları bulur. Zira Aslan, bilinçli bir devrimci olarak cepheye giderek Kızıl Ordu saflarında kahramanca savaşmış ve yaralanmıştır. Mektuplar vasıtasıyla Aslan geçmişe döner. Yaralandığı zaman kendisini tedavi eden devrimci

Rus hemşire Anna'yı hatırlar. Aslan, Anna'ya hayran olmuş ve onunla devrim hakkında konuşmalar yapmıştır. Bunları ailesine anlatan Aslan, kız kardeşi Karatel'in de Anna gibi bir hemşire olarak devrime hizmet etmesini ister. Karatel de bu isteği kabul eder. Hikâyede hem devrimci asker hem de ideal devrimci kadın konusu bir arada işlenir.

Savaş edebiyatı bağlamında değerlendirilebilecek bu eserlerin ortak özelliği, “Büyük Vatan Savunması” çağrısına icabet eden ideal Sovyet vatandaşlarını konu almalarıdır. Kızıl Ordu, faşist işgale karşı koyan kahraman bir ordudur ve bu ordunun her bir ferdi kahraman birer Sovyet vatandaşıdır. XX. asrın başında Çar rejimi ve feodal işbirlikçilerini düşman edinin onların kapitalist ve sömürgeci uygulamalarına karşı emekçi-sosyalist kimliğini oluşturmaya çalışan Sovyet yönetimi, II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte faşizme karşı savaşan “kahraman Sovyet askeri” kimliğini ön plana çıkartır. Edebî eserlerde bu kimliğin çokça işlenmesi, savaş dönemi kamuoyunu yönlendirme ve halka moral verme işlevi yanında XX. asrın başında oluşturulan sosyalist kimliğini perçinleme amacı da taşır.

B. Sosyalist Aydın/Entelektüel

Aydınlar ve entelektüeller, okuyup yazan, düşünen ve yeni fikirler ortaya koyarak toplumu yönlendiren önemli bir sosyal kesimdir. Sosyal bilimler ve ideolojiler üzerine kafa yoran aydınlar, bir toplumda belirli düşünce ve ideolojilerin güçlenmesine ya da yaygınlaşmasına hizmet eden düşünsel faaliyetlerde bulunabilirler. Dünya tarihindeki pek çok tecrübenin de gösterdiği gibi çoğu toplumlarda önce aydınların düşünsel faaliyetleriyle belirli fikir ve ideolojilerin kabulü için uygun ortam hazırlanır, daha sonra siyasetçiler tarafından o fikirlere uygun politik faaliyetler yapılmaya başlar. XIX. asrın sonu, XX. asrın başında Türk-İslam dünyasının içerisinde bulunan krizden çıkmak için başlattığı reform hareketlerinde de aydınların öncü rolü bulunur. Sovyet yönetimi de bir ideolojinin ve o ideolojiye bağlı oluşturulacak kimliğin geniş halk kitlelerince benimsenmesinde aydın ve entelektüellerin önemli rolü olduğunu bildiğinden, kendi resmî görüşlerini savunacak “aydınlar” yetiştirir ve bu kişilere topluma rol model olma görevi verir. Bu gerçeklik Sovyet yazarları için kimlik inşa sürecinde yararlanabilecekleri bir malzeme oluşturur. Tıpkı Sovyet yönetiminin yaptığı gibi sosyalist yazarlar da halkı eğiterek onları ideal birer “Sovyet insanı” yapacak olan aydınları “olumlu kahraman” ilkesince eserlerinde kullanır. Azerbaycan

edebiyatında da sosyalist aydın/entelektüeller topluma yön veren, onların “gerici, boş inançlar”dan kurtulmasına çalışan birer fikir kahramanı olarak sunulur. Böylece bu kimselerin şahsında rejimin istediği kimliğin oluşturulması ve geleneksel Türk-Müslüman kimliğinin yozlaştırılması hedeflenir. Bu aydınların büyük bir bölümünün aynı zamanda sanatçı kimliğine de sahip olması, sanat eserleri yoluyla sosyalist kimlik oluşturmanın önemine de işaret eden bir mesaj içerir.

Samed Vurgun, “Bestekar” başlıklı şiirinde, Sovyet sanatçısının aynı zamanda sosyalist fikirleri dünyaya yayan bir aydın ve fikir insanı olması gerektiğini savunur. O bestelediği eserlerle sosyalizm fikrini Çin’den Hindistan’a, Himalaya Dağlarına kadar her yere ulaştırmalıdır. Sovyet sanatçısı komünizmin ilk senfonisini ortaya koyacak, böylece sömürge ülkeler ayağa kalkacak ve ağaların feodal düzenine son verecektir:

Çal ki, başqaldırır müstəmləkələr,
Can verir ağalar, qullar dünyası...
Bir bayraq altına qoşur ölkələr
Budur kommunizmin ilk simfoniyası! (2005b:178)

Şiirin devamında artık Bethoven, Bayron gibi sanatçılara yer olmadığı söylenir. Burjuva sanatı ölmeye mahkûmdur. Tüm dünyada sosyalist sanatçının besteleri konuşulacaktır. Şiirde Sovyet sanatçısına sosyalist fikirlerin propagandasını yapma görevi verilir.

Sovyet sanatçı ve aydınlarının idealize edilmesi Memmed Rahim’in şiirlerinde de görülür. “Kolhozcu Aşık” isimli şiirde Rahim, halk şairlerinin halkı sosyalist fikirlerle besleyen birer kültürel önder olması gerektiğini savunur. Eski düzendeki ahundlar ve mollalar, halk şairlerinin sesine haram diyerek onlara engel olur. Fakat sosyalizmin gelmesiyle şair bu dönemin kapandığını söyler. Âşıkın kolhozda çalışıyor olması, onun emekçilere yakın olmasını sağlar. Eski düzen âşığı isyan ettirmiştir. Yeni düzende ise ona kolhozculuk görevi verilir. Artık âşık hem sazıyla ortaya koyduğu fikirlerle hem de kolhozda, tarlada çalışarak halkına faydalı olur.

Memmed Rahim, “Şairin Ölümü” adlı şiirinde de Sovyet aydın ve sanatçısının nasıl olması gerektiğini anlatır. Şiirin sonuna doğru geçen “Bizim M. Rahimin mezarıdır

bu” dizesinden aslında şairin bu şiiri kendi ölümü için yazdığı anlaşılır. Ama şairden beklenen, başka bir deyişle Memmed Rahim’in kendisinden beklentisi, rejimin özgürleştirici fikirlerinden bahseden şiirler yazmaya yöneliktir. Bu durum şu dizelerle anlatılır:

Şeirlər yazardı əbədiyyətdən,
Azad insanlıqdan, azad sənətdən. (2006a: 29-30)

İnsanın özgürlüğünden bahsetmek, onu özgürleştirecek olan sosyalist ideolojiyi şiirlerinde işlemek anlamına gelir.

Osman Sarıvelli, “Heykel” isimli şiirinde Samed Vurğun’u örnek bir şair ve aydın olarak okuyucuya sunar. Şairin övgüye layık olmasının sebebi, halkın adını tüm dünyaya duyurmasıdır. Samed Vurğun’un bu emeğini Komünist Parti ve Sovyetler Birliği asla karşılıksız bırakmayacaktır çünkü bu iki kurumun en önemli ortak özelliği insan emeğine değer vermesidir. Şair daha sonra Sovyet devletinin büyüklüğünü ve gelecekte daha da büyük olacağını, Samed Vurğun’un şiirlerinin de nesilden nesile aktarılacağını anlatır:

Güneşə mərdivan qoyan bu ölkəm,
Bu xalqım daha da boy atacaqdır,
Sənət abidəsi, -söz xəzinəni
Nəsildən-nəsilə yaşadacaqdır! (2004: 51)

Tofik Bayram’ın “Nazım Hikmete” başlıklı şiirinde de Nazım Hikmet, komünist bir şair ve aydın olarak okuyuculara rol model olarak sunulur. Şiirin başında Nazım Hikmet’in Bakü’ye yaptığı seyahatte sevinçle karşılandığı anlatılır. Şiirin devamında Nazım Hikmet’in kendi ülkesinde zindanlara atılmasından duyulan üzüntü dile getirilir. Nazım Hikmet zindanda olduğu için güneşi göremez. Ama onun kalbi komünist SSCB ile birlikte olduğu için hapse de olsa kalp gözüyle Moskova’nın beş köşeli yıldızını görebilmektedir:

Al günəşi görməsən də
barmaqlıqlar arasında,
Ürəyinin gözləri ilə

Moskvanın beşguşəli

Ulduzuna baxmısan sən. (2005: 215)

Burada sadece Nazım Hikmet'in komünizm sevgisi anlatılmaz, aynı zamanda komünist bir aydının en zor zamanlarında bile ideolojisine olan sevgisini yitirmediği, bu nedenle de takdiri hak ettiği savunulur. Tofik Bayram'ın şiiri bu açıdan ideolojisine bağlı bir şair ve aydının rol model olarak bütün "Sovyet vatandaşlarına" sunulması anlamına da gelir.

Azərbaycan edebiyatında benzer yaklaşımla yazılmış şiirlerden birisi de Mikayıl Müşfik'in "N. Ostrovski Üçün" başlıklı şiiridir. Şiir, isminden de anlaşılacağı gibi ünlü Sovyet yazarı Nikolay Ostrovski için yazılır. Burada sanatçının hem ömrünü devrim mücadelesine verdiği hem de büyük bir sanatçı olduğu anlatılır. Ostrovski, Sovyet vatandaşına örnek olacak bir aydındır. O, sanatçılığını devrimci mücadele ile birleştirmeyi başarır:

Min defa ölümün yanından keçdin

Qızıl şəfəq kimi qanımdan keçdin,

İnqilab yolunda canından keçdin,

Zəkandan kəskindir inadın sən! (2004:163)

Abdulla Şaik'in "Gənc Müəllimlərə" başlıklı şiirinde, Sovyet toplumunun yeni nesillerini yetiştirecek aydın öğretmenlerin taşınması gereken ideal vasıflar anlatılır. Şiirde hitap edilen ve adı belli olmayan Sovyet öğretmeni, rejimin istediği öğretmen tipinin sembolüdür. Genç öğretmenin alnında "zeka ve bilgi yıldızları" parlar. Şair bu durumun sebebini isimsiz öğretmene sorar ve öğretmendeki bu olumlu değişimin sebebini "inkilap" olduğunu öğrenir. Sovyet inkilabı genç öğretmeni karanlıklardan kurtararak aydınlığa çıkartır. Sosyalist edebiyatta karanlıktan aydınlığa çıkma metaforu çok sık kullanılır. Sosyalizmden fikrî açıdan beslenen öğretmen, ideolojisinden aldığı kuvvet sayesinde ideal bir insana dönüşür. Artık o, Şark dünyasının ataletinden kurtulmuş, aktif bir devrimcidir:

Şimşək kimi işıqlandım, vulkan kimi səsləndim.

Şaşqın, yorğun gözlərimə nur səpdi bu afitab,

Mənə qüvvət, səfvət verən inqilabdır, inqilab! (2005b: 83)

Samed Vurğun, “Aygün” isimli poemasında sosyalist aydın konusunu işler. Poemanın konusu, sosyalist aydının/sanatçının ideolojik eserler üreterek Sovyet insanına örnek olmasıdır. Sosyalist realizm anlayışıyla yazılan eserde bir Sovyet sanatçısı ve aydınının taşınması gereken özelliklere de değinilir. Bir Sovyet sanatçısı, aydın olarak her şeyden önce ideolojisine bağlı olmalıdır:

O inandı kommunizmin al bayrağına,
Salamladı insanlığın bu dünyasını.
Yazdı könül dəftərinin hər varacağına
Qəhrəmanlar dünyasının simfoniyasını. (2005c: 375)

Sovyet sanatçısının temel özelliği, eserlerinin fikrî temelini komünist ideolojiden almış olmasıdır. Şair bu durumu “komünizm denilen gül bahçesinden gül toplamak” olarak niteler:

Kommunizmin gülşənindən gül dərə-dərə
Cumub gedir fikirlərə, düşüncələrə. (2005c: 379)

Poemanın ilerleyen kısmında Aygün’ün hazırladığı senfoni, içerisinde komünizme ilişkin verdiği mesajlarla kendisini dinleyen herkesi heyecana getirir. Bu mesaj, bütün dünyanın mazlumlarına özgürlük vaat eden bir kurtuluş reçetesidir. Leningrad’da, Kiyev’de, Tiflis’te, Filistin’de, Çin’de, Vietnam’da bu senfoniye dinleyenler âdeta bayram yapar ve bütün dünya halkları kurtuluşun Moskova’da olduğunu anlar:

Ah, azadlıq! Deyib xəyala daldı.
Misrin, Fələstinin qumsal düzləri,
Şimala hərətlə baxıb saraldı...
Sanki Hindistan da, Vyetnam da,
Çin də Bizim o axşamkı bayrama gəldi.
Koreya torpağı odlar içində
Moskva! - deyərək İlhama gəldi. (2005c: 416)

Samed Vurğun, sosyalist sanatçıya komünizme dair fikirləri dünyaya duyurmakla görevli bir aydın olma sorumluluğu yükler. Sosyalist propaganda yapan sanatçı,

sesinin ulaştığı her yerde mazlumlara umut olacak ve bu umudun adresini de “Moskova” olarak gösterecektir.

Hikâye türünde bu konuyu ele alan yazarlardan birisi Abdulla Şaik’tir. Yazar, “Solmaz ve Sönmez” başlıklı hikâyesini Cafer Cabbarlı’ya ithaf eder ve Cabbarlı’nın şahsında ideal sosyalist sanatçı ve aydının nasıl olması gerektiğini anlatır. Abdulla Şaik, hikâyede vatan kavramını “genç sosyalist vatan” sözcükleriyle ifade eder. Yani Cabbarlı ve onun şahsında rol model olarak okuyucuya sunduğu sosyalist sanatçı, Azerbaycan’ın değil, bütün Sovyet vatanının sanatçısı olacaktır. Burada vatan kavramının tahrip edilmesi, Sovyet kimliğini giydirme çabasıyla ilişkilidir. Sanatçı olmak isteyen gençlere, eser ve fikirleriyle hizmet edecekleri yerin Azerbaycan değil, başkenti Moskova olan SSCB olduğu/olması gerektiği mesajı verilir.

Mehdi Hüseyin “Konsert” başlıklı hikâyesi ile sosyalist sanatçı/aydın konusunu işler. Hikâyenin baş kişileri Sebri ve Edhem isimli iki arkadaştır. Sebri piyano çalar ve beste yapar. Fakat Edhem, kıskançlığından dolayı Sebri’nin bestelerini küçümser. Sebri eğitim almak için Moskova’ya gider ve orada büyük bir beste yapar. Daha sonra Bakü’de bir konser verir. Bu besteyi dinlemek için gelen insanlar konser salonunu tıklım tıklım doldurur. Bestenin ismi “Azad İnsan”dır. İsminden de anlaşılacağı gibi insanın özgürlüğünü konu alan bu besetede zindanların karanlığında bulunan insanlığı özgürlüğün aydınlığına çıkaracak gücün sosyalizm olduğu anlatılır. Yani Sebri’nin bestesi, sosyalist propaganda yapan ideolojik bir eserdir. Hikâyede Sebri, sosyalizmi insanlığın kurtuluş reçetesi olarak sunan bir beste yaptığı için idealize edilir ve Edhem ile arasındaki mücadeleden galip ayrılır. Sosyalist edebiyatta “iyilerin” yani gerçek sosyalistlerin kazanması, sosyalist realizm akımının ilkeleriyle uyumlu bir durumdur. Mehdi Hüseyin, bu hikâyesiyle okuyucusuna sosyalist bir sanatçıyı topluma örnek olan ve kitleleri etkileyebilen bir aydın olarak yer verir.

Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatında ideal Marksist tipler oluşturulurken sanatçı ve aydınlara işçi ve askerlere göre daha az yer verildiği görülür. Bunun sebebi, ezilenlerin haklarını savunma iddiasıyla kitlelere hitap eden Sovyet yönetiminin elitist bir hareket olarak algılanmaktan çekinmesi olabilir. Şiir türünde bu izlek ünlü Sovyet sanatçılarına ithaf edilen metinlerle kendisini gösterir. Samed Vurgun, Nazım Hikmet, Nikolay Ostrovski gibi Sovyet ideolojisine bağlı sanatçıların topluma önder olacak birer aydın olarak idealize edilmesi bu açıdan anlamlıdır. Poema ve hikâye türündeki

eserlerde ise Sovyet ideolojisinin insanlık için tek kurtuluş reçetesi olduğunu savunan sanatçılar, bütün dünyaya kurtuluş ümidini götüren birer fikir elçisi olarak okuyucuya yansıtılır.

C. Sosyalist Devrimciler/İşçiler

Marksizm, emek-sermaye çelişkisinden hareketle kapitalizmin tahlil ve eleştirisini yapan, işçi sınıfının sömürüldüğünü ortaya koyan ve adaletsizliğin çözümü olarak devrimi işaret eden bir ideolojidir. Bu nedenle fikrî/felsefî alt yapısını Marksist ideolojiden alan bütün akım, hareket veya oluşumlarda işçi sınıfı ve devrimcilik özel bir yere sahiptir. Sovyetler Birliği'nde Lenin tarafından yeniden yorumlanarak devletin kurucu ideolojisi olarak uygulamaya konulan Marksizmin Leninist yorumu, “devrim” ve “proletarya diktası” kavramlarını ekonomiden siyasete, bilimden sanata ve edebiyata kadar her sahada birer anahtar sözcük olarak kullanır. Bütün bu sahalardaki uygulamalar bu anahtar sözcükler üzerine yapılandırılır. Lenin, devrim sürecinde proleter sınıfının yeterince devrimci bilinci olmadığı için işçi sınıfı örgütlenmesinin tek başına devrim için yeterli olmadığını savunur ve siyasi parti örgütlenmesine önem verir. Bu durum bazı Marksistler tarafında da eleştirilir. Fakat devrim sürecinde ya da devrimden sonra Lenin'in işçi sınıfı politikası nasıl olursa olsun, retorikte “işçi sınıfı” söylemi daima güncelliğini korur. İktidar-ideoloji-söylem ilişkisi bağlamında konuya yaklaşıldığında ve devrim-proletarya söylemlerinin daima iktidarın ideolojik meşruiyet kaynağı olarak canlı tutulduğu göz önüne alındığında, bu durumun edebiyata yansması da gayet olağan karşılanmalıdır. Zira Sovyet edebiyatı, ideolojinin propaganda düzeyinde geniş kitlelere servis edildiği metinlerden müteşekkildir. Azerbaycan edebiyatına bakıldığında da idealize edilmiş devrimci ve işçilerin “olumlu kahraman” ilkesi bağlamında Sovyet kimlik politikalarına hizmet edecek şekilde kurgulandığı görülür. Bu tip metinlerde idealize edilmiş bir tek işçiden bahsedilebileceği gibi bazen de işçi sınıfı insanlığa örnek bir toplumsal sınıf olarak bütünüyle idealize edilir. Sovyet edebiyatında işçi yönü vurgulanmayan devrimciler de vardır. Bunların bazısı köylü olduğu gibi bazısının mesleği konusunda yazarları tarafından yeterli bilgi verilmemiştir.

Sosyalist işçiler, Abdulla Şaik'in “Əmək Pərisinə” isimli şiirinde bütün dünyayla hatta evrenle mücadeleye hazır bir güç olarak yansıtılır. Şairin isim belirtmeden hitap ettiği “emek perisi”, soyut/hayalî bir varlık olmanın ötesinde bütün işçi sınıfını temsil eden

bir semboldür. Şair, emek kavramının yüceliğini anlatır. Emekçilerin dünyadaki karanlığı aydınlığa dönüştüreceği söylenerek işçi sınıfına sosyalizmin “büyük misyonu” yüklenir. Dünyadaki bütün nimetlerin üreticisi olan işçiler, çektikleri zahmetle bütün insanlık tarafından alkışlanmayı hak eder:

Alqış sənə, ey zəhmət!
Dünyaya saçan nəmət
Sənsən bu əməklərlə. (2005b: 75)

Abdulla Şaik'in “Dəmirçi” şiirinde kendisini Sovyet vatanına adanmış, demircilikle uğraşan bir işçinin bakış açısı yansıtılır. Ateşin başında demir işleyen bu işçi, ateşin alevlerinin güneşten geri kalmamasını ister. Güneş ile yarışmak, Sovyet ideolojisinin evrensellik iddiası ve her yere ulaşma idealinin bir yansımasıdır. İşçi demirlerini “kızartmak” ister. Demirin işlenmesi için gerekli olan bu işlem aynı zamanda Sovyet devriminin sembolü olan kızıl renge gönderme yapar. Demircinin bu isteği, devrimin rengini her yere çalma, her yeri ideolojik olarak sosyalistleştirme amacının bir yansımasıdır. İşçinin bakış açısına göre, demirin kıvılcımları gibi dünyaya saçılan Sovyet ideolojisi, cansızlara can verecek bir hayat iksiri gibidir:

Yan, ocağım, durma, yan!
Təndir kimi alovlan!
Qalma günəşdən geri.
Qızart bu pak dəmiri,
Qığılıcı saç hər yana,
Cansızlar gəlsin cana. (2005c: 25)

Şiirin devamında sosyalist işçinin Sovyet vatanı için temennileri dile getirilir. Bu dileklerin ortak yönü, gerçekleşmelerinin tarladaki işçilerin çalışmasına bağlı olmasıdır:

Bağım, tarlam güllənsin,
Bülbüllərim dinlənsin.
Şənlənsin tarla, çəmen,
Sevinsin ana Vətən. (2005c: 25)

Samed Vurğun, “İşçi” başlıklı şiirinde ideal sosyalist işçinin vasıflarını anlatır. Ay ve yıldızlar Sovyet işçisinin önünde secde eder. Çünkü işçi sınıfı, yaptığı devrimle köhne düzenin saraylarını yıkar ve yepyeni bir dünya kurar:

Əyilsin səcdənə yıldızlar, aylar,
Sənsən dünyaların fəxri, şöhrəti.
Qarşında diz çökdü “Şanlı saraylar”.
Çünki qollarının vardır qüvvəti! (2005a: 62)

Samed Vurğun’un “Pambıqçılar” başlıklı şiirinde kolhozda pamuk toplayan Sovyet işçileri anlatılır. Sovyet yönetimi bütün üretim araçlarını emekçilere verir. Bilinçli işçiler, bunun karşılığında çalışarak vatanlarını ihya etmeye çalışır. Şiirde aynı zamanda sosyalizmin Sovyet vatanında kurulması ve yaşatılmasının da işçi sınıfının mücadelesine bağlı olduğu vurgulanır:

Qüvvə bizim, motor bizim, torpaq bizim, su bizim.
Öz əlimiz qursun gərək bu yurdda sosializm. (2005a: 121)

Mikayıl Müşfik’in “Üçden Bire” başlıklı şiirinde bir taraftan sosyalizmle bütün adaletsizliklerin çözüme kavuştuğu anlatılırken diğer yandan sosyalist işçiler idealize edilir. Şiirde öncelikle tarlalardan, tezgâhlardan yükselen Bolşevik nağmeleriyle insanlığın aydınlandığı ve yeni bir hayatın kurulduğu anlatılır. Hem tarlada çalışan tarım işçileri hem de tezgahlarda çalışan fabrika işçileri, milyonlarca insanı kardeşliğe ve özgürlüğe kavuşturan yeni bir hayatın mimarı olarak okuyucuya takdim edilir:

Bu səsə cavab verir
milyonların beynəlmiləl nəğməsi.
Bu səs tarladan qopur,
Bu səs dəzgahdan gəlir,
Bu səsin üzərində həyatımız yüksəlir. (2004: 103)

Şair daha sonra sosyalizm öncesindeki adaletsizlikleri anlatarak devrimin ne kadar büyük bir kazanım olduğunu okuyucuya hatırlatır. Kapitalist Almanya ve İngiltere’nin emekçileri sömürmesine gönderme yapılır. Daha sonra tekrar Sovyet dönemine dönülür ve ideal Sovyet işçisinin mücadelesine nasıl devam edeceği, kapitalistleri nasıl

yenilgiye uğratmaya devam edeceği anlatılır. Sovyet işçisi kapitalizmi yenilgiye uğratmak için köyde ve şehirde, tarlada ve fabrikada canını dişine takarak mücadele etmeye devam edecektir:

Əzmək üçün kapitalın başını.

Biz atmışız, atacağız

tək daxmanın,

tək öküzün, tək tarlanın,

tək ocağın, tək odun,

tək fabrikin, tek zavodun

daşını! (2004: 106)

Sovyet işçisinin elinde beş yıllık bir kalkınma planı vardır ve sosyalizmin geleceği için bu plandaki hedeflere ulaşılması gerekir. Ayrıca şiirde dünyanın sanayi dünyası olduğu, sosyalizmin mücadelesini kazanabilmesi için sanayide çalışan sosyalist işçilerin mücadelesine ihtiyaç duyulduğu söylenir. Şair daha sonra kapitalizmin gelişmiş silahlarının Sovyet işçilerini dize getiremeyeceğini savunur:

Bu diyarın

bir yıxılmaz proletar bürcü var.

Sarsıtamaz

bu bürcü

Kapitalın topları,

onların hap-gopları! (2004: 107)

Şiirin sonunda Mikayıl Müşfik, kolhozda, fabrikada çalışan işçi sınıfının başarısının beş kıtayı kapladığını ve Bolşeviklere muhalif olan hareketlere hayat hakkı tanımadığını söyler. Burada Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu Müsavat Partisi'nin ve Bolşeviklere muhalif Marksistlerden oluşan Menşevik hareketinin isminin anılması anlamlıdır. Böylece sosyalist işçilerin başarısı sayesinde Sovyet öncesi döneme dair kimlik kategorilerini oluşturan muhalif grupların kökünün kazındığı mesajı da verilmiş olur:

Bizi fabrik, bizi zavod, bizi kolxoz

bir yığnağa toplamış.

Fikrimizin axını

beş qitəyi qaplamış.

Nə müsavat, nə menşevik xülyası. (2004: 107)

Mikayıl Müşfik'in "Fantan" başlıklı şiirinde ise Cebi isimli bir işçinin şahsından hareketle proleter sınıfı yüceltilir. Cebi, Sovyet döneminde bir petrol madeninde çalışır. Bir gün madende petrolün bağlı bulunduğu vananın musluğu bozulur ve petrol şiddetli bir şekilde boşa akmaya başlar. Her tarafı petrol kapladığı için işçilerin hayatı tehlikesi söz konusudur. Bir an önce bozuk musluğun kapatılması gereklidir. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin beş yıllık kalkınma planı doğrultusunda petrolün boşa akmaması, işlenmesi elzemdir. Bilinçli bir Sovyet işçisi olan Cebi, hayatını tehlikeye atarak musluğu kapatmak için kendisini öne atar. Onun bu cesaretini gören diğer işçiler de aynı cesaretle musluğu kapatmaya yönelir. Burada Cebi ve diğer işçileri hayatları pahasına harekete geçiren gücün dava bilinci olduğu vurgulanır:

İşçilər Cəbini qoymadılar tək,
Qoşdular ki, ona etsinlər kömək.
Ürəklənib girir hamı buruğa,
Kim heyran olmazdı bu coşğunluğa.
Bu yürüş bir hücum marşı kibiydi,
Beşillik planın bir tələbiydi. (2004: 116)

Cebi musluğu bağlayıp hem petrolün boşa akmasını engeller hem de madendeki işçilerin hayatını kurtarır. Şair daha sonra geriye dönüş tekniğini kullanarak Sovyet öncesi döneme gider ve Cebi'nin sömürücülere karşı gösterdiği devrimci mücadeleyi anlatmaya başlar. Cebi, Sovyet öncesi dönemde de madenin en çalışkan işçisidir. Fakat onu diğer işçilerden ayıran önemli bir başka husus daha vardır. Cebi, devrimci bilinç sahibidir ve diğer işçilerin de bu bilince sahip olması için mücadele gösterir. Madenin sahibi Terlan Bey'in işçilerin emeğini sömürerek zengin olduğunu, oysa işçilerin emek gücü olmazsa onun petrolü çıkartamayacağını diğer işçilere anlatır:

– Yoldaşlar! Tər lan bəy bizi aldadır,
Onun düşündüyü yalnız paradır.
Onun sözlərinə inanmayın,

Şirin dillərinə aldanmayınız!
O bizi qulluqdan çıxara bilməz.
Bizsiz buruqlardan cövhər çəkilməz.
Daim onun bizə ehtiyacı var,
Bizim qüvvəmizə ehtiyacı var. (2004: 117)

Pek çok işçi Cebi'nin bu sözlərinə kulak vererek bilinçlenir ve Bolşevik hareketinə katılır. Şair, Cebi'nin devrim öncesindeki adaletsiz düzende yaşadığı zorluqlara rağmen mücadeleden vazgeçmediğini anlatır. Daha sonra tekrar Sovyet dönemine dönülür ve şiir Cebi'nin digər işçilərə verdiği nasihatle biter. Şiirin bütününe bəklidığında Cebi, Sovyet öncəsi dönemde sömürüye karşı yılmadan mücadele eden, devrimden sonra da Sovyet hükûmetinin kalkınması için canını dişine təkən ideal bir işçi/sosyalist olarak yansıtılır. Şiirde Sovyet öncəsi dönemin adaletsizlikləri ilə Sovyet dönemindeki beş yıllık kalkınma planının öneminin zikredilmesi özellikle anlamlıdır. Sovyet işçisine Moskova yönetiminin hedeflərinin tutturulmaması durumunda karşı devrimcilerin elinin güçleneceği ve eski düzenin adaletsizliklərinə geri dönme tehlikesinin ortaya çıkacağı mesajı verilir. Bu nedenle “Sovyet vatandaşları”, Cebi gibi örnek bir sosyalisti rol model edinerek Sovyet çıkarları için çalışmalıdır.

Mikayıl Müşfik, kendisini beş yıllık kalkınma planına adayın işçileri “Quruluş” şiirinde de övər. İşçi sınıfı politik bir güç olarak dünyayı sarsmayı başarır. Sosyalist işçiler büyük işler başarmaya devam ederken onların düşmanları sürünür:

Göstərib işdə beşillik planı,
Sarsıdıb yıxdı kökündən cahanı
İşçilər – ölkəmizin işçiləri.
Çünkü var bizdə mətanət kəsəri.
Böyük işlərdə irəlilərkən biz,
Hərlənir daxili düşmənlərimiz.
Biz açarkən bizə düzgün yollar,
Sürünür arxada “sağlar”, “sollar” (2004: 82)

“İrəli” şiiri, Mikayıl Müşfik'in petrol işçilərinə hitap ederken, işçi sınıfının geçmişi ortadan kaldırarak geleceği inşa eden büyük bir güç olduğunu savunduğu bir metindir.

Sovyet yönetiminin işçilere sunduğu yeni petrol planı, bütün dünyayı sarsacaktır. Sovyet işçisi, daima kendisini yenileyen ve taze bir ruhla mücadeleye yılmadan devam eden insanlardan müteşekkildir:

İləri, Bakının zərbəçi ərleri!
İləri, yeni neft planı,
Sarsıtsın cahanı!
İləri, yeni ruh, yeni can,
Bu uzun həyəcan
Bakıyı qaplasın,
Qəhrəman divləri bir yerə toplansın! (2004: 97)

Medine Gülgün de şiirlerinde sosyalist işçiyi idealize eden Azərbaycanlı şairlərdendir. Şairin “Sabahınız Xeyir Olsun” başlıklı şiiri bu anlamda diqqət çekicidir. Şair, emekçilerin daha sabah olmadan uyandıklarını ve tan vaktinin kızılığıyla bütünleştiklerini şu şekilde anlatır:

Siz ey sübhün özündən tez oyananlar,
Dan yerinin şəfəqinə boyananlar, (2004: 12)

Medine Gülgün daha sonra tarlada çalışarak ter dökenleri ve inşaatta çalışarak ev dikenleri selamlar:

Siz ey yaşıl tarlalarda tər tökenlər,
Məhəbbətlə yer şımlayıb, yer əkənlər,
Ey yurd salıb, oba salıb ev tikənlər,
Sabahınız xeyir olsun. (2004: 13)

Şiirin genelinde “vatan toprağının” her tarafında her türlü işte çalışan emekçilere gösterilen saygı duygusu hâkimdir. Çalışkanlık ve muhabbet, emekçilere yüklenen iki temel sıfattır. İşçi sınıfı, işini severek, muhabbetle yapar ve bu nedenle de iyi netice alır.

Aynı konu İslam Seferli'nin “Aqronom Oğlan” şiirinde de ele alınır. Şairin hitap ettiği emekçi tarlaları birer gül bahçesine çeviren, Sovyet kolhozunu yemyeşil hâle getiren

bir kahramandır ve bu yönüyle de adeta bereketin, üretkenliğin ve başarının sembolüdür:

Kəndimize gələn, aqronom oğlan,
Tarlalar əlinlə gülzara dönür.
Kolxozun çölləri yamyaşıl görünür.
Ay oğlan, can oğlan,
Əziz, mehriban oğlan! (2005: 150)

Memmed Rahim'in "Kolxozcu Aşiq" şiirini Sovyet işçileri bağlamında da ele almak gerekir. Zira şiirde bahsedilen kolhozcu âşık, devrim öncesindeki adaletsiz düzenin dişlileri tarafından ezilmiş bir emekçidir. Köyde fakir bir ailenin çocuğu olarak doğması, onun hayata yenik başlaması anlamına gelir:

Bir yoxsul kəndlinin daxmasında sen,
Deyirlər dünyaya açdın gözünü;
Ellerin başının üstündə əsən
Acılar, qayğılar öpdü üzünü. (2006a: 24)

Devrimden sonra âşığın kolhozda çalışmaya başlayarak üretim faaliyetlerine aktif olarak katılması, Sovyet yönetiminin getirdiği bir kazanımdır. Zira devrimin ezilen kesimlere en büyük vaadi, üretim güçlerini onların emrine verme konusundadır. Bu kazanımın farkında olan kolhozcu âşık, ideal bir Sovyet emekçisi olarak üretime katkı yapmaya devam eder.

Memmed Rahim'in "Sağ Ol, Neftçi Qardaşım" başlıklı şiirinde de petrol rafinerilerinde çalışan işçiler idealize edilir. Petrol işçileri rahatlarını bir kenara bırakarak Hazar Denizi'ndeki petrol rafinerilerine çalışmaya gider. Onların yılbaşı akşamları dost meclislerinde sohbet etmek ya da içki meclislerinde eğlenmek gibi bir dertleri yoktur. Tek amaçları "Sovyet vatani"na hizmet etmektir:

Deməli dostlarla sən təzə ile girmedin.
Ziyafət məclisində vaxtını keçirmedin,
Sağlıq demədin əsla.
Piyalə qaldırmayıb (2006a: 162)

İşçilerin bu fedakârlığını bilen şair, gıyaben işçilerin sağlığına kadeh kaldırır. Hem şair, hem de bütün Sovyet vatandaşları, petrol işçilerinin yeni yılın rahat geçmesi için çalıştıklarının bilincindedir:

Vətən bilir ki sən də,
Təzə ilin bizimçin əlinlə gətirmisən (2006a: 162)

Zeynal Cabbarzade de “Neftçilər” başlıklı şiirinde petrol işçilerinden hareketle işçi sınıfını anlatır. Şair, petrol işçilerinin gücünü halktan aldığını savunur. Böylece işçi sınıfı ile halk arasındaki uyum dile getirilmiş olur. Sovyet iktidarının en cezbedici söylemlerinden birisi de yönetimin gücünü seçkinlerden değil, halktan aldığı iddiasıdır. Önceki bölümlerde de belirtildiği gibi ağalar, beyler, hanlar ve din adamları güçlerini seçkinlerin iktidarından alır. Oysa Sovyet iktidarı halkın iktidarındır ve üretim güçlerini elinde bulunduran proleter sınıfı da kuvvetini halktan almaktadır. Bu halkçı söylem Zeynal Cabbarzade'nin şiirinde şöyle yansır:

Qolunuza qüvvət verir
Xalqın arzusu.
Əziz neftçilər,
Sizdədir hünər! (2005: 109)

Şiirin devamında petrol rafinerilerinde çalışan işçiler övülmeye devam edilir. İşçilerin çalışması hem Bakü'yü güzelleştirir hem de bütün ülke halkına ilham verir. Kuşkusuz bu ilham Sovyet vatanının geleceği için azimle çalışma yönündeki motivasyona işaret eder. Zira petrol işçilerinin Hazar Denizi'nden çıkarttığı petrol, Sovyet askerine silah olarak döner, Sovyet sanayinde kullanılır ve bu yolla da vatana hizmet edilir. Petrol işçilerini okuyucuya rol model yapan da vatana hizmetteki gayretleridir:

Yurdum, elim ilham alır
Qələbənizden,
Qəhrəmanlar od aldıqca
Sudan, dənizdən.
Əziz neftçilər,
Sizdədir hünər! (2005: 110)

Mikayıl Rızaguluzâde'nin "Almaz" şiirinde emek ve işçiler yüceltilir. Şair, elmastan daha kıymetli birşey olmadığına inananların yanıldığını, en değerli varlığın özgür Sovyet ülkesindeki emek ve emekçiler olduğunu savunur. Vatan yiğitleri sabah erkenden tarlada çalışmaya başlar. Toprağı verimli hâle getiren, çalışkan işçilerin alın teridir. Mikayıl Rızaguluzâde'ye göre yere düşen bir damla işçi teri, kara toprağı en kıymetli elmastan bile daha değerli hâle getirir:

Bir damcı alın təri
düşsə torpağa ancaq,
ən qiymətli almaza
çevrilər qara torpaq!.. (2006: 45)

Sosyalist devrimci ve işçilerin poema türündeki eserlerde de "olumlu kahraman" ilkesi doğrultusunda yüceltildikleri görülür. Bu tip eserlerin başında Samed Vurğun'un "Komsomol Poeması" gelir. Uzun bir manzum hikâye olan bu eserde yedi idealist devrimcinin sosyalizmi getirmek için kapitalist düzene karşı verdiği savaş anlatılır. Eserin hemen başında devrimcilerin köhne düzenin temsilcisi olan Geray Bey ve adamlarıyla girdiği çatışmada Şahsuvar ağır bir yara alır ve hayatını kaybeder. Şahsuvar, ölmeden hemen önce devrimci arkadaşlarına vasiyetini bildirir. Ailesinin arkasından ağlamamasını ister. Bu sözler, davası için seve seve ölüme giden bir insanın dava bilincini bireysel acılardan üstün tuttuğunu/tutması gerektiğini gösteren ve devrimci romantizmden beslenen bir sahneyi yansıtır. Ayrıca çatışmadan önce Geray Bey, devrimcilerin bu savaşı kaybedeceklerine dair bir propaganda yapar ve onları psikolojik açıdan tesir altına almaya çalışır. Fakat Behtiyar, Murad, Celal ve diğer devrimciler bu tarz psikolojik saldırılardan etkilenmeyecek kadar davalarına bağlı insanlardır.

Poemanın ilerleyen kısmında devrimciler, Geray Bey ve adamlarına karşı olan mücadelelerini kazanır ve zafer sosyalizmin olur. Fakat Behtiyar ve arkadaşlarının görevi burada bitmez. Zira bir devrimcinin görevi sadece "gerici unsurlar" ile savaşmak değil, onları mağlup ettikten sonra yeni hayatın tesisi için de canla başla çalışmaktır. Behtiyar, komsomol olarak köye gelir ve yeni düzenin kurulması, ezilen halkın problemlerinin çözülmesi için mücadeleye başlar. O, sabah daha güneş

doğmadan çalışmak için evinden çıkar, odun kırar, taşları toplar. Hergün bir evsizede ev yapmak için inşaatta çalışır. Onun bu idealistliği poemada şu şekilde ifade edilir:

Komsomol Bəxtiyar kəndə gələli
Toplayıb başına yoldaşlarını,
Daşıyır çiyində yol daşlarını;
Gündə hər əlsizə bir yuva qurur.
Odur bax, özüdür, o gələn odur. (2005c: 29)

Devrimden sonra sosyalist sanat anlayışıyla köylüyü eğitmek için çalışmak ve onların zihnini sosyalist değerlerle yeniden “inşa etmek” de devrimcilerin görevleri arasındadır. Bu nedenle Behtiyar ve Celal, zalim Geray Bey’in hayatını konu alan bir tiyatro eseri sahneler ve Geray Bey’in şahsında eski düzenin kötülüğünü, sosyalizmin halka getirdiği kazanımları köylüye anlatmaya çalışır. Poemanın geneline bakıldığında Behtiyar ve arkadaşlarının cephede savaşma, yeni hayatın kurulması için emekçi kimliğini benimseme ve sosyalist sanat ile yeni fikirleri yayma gibi görevleri yerine getiren birer “olumlu kahraman” olduğu görülür. Aynı insanın şahsında askerlik, işçilik ve sanatçılık birleştirilerek bir tür üstün insan modeli okuyucuya sunulur.

Sovyet dönemi Azerbaycan tiyatro edebiyatına bakıldığında da devrimcilerin/işçilerin sosyalist kimlik oluşturma çabasıyla kurgulandığı görülür. Eserlerini Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde yazmaya başlayan ve devrimden sonra sosyalist realimzi benimseyen bir “geçiş dönemi” sanatçısı olan Cafer Cabbarlı’nın piyesleri bu anlamda dikkat çekicidir. Cabbarlı’nın *Sevil*, *Almaz* gibi piyeslerinde kadın devrimcilerden hareketle, sosyalist kimliğin kadınları nasıl “olumlu” anlamda rol model hâline getirdiği anlatılır. Bu eserler, sosyalist kadınlarla ilgili başlık altında ayrıca ele alınacaktır. Cabbarlı’nın *1905. İlde* isimli piyesi ideal işçi ve devrimcilerin yansıtılması bakımından önemlidir. Piyeste işçi hareketinin savunduğu enternasyonalizm sayesinde “kardeş” olan ve birlikte adaletsiz düzene karşı mücadele eden Türk ve Ermeni halklarının kapitalist Çar rejimi ve işbirlikçileri tarafından birbirlerine düşürülmeleri anlatılır. Cabbarlı’nın bakış açısına göre işçi hareketiyle baş edemeyeceğini anlayan Çar rejimi, onların gücünü kırmak için “gerici bir ideoloji” olan milliyetçilikten yararlanır ve iki halkı birbiriyle savaştırır. Ancak piyeste işçi hareketinin lideri olan Rus devrimci Volodin, “sosyalist feraseti” sayesinde bu oyuna

gelmez ve işçileri uyarır. Volodin'e göre yeryüzündeki mücadele milliyet mücadelesi değil, sınıf mücadelesidir. Onun bakış açısında Türk ve Ermeni kimlikleri yoktur, işçi ve kapitalist kimlikleri vardır. Volodin bu durumu "Bizim vuruşumuz millet vuruşu deyil, sınıf vuruşudur" (2005c: 174) sözleriyle açıklar. Nitekim Çar rejiminin oyununa gelenler bu hatalarının bedelini savaşla ve can kaybıyla öder. Piyeste, başka ideolojilerin etkisinde kalmayan, hayatı sadece sınıf çatışması üzerinden anlamlandıran bir işçi lideri kurgulanarak okuyucuya benimsetilmeye çalışılır.

Geçiş dönemi yazarı olarak niteleyebileceğimiz bir başka isim olan Abdürrahim Bey Hakverdiyev de ideal devrimci tipleri kurgulayarak sosyalist kimliğin propagandasına hizmet eder. Konusu köyde geçen *Ağaç Kölgesinde* isimli piyesteki Mirze Kerim isimli öğretmen bu tip bir devrimcidir. Mirze Kerim bir taraftan köylüleri sosyalist değerlere göre eğitmeye çalışırken diğer taraftan halka zulmeden Mustafabey isimli feodali bu tutumundan vazgeçmesi için uyarır. Kimsenin karşısında ses çıkartmadığı bir feodal despota Mirze Kerim'in karşı çıkması, "olumlu kahraman" olarak kurgulanan devrimcilerin mutlaka taşınması gereken cesurluk vasfının piyese bir yansımasıdır. Piyenin sonunda devrim gerçekleşir ve Şûra Hükûmeti kurulur. Sosyalizmin gelmesiyle zalim Mustafabey idam edilir. Piyeste Mirze Kerim'i "iyi" yapan, savunduğu fikirlerin "doğru" olmasıdır. O halka yaptığı konuşmada, şimdiye kadar iktidarın para sahipleri tarafından gasp edildiğini, ama bundan sonra emekçilerin elinde olacağını söyler. Bu sözlerde aynı zamanda köylü ve işçilerin yüceltilmesi de vardır. Artık iktidar, çalışmaktan elleri kabarmış emekçilerin olacaktır: "İndiyədək hökumet pulun əlinde idi. Bundan sonra hökumət zəhmətkeşlərin əlinde olacaq. Ağ əllərin dünyası mehv oldu. İndi yaşasın qabarlı əllər!.." (2005a: 260)

Süleyman Sani Ahundof, devrimci tiplere en çok yer veren tiyatro yazarlarından. Ahundof'un *Laçın Yuvası* isimli piyesi, Bolşevikler ile mülk sahiplerinin mücadelesini anlatır. Buradaki ideal devrimci, işçi sınıfı içerisinden değil, zalim bir mülk sahibinin ailesinden seçilmiştir. Azılı bir Bolşevik düşmanı olan Emiraslan Ağa, oğlu Cahangir'i üniversite eğitimi için Rusya'ya gönderir. Cahangir burada Bolşeviklerin fikirlerinden etkilenir ve devrimci olur. Babası köyünde devrimcilerle mücadele ederek mülkünü korumaya çalışırken oğlu Cahangir Azerbaycan'daki Bolşevik hareketin başına geçer. Cahangir'in nişanlısı Pericahan da tıpkı kayınpederi gibi tam bir Bolşevik düşmanıdır. Fakat Cahangir, bir devrimcinin yapması gerekeni yapar ve hem babasını hem de

nişanlısını karşısına alma pahasına davasından vazgeçmez. Piyenin sonunda kazanan taraf Cahangir'in başını çektiği Bolşevik hareketi olur ve Azerbaycan'da Şûra Hükûmeti kurulur. Piyeste Cahangir'i ideal insan yapan sadece aksiyon ve mücadele adamı olması ve ailesini karşısına alması değil, aynı zamanda yaşadığı zihni dönüşümdür. Cahangir, bir ağa çocuğu olarak doğduğunda sahip olduğu zenginliğin kendisine doğuştan verilen bir hak olduğunu düşünür ve diğer insanların neden bunlara sahip olmadığını sorgulamaz. Ona göre “bu toprakların sahibi olmasını gökler tasdik etmiş” gibidir (2005: 81). Daha sonra Rusya'da Karl Marks'ın kitaplarını okur ve düşünce dünyası değişir. Bu değişim onun yeni bir kimlik benimsemesini sağlar. Artık o bir ağa çocuğu değil, kendi mülkünü kaybetme pahasına ailesi de dâhil olmak üzere bütün mülk sahipleriyle mücadele eden bir halk kahramanıdır.

Süleyman Sani Ahundof'un *Qaranlıqdan Işığa* isimli piyesinde de “hakikat”, Uluğ ismindeki ideal bir devrimci ile dile getirilir. Uluğ, insanların kapitalist düzende karanlık içerisinde olduklarını fakat bunu fark edemediklerini söyler. Onları aydınlığa çıkartmanın yolu sosyalizmden geçer. Bu nedenle Uluğ, çevresindekilere sürekli propaganda yapar. İyi bir devrimcinin vasıflarından birisi de propaganda yeteneğine sahip olmasıdır. Zira devrimci bilinç, geniş halk kitlelerine bu sayede ulaşacaktır. Bazı insanlar Uluğ'un anlattıklarını masal olarak nitelese de gençler onun çağrısına olumlu cevap verir ve kızıl bayrağın altında toplanır. Piyeste Uluğ, devrimci gençleri sosyalist değerlerle eğiten ve devrimin gerçekleşmesi için onları yönlendiren bir lider konumuna yükselir. Piyenin sonunda devrim gerçekleşir ve köhne düzenin zalimleri Uluğ'un verdiği emir doğrultusunda hapsedilir. Uluğ, kendisinin peşinden gelen gençleri, onlara vaat ettiği “ışıklı dünyaya” çıkartır ve piyes son bulur.

Ahundof'un *Çarx-i Felek* piyesinde de benzer bir konu işlenir. Kapitalist düzende sömürülen işçiler, şikâyetlerini Pir-i Fani olarak adlandırılan din adamına iletir ama her seferinde sabır tavsiyesinden başka bir sonuç alamaz. Bahadır ise devrimci bilince sahip genç bir işçi olarak Pir-i Fani'nin yalanlarına kanmaz. Ferman, Nadir, Kehreman gibi işçileri örgütler ve sonunda zalim düzen yıkılır. Bahadır'ın emriyle sosyalist enternasyonal marşının çalınmasıyla da piyes sona erer. Ahundof, bu piyesinde Bahadır'ı, yıllardır sömürülen ve kandırılan işçi sınıfının gözünü açan ve onları örgütleyerek devrime önderlik yapan bir kahraman olarak yansıtır. Bu açıdan Bahadır, *Qaranlıqdan Işığa* piyesindeki Uluğ ile benzerlik gösterir.

Abdulla Şaik'in *İldırım* piyesinde, İldırım ve Mirze Möhsün isimli iki devrimci idealize edilir. İldırım, ağa zulmüne maruz kalan bir köyün sakinidir. Onun yakın dostu Mirze Möhsün ise köy öğretmeni olarak görev yapar. İki devrimci çok yakın dost olmakla birlikte mizaçlarında ve hareket metotlarında bazı farklılıklar vardır. Bununla birlikte her ikisi de davaya bağlılık açısından sosyalist edebiyatın ölçülerince "makbul" insanlardır. İldırım haksızlığa tahammülü olmayan ve bir an önce devrim yapmak isteyen heyecanlı bir gençtir. Onu okuyucunun gözünde iyi yapan diğer köylülerin aksine korkmadan Sefi Bey'e karşı gelebilmesidir. Piyenin sonunda Sefi Bey'in adamları tarafından öldürülürken hiçbir korku emaresi göstermez, tam tersine davası için canını verdiğinden dolayı mutludur. Onun ölüme gidiş sahnesi, devrimci romantizmin Azerbaycan tiyatrosundaki en belirgin örneklerindedir. İldırım ayrıca davası için bireysel mutluluğundan vazgeçmesiyle de "olumlu kahraman" özelliği taşır. Sefi Bey'in kızı Ülker ile İldırım birbirlerini sever. Fakat İldırım için öncelik davası ve dava arkadaşlarıdır. Yoldaşı Mirze Möhsün'ün de Ülker'e karşı hisleri olduğunu bildiğinden Ülker'e Mirze Möhsün ile görüşmesini önerir. Onun ömrü zindanlarda mücadeleyle geçecektir. Bu nedenle de Ülker'i mutlu etmesi zordur. Abdulla Şaik, sosyalizm için zindanlara düşmeyi -hatta ölmeyi- sevgilisiyle rahat yaşamaya tercih eden bir devrimci karakteri çizer.

İldırım'a göre daha temkinli olan Mirze Möhsün ise sahip olduğu düşünceler nedeniyle ideal bir Marksist olarak yansıtılır. O, İldırım'ın aceleci tavırlarının devrim mücadelesinin başarısızlığına sebep olacağını bilir. Başarıya ulaşmak için önce emekçileri örgütlemek gereklidir. Bunun da devrimci propaganda yoluyla sağlanacağını söyler. Sefi Bey'i öldürmek Mirze Möhsün'e göre faydasızdır. Çünkü kapitalist düzende onun gibi yüzlerce vardır. Bu nedenle önemli olan devrim yaparak düzeni değiştirmektir. Piyeste Mirze Möhsün, başta İldırım olmak üzere bütün emekçilere "doğru yolu" gösteren, onları yönlendiren bir rehber olarak kurgulanır.

Roman türünde devrimcileri kullanarak propaganda yapan ilk dönem yazarlarından en önemlisi Memmed Seid Ordubadi'dir. Onun *Gizli Bakı* adlı romanında işçi hareketinin Azerbaycan'daki ilk yılları anlatılır. Bakü, petrol sanayi nedeniyle farklı milletlerden işçilerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir şehirdir. Bolşevik propagandanın etkisiyle Bakü'de pek çok işçi derneği kurulur. Romanda bu işçilerin mücadelesine etki eden en önemli kahramanlardan birisi Rus işçi Pavluşa'dır. Bolşevik hareketten etkilenmiş

olan Pavluşa, sosyalist edebiyatın savunması gereken fikirleri romanda seslendiren bir “olumlu kahraman”dır. Pavluşa, işçi hareketini örgütlemek için onlara propaganda yapmakla yetinmez, Bolşevik fikirleri savunan yasaklı gazete ve dergileri fabrikaya sokarak işçilere dağıtır. Böylece her bilinçli devrimci gibi sınıfsal örgütlenmenin gereklerini yerine getirmiş olur. Pavluşa sadece ezilen işçilerin haklarını savunmasına yardımcı olmakla kalmaz, sosyalist fikirleri bütünüyle benimseyerek “halkların barışı” için gerekli olan duruşu da gösterir. Marksist-Leninist dünya görüşünün milliyetçiliğe karşı benimsediği enternasyonalizm politikası ve “halkların kardeşliği” söylemi, Pavluşa’nın dünya görüşünün en önemli fikrî dayanaklarından biridir. Onu işçileri örgütlemekten vazgeçirmek için bir Ortodoks ve Rus olarak niçin Müslüman işçilere yardım ettiğini soranlara, “Bolşevik hümanizmi” diye adlandırabileceğimiz bir yaklaşımla cevap verir. Din ve milliyet konusunda sosyalist fikirleri benimsemesi, Pavluşa’nın kapitalistler tarafından kandırılmasına engel olur. Olumlu kahraman, sahip olduğu bütün fikirlerle Sovyet ideolojisinin doğrularını yansıtmak durumundadır. Bu doğrulardan en ufak bir sapma olmasında başarısızlık kaçınılmazdır.

Gizli Bakı romanındaki bir başka devrimci, Pavluşa’nın kız arkadaşı olan Jenya’dır. Jenya, yazar tarafından ideal bir genç kız olarak kurgulanır. İdeolojisine sonuna kadar bağlı olan Jenya, işçiler arasında Bolşevik görüşleri yaymaya çalışır ve bu uğurda hiçbir tehlikeden korkmaz. Romanda Pavluşa ve Jenya arasında yaşanan çatışmalar da genç kızın ideal bir devrimci olduğunu gösterir. Jenya için endişelenen Pavluşa, onun devrimci mücadelede fazla aktif olmasını istemez fakat Jenya, kendi can güvenliğini ve Pavluşa ile olan ilişkisini tehlikeye atmak pahasına mücadelesine devam eder. O, romanda Bolşevikler’in en büyük düşmanlarından birisi olarak gösterilen Hacı Zeynelabidin Tagiyev’in evine hizmetçi olarak girer ve oradan Bolşeviklere haber sızdırmaya çalışır. Jenya, her bilinçli sosyalistin yapması gerektiği gibi bireysel ve toplumsal olan arasındaki çatışmada, toplumun selameti için ideolojisine hizmet etmeyi seçer.

İlyas Efendiyev’in *Dağlar Arasında Üç Dost* romanında da ideal sosyalistler yer alır. Sovyet enternasyonalizmi ile uyumlu şekilde üç farklı milletten “Sovyet vatandaşı”nın dostluğu üzerine kurgulanan romanda kolhoza hizmet için fedakârca çalışmanın önemi anlatılır. Romanda Azerbaycanlı Şahlar, Ermeni Hayk ve Ukraynalı Miko, askerlik

döneminde tanışmış üç arkadaş olarak aynı kolhozda çalışır. Kartallı Dere kolhozunun müdürü eğitime gidince Şahlar onun yerine vekâlet eder ve böylece bir olumlu kahramanın sahip olması gereken meziyetleri göstermeye başlar. Şahlar yaşamını kolhoza adar. Kolhozun problemlerinin çözülmesi için yeri geldiğinde karda kışta kilometrelerce yol yürür. O, Komünist Partili bir yöneticinin taşıması gereken kararlı ve iradeli olma, zorluklar karşısında asla acze düşmeme gibi özelliklere sahiptir. Kolhoz yönetiminde yaptığı reformlarla köylünün pek çok sorununu çözmeyi başaran Şahlar, halkın büyük bir bölümü tarafından çok sevilir. Ama o, bir Sovyet kahramanına yakışacak şekilde davranır ve bu sevgiyi istismar etmez. Sadece halka hizmet prensibiyle çalışır. Şahlar'ın yaptığı reformlar bir kısım insanları rahatsız eder. Bu noktada da o, muhaliflerine doğruyu anlatabilmek için sabırla mücadele eder.²¹

Böyükağa Talıblı'nın *Direk* povestinin başkişisi Nadir, sosyalist realizm anlayışına göre kurgulanmış ideal bir sosyalisttir. Eserin konusu zalim düzenle adaletin temsilcisi sosyalist Bolşevikler arasındaki çatışmaya dayanır. Nadir, babası öldüğünde dayısı Semed tarafından Mestan Bey'e hizmetçi olarak getirilir. "Eti sənin sümüyü mənim" sözüyle zalim ağaya teslim edildikten sonra Nadir için çileli bir dönem başlar. Nadir, Mestan Bey'in kızı Zeynep'e âşık olur. Bir gün odun taşırken Zeynep ile karşılaşır ve aklı başından gittiği için farkında olmadan taşıdığı odundan Zeynep'in yüzüne ateş sıçratır. Bu olaydan sonra Mestan Bey, Nadir'i öldüresiye döver. Nadir gözlerini ancak birkaç gün sonra açabilir. Âşık olduğu kız ile arasındaki sınıf farkından dolayı aşağılanan Nadir, sosyal sınıf ve sömürü arasındaki ilişkiyi daha iyi kavrar. Devrim öncesinde sömürülen Azerbaycan köylüsünün tipik bir üyesi olan bu genç, uğradığı haksızlıklar ve yaşadığı zor hayat sonucunda sosyalist bilince kavuşur ve hayatın sömürenler ile sömürülenler arasındaki çatışmadan ibaret olduğu düşüncesine varır. Fıtratında yer alan haksızlığa isyan etme duygusu, Nadir'e devrim mücadelesi için gerekli olan gücü verir. Eserde Nadir, toplumsal adalet duygusu ve davasına bağlılığını bireysel mutluluğundan üstün tutan bir sosyalist olarak idealize edilir.

²¹ İlyas Efendiyev, sosyalist realizmin katı sınırlarına bağlı kalarak olumlu kahraman ilkesini uygulayan bir yazar değildir. Sedat Adıgüzel, İlyas Efendiyev üzerine hazırladığı monografik çalışmasında yazarın eserlerindeki kahramanları sosyalist realizm açısından değerlendirdi ve onun "olumlu kahraman" ilkesine direnerek 1960 Nesri'nin ilk habercilerinden birisi olduğunu savunur (2010, 68). Adıgüzel'e göre *Dağlar Arasında Üç Dost* romanında olumlu kahraman örneği olan Şahlar'ın Selime'ye olan aşkında zaaf göstermesi, yazarın Şahlar'ı bilinçli bir şekilde ideal olumlu kahraman çizgisinden çıkarma ve Sovyet edebiyatının eğilimlerine karşı gelme isteğinden kaynaklanır (2010, 80-81).

Mehdi Hüseyin'in *Daşqın* povestinde Sarhan karakteri devrimci rol model olarak kurgulanır. Azerbaycan'da devrimin gerçekleşmesiyle ezilen yoksul kesim rahat bir nefes alır fakat bu durumdan memnun olmayan karşı devrimciler rahat durmaz. Bu nedenle devrimin kurmaya çalıştığı yeni hayatın sağlam temellere oturtulması gerekir. Sarhan bu süreçte aktif rol alır. Dava için bireysel mutluluktan fedakârlık etme durumu bu eserde de görülür. Sarhan, devrim karşıtı “gerici güçlere” karşı mücadeleye katılmak için ailesini ve nişanlısını bırakır. Bir süre sonra da sosyalist mücadeleyi yöneten bir lider konumuna yükselir. Bu yükseliş rejim için ideal vasıflara sahip bir sosyalistin âdeta yazar tarafından ödüllendirilişidir. Bir sosyalistin görevi devrimden sonra da devam eder. Poveste konu teşkil eden ilerici-gerici mücadelesinin devrim sonrasında gerçekleşmesi, bir sosyalistin görevinin devrimle bitmeyeceğini gösterir.

Süleyman Sani Ahundof'un “Mister Qrey'in Köpeyi” hikâyesinde devrimci karakter Çin'den seçilir. Çin, İngiliz emperyalizminin sömürsü altındadır. Xan Qou şehrinde yaşayan Çinli Puan Qay, sokak tiyatrosu yaparak insanları güldürmek suretiyle kazandığı üç kuruş parayla geçinen bir yoksuldu. Puan Qay, oynadığı oyunlarda kimi zaman Avrupa ülkelerinin sömürgeci politikalarını da hicveder ve bu yüzden Avrupalı seyircilerden dayak yer. Fakat yine de bu tutumunu değiştirmez. Bir gün şehrin İngiliz sömürgecilerinden Mister Qrey'in Bollu isimli köpeği, Puan Qay'ın kıyafetini ağzına alarak kaçmaya başlar. Mister Qrey, şehirde herkesin korktuğu zalim bir adamdır. Halk ona olan korkularından dolayı köpeğinin verdiği zararlara bile ses çıkartamaz. Fakat tabiatında haksızlığa karşı çıkmak olan Puan Qay, başkalarının aksine Mister Qrey'den korkmaz ve köpeğe taş atarak onu ayağından yaralar. İnatçı köpek ağzındaki kıyafeti bırakmaz ve sahibinin yanına kadar götürür. Köpeğin peşinden giden Puan Qay'a Mister Qrey çok öfkeli. Bir Çinli'nin, kendisi gibi asil bir adamın köpeğine taş atmaya cüret etmesi, Mister Qrey için büyük bir küstahlıktır. Onun gözünde Çinlilerin, köpeği Bolu kadar dahi değeri yoktur. Odasının kapısına yazdığı “Çinliler ve köpekler giremez” ifadesi de onun Çinlilere bakış açısını gösterir. Mister Qrey, Puan Qrey'i saçlarından tavana asar ve bir süre sonra saçlarını keserek serbest bırakır. Bu onur kırıcı davranış sonrasında Puan Qrey devrimci olur ve Kızıl Ordu'ya katılır. Bir süre sonra Kızıl Ordu, İngilizleri mağlup eder ve Puan Qay orduyla birlikte kendi şehrine girer, Mister Qrey'in köpeğini öldürerek ondan intikamını alır. Hikâyede Puan Qay, emperyalistlerin kötülüklerinin farkında olan, haksızlığa karşı çıkabilen bir devrimci

olarak okuyucuya sunulur. Olay örgüsünün Çin’de geçmesi, Sovyet ideolojisinin bütün dünyaya kurtuluş getireceği mesajını vermek içindir.

Evez Sadık’ın “Kende Dönüş” hikâyesinde Elövset isimli ideal bir devrimci anlatılır. Elövset, eğitim almak için köyden Bakü’ye giden bir gençtir. Bakü’de aldığı eğitim onda sınıf bilinci oluşmasını sağlar. Kendi köylüsü Sara isimli genç kız da Elövset ile birlikte eğitim almak için Bakü’ye gelir. İki devrimci birbirine âşık olur. Fakat köyde işçiye ihtiyaç olduğu için Elövset’in eğitimini yarım bırakarak köye dönmesi gerekir. Elövset sadece eğitimini değil, sevdiği kız Sara’yı da Bakü’de bırakarak büyük bir fedakârlık yapmış olur. Bu da onun “olumlu kahraman” olarak ideal bir devrimci olduğunu gösterir.

Devrim gerçekleşmiş olsa da sosyalizmin kazanımlarından memnun olmayan “gerici” kimseler hâlâ köyde bulunmaktadır. Bu kişiler köy kooperatifi başkanı Hasan’ı bir çuvala koyup kaçıır ve boğmaya çalışır. Köye dönen Elövset tesadüfen bu duruma şahit olur. Hasan’ın öldüğünü düşünen kolçomaklar oradan ayrılınca adamı çuvaldan çıkartarak hayatını kurtarır. Daha sonra Kızıl askerler gelerek cinayet teşebbüsünde bulunanları cezalandırır. Elövset ideal bir devrimci olarak gerici güçlerin devrim karşıtı faaliyetlerine son vermiş olur. Hikâyede olumlu kahramandan hareketle feodal Şark dünyası eleştirilir ve bütün Müslüman-Türk âleminde sosyalist cumhuriyetlerin kurulmasının halk tarafından “sabırsızlıkla beklendiği” savunulur.

Marksist-Leninist ideolojinin geniş kitleleri harekete geçirmede kullandığı en etkili argümanlardan birisi olan işçilerin ve ezilenlerin haklarını savunma söylemi, sosyalist işçilere ve onların haklarını savunan, davasına bağlı devrimcilere topluma örnek olma ve rehberlik yapma görevi yüklemiş, bu durum edebî metinlere “olumlu kahraman” ilkesine bağlı olarak yansımıştır. Bu bölümde incelenen eserlerden de anlaşılacağı gibi, devrimin kazanımlarının kıymetini bilen ve bunları korumak için “gerici güçlere” karşı daima rejime bağlı kalan nesillerin yetiştirilmesi amacıyla yazar ve şairlere sosyalist devrimcileri ve işçileri idealize etme görevi verilmiştir. Psikolojik derinliği olmayan ve birbirini tekrar eden bu devrimcilerin ortak özelliği, bireysel zaaflardan arındırılmış ve Sovyet ideolojisine göre programlanmış birer robotu andırmalarıdır.

Ç. Horlanan, Sömürülen Kadından Sosyalist Kadına Geçiş

Kadınların toplumsal konumları ve buna bağlı olarak yaşadıkları sorunlar, Batı dünyasındaki modernleşme süreçleriyle ilişkilidir. Özellikle Sanayi Devrimi sonrasında büyük fabrikalarda çalışmaya başlayan kadınlar, ev içerisindeki sorunlarına ek olarak kapitalizmin acımasız dünyasıyla da baş etmek zorunda kalır. Bu durum, dünyayı değiştirme/dönüştürme iddiasında olan ideolojileri kadın sorunu konusunda çözüm üretme zorunluluğunda bırakır. Marksist-Leninist ideolojinin, ötekileştirilmiş ve ezilmiş kesimlere dönük propagandası sadece işçilerle sınırlı değildir. Sosyalist akımların hedef kitlesinde kadınlar ve eşcinseller de yer alır ve bu kitlelere mevcut düzen içerisinde bir çözüm aramanın beyhude bir uğraş olduğu, tek çözümün devrimden geçtiği mesajı verilir. Bu bakış açısına göre kadın sorunu, sınıf sorununun bir parçasıdır ve kapitalist sistem içerisinde çözüme kavuşturulması imkânsızdır.

Hedef kitle Müslüman-Türk dünyası olduğunda Leninist ideoloji, geleneksel Şark toplumlarının yapısal sorunlarını kadın meselesiyle ilişkilendirme ve buradan hareketle kimlik tahribatı yapmayı hedefler. İslam dünyasında yaşanan tarihsel ve sosyolojik süreçler Batı'dakinden farklı olsa da Bolşevik hareketi kadın sorunundan malzeme devşirme imkânından yararlanır ve Marks'ın Batı toplumları için yaptığı tahlilleri bu coğrafyanın sorunlarıyla ilişkilendirerek Türk ve Müslüman kimliklerine saldırmayı hedefleyen bir propaganda dili oluşturur. En somut yansımasını edebiyatta bulan bu propaganda şekli, İslam'ın ve feodal Şark dünyasının kadınlara ikinci sınıf insan muamelesi yaptığını ve kadınları bu durumdan kurtaracak tek gücün sosyalizm olduğunu ifade eder. Bu söylemin etkili olması için de dine dayalı geleneksel toplum yapısının emperyalist güçlerle iş birliği hâlinde sömürdüğü kadınların sosyalizmle birlikte nasıl birer “kahramana” dönüştüğünü gösteren ideal kadın tipleri kurgulanır. Bu kadınlar baskı altındaki diğer kadınlara birer rol model olarak sunulur ve onlar da sosyalist kimliğini benimsemeye davet edilir.

Kendi ideolojisi doğrultusunda sosyalist kadın kimliğini “inşa etmek” isteyen şairlerin başında Eli Nezmi gelir. “Kadınlarımız” başlıklı şiirinin başında kadının insanı dünyaya getiren, onu eğiterek merhamet hissini öğreten bir muallim olduğu anlatılır. Buraya kadarki bölüm, kadının insanlık için değerini anlatan, ideolojiden uzak, evrensel değerleri içeren bir şiir izlenimi uyandırır. Fakat Eli Nezmi, bu girizgâhtan sonra düşüncelerini hemen ideolojik düzleme taşır. Şair, kadının mevcut hâliyle “terakki edemeyeceğini”, hayattaki zorlukları aşamayacağını savunur. Yani

Azərbaycan qadınları, tarixdən gələn gələneksel kimlikləri ilə toplumda var olmayı sürdürdükleri sürece kaybetməyə məhkumdur. Bu noktada şair, qadınlara seslenerek devrim ile gelen fırsatlardan yararlanmaları ve sosyalist kimliğini benimsemeleri gerektiğini söyler. Çünkü devrim ile birlikte kadının esareti sona ermiş, kadınlar özgürlüklerine kavuşmuştur. Öyleyse bu durumdan kadınların istifade etmesi gereklidir. Feodal Şark toplumunun kadına biçtiği erkeğe bağımlı rol, sosyalizm ile son bulacaktır. Sosyalist kadın, her hedefini başaracak güç ve istidada sahiptir:

Yetişdi vəqt, axır sən də oldun hürr, sər azad,
Dəxi yetməzmi ummaq başkalardan mərhəmət, imdad,
Qanad aç, uç səmayi-mərifət, ismətdə şadaşad.
İnan kim, səndə var hər günə, hər cür qüvvə, istedad. (2006: 300)

Eli Nezmi, “Bizim Arvad” şiirinde satirik bir yaklaşımla kadının özgürleşmesinden rahatsız olan bir erkeğin düşüncelerini anlatır. Geleneksel toplum yapısında okuldan, kurstan, tiyatrodan haberi olmayan karısı, şiir öznesi olan adamın bir anlamda esiridir. Erkek istediği gibi yaşarken karısı evden çıkmaz ve çocuklarına bakar. Erkeğin istekleri yerine gelmediğinde “karısının başını ezme” hakkı vardır. Fakat devrimden sonra bu durum değişir. Sosyalist kimliğini benimseyen kadın, özgürlüğüne kavuşur. Şair burada özgürleşen kadının “köhne dininden” çıktığını söyleyerek hem İslam’a saldırır hem de dinin kadınları esaret altına alan ataerkil bir yapısı olduğunu iddia eder. Özgürleşmek isteyen kadının dinî kimliğini bırakması gerektiği mesajı da verilir:

İndi qalib az-maz, çıxax lap köhnə dinindən.
Getdi oxudu, yaxşı qazandı bizim arvad,
Kursa, kluba, sirkə dadandı bizim arvad! (2006: 293)

Şiirin sonunda bu durumdan dertli olan koca, karısının tuttuğu yolu dinsizlik olarak görür ve onun tesettürü bırakmasını eleştirir. Yozlaşmış bir kişinin dinsizliği eleştirmesi, aslında şiirde dinsizliğin ve benimsenen yeni kimliğin savunulması anlamına da gelir.

Abdulla Şaik’in “Əməkçi Qadınlara” şiiri de sosyalist kadın konusunu ele alır. Şiirde öncelikle devrim öncesindeki köhne düzenin kadınlara nasıl hor baktığı anlatılır. Kadın ikinci sınıf insan kabul edilir ve üretime katkı yapmasına izin verilmez. Ama

devrimin gerçekteşmesiyle bu esaret biter ve sosyalist kadın özgürleşir. Artık o horlanmak bir yana erkeklerle eşit statüde üretim hayatına katılır ve emekçi Sovyet halkının değerli bir parçası olur:

İşlə, çalış, qur, yarat, parlat yeni mühiti.
Gösər sən də paslanmış istedadı, qüdrəti.
Çalış, çırpın, qanad çal bu kollektiv həyatda,
Sən də göstər özünü bu yeni kainatda. (2005b: 79)

Şiirdeki “yeni muhit” ve “yeni kâinat” ifadeleri, Sovyet edebiyatında çokça kullanılan ve devrim sonrası idealize eden kavramlardır. Kollektiv çalışmayı kutsayan bu ideolojide “yeni hayat”ın temellerini atacak ve Sovyet toplumunu ilerletecek olan, sosyalist kimliğini benimsemiş emekçi kadınlardır.

Abdulla Şaik, “Şərç Gözəlinə” şiirinde de geleneksel Müslüman-Türk kimliğini taşıyan kadınlara seslenir ve onlara yeni bir kimlik ve buna bağlı yeni bir hayat önerir. Şair öncelikle eski Şark dünyasında kadının esir olduğunu hatırlatır, sonrasında devrimle birlikte kadından beklenen misyonu anlatır. Artık kadın, sosyalist sisteme saldıran emperyalist Garp dünyasına karşı kıyam etmeli, sömürgeci elleri kırmalıdır. Sosyalist kadının aktif olması ve emperyalizmle mücadelede erkeklerden farksız bir şekilde mücadele etmesi savunulur:

Qalx, qiyam eylə ey Şərçin gözəli,
Qır səni inlədən o kirli əli. (2005b: 68)

Elağa Vahid, “Azad Qadın” şiirinde Sovyet kadınına güzelleme yapar. Sovyet ülkesi, özgürlüğün mekânıdır, Sovyet kadını da bu mekânın askeridir. İlim ve marifet silahlarıyla savaşan Sovyet kadını, aynı zamanda münevver/aydın olma vasfını da taşır. Şair Sovyet kimliğini benimsemiş kadına vatan olarak Azerbaycan’ı değil, Sovyetler Birliği’ni gösterir ve böylece tarihten gelen geleneksel kadın kimliğinin yanı sıra millî kimliği de tahrir eder:

Şərəfli, sevgili yurdum Sovetlər ölkəsidir,
Günəşdən alnı açıq xalqımın münəvvəriyəm. (2005: 347)

Şiirin ilerleyen kısmında Sovyet kadını yıldızlara benzetilir ve genç nesillerin bu yıldızlar tarafından aydınlatılacağı söylenir. Yani Sovyet kadını, yeni nesillerin sosyalist kimliği benimseyecek şekilde yetiştirilmesinden ya da şairin ifadesiyle “parlatılması/aydınlatılmasından” da mesuldür:

Mənimlə parlayacaq gənc nəslə yurdumuzun,
Bugünkü əsrimizin mən işıqlı ölkəriməm. (2005: 348)

Mikayıl Müşfik, “Çadralı Qızlarımıza” şiirində devrimlə birlikdə gənc qızların həyatında yaşanacaq gəlişmələri çadra/çarşaf simbolü üzərindən anlatır. Müşfik’ə görə gələneğin və dinî kimliğin bir parçası olaraq görülen çadra, aslında qadınların həyatında “köhnə bir yadigar”dır. Yani örtünmək köhnə həyatın qadınlara dayattığı bir tətbiqdür. Devrimlə birlikdə özgürleşən gənc qızlara şair bu örtüyü parçalamalarını önerir. Müşfik’ə görə örtü, qadınların üzərindəki lanətli bulutlardan fərqsızdır:

Sizə indi diyorlar: – Çıxınız bu örtüdən,
Qovunuz üzünüzdən bu məlun buludları.
Bunların fərqi yoxdur acı bir üzüntüdən,
Parçalayıb yırtınız bu köhnə yadigarı. (2004: 80)

Şiirin davamında çadranın Şark dünyasının karanlık ipliklərindən dokunduğu, devrimlə birlikdə bu köhnə dünyanın mersiyesinin okunduğu anlatılır. Eski devir kapandığına görə sosyalist qızlar o devre ait köhnə gələnekleri bırakmaq için tereddüt göstərməməlidir. Devrimlə birlikdə artık dünya değişmiştir. Sosyalist qadın, Şark dünyasının köhnelikləriylə yan yana gələmeyecek kadar yüksəlir. Bu bölümde şair, çadranın çıkartılmasını sadəcə dış görünüşə dair bir reform değil, bir dönemin kapanışının ve kapanan dönemin kimlik değerlerine dair her unsurun bırakılışının simbolü olarak gördüğünü ortaya koyar. Mevcut toplumsal kimliğini bırakan qadın, kendisine giydirilmek istenen yeni sosyalist kimliği için hazır hâle gelecektir:

Düşün, bil ki, o çadra, bayquş qanadlı çadra
Şərğin qaranlıq, siyah mühitindən toxunmuş.
Aləm dəyişmiş indi, o Şərq hara, sən hara?
Mərsiyəsi o Şərğin çünki çoxdan oxunmuş. (2004: 80)

Mikayıl Müşfik, “Kadın” şiirinde sosyalist kadını, devrimcileri sefaletten kurtaran, onlara mutluluğu veren ve ilk aşkı vefakârca yüreğinde saklayan kutsal bir varlık olarak anlatır. Şiirde kadının doğrudan sosyalist mücadeleye katıldığını gösteren bir ifade olmasa da devrimci yoldaşların en büyük yardımcısı ve mutluluk kaynağı olarak kadınların gösterilmesi önemlidir. Bu yaklaşım, devrimci mücadelede kadının önemini göstermeye çalıştığı gibi yeni kadın kimliğinin sahiplerinden eşlerine destek olmaları gerektiği beklentisini de dile getirir:

Yoldaş, səfalətin uçrumlarından
Səni ilk qurtaran böyük xilaskar,
Yoldaş, səadətin uçrumlarından
Ən dadlı səslərlə bizi haraylar. (2004: 139)

Samed Vurğun, “Şefqet Bacısı” şiirinde, II. Dünya Savaşı döneminde Sovyet vatanını korumak için cepheye giderek hemşirelik yapan Sovyet kadınlarını anlatır. İdeal Sovyet kadını, faşizme karşı mücadelede erkekten farksızdır. Bu durum şiirde şöyle dile getirilir:

“Aslanın erkəyi dişisi olmaz!”
Cəbhələr çağırır... Gəl düşək yola,
Zəfər bizimkidir, uğurlar ola!.. (2005b: 49)

Kadının sosyalizmle birlikte geçirdiği toplumsal değişim ve bu değişime bağlı olarak idealize edilmesi, poema türünde de görülür. Samed Vurğun’un “Komsomol Poeması”nda köhne düzenin sembolü yozlaşmış bir karakter olan Geray Bey, Gülzar isimli kadını taciz eder. Yaşadığı bu travmadan sonra Gülzar, bir kadın olarak kurtuluşunun komünizmde olduğunu anlar ve komsomol örgütüne üye olur. Onu üye yapan Behtiyar, ilk görüşte Gülzar’a âşık olur ve böylece hikâyedeki toplumsal mücadele düzlemine bir de aşk eksenini ekler. Gülzar’ın kurtuluşu Bolşevik örgütü komsomola üye olmaktan bulması, sosyalist edebiyatın “doğru yolu bulan kahraman” izliğinin sık görülen örneklerinden birisidir.

Azerbaycan tiyatro edebiyatı, sosyalist kadın konulu eserler açısından oldukça zengindir. Bu tür eserlerin başında Cafer Cabbarlı’nın *Sevil* isimli piyesi gelir. Sevil, geleneksel değerlere göre yetişmiş bir kadındır. Buna bağlı olarak da Şark toplumunun

kendisine biçtiği kimlik ve rolleri benimser. İçerisinde doğduğu toplumda hazır olarak bulunduğu bu kimlik, onun başta eşi Balaş ile olan ilişkisinde sorun yaşamasına ve zulme uğramasına neden olur. Sevil, başlangıçta bu durumu kabullenmiş bir görüntü çizer.

Balaş, Sevil ile evli olmasına rağmen mutluluğu dışarıda arayan bir erkektir. Karısını kendisinden aşağı statüde görür ve ondan utanır. Bir akşam evine Dilber isimli Avrupalı metresiyle birlikte arkadaşlarını çağırır. Misafirler doktor, mühendis, filozof gibi önemli mesleklere sahiptir. Balaş, karısının misafirler evde olduğu süre boyunca odasından çıkmasını istemez zira onun bir cahillik yaparak bu seçkin konuklar önünde kendisini rezil edeceğinden korkar. Kocasından hem aldatılan hem de aşağılanan Sevil, bu duruma ses çıkaramaz. Balaş'ın kız kardeşi Gülüş, sosyalizmi benimsemiş, akıllı bir kadındır. Ağabeyinin Sevil'i aldattığını bilir ve Sevil'i uyararak haklarını savunmasını ona öğretir. Fakat Sevil, kocanın kadın için "Allah'ın gölgesi" hükmünde olduğunu söyler ve Balaş'ın yaptıklarını kabullenir. Bu noktada kadınların yaşadığı sorunların İslam dininden kaynaklandığı mesajı verilir. Zira mollaların, ahundların halka anlattığı geleneksel dinî yaşayış biçimine göre erkek, karısı için "Allah'ın gölgesi" hükmündedir ve hesap vermeden karısına istediği gibi davranabilir. Geleneksel dinî anlatıların bu söylemi erkeğe sınırsız bir meşruiyet alanı sağlar. Bu durumda kadının hakkını savunabilmesi için dinî kimliğini bırakması ve sosyalist kimliğini benimsemesi gerekir. Bu durumu Sevil'in sosyalist görüşçesi Gülüş, "Ne Allah var ne de gölgesi" sözleriyle ifade eder (2005c: 9). Yani Gülüş'e göre Sevil'in kocasına itaat etmesinin sebebi olan dinî inançlar birer safsatadan ibarettir.

Aldatılması ve gururuyla oynanması bir süre sonra Sevil'in aklını başına getirir. O, Gülüş'ün haklı olduğunu, ezilen ve horlanan kadının tek kurtuluş yolunun sosyalizm olduğunu anlar. Marksizme dair ilk eğitimini Gülüş'ten alır fakat bunu yeterli görmeyerek Moskova'ya gider. Moskova'da bulunduğu süreç, Sevil'in büyük bir dönüşüm yaşamasını sağlar. Piyasin başındaki cahil, saf kadının yerine toplumsal meselelere çözüm önerisi getiren, felsefi derinlikli fikirler üreten bir Sevil gelir. Moskova'da "Azerbaycan Kadınının Azadlık Yolu" isimli bir kitap yazar. Kitapta kadınların özgürleşmesi için dinden ve gelenekten kurtulup sosyalist fikirleri benimsemeleri gerektiğini savunur. Cinsellik konusunda da yerleşik ahlâki anlayışı sarsan fikirler öne sürerek cinselliğin erkekler kadar kadınlar için de bir ihtiyaç olduğunu, kadınların serbest bir cinsel yaşama sahip olmaları gerektiğini söyler.

Ayrıca kadın iktisadi özgürlüğe de sahip olmalıdır. Bu nedenle kadınlar fabrikalarda, üretimde aktif duruma gelmelidir. Sevil'in yazdığı kitap Azerbaycan'da büyük ses getirir. Balaş, metresi Dilber ve diğer arkadaşları Sevil'in bu kadar derinlikli fikirler içeren bir kitap yazmasına bir türlü inanamaz. Sevil çocuğunu görmek için Azerbaycan'a geri döner. Balaş hatasını anlar ve af dileyerek Sevil'in ayaklarına kapansa da Sevil, Balaş'ı affetmez. Piyenin sonunda, olumlu kahraman mutluluğa ulaşırken kötüler kaybeder. Bu son, sosyalist edebiyatın belirgin bir örneğidir. Ezilip horlanan Sevil, sosyalist fikirlerle bir anda kusursuz bir kahramana dönüşür ve kötülerini mağlup eder. Piyeste Sevil'in yaşadığı dönüşüm gerçekçi bir şekilde aktarılmaz. Hayata bakış açısında bu kadar köklü bir değişim yaşayan birisinin bunu bir anda yapması ve mükemmel bir noktaya ulaşması mümkün değildir. Piyeste son derece yapay ve ideolojik olan bu dönüşüm, dinî kimliği tahrip amacı taşıdığı için de önemlidir. Zira Sevil, sosyalist kimliğini benimserken ilk olarak çarşafı/çadrasını çıkartır. Bu kıyafet değişikliği aslında din ve geleneğin bırakılarak yeni bir kimliği benimsemenin sembolüdür.

Cabbarlı'nın *Almaz* isimli piyesi de sosyalist kadının "olumlu kaharman" olarak idealize edildiği ve okuyucuya rol model olarak sunulduğu bir metindir. Piyenin olay örgüsü Ekim Devrimi'ni hemen takip eden yıllardır. Bolşevikler iktidarı ele geçirse de henüz tam anlamıyla muktedir olamadığından devrimcilerle devrim karşıtlarının mücadelesi tüm sertliğiyle devam eder. Eserin konusu Azerbaycan'ın bir köyünde geçer. Başkışı Almaz, sosyalist ideolojiyi benimsemiş, idealist bir köy öğretmenidir. Almaz'ın amacı, inandığı değerleri eğitim ve örgütlü propaganda yoluyla kırsal kesimdeki insanlara kabul ettirmektir. Köylülerin hayatında din ve gelenek belirleyici konumda olduğu için sosyalist kimliğini benimsetmek, mevcut yapının yanlışlarını göstermekle olacaktır. Cabbarlı, Almaz'ın bu amacı için yeterince malzeme verecek yozlaşmış tipler kurgulayarak gelenek ve dinin temsilciliğini bu kişilere verir. Böylece ideolojik açıdan yazarın benimsediği fikirler ideal bir sosyalist kadın tarafından temsil edilirken, "gericiliğin" bir ifadesi olan gelenek ve din, yozlaşmış insanlarla özdeşleştirilir.

Almaz öğretmenlik yaptığı köydeki kadınları "Yeni Dünya" isimli kolhoza üye yapmaya çalışır. Kolhozun ismi, sosyalist edebiyatın yeni-eski, ilerici-gerici diyalektiğiyle uyumludur. Devrimle birlikte yeni bir dünya kurulur ve bu dünyaya

adapte olabilmek için köylü kadınların yeni bir kimlik benimsemeleri gerekir. Almaz yeni bir hayat kurmanın zor olduğunu bilmekle birlikte bunu başaracağından zerre şüphe duymaz. Davasına inanmak, sosyalist edebiyatta “olumlu kahraman” rolüne soyunmuş bir devrimci için en temel özelliktir.

Almaz, kadın sorununun nasıl çözümleneceğini anlatırken makbul bir Sovyet vatandaşının yapması gerektiği gibi Lenin’in fikirlerine gönderme yapar. İdeolojik propagandanın Leninizmin en önemli ilkelerinden biri olduğu dikkate alındığında Almaz’ın siyasi konuşmalarını Lenin ile desteklemesi oldukça manidardır. Lenin’e göre kadın sorununun çözümü kolektifleştirmeye ve kadının üretime katılmasına bağlıdır. Almaz, köyün kadınlarını okula çağırarak onlara bu fikirleri anlatır. Bu durum Hacı Ehmed, Molla Süphan gibi gericiliğin sembolü kişileri rahatsız eder ve iki taraf arasında sert bir mücadele başlar. Çatışmanın en sert noktaya ulaştığı yer, Almaz’ın köy mescidinin de kolektifleştirilmesi ve okula dâhil edilmesi yönündeki teklifiyle gerçekleşir. Okul sosyalist fikirlerin öğretildiği, kadınların özgürleştirildiği bir mekânken, mescid dinin ve dinden kaynaklanan kadın sorununun sembolüdür.

Almaz’ın bütün gayretlerine rağmen din ve gelenekten bir anda kopamayan köylüler, Hacı Ehmed ve Molla Süphan’ın dolduruşlarından etkilenir. Köylü Almaz’a selam vermeyi keser, hatta köyden sürülmesi için dilekçe verilir. Karşısındaki gözü dönmüş erkek grubuna karşı Almaz, sosyalizmden gücünü alan bir kadın olarak dimdik durur ve asla zaaf göstermez. Onun bu duruşu aynı zamanda geleneksel toplum yapısında tarih boyunca ezilip horlanan kadının, sosyalizmi benimseyince sanki bir sihirli değnek deymişçesine nasıl bir kahramana dönüştüğünü de gösterir. Piyesin sonunda Molla Süphan, Yahşi isimli kadına tecavüz eder. Hamile kalan kadın bu durumu kocasına açıklayamayacağını söyleyince Almaz çocuğun kendisinin olduğunu söyleyerek kadının hayatını kurtarır. Bekâr bir kadın olan Almaz’ın evlenmeden çocuk doğurduğunu düşünen köylüler onu köyde barındırmaz. Almaz sadece cesurca mücadelesiyle değil, mağdur bir kadını kurtarmak için kendi geleceğini feda etmesiyle de ideal bir sosyalist özelliği gösterir.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in *Gadınlar Bayramı* piyesinde de kadın konusu ele alınır. Azerbaycan’da kurulan sosyalist hükümet kadınlara pek çok haklar verir. Erkekler bu durumdan memnun değildir ve erkeklik gururlarını kaybettiklerini düşünür. Eski düzen ataerkildir ve bu düzenin değişmesi erkekleri mutsuz eder.

Piyetin kişilerinden Zaman, kızların okuma yazma öğrenmesinden mutsuzdur. Bu sayede onların erkeklerle mektuplaşıp namussuz olacaklarına inanır. Feyzi isimli kişi, karısıyla boşama hakkı üzerine tartışır. Feyzi, şeriata göre boşama hakkının erkekte olduğunu söyler. Karısı “O senin şeriatına göre öyle. Beni bağlamaz” şeklinde cevap verir. Böylece İslam şeriatını benimsemediğini, sosyalist düzene inandığını ifade etmiş olur. Feyzi’nin karısının, şeriat kurallarını erkekler yazdığı için kadınlara boşanma hakkı vermediğini, kadınlar yazsaydı durumun daha farklı olacağını söylemesi, dinin insan ürünü olduğu yönündeki Sovyet tezini destekler niteliktedir.

Piyetin ilerleyen bölümünde Zaman’ın kızını istemek için elçiler gelir. Geleneksel toplum yapısında kimseye danışmadan kızını istediği kişiyle evlendirme hakkına sahip olan erkekler, sosyalizmle birlikte bu ayrıcalıklarını yitirir. Bu durumun farkında olan Zaman, teklifi karısına ve kızına danışması gerektiğini söyler. Zaman’ın kızı Növreste teklife olumsuz cevap verir ve önce eğitimini tamamlayacağını, daha sonra evleneceği insana kendisinin karar vereceğini belirtir. Bu cevap Zaman’a çok ağır gelir ve kızını okutmayacağını, şeriata göre bir babanın kızını okutup okutmama hakkının olduğunu söyler. Növreste ise Şûra Hükûmeti’ne giderek şikâyetçi olmakla babasını tehdit eder. Baba-kız, şeriatın mı yoksa sosyalist düzenin mi daha güçlü olduğu konusunda çekişir. Sonunda Şûra Hükûmeti’nin daha güçlü olduğu ortaya çıkar.

Piyeste devrim sonrasında kadına verilen fırsatlar sayesinde sosyalist kadınların çok büyük başarılar imza attığı da vurgulanır. Zaman’ın karısı Cahan, köy şurasına başkan seçilir. Cahan, başkan olarak başta su sorunu olmak üzere pek çok sorunu sosyalist yönetimle iş birliği yaparak çözer. 8 Mart “Kadınlar Bayramı”, kızıl bayraklar altında sosyalist enternasyonal söyleyen kadınlarla coşkulu şekilde kutlanır. Bu kutlamada kadınlar meydanda başı açık toplanır ve oynar. Hakverdiyev bu eserinde sosyalist kimliğini benimsemiş kadının güçleneceğini ve toplumsal hayatta büyük başarılar imza atacağını savunur. Cahan ve Növreste’nin din ve geleneğin temsilcisi Zaman’ı mağlup etmeleri, zaferin daima sosyalizmin olacağı yönündeki Sovyet teziyle uyumludur.

İlyas Efendiyev, birebir rejimin istediği doğrultuda eserler yazan bir sanatçı olmamakla birlikte devrin şartları nedeniyle bazı romanlarında olumlu kahraman örneklerine yer vermiş ve bu romanlarında özellikle kadınları ön plana çıkartmıştır. Yazarın *Söğütlü Ark* romanı bunlardan bir tanesidir. Romanın başkişisi Nuriye, küçük

yaşta anne ve babasını kaybettiği için yetiştirme yurdunda büyür. Ailesini kaybetmiş kızların dramı, Azerbaycan-Sovyet edebiyatında sık görülen bir izlektir. Nuriye, devlet tarafından büyütüldüğü için rejimin değerlerini benimseyen ideal bir vatandaş kimliği kazanır. Tiyatro enstitüsünü bitirdikten sonra bir köye işçi olarak gider. Romanın bundan sonraki bölümü, sosyalist ideolojinin mesajlarını içeren toplumsal mücadele ve aşk, kıskançlık, iç çatışma ve fedakârlık gibi kavramların etkisinde şekillenen bireysel düzlemin iç içe geçmesiyle ilerler. Nuriye gittiği köyde eski sevgilisi Murat ile karşılaşır. Murat başka bir kadınla evlidir ve bu durum karısının kıskançlık krizleri yaşamasına neden olur. Nuriye, Murat'a karşı hâlâ hisleri olsa da kendisini makbul bir sosyalistin yapması gerektiği gibi halkına adar. Köyün gelişmesi için canla başla çalışır. Vatandaşlık bilincine sahip bir sosyalist olarak köylüye kurslar vererek onları eğitir. Sanatsal yönü de güçlü olan Nuriye, bu alanda aktiviteler yapmaya önem verir, köyde konserler düzenler. Medeniyet evine hizmet eder. İç dünyasında yaşadığı çalışmalar ve tiyatrocunun olma konusunda başlangıçta yaşadığı hayal kırıklığı, Nuriye'nin köyde yaptığı hizmetlere engel olamaz. O, güçlü sosyalist kadının bireysel zaaflarına yenilmeyeceğinin göstergesi olarak yansıtılır.

İlyas Efenidyev, *Köprü Yapanlar* romanında da idealist Sovyet kadını anlatır. Romanın başkişisi Seriyeye, sosyalizme gönülden inanmış bir Sovyet vatandaşıdır. Eşi Adil ile karşılaştırıldığında Seriyeye'nin çok daha azimli ve Sovyet ideallerine bağlı olması, sosyalist kadının gücünü gösterir. Seriyeye, kocasıyla birlikte evindeki rahatını bırakarak köprü inşaatında çalışmaya gider. Sovyet halkına hizmet için yapılacak bir köprü'nün inşaatında çalışmak, evde rahat bir ömür sürmekten çok daha değerlidir. Azimli çalışmasıyla köprü inşaatını hızlandıran Seriyeye, diğer erkeklerle ilişkilerinde geleneksel toplum yapısına ters düşecek serbest tavırlar göstererek sosyalist kadının özgürlüğe düşkün yanını da gösterir. Bu aynı zamanda devrimci kadının geleneksel tabuları yıkma başarısı olarak da yorumlanabilir. Seriyeye, köprü yapımındaki tavırları nedeniyle kocası Adil'i eleştirir. Çünkü Adil, çalışırken sadece sosyalizme ve halka hizmet duygusuyla hareket etmez. O, inşaatta başarı göstererek iyi bir makam elde etmek ister. Oysa Seriyeye'ye göre bir Sovyet vatandaşı, köprü inşaatında çalışırken sadece emekçi halkın yaşamını kolaylaştırmayı hedeflemelidir. Romanda Seriyeye, hem fikirleri hem de çalışkanlığıyla ideal bir Sovyet kadınıdır. Onun köprüde çalışan erkek işçilere örnek olması, sosyalist kadının toplumdaki öncü rolüne de işaret eder.

Sovyet kadını erkeğin arkasında değil, çoğu zaman köprü inşaatında olduğu gibi önünde olmalıdır.

Eski-yeni çatışmasının kadın sorunuyla ilişkilendirilerek sosyalist propagandaya malzeme yapılması, Azerbaycan'daki hikâye yazarlarının da sıkça başvurduğu bir yöntemdir. Seyid Hüseyin'in "Gelecek Heyat Yollarında" hikâyesinde başlangıçta horlanan Ceyran isimli kadın, sosyalizm sayesinde bir kahramana dönüşür. Hikâyede Eldar ve Ceyran'ın Nisan Devrimi'nden bir ay önce evlenmiş köylü bir çifttir. Eldar başlangıçta bağıcılıkla uğraşırken bir süre sonra şehre giderek orada çalışmaya karar verir. İki ay boyunca Eldar, şehirde çalışırken karısından ilgi alakasını esirgemez ve zaman zaman onu ziyaret ederek hediyeler verir. Fakat bir süre sonra Ceyran, Eldar'ın hayatında bazı değişiklikler olduğunu sezer. Şehre gitmek istese de Eldar sürekli onu oyalayarak bu isteğini erteler. Bu süreçte Eldar'ın sözlerinde şehir hayatına dönük bir hayranlık görülür. Sosyalizmin kurulması için kadınların evinden çıkıp mücadele etmesi, fabrikalarda üretime katılması gerektiğini savunan Eldar, Ceyran gibi cahil kadınların bunu yapamayacağını söyler. Bir süre sonra Eldar, Ceyran'ı çocuğuyla birlikte terk eder ve şehirde başka bir kadınla yaşamaya başlar. Bunun üzerine Ceyran çocuğunu kucağına alarak Eldar'ın birlikte olduğu kadına giderek ona kocasının peşini bırakması için yalvarır fakat acımasız kadın onu evden kovar.

Bu olaydan sonra Ceyran'ın ideal bir sosyalist kadın olma süreci başlar. O bir taraftan çalışarak kendisini geçindirebilecek kadar para kazanırken diğer taraftan işçi fakültesinin birinci kursunu başarıyla tamamlar. Aradan yıllar geçer ve Ceyran üçüncü kursa kadar gelir. Şûralar Hükûmeti'nin kurultayına gidecek riyaset heyetine temsilci olarak seçilir. Artık o ideal bir sosyalist kadının taşıması gereken özellikleri kazanmış, düşmanları karşısında güçlü ve yenilmez bir noktaya gelmiştir. Ceyran, oğlunu görmek için Eldar'ın evine gitmeye başlar ve bu durum hikâyede "o kadın" şeklinde bahsedilen ikinci karısını rahatsız eder. Kocasını elinden almaması için kadın Ceyran'a yalvarır. Ceyran da artık Eldar'ı sevmediğini söyler. Hikâyenin sonunda yazar, Ceyran'a bir sosyalist kadının diğer kadınlara vermesi gereken en önemli mesajı söyler. Ceyran bu sözlerinde bir kadının mutluluğu asla bir erkeğin kucağında bulamayacağını, kadınların kurtuluşunun fabrikada üretime katılmakta olduğunu belirtir. Ezilen, gururuyla oynanan, aldatılan bir kadinken sosyalist kimliğini benimseyerek düşmanlarını dize getiren bir rol modelin ağzından çıkan bu satırlar,

benzer durumda olan bütün kadınların sosyalizmi benimsemesi için yapılan bir çağrıdır.

Seyid Hüseyin, “Hezin Bir Hetire” hikâyesinde de kadın sorununu ele alır. Hikâyede anlatıcı, Hatice isimli bir kadının dramını anlatır. Annesini yitiren Hatice, halasının yanında yaşamaya başlar. Bağ evinde anlatıcı ile tanışan Hatice, bağdan ayrılırken bir ağacın altında anlatıcıyı öper. Aradan geçen yıllar içerisinde Hatice iki kez istemediği adamlarla evlendirilir. İki evliliği de akrabaları “Halk ne der?” diyerek Hatice’ye kabul ettirir. Zira geleneksel toplum yapısında çevrenin kadın üzerindeki baskısı çok güçlüdür. Hatice ikinci kocasından da ayrılınca hizmetçilik yapmaya başlar ve bir süre sonra hastalanır. Yıllar önce anlatıcı ile tanıştığı bağ evinde ölüm döşeğinde yatarken anlatıcı kişi onu ziyaret eder ve iki âşık böylece vedalaşır. Hatice on dört yıl önce anlatıcıyı öptüğü ağacın altında defnedilmek istediğini söyler. Fakat eniştesi “Halk ne der?” diyerek bu vasiyete karşı çıkar. Hatice’nin ve onun gibi nice kadının hayatını karartan aslında bu cümledir. Kızına kendi adını veren Hatice, öldükten sonra arkasından Kur’an okunmasını istemez. Bu bir anlamda kadının içerisinde bulunduğu toplumsal konumdan dini sorumlu tutma anlamına gelir. Hatice ölmeden önce baskıcı ataerkil toplum içerisinde kızının da aynı sorunları yaşayacağını düşünür. Fakat Hatice’nin ölümünden sonra devrim gerçekleşir ve kadınlar haklarına kavuşur. Hatice’nin kızı bir öğretmen okulunda okur ve haklarını savunabilecek devrimci bilinçle yetiştirilir. Aynı ismi taşıyan anne ve kızın kaderlerinin farklı oluşu Ekim Devrimi nedeniyle. Yazar bu farklılığı gözler önüne sererek kadın sorunu üzerinden devrim propagandası yapmış olur.

Seyid Hüseyin, olay örgüsü devrim öncesinde geçen “Zernişan” hikâyesinde de kadına yönelik zorbalığı anlatır. Necefali isimli adam, başlangıçta Zernişan’ın ablasıyla evlidir. Ona eziyet ederek verem olup ölmesine neden olur. Necefali daha sonra Zernişan’a cinsel istismarda bulunur. Zavallı kız zorla Necefali ile evlendirilir ve onun eziyetlerine sabretmek zorunda kalır. Geleneksel toplumda Zernişan’ın hukukunu koruyacak hiçbir mekanizma yoktur.

Kadın konusunu ele alan bir başka hikâye yazarı Tağı Şahbazi’dir. Yazarın “Haksızlık Dünyasında” isimli hikâyesinde verem hastası Rüksara Hanım’ın yaşadığı acılar anlatılır. Rüksara Hanım, gençliğinde çok güzel bir kadındır. Hesen isimli genç ile Rüksara birbirlerini sever. Fakat Hesen eğitim almak için başka bir yere gider ve

kadının hiçbir hukukunun olmadığı toplumda babası Rûhsara Hanım'a fikrini sormadan onu Hacı Muhtar'ın oğlu Kerbelayı Sefter'e verir. Hacı Muhtar zalim bir adamdır ve onun evinde Ruhsara Hanım hizmetçi gibi çalışarak ömrünü tüketir. Sonunda Rûhsara Hanım verem hastalığına yakalanır. Hasta kadının yatması Hacı Muhtar ve karısını mutsuz eder çünkü kadın artık ev işlerine yardım edememektedir. Rus doktorların verdiği ilaçlar da pahalıdır ve çok cimri bir adam olan Hacı Muhtar, gelinine bu ilaçları almak istemez. Hikâyenin olay örgüsü, Bolşevik Devrimi'nin yeni gerçekleştiği dönemde geçer ve zenginliği çok seven Hacı Muhtar'ın tek derdi, Bolşeviklerin malına el koyacak olmasıdır. Kocasını Kerbelayı Sefter, karısının ölüm döşeginde olmasıyla ilgilenmediği gibi, öldükten sonra onun kız kardeşi ile evlenmek istediğini söyler. Hasta yatağında Hesen ile olan gençlik anılarını düşünerek avunmaya çalışan zavallı kadın, evdeki en yakın dostu Reyhan Hanım'dan Bolşeviklerin kurduğu kadınlar kulübü hakkında bilgiler alır. Reyhan Hanım'ın anlattığına göre Bolşevikler, kadına özgürlük verecek ve kadınların çilesi artık bitecektir. Bu durum ömrü boyunca hukuksuzluğa maruz kalmış Rûhsara Hanım'ı çok mutlu eder ve hasta yatağından kalkıp kulübe gitmek ister ama bunu başaramaz. Hikâyenin sonunda Rûhsara Hanım vefat eder ama kaynanası gelininin ölmesine değil, Bolşeviklerin evlerine el koymasına feryat eder. Bu son, kadın hayatının ne kadar değersiz görüldüğünü gösterir. Tağı Şahbazi, "Haksızlık Dünyasında" hikâyesinde hem devrim öncesinde kadınların nasıl ezilip horlandığını anlatır hem de devrimden sonra kadınların hukuklarına kavuştuğu mesajını vererek Bolşevik propagandası yapar.

Tağı Şahbazi, kadın mağduriyetini "Son Dert" hikâyesinde de işler. Hikâyenin başında yazar, anlattığı olayın gerçek hayattan alındığını belirtir. Hikâyenin başkişisi Reyhan Hanım, Mirze Kerim isimli bir adamla evlidir. Zalim bir zengin olan Ağa Murad Bey, Mirze Kerim'i çalıştırır ama ona doğru dürüst para vermez. Sonunda Mirze Kerim ölür ama karısı ve çocuğuna kendilerine geçindirmek için hiçbir para bırakmaz. Kızıyla birlikte aç kalan Reyhan Hanım, Ağa Murad Bey'den birkaç kez para ister. Her seferinde on manat vererek onu gönderen Ağa Murad, sonunda Reyhan Hanım'dan cinsel beklenti içerisine girer. Namuslu bir kadın olan Reyhan Hanım bu teklifi kabul etmez fakat Ağa Murad bu sefer de Reyhan Hanım'ın kızının namusunu kirletir. Bolşevik Hükûmeti'nin yeni kurulduğu dönemde Reyhan Hanım kızıyla birlikte gelerek durumu hükûmete şikâyet eder. Ağa Murad, Bolşevik mahkemesinde

yargılanır. Böylece devrim öncesinde hem ekonomik hem de cinsel yönden sömürülen kadınların sosyalizm ile haklarına kavuştuğu mesajı verilir.

Tağı Şahbazi'nin bu konuda yazdığı en önemli metinlerden birisi de “Zerife” hikâyesidir. Zerife, çocukluk dönemini Ekim Devrimi'nin hemen öncesinde yaşar ve kadına yönelik bütün hukuksuzlukların şahidi olur. Kardeşinin, kocası tarafından dövüldüğünü ailesine söylediğinde, kocanın karısına karşı davranışına başkalarının karışamayacağı cevabını alır. Babasına okumak istediğini söyler ama babası ona kızların okuyamayacağı cevabını verir. Zerife, bu hukuksuzluk ortamında yaşarken Bolşevik Devrimi olur ve bütün kadınlar haklarına kavuşur. Zerife kendisini kadın özgürlüğü davasına adar ve öğretmen olarak genç kızları eğitmek isteğiyle okula kaydolar. Öğrencilik döneminde “kadın özgürlüğü” söylemiyle kendisini kandıran öğretmenin istismarına uğrar. Okulu bitirdikten sonra öğretmenlik yapma amacıyla gittiği millî eğitim müdürlüğünde de art niyetli insanlarla karşılaşır ama mücadelesini bırakmaz. Hikâyede Zerife hem yeni kadın tipinin hem de “olumlu kahraman”ın bir örneğidir.

Süleyman Sani Ahundof'un “Cehalet Kurbanı” hikâyesinde de kadınların insan yerine konulmaması, bir eşya gibi satılarak hayatlarının karartılması anlatılır. Hikâyede anlatıcı konumunda olan isimsiz başkişi, anneleri öldüğü için köye çalışmaya gelen Gülbend ve Tamam isimli kızlarla olan anılarını anlatır. Bu iki kız, anlatıcının aynı zamanda komşusu olan amca oğullarının evinde kalacaktır. Anlatıcı, Tamam'a âşık olur. Tamam da onu sever ama anlatıcı konumundaki başkişi eğitim almak için köyden ayrılmak durumunda kalır. Dokuz ay sonra geldiğinde Tamam'ın para karşılığında bir eşya gibi satılarak bir deliyle zorla evlendirildiğini ve o deliden kaçarken yaşamını yitirdiğini öğrenir. Tamam'ın kardeşi Gülbend de zorla başka bir adamla evlendirilmiş ve köyden ayrılmak zorunda kalmıştır. Hikâye, devrim öncesinde kadınların bir eşya gibi alınıp satıldığını ve haklarının olmadığını anlatmayı amaçlar.

Mehdi Hüseyin'in “Bahar Suları” hikâyesinde Keyser isimli kadının sosyalizm sayesinde içinde bulunduğu durumdan kurtuluşu anlatılır. Keyser, Hidayet isimli adamla evlidir. İki yıl önce oğlunu kaybetmenin acısını yaşayan kadın, şimdi de kocasının ihanetiyle sarsılır. Hidayet evin hizmetçisini kendisine metres yaparak hamile bırakır. Fakat devrimin gerçekleşmesiyle artık kadınlar çaresiz değildir.

Bolşevikler kadın haklarına önem verirler. Bu nedenle Keyser, kocasını kadınlar şubesine şikâyet eder. Şube müdürü ona köhne zihniyetin hâlâ varlığını devam ettirdiğini ama sosyalist değerlerin toplumda yaygınlaşarak benimsenmesiyle bu zihniyetin ileride yok olacağını söyler. Keyser'in şikâyeti sonrasında Hidayet işinden atılır. Keyser de ev hanımlığını bırakarak kadınlar şubesinde çalışan bilinçli bir sosyalist olur. Toplumdaki diğer kadınların durumu, Keyret'ten daha kötüdür. Fakat onlar haklarını aramaya korkar. Keyser sosyalizm ile kurtuluşa eren bir kadın olarak diğer kadınları kurtarmak için çalışmaya başlar ve sosyalist propaganda yaparak kadınları bilinçlendirmeye çalışır. Hikâyede kadının kurtuluşunun tek yolunun sosyalizmden geçtiği mesajı açıkça verilir.

Evez Sadık'ın "Hoşqedem" başlıklı hikâyesinde devrimin kadınların hayatını nasıl bir anda dönüştürdüğü anlatılır. Hikâyedeki kadın, Hoşkedem isimli kızının yirminci yaş gününü kutlamaya hazırlanır. Bu sırada geçmişe dönerek devrimin gerçekleştiği dönemi hatırlar. Bolşevik olan kocası, düşmanla çatışırken yaralanır. Tam bu esnada kadın kızını doğurur. Kocası kadına arkasından ağlamamalarını söyler. Çünkü o, insanlığın mutluluğu için canını seve seve feda etmiştir. Bu noktada sosyalist edebiyatın "mutlu yarınlar" miti ortaya çıkar. İdeal devrimci, kendisi göremese de gelecek nesillere adaletli bir dünya bırakmak için canını feda etmelidir. Kocası ölünce dul kalan kadın başlangıçta kızını büyötmek için büyük zorluklar çeker. Fakat bir süre sonra Lenin adında bir kahraman ortaya çıkar ve bir anda hayatın bütün zorlukları son bulur. Kadın okuyarak öğretmen olur. Kızı da üç yıl sonra petrol mühendisi olacaktır. Lenin sayesinde kadının gençliğinde çektiği sıkıntıların hiç birisini şimdiki genç kızlar çekmez. Hikâyede Lenin'in kadınlara dair bütün toplumsal problemleri bir anda çözmesi, gerçekçi bir yaklaşım değildir. Burada amaç kadın sorunu üzerinden devrim ve Leninizm propagandası yapmaktır.

Şark dünyasında din ve geleneğin yanlış yorumlanması nedeniyle toplumun aksayan bir yönü olan kadın meselesi, Sovyet yazarları tarafından propaganda amaçlı değerlendirilebilecek bir konu olarak görüldüğünden şiir, poema, tiyatro, roman ve hikâye türlerinde bu konu sıklıkla işlenir. Bu eserlerde sosyalizm, sadece ezilen ve horlanan kadını sorunlarından kurtaran bir reçete değildir. Sosyalist kimliğini benimseyen kadınların cinsellik, aile ilişkileri ve toplum konusunda yerleşik değerlere aykırı hareket ederek yeni hayatın değerlerine uygun, yeni bir kimlik benimsediği de

görülür. Bu kimlik, din ve millî değerlerden gelen kadın kimliğini tahrip edecek niteliklere sahiptir ve kadının kurtuluşu bu nitelikleri benimsemekten geçer.

Azerbaycan-Sovyet edebiyatında oluşturulan ideal Marksist tipler göz önüne alındığında, bu tiplerin kurmaca metinlerdeki rolünün Türk-İslam dünyasındaki toplumsal problemlerle ilişkili şekilde tasarlandığı görülür. Marks'ın toplumsal tahlillerine dayanan Leninizm, Azerbaycanlı yazarlar tarafından Müslüman-Türk dünyasının kendine özgü koşullarına adapte edilmeye çalışılır ve Şark'taki toplumsal meselelerin çözümünü sağlayan idealist Marksist kahramanlar oluşturulur. Bu ideal Marksistler, aynı zamanda yozlaşmış milliyetçi ve Müslümanların anti-tezini oluşturmakla görevlidir. İyi-kötü karşıtlığı bu diyalektik üzerinden kurgulanarak sosyalist propagandanın kimlik tahrip gücü artırılır.

İdeal Marksist tiplerin arka planında devrimciliğin fikrî-felsefî arka planı vardır. Adaletsizliğe son vermek için devrimci şiddete başvurma gerekliliği, devrim savaşı ve sosyalist asker kimlikleriyle ortaya konulur. Özellikle II. Dünya Savaşı sırasında yazılan eserlerde vatan mefhumu tahrip edilerek Sovyet vatani için savaşan askerler tasarlanır. Bu yaklaşım vatan kavramıyla birlikte millî kimliği de tahrip etmeyi amaçlar. Sosyalist aydın ve entelektüeller, topluma önderlik yapan ve sosyalist fikirlerin toplumda yaygınlık kazanması için gerektiğinde bedel ödeyen fedakâr insanlardır. Halkın devrimci bilinç kazanması, onların entelektüel faaliyetleri sayesinde gerçekleşir. Bu aydınların en temel özelliği, gerici güçlere karşı cesaretli olmalarıdır. İnsanlık için yararlı fikirleri savunan sosyalist aydın ve entelektüellerin karşısında onlara aynı düzlemde cevap verecek kişiler bulunmaz. Karşı tarafın savunucuları hep cahil ve yozlaşmış kişilerdir. Böylece fikrî-felsefî derinlik ve kültürün yalnızca Marksistlere ait olduğu izlenimi okuyucuda uyandırılarak sosyalist kimliği daha cazip hâle getirilir. Azerbaycan edebiyatındaki sosyalist aydınların büyük çoğunluğu sanatçı kimliğine sahiptir ve bu kişiler sosyalist sanat eserleri yazarak kendi ideolojilerine hizmet eder. Başta Nazım Hikmet olmak üzere sosyalist yazar ve şairlerinin ideal bir sanatçı ve aydın olarak topluma sunulduğu metinler okuyucuya ideal bir kimlik kategorisi olarak yansıtılır.

İdeal Marksistler içerisinde kimlik politikaları açısından belki de en etkili olanı, devrimci ve işçilerdir. Bolşevikler, geniş kitleleri etkilemek için özellikle ezilen, sömürülen işçileri ve onlara örnek olacak cesur devrimcileri kullanır. Petrol sanayinin

Bakü’de gelişmesi, farklı milletlerden çok sayıda işçinin bir arada çalışmasına zemin hazırlar. Bu durum Azerbaycan edebiyatına da yansır. Bu bölümde de görüldüğü gibi sadece petrol işçileri için yazılmış eserler vardır. Olay örgüsünün geçtiği döneme göre devrimci işçilerin ele alınışı farklılık gösterir. Devrim öncesinde konusu geçen eserlerde işçilerin nasıl sömürüldükleri anlatılır ve onların cesur mücadelelerinden hareketle ideal sosyalist işçi kimliği oluşturulur. Ayrıca devrimcilerin örgütlenme süreçleri ve gerektiğinde şiddeti de içeren mücadeleleri anlatılır. Bu eserlerde işçi kimliği, dünya tarihini değiştiren, ezilenlerin asırlardır süren sömürmelerini sonlandıran politik bir güç olarak yansıtılır. Konusu devrim sonrasında geçen eserlerde ise devrimi korumak ve Sovyet Hükûmeti’nin verdiği beş yıllık kalkınma planını gerçekleştirmek için var gücüyle çalışan işçiler anlatılır. Bu devrimci işçilerin herhangi bir insanî zaafî yoktur. Hayatı kolhozdaki başarılarından ve kalkınma hedeflerinin tutturulmasından ibaret gören bu işçilerin yaşamı anlamlandırma biçimleri, Sovyet yönetiminin direktiflerine uygun yaşamakla sınırlıdır.

Kimlik tahribatının en önemli ayaklarından birisi ideal kadın sosyalistler oluşturarak gerçekleştirilir. Sosyalist yazarlar kadının toplumdaki konumundan kaynaklanan sorunların kapitalizmle ve onun işbirlikçisi geleneksel toplum yapısıyla ilgili olduğunu ortaya koymaya çalışır. Bu eserlerde kadın, geleneksel değerleri benimsediği sürece ezilmeye mahkûm olan, sosyalist kimliğini benimsedikten sonra ise birden dönüşüm geçirerek düşmanlarını mağlup eden bir kahramandır. Söz konusu metinlerde sosyalizmin benimsenmesiyle kadında yaşanan değişim çok hızlı ve yapaydır. Yaşanan değişimin psikolojik ve sosyolojik alt yapısı yansıtılmaz. Bir ideolojinin benimsenmesi, bütünüyle bir insanı değiştirmeye yeterli görülür. Bu yapaylık, ele alınan metinlerin propaganda amaçlı yazıldığını göstermekle birlikte, popülist bir söylemle kadınlara seslenilmesi, dönemi içinde geniş bir etki sahası yaratarak kimlik yozlaşmasına hizmet eder. Azerbaycan edebiyatında oluşturulan ideal Marksist tipler cinsiyet ve mesleklerine göre bazı farklı özelliklere sahip olsa da, yeni sosyalist kimliğini oluşturmak için kurgulanan birer rol model oldukları açıkça ortadadır. Bu kişilerin belli bir şablondan çıkmış, birbirlerini tekrar eden karakterler olması ve psikolojik derinlikleriyle ele alınmaması, onların yapaylığını gösterir. Ancak unutulmamalıdır ki Sovyet yöneticileri ve yazarları için önemli olan sanatsal başarı değil, propaganda işlevidir.

Bu bölümde ele alınan metinlerde yer alan ve bazıları Müslüman-Şark dünyasında daha çok görülen toplumsal sorunların varlığı bir gerçeklik olmakla birlikte, bu sorunların ele alınış biçimi ve çözüm yolu olarak mevcut kimlik değerlerinin bırakılarak Sovyet kimliğinin benimsenmesinin tek seçenek olarak sunulması, edebiyat-ideoloji-kimlik ilişkisi açısından planlı bir yozlaştırmaya hizmet eder. İdeal Marksist tiplerin tamamen insanî zaafardan arınmış olarak ve belli bir şablon çerçevesinde birbirini sürekli tekrar eder şekilde Azerbaycan edebiyatında yer alması, bu yozlaştırma çabasının somut bir yansıması olarak kabul edilmelidir. Yoksa sömürülen işçilerin ya da haksızlığa uğrayan kadınların sorunlarının sanat/edebiyat bağlamında dile getirilmesine bir itirazımız yoktur. İtiraz noktamız, bu sorunların tek alternatifi olarak, metinlerdeki ideal Marksist tipleri örnek almak ve Sovyet kimliğini benimsemek yönündeki ideolojik dayatmaya karşıdır. Bu metinlerde İslam'ın emek sömürüsüne karşı çıktığını savunan, tarihî-millî Türk değerlerinin kadına saygın bir yer verdiğini gösteren bir aydın, işçi ya da kadın niçin yoktur? Niçin bütün Müslüman Türkler dinî ve millî değerleri insanlığın temel değerlerine aykırı şekilde yorumlarken olumlu kahramanlar Marksistler arasından seçilmiştir? Ele alınan metinler, asıl amacın toplumsal sorunlara çözüm seçenekleri üretmek yerine bir kimliği tahrip ederek başka bir kimliği rol modeller aracılığıyla dayatmak olduğunu göstermektedir.

III. Milliyetçi veya Marksist Tip Yaratmadan Devrimci Şiddeti Öven Propaganda Yoluyla Yozlaştırma

Çalışmada bu bölüme kadar ele alınan metinlerde ya dinî ve millî kimliği temsil eden yozlaşmış tipler yoluyla ya da sosyalist realizmin “olumlu kahraman” ilkesi doğrultusunda oluşturulmuş ideal Marksist tipler vasıtasıyla kimlik yozlaştırma politikasına uygun bir edebiyat oluşturulduğu görülmüştür. Fakat Sovyet yönetiminin edebiyata dayattığı söylem oluşturma biçimleri bunlarla sınırlı değildir. Milliyetçi veya Marksist tip yaratmadan başta din olmak üzere devrim öncesinden kalan ne varsa hepsine karşı çıkan, sömürü ve kapitalizmin kötülüğünü ortaya koyan ve yozlaşmış düzenin devrimci şiddet yöntemiyle devrilmesi gerektiğini açıkça ya da üstü kapalı şekilde söyleyen propaganda metinleri de vardır. Azerbaycan-Sovyet edebiyatı bağlamında bu metinlere bakıldığında belli başlı yaklaşım biçimleri etrafında bu metinlerin oluşturulduğu görülür. Bu bölümde söz konusu yaklaşım biçimlerinden hareketle bir tasnif denemesi yapılacak ve kimlik yozlaştırma politikası doğrultusunda bu metinler ele alınacaktır.

A. Kapitalizm ve Sömürü Düşmanlığı

Sovyet edebiyatının fikrî/felsefî arka planını oluşturan Marksizm, kapitalist sisteme ve sömürü olgusuna karşı geliştirdiği güçlü söylemle dünya tarihinde belirleyici bir rol oynar. Kapitalist sistemde güç sermayenin elindedir. Marks, hem sermayenin ilk birikim sürecinde yapılan işgal ve sömürgeleştirme uygulamalarını hem de kapitalizmin hâlihazırdaki modern işleyişini eleştirir. Onun “artık değer” teorisi, sömürünün adaletsizliğini ortaya koyan, anti-kapitalist bir yaklaşım olarak kabul edilir (Dumenil vd., 2013: 18). Marksist doktrine göre sömürgecilik/kolonyalizm, Batı Avrupa’da kapitalizmin kuruluşuna eşlik eder. Zira sömürgecilik faaliyetleriyle Avrupa kendisi için hem ucuz iş gücü hem de hammadde sağlar. Marksist teorisyenlere göre sömürgecilik, kapitalist üretim ilişkileri ile iç içedir ve sömürülen ülkeleri de kapitalist bir modele göre yapılandırır (Güngör, 2018: 14-15). Bu yaklaşım, hem işgalci güçlerin ele geçirdiği topraklardaki hammadde sömürsünü ve yerli halka yaptıkları zulmü hem de Avrupa’da modern anlamda teşekkül eden kapitalist sistemdeki işçi sömürsünü hedef alan bir söylem oluşturur. Özellikle sanayileşme sonucunda işçi sınıfının yeni bir toplumsal güç olarak ortaya çıkması ve çok büyük sorunlarla karşı karşıya kalması, hakkını arayamayan, ezilen yoksul kitlelerin Marksist ideolojinin bu söyleminden etkilenmesine neden olur. Marks, kendi tarih yorumu ve maddeci felsefesi ile kapitalizmin tahlilini yapar ve çözüm olarak işçi sınıfının örgütlenmesine dayalı bir devrim yapılması gerektiğini savunur. Fikir tarihi boyunca Marksizmin çok sayıda farklı yorumu yapılmış, farklı Marksizm ekolleri doğmuş olsa da bu çalışma açısından önemli olan, Azerbaycan Türklerinin kimliklerini hedef alan ve Sovyet yönetiminin resmî ideolojisi olan, bu açıdan “Sovyet Marksizmi” şeklinde ifade edilen Leninizmin sömürü olgusuna bakış açısıdır. Bu ideolojinin kapitalizm, emek sömürsü ve kolonyalizm konularında benimsediği söylem biçiminin edebiyata yansımaları bu bölümde ele alınacaktır. Leninizmin bu konuya yaklaşımı edebiyatı nasıl şekillendirmiştir? Azerbaycan edebiyatı bağlamında ele alınacak metinler sadece adaletsiz bir sistemi eleştirmekten mi ibarettir? Bolşeviklerin savunduğu “devrimci şiddet” kavramı Müslüman-Türk dünyasının tarihten gelen kimlik değerleriyle uyumakta mıdır? Eğer böyle bir uyum yoksa bu metinlerin Azerbaycan Türklerinin kimliklerini tahrip etmeye dönük bir işlevleri olmuş mudur? Bu bölümde bu sorulara cevap aranacaktır.

Cafer Cabbarlı “Düşkün Dünya (Şarq)” şiirinde Şark dünyasının sömürge hâline gelmiş perişan durumunu ortaya koyar ve bu durumdan çıkış için sömürülen halkları direnişe çağırır. Bu coğrafyanın sömürgeci güçlerin ayakları altında sürünüyor olması şaire ıztırap verir. Tarihe yön veren sömürgeci güçler hiçbir dönemde kan dökmekten kaçınmaz. Cabbarlı’ya göre Şark halklarında bir uyanış ve direniş olmazsa, esaret zincirlerini kırmak asla mümkün olmayacaktır. Bir mısradan üç kere tekrarlanan “kalk” sözcüğüyle bütün dünya halkları –özellikle de müstemleke hâline gelmiş olan Şark-devrimci şiddete davet edilir. Ezilenlerin düşkün durumdan kurtulması, devrimci bir kalkışmaya bağlıdır:

Tarix cəllad qan içməkdən yorulmaz,
Tərpənişsiz qara zəncir qırılmaz,
Yazıq, artıq bu dərdlərə durulmaz,
Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya! (2005a: 75)

Samed Vurğun’un “İngilis” başlıklı şiirinde İngiltere’nin sömürgeci politikası ve bunun sonucunda acı çeken Şark toplumları anlatılır. Şaire göre İngilizler sadece kendi çıkarlarını düşünür ve sömürdükleri topraklardaki halkları insan yerine koymaz. Vicdan ve acıma hissi sömürgecilerde yoktur. Uzak Doğu’da İngilizlerin yaptıkları nedeniyle insanların gönülleri yaralıdır. Şiirin sonunda sömürgeci İngilizler, insan kıyafeti giymiş bir şeytan olarak nitelenir.

Anlamaz cahanda nə vicdan, nə hiss
O, insan donunda qocaman iblis.
Çox da öyünməsin xain ingilis,
Mənim aslan könlüm dəliqanlıdır. (2005a: 64)

Samed Vurğun, “Böyük Revolyusiya” şiirinde Çarlık dönemindeki Rus sömürgeciliğini eleştirir. Çar rejiminin acımasız zulmü üç yüz yıl sürer. İnsanların kanını emen bu sömürgeci devlet, kendi vatandaşlarını aç bırakır, onlara baskı ve sansür uygulayarak hakikatleri söylemelerine izin vermez. Bu üç yüz yıllık zulüm ve sömürü döneminde gökyüzüne yönelen yakarışlara Tanrı cevap vermez, kurtuluş Ekim Devrimi sayesinde olur. Çar rejiminin zulmü şiirde şu şekilde anlatılır:

Üç yüz il acımadan, titrəmədən, duymadan,

Hey diddi köksümüzü çarlığın zülüm quşu.
Üç yüz il acımadan, yorulmadan, doymadan,
Hey sordu qanımızı, hey içdi qanımızı,
Buludlardan şığıyıb gələn bir ölüm quşu. (2005a: 173)

Şiirin devamında artık kaybedecek bir şeyi kalmayan halkın devrimci şiddete başvurarak sömürüye son verdiği söylenir. İnsanları bir eşya gibi alıp satan sömürgecilerin dönemi devrimcilerin indirdiği darbe ile birlikte kapanır. Çar rejiminin iktidar merkezi olan saray, işçi sınıfının sönmeyen ateşiyle küle döner. Şiirdeki ifadeler, şiddet yoluyla devrim yapılması yönünde propaganda içerir:

Döyüşlərdə itəcək nəymiz vardı ki, candan,
Ağır çəkicdən başqa, paslı zəncirdən başqa.
Zərbəmizlə yıxıldı bizi alan və satan,
Sönməz odlarımızla dəbdəbəli saraylar,
Tanrılar külə döndü gözləri baxa-baxa. (2005a: 173)

“Qapital” şiiri, Samed Vurğun’un kapitalizm eleştirisi yaptığı şiirlerdendir. Şiirde sadece para değil, paraya dayalı kapitalist sistem de hedef alınır. Şaire göre insanlar eski zamandan beri paraya bir “Tanrı” gibi secde eder. Samed Vurğun, kendisinin de bir zamanlar bu hataya düştüğünü söyleyerek özeleştiri yapar. Daha sonra komsomollara seslenerek onlardan bu hataya düşmemelerini ister. Zira sosyalizm, kapitalist sömürü düzeninin sonunu getirmeyi amaçlar. Eğer sosyalistler de kapitalistler gibi davranırlarsa, o zaman sosyalist söylemlerin bir anlamı kalmaz. Sınırsız para kazanma isteği, temel insanî duyguların yok olmasına ve kine, nefrete dayalı bir mücadele ortamına neden olur. Şair, paraya/sermayeye dayalı kapitalizmin insanların özgürce nefes almasını engellediğini söyleyerek bu sisteme olan nefretini dile getirir:

Kapital məncə qərəzdir, kindir,
Bir mələk olsa da pək çirkindir.
Nə qədər varsa da dünyada bu səs,
Ala bilməm ki, mən azadə nəfəs. (2005a: 78)

Memmed Rahim'in "İran Başdan Başa Zindandır Bugün" şiirinde İngilizlerin İran'daki sömürgeci politikaları nedeniyle işgal ettiği Tebriz'de yaşanan zulümler anlatılır. Şiirin yazılma amacı 1946 yılında İran'ın İngiltere tarafından işgal edilmesini eleştirmektir. Fakat aynı tarihlerde SSCB'nin İran'ın kuzeyini işgal etmesine Memmed Rahim asla değinmez. Çünkü sosyalist sanatçılara göre SSCB sömürgeci bir devlet değildir. Şiirdeki yaklaşıma göre emperyalist güçlerin sömürüden başka bir amaçları olmadığı için insanî değerleri de yoktur. Tebriz'de dar ağaçları kurulus, okullar ve kütüphaneler kapatılır, kadınlar saçlarından tutularak yerlerde sürüklenir. Sömürgeci zihniyetin temsilcileri, şair tarafından düşüncesi kara gölgelere benzeyen insanlar olarak nitelenir. Memmed Rahim, İran'ın işgal edilme sebebini, sömürgeci Batı'nın çıkarlarına bağlar:

Qərbin istəyini yaşatmaq üçün
İran başdan-baş a zindandır bu gün. (2006a: 99)

Almaz İldırım, sömürgecilik olgusunu en çok dile getiren Azerbaycanlı şairlerdendir. Şair, "Hindistan'da Fırtına" şiirinde İngilizler tarafından sömürülen Hindistan'da anaların aç bırakıldığını, çocukların erken yaşta öldüğünü, kölelerin kırbaçlandığını, Hindistan halkının kan kusarak ağladığını söyler. Bu durumdan kurtulmanın tek yolu ise devrimci şiddettir. Şair, Hindistan halkına seslenerek onlara özgürlük için savaşmalarını ve devrim yapmalarını söyler. Sömürgeci İngiltere'ye de lanetler okur:

Yan, ey məlun Britanya, qırıl, tökül, yan.
Hind qurtulur,
Yarın olur.
Azad Hindistan. (2004: 35)

Almas İldırım "Yarın" isimli şiirinde Şark dünyasının sömürgecilerin kirli kafesi içerisinde hapis olduğunu, zalim düzenin ezilenleri inleterek göz yaşlarını akıttığını söyler. Bununla birlikte şairin geleceğe dönük ümidi de vardır:

Qırılacaq kirli, dəmir qəfəslər
Daha gəlməyəcək o yanık səslər
Qaranlıqlardakı inləyən keslər
Yaşlı gözlərini siləcək yarın. (2004: 43)

Kafesin kırılıp, iniltilerin dinmesi, Şark dünyasında nasırlı ellerin iktidarına yani işçi sınıfı tarafından gerçekleştirilecek bir devrime bağlıdır. Bugüne kadar mutluluk nedir bilmeden ezilen kesimler, devrim ile sömürüye son verecek ve saadete kavuşacaktır:

Şərqə hökm edərkən qabarlı əllər,
Qönçələr verəcək soluq əməllər.
Bir şənlik görməyən o issiz ellər
Səadət ne imiş, biləcək yarın. (2004: 43)

Almas İldırım, sömürgeci Batı dünyasının acımasız yüzünü “Qərbə” şiirinde çok çarpıcı şekilde dile getirir. Şair Batı dünyasını, gözlerinde kin parlayan bir canavara benzətir. Yoksul halklar bu canavarın pençesinde inler:

Yənə qanla dolmuş afaqın,
Canavar gözlərində kin parlar.
İti caynaqlı qanlı pəncədə,
Didilən, pəx çox ağlayanlar var. (2004: 36)

Sömürgeciler İran’dan Çin’e kadar Asya’nın pek çok yerinde zulüm yapar. Şiirin sonunda sömürgeci Batı’nın zulmüne son verecek olanın sosyalizm ve Kızıl Ordu olduğu vurgulanır:

Səni yalnız bir ağladan olacaq
O da əlbət, qızıl, qızıl bayraq. (2004: 36)

İldırım’ın “Parisə Xitab” şiirinde Fransa’nın sömürgeci politikalarla milyonlarca insanı aç ve çıplak bıraktığı anlatılır. Kapitalist sistemin sahibi zenginler, ezilenlerin acınacak hâliyle alay eder, salonlarda şarap içerek eğlenir. İçilen şaraplar, sömürülen insanların kanını taşır. Şair, Fransa’nın muktədirlerini devrimle tehdit eder ve onların içtikleri şarabın, Bolşevikler tarafından devrilen Çar’ın içtiği şaraba döneceğini söyler. Böylece Fransa’nın dünyaya kin kusan saltanatının tıpkı Çar rejimi gibi devrimci şiddet yoluyla yok edileceği savunulur:

Qorx ki, salonlarında içilən qanlı şərab

Mənim yıxdığım çarın işdiyinə dönmesin.
Möhtəşəm sarayların dönüp olmasın xarab,
Dünyaya kin püskürən tacın yerə enməsin. (2004: 37)

Mikayıl Müşfik, “İsyana Başla” şiirində emperyalistlər tərəfindən sömürülən Çin halkına seslenir və onları devrimci şiddetə çağırır. Müşfik’e görə Şark dünyası asırlar boyunca azgın emperyalistlər tərəfindən sömürülmüştür. Şair, bu sömürüden kurtulmanın tek yolunun Çinli işçilerin örgütlenmesi ve devrim yapması olduğunu söyler:

Əsrlərcə şərqilərə kəsildin acı,
Sən ey vəhşi, sən ey azğın imperyalizm!
Gəl Çindəki üsyanlara baxma qıyqacı,
Düşün, bu gün onlarda var böyük bir əzm. (2004: 20)

Resul Rıza'nın “Suriya Defterinden” başlığı altında yayımladığı bir dizi şiirdən birisi olan “Palmira” şiiri, Arap dünyasının kapitalist sistemde maruz kaldığı sömürünün bir sonucu olarak perişan duruma düşmesini anlatır. Yoksul halk, ağır vergi ve haraçlar altında inler. Çöl nedeniyle tarıma elverişli arazi çok azdır ve ağır vergiler kazanılan paranın yoksulların elinden alınmasına neden olur:

Nəsil-nəsil
Ağır vergi, zalım xərac!
Zaman-zaman kürəyini yandıran qırbac! (2005c: 52)

Sömürgeçiler, yoksullara meydan okurken kendi güçleriyle övünür ve yoksulların onlara itaat etmək zorunda olduklarını söyler. Şair, halkın parasını alan zalim sistemin sahiplerini akrep ve örümceklere benzətir. Çöldeki yollar insanların pek çok faciəsinə şahit olur. Bu coğrafyada insanoğlunun mutlu olduğu bir dönem yoktur. Rıza'ya görə mutluluğu elde etmək için Arap halkının ibadet ve duayla çözüm araması boşuna bir çabadır. Böylece sömürüden kurtuluş yolunun sistem değişikliğinden yani devrimden geçtiği mesajı verilmiş olur.

Rusul Rıza'nın “Qonqolu Qardaş” şiirində Batı'nın Afrika'da yaptığı sömürü eleştirilir. Kongo'daki kara derili insanların kolları ve ayakları, zincirler nedeniyle yara

olur, aldığı vergilerle tatmin olmayan sömürgeciler yeri gelince insanların kollarını keser. Emperyalistler, derisi kara olan Kongo insanının bahtını da karartır. Şair, sömürülen Afrikalı insanlara kurtuluş ümidi için devrimi işaret eder ve karanlığın bitmesine az kaldığını, Kızıl Bayrak'ın Kongo halkını vatan savunmasına çağırdığını söyler. “Kızıl Bayrak” ile kastedilen SSCB ve sosyalist ideolojidir. Kongo halkına sömürüden kurtuluş için devrim önerilir ve sosyalist kimliği Afrika kıtasına ihraç edilmek istenir:

Ancaq zülmət gecələr parçalanır, səhərdir.
Bəlkə də üfüqləri qızardan qırmızı qan
Süzülür Lumumbanın qan verən yarasından.
Dönüb qızıl bayrağa indi çağırır səni:
- Gəl, xilas eylə, - deyir, - dərddli ana vətəni.
O, vətən sabahını sənə tapşırtdı, getdi.
Həyat ixtiyarını sənə vəsiyyəət etdi.
Qurtuluşu yaxındır müztərib Afrikanın.
Adı ölümsüz olur zülm evini yıxanın! (2005a: 292)

Resul Rıza'nın “Səslər” şiirində sömürüye qarşı devrimci şiddetin propagandası yapılır. Şair burada dünyadakı iki sistemin şiddet anlayışlarının farkına değinir. “Emperyalist şiddət” yıkmaya çalışırken, “devrimci şiddət” âdil bir düzen kurmaya çalışır. Devrimci şiddetin patlama seslerinden yeni bir âlem/düzen ortaya çıkarkən, sömürgecilerin şiddetinin kan ve cesetten başka bir sonucu olmaz:

Patlayış səslərinin
Yönü başqa-başqadır.
Birindən yeni aləm,-
bəndlər, evlər yüksəlir,
birindən qan, kül, cəsəd,
parça-parça daş qalır. (2005c: 60)

Tofik Bayram, “Salam Asiya, Salam Afrika!” şiirində Batı'nın sömürgeci olan coğrafiyalarda yaşayan halklara, sömürünün dünyadakı en büyük düşmanı olan SSCB'nin bir vətəndaşı olaraq selam göndərir. Bu yaklaşım, ezilenlerin yanında saf

tutma ve sömürüyü yapanlara karşı cephe alma anlamına gelir. Şair, Vietnam'da devrimci mücadele yapan yiğitlerin silah tutan ellerini öperek, sömürüye karşı devrimci şiddeti açıkça savunur:

Salam, uzaq Vyetnamın mərd oğulları,
Mən öpürəm silah tutan əllərinizi! (2005: 190)

Şiirin devamında şair Afrikalı insanlara seslenir. Onların özgürlük nağmelerinin sömürgecilerin silahlarına üstün geleceğini söyler. Böylece Batı'nın sömürgeci zincirleri kırılacak, halklar özgürlüğe kavuşacaktır:

Zənci qardaş, gözüm üstə yerin var, yerin,
Qəlbimdədir, dilimdədir, yazdığım şeir.
Zəncirləri parçalayan o tunc əllərin
Azadlığa dastan qoşur, nəğmələr deyir. (2005: 190)

Poema türünde de sömürgeci düzenin eleştirisi yapılır. Samed Vurğun'un "Muğan" poeması bu açıdan önemli bir örnektir. Poemada kapitalist sistemde insanların birer kul olarak görüldüğü, halkın açlık ve sefaletle baş başa bırakıldığı söylenir. Bu durumu değiştiren devrimci şiddettir. Bolşevikler devrimci şiddete başvurarak bu adaletsiz düzeni bitirir ve sömürüye son verir. Sömürgecilerin tahtı parçalanır, açlığa ve yoksulluğa devrim ile son verilir:

Qullar dünyasını kökdən uçurub,
Şahların tacını ayağa saldıq.
Qəbirlər üstündə saraylar qurub,
Vaxtsız ölümlərdən intiqam aldıq... (2005c: 296)

Şair, sömürgecilerin karanlık zihniyetine kılıç çeken gücün Bolşevik hareket olduğunu söyler. Kılıç çekmek, devrimci şiddetin bir sembolüdür. Açlık, kapitalist düzene ait bir kavramdır ve devrimin kılıcı bu kavramı öldürür:

Aclığı ölümün ağzına atdıq,
Yaşadıq, zülmətə qılınc çəkərək! (2005c: 296)

Poemanın devamında Karl Marks'ın kapitalist sistemi analiz eden ve devrimcilere kurtuluş yolunu gösteren *Kapital* adlı büyük bir eser yazdığı da belirtilir. Böylece kapitalist sistemin insanları nasıl sömürdüğünü gösteren bu eser övülür ve devrimciliğin fikrî temellerini atan Marks'a duyulan saygı ifade edilir. Marks ve yazdığı eser olmasaydı, sömürden kurtuluş yolu bulunamayacağı gibi insanlar sömürü olgusunun farkına dahi varamayacaktır. Bu açıdan Marksizm ve devrim, kapitalizme son verip yeni bir hayatın kapılarını açan sihirli bir anahtar gibidir:

Marks da öz sonsuz iradəsilə
Yazdı "Kapital"ı fikrə nur saçdı;
O, fəhlə sinfinin həyat səsilə
Bir yeni aləmə qapılar açdı. (2005c: 319)

Mirze İbrahimov'un *Gelecek Gün* romanında, emperyalist ve sömürgeci sistemin gerçek sahibi olan Amerika ve Avrupa ülkelerinin işbirlikçisi olan Rıza Şah'ın İran'da kurduğu adaletsiz düzen anlatılır. Yoksulların hiçbir hakka sahip olmadığı bu düzende Amerikalı Mister Horald, İngiltereli Mister Tomas, Almanyalı Van Valter gibi sömürgeciler kendi toplumsal plan ve projelerini rahatlıkla uygular. Romanda anlatılan İran, Batılı anlamda kapitalistleşemese bile Batılı kapitalistlerin himayesi altında işleyen ve yönetici takımından başkasını mutlu etmeyen bir sömürü sistemine sahiptir. İran'da halkın gördüğü zulüm ve eziyetler, onların sosyalist sistemle yönetilmemesinden kaynaklanır.

Hikâye türünde kapitalizm eleştirisi yapan isimlerden birisi Abdürrahim Bey Hakverdiyev'dir. Yazar "Kapitalizmle Mübarize" hikâyesinde Ağa Kurban isimli tüccarın kapitalist sistemde nasıl zengin olduğunu anlatırken aynı zamanda bu sistemin ne kadar adaletsiz ve ahlâktan yoksun olduğunu da gözler önüne serer. Ağa Kurban'ın babası Hacı Kasım, Rusya ile ticaret yaparken kapitalist sistemin doğasına uygun bir şekilde ahlâki olmayan yollara başvurarak zengin olur. Hacı Kasım'ın Rus fabrika sahiplerine yaptığı hileler Ağa Kurban tarafından övgüyle anlatılır, zira o da babası gibi kapitalist zihniyete sahiptir. Devrimin gerçekleşmesiyle bu acımasız sömürü düzenine son verilir ve diğer zenginler gibi Ağa Kurban'ın mallarına da el konulur. Ağa Kurban, mallarını geri almak için Şûra Hükûmeti'ne başvurur ve aslında

kendisinin ve merhum babasının kapitalizmle mücadele ettiğini, bu nedenle ona mallarının geri verilmesi gerektiğini söyleyerek komik duruma düşer. Tıpkı diğer kapitalistler gibi Ağa Kurban'ın da tek düşündüğü kendi çıkarlarıdır. Kapitalist sömürüye son vermek onun umurunda bile değildir. Hikâyede hem sömürü düzeninin ahlâki ilkelerden yoksun olduğu eleştirisi yapılır hem de bu sisteme son veren Bolşevik hareket övülür.

Seyid Hüseyin, “Bir Küçenin Tarihi” hikâyesinde kapitalist sistemde servetin adaletsiz bir şekilde belli başlı kişilerin elinde toplanmasını ve bunun sonucunda halkın sömürülmesini anlatır. Kapitalist düzende devlet, daima zenginlerden yanadır ve iktidar gücünü onların çıkarlarına hizmet edecek şekilde kullanır. Polis ve mahkeme gibi adaleti sağlamakla görevli devlet organları, kapitalist sistemde bu görevlerini yerine getiremez ve tam tersine yoksulların sömürülmesine hizmet eder. Hikâyede bu durum Hacı Aslan isimli zengin tüccarın şahsında anlatılır. Hacı Aslan çok zengin ve güçlü bir adamdır. Halka istediği zulmü yapar ve devlet görevlileri asla ondan hesap sormaz. Hikâyenin sonunda Ekim Devrimi gerçekleşir ve adaletsiz düzen son bulur.

Kapitalizmin bir sömürü düzeni olduğunu ortaya koyan hikâyelerden birisi de Tağı Şahbazi'nin “Hacı Salman” hikâyesidir. Ticaret yaparken zengin olan ve Hazar Denizi'nde yük taşıyan ticaret gemilerine sahip olan Hacı Selman, adaletsiz düzende palazlanan zengin kapitalistlerin tipik bir örneğidir. Devrimin gerçekleşmesiyle adaletsiz düzen sone erer ve Hacı Selman'ın bütün mal varlığına el konulur. İnsanların köle gibi kendisine hizmet ettiği dönemin bittiğini gören Hacı Selman, bu durumdan rahatsızlık duyar ve her gün adamını hükûmet binasına göndererek Bolşeviklerin devrilip devrilmediğini kontrol etmesini ister. Zengin tüccarın düştüğü acınası durum, aslında devrimin ve ezilenlerin zaferidir. Hikâyede kapitalist düzende servetin belli kişilerin elinde toplandığı gösterilerek sistemin adaletsizliği ortaya konulur.

Mehdi Hüseyin'in “Çarpayı” başlıklı hikâyesi, sömürü düzeninin neden olduğu acıları çarpıcı bir şekilde işler. Badam Hala isimli kadının İsfendiyar adında hasta bir oğlu vardır. Kadın çok fakirdir ve sömürü düzeninde ona yardım edecek kimse yoktur. Badam Hala el emeğiyle ürettiği malları satarak eve bir doktor getirir. Çocuğu muayene eden doktor, İsfendiyar'ın güneş gören bir evde yaşaması ve hiç olmazsa düzgün bir yatakta yatması gerektiğini söyler. Kadın, canla başla çalışarak oğluna bir yatak satın alır. Bu sırada mevcut yönetim, Bolşevik devrimcilerle çatışma

içerisindedir. Savaş, Badam Hala'nın olduğu köye de ulaşır. Çatışmanın ortasında kalan İsfendiyar, yatağını terk etmez ve vurularak ölür. Hikâyede sömürü düzeninin hasta çocuğa bir yatağı bile çok gördüğü mesajı verilir. Ekim Devrimi bu adaletsizliğe son verir fakat İsfendiyar'ın ömrü bu günleri görmeye vefa etmez.

Azerbaycan-Sovyet edebiyatında, ideal Marksist ya da yozlaşmış dindar/milliyetçi örneğine başvurmadan kapitalizmi eleştiren ve devrimci propaganda yapan metinlerin sayısının, bu tipler üzerinden kurgulanan eserlere göre daha az olduğu görülür. Yazarları bu duruma yönelten sebep, somut örneklerin okuyucunun kimlik tercihinde daha etkili olacağını düşünmeleri olabilir. Yazar ve şairlerin kapitalizm ve sömürü olgularına yönelik derinlikli bir bakış açısından ziyade slogan metinleri üretildiği ortadadır. Han, ağa ya da molla zulmünün kapitalizmin işleyen birer çarkı olarak anlatıldığı çok sayıda metin olmasına rağmen sadece kapitalizm ve sömürü karşıtlığı üzerinden oluşturulan metinlerin sayıca sınırlı olması, Azerbaycanlı yazarların Marksist-Leninist öğretinin ilkelerini, Müslüman-Şark dünyasının kendine özgü koşullarına adapte ederek somutlaştırmaya çalıştıklarını gösterir. Zira Müslüman-Türk dünyası, Batı'daki sanayileşmeyi gerçekleştiremediği için Batılı anlamda tam olarak kapitalistleşemez, işçi sınıfı güçlü bir şekilde teşekkül edemez ve sömürü olgusu bu coğrafyaya daha çok geleneksel feodal yapı aracılığıyla yansır. Azerbaycanlı sanatçılar Batı'da ortaya çıkan bir sistemi eleştirmektense, bu sistemin Azerbaycan koşullarına bağlı olarak aldığı somut şekilden kaynaklanan problemleri eleştirmeyi tercih eder. Buna rağmen doğrudan kapitalizmi ve sömürüyü hedef alan metinler de vardır. Bu metinlerde devrim öncesindeki düzenin bütünüyle mahkûm edilmesi ve ara renklere hiç yer verilmemesi, Müslüman-Türk dünyasının tarihten gelen ve kimliğini oluşturan değerlerin de tarihin çöp sepetine atılması gerektiği anlayışını doğurur. Eski düzen içerisinde yer alan ve sosyalist olmayan insanlar ya da onların benimsediği toplumsal değerler içerisinde, devrimci şiddete maruz kalmaması gereken, iyi ve faydalı kişi veya değerler hiç mi yoktur? Böyle toptancı bir bakış açısıyla kendisinden olmayan herkesi ve her değeri yok etmeye yönelik bir söylemin ifadesi olan “devrimci şiddet” kavramı, Müslüman-Türk dünyasının kimlik değerleriyle uyuşmadığı gibi, bu değerleri yok etmeyi de amaçlar.

B. Yozlaşmış Eski Düzene Düşmanlık

Marksist-Leninist ideolojinin propaganda dilinde ilerici-gerici, eski-yeni karşıtlığı önemli bir yer tutar. “Eski” tabiri ile ifade edilen, Batı dünyasının halklara dayattığı adaletsiz, sömürgeci, kapitalist sistemdir. “Yeni” ise devrimden sonra kurulan sosyalist hayatın yani bir tür seküler cennetin ifadesidir. Söz konusu Azerbaycan coğrafyası olduğunda, eski-yeni karşıtlığına feodalite ve dine dayalı toplum yapısı da girer ve bu yapı, sosyalizmin anti-tezini oluşturur. Çalışmanın A.1. bölümünde ele alındığı üzere feodal Şark toplum yapısı, yozlaşmış feodal beyler veya din adamları yoluyla eserlere yansıtıldığı gibi, konu kişiler üzerinden somutlaştırılmadan doğrudan eski düzenin hedef alınmasıyla da edebî eserlere malzeme teşkil edebilir. Bu bölümde doğrudan eski düzeni hedef alan ve buradan hareketle devrim öncesindeki tüm toplumsal değerlere saldırarak kimlik tahribatı yapmayı amaçlayan eserler ele alınacaktır.

Abdulla Şaik’in “Üsyan Et” şiiri, tamamıyla eski düzeni hedef alan bir metindir. Şaire göre devrim öncesindeki dönem, tarihin kanlı devirlerinden birisidir. Bu dönemde kaplanlardan daha yırtıcı insanlar ve âdeta birer zulüm heykeli hâline gelen sultanların vahşeti vardır. Devrimle birlikte bu köhne düzenin tamamen insanlık tarihinden silinmesi, gölgesinin bile kalmaması gerekir. Yoksa insanlığın mutluluğuna ve halkların özgürleşmesine imkân yoktur:

Yıxıl ki, insanlıq sevin sin, gülsün!
Gözümüz bəxtiyar bir dünya görsün!
Azadlıq hər yərdə hökmünü sürsün!
Başına bir zəfər çələngi hörsün! (2005b: 69)

Abdulla Şaik, şiirin sonunda eski düzenin insanlığa esaret, kan ve ölümden başka bir getirisi olmadığını söyleyerek yozlaşmış bu düzene olan nefretini ortaya koyar:

Ey sönük, çürümüş dünya, parçalan!
Qusduğun: əsaret, zəncir, ölüm, qan! (2005b: 69)

Samed Vurğun, “Medeniyyet Sarayı” şiirinde devrim öncesinin yozlaşmışlığını anlatırken aynı düzenin Çin’de ve Afganistan’da varlığını sürdürdüğünü hatırlayarak kederlenir. Yani yozlaşmış düzen Azerbaycan ve SSCB coğrafyası için eski olsa da dünyanın başka yerlerinde hâlâ yaşar ve halkların acı çekmesine neden olur. Şair bir

saray önünde dururken keçmişini hayal eder ve bu sarayda yapılan zulümleri hatırlar. Saray, despotik Şark yönetimlərinin bir simvolüdür və yozlaşmışlığı çağırır. Çar rejimi də Rusya və sömürgələrini bir saraydan idarə edərək onlara zulm edir. Kendi varlığını davam etdirən söz məsələsi olduqda insan hüquq və tələbləri bir yana, yaşama azadlığının belə yox sayan bu sistemin zulümləri, saraya bakan şairin zihnindən keçir:

Deyirlər burada, bu şən sarayda,
Vaxtilə güllələr, bombalar varmış.
Duyğusuz insanlar qışda və yayda
Haqq istəyənlərə atəş açarmış. (2005a: 80)

“Son Söz” şiiri, Samed Vurğun’un köhnə idarənin yozlaşmışlığını burjuva sinifi üzərindən eleştiridiği bir mətdir. Marksist-Leninist tələmdə burjuva termini, kapitalizmi ayakta tutan dişlilərdən birisi olaraq olumsuz bir çağırışı ifadə edir. Şiirdə, Sovyet coğrafiyasında bu sisteme son verilsə də dünyanın pek çox yerində məzkûr zihniyyətin hükmü sürməyə davam etdiyi bildirilir. SSCB və Azərbaycan Sovyet Sosialist Cümhuriyyəti, ətrafı köhnə idarənin bayraqları burjuvalarla çevrilmiş bir ada gibidir. Şair, bu adayı çevrələyən burjuva sinifini kanlı bir dənizə bənzətir və sosialistləri onlara qarşı təyakküzdə olmaları məsələsi üzərində uyarır:

Ancaq unutma bir şeyi, unutma ki, bu dünyada
Ehtiyatsız bir gözəli qara yellər tez soldurar.
Burjuva qanlı bir dəniz, sən ortalıqda bir ada,
O dalğalar zaman-zaman sənə coşar, səni vurur. (2005a: 81)

Şiirin davamında sosializm sayəsində Azərbaycan’ın köhnə sistemin zəncirlərindən kurtulduğu və azadlığa kavuşduğu tələnilir. Şark dünyasının böyük bir kısmı eski idarənin esiriyən Azərbaycan’ın məsələsi Asya xalqları üçün bir ayrıcalıq və böyük bir şanstır:

Gözəl ölkəm! Sən gözəlsən, gözəlsən öz əməlinlə.
Zəncirlərdən azad olan bir dünyanı yaparsan.
Bu da mənim son sözümdür, dinlə məni, bir az dinlə:
Sən bu sağlam şüurunla qoca Şərqi qaparsan. (2005a: 81)

Süleyman Rüstem'in "Süleymanam, Deyişmirəm" şiiri, eski düzenin değerleriyle devrim sonrasının karşılaştırılması üzerine kuruludur. Şair bu yolla devrimin kazanımlarını köhne düzenin değerleriyle asla değiştirmeyeceğini vurgular. Şair, kolhozda çalışan emekçi Leyla'yı, köhne saray hayatının entrikacı güzeli Leyla'ya değişmez. Saray, Şark dünyasında köhneliğin ve entrikanın bir sembolü olduğu gibi sarayda yaşayan insanlar da emekçi halkın sorunlarına kayıtsızlığıyla bilinir. Saray güzeli ile işçi güzelinin mukayesesi bu açıdan anlamlıdır. Burada saray etrafında teşekkül eden klasik edebiyatta pek çok şair tarafından yazılan *Leyla vü Mecnun* mesnevilerinde anlatılan Leyla'ya da bir gönderme vardır. Zaten şiirin devamında Süleyman Rüstem, devrimci sanat anlayışıyla eski düzenin sanat anlayışını mukayese eder ve Sovyet şiirinin bir mısrasını, yozlaşmış düzenin sanat anlayışıyla yazılmış milyonlarca kitaba değişmeyeceğini söyler. Burada şair, hayata ve sanata nasıl baktığını da ortaya koymuş olur. Saray edebiyatı, elit bir zümreye hitap eden ve geniş halk kesimlerinin meselelerine ilgisiz kalan bir edebiyattır. Oysa sosyalist edebiyat anlayışında bu durum tam tersinedir. Şair eski ve yeni arasındaki karşılaştırmasına devam eder. Yeni düzenin temel değeri, emeğe ve emekçiye saygıdır. Eski düzen ise çıkar ve yalan üzerine kuruludur. Bu nedenle şair, Hazar Denizi'nde çalışan bir petrol işçisinin gülüşünü, yalan söyleyen dudakların gülüşüne değişmeyeceğini söyler. Zengin kesimin hayatı gibi gülümseyişi de samimiyetsizdir ve çıkar üzerine kuruludur. Şiir boyunca sosyalist edebiyatın iyi-kötü diyalektiği, eski ve yeni düzeni temsil eden değerlerin yan yana getirilmesiyle oluşturulur. Eski ve yeni düzenin güzellik, sanat ve emek konusundaki tutumlarından hareketle "köhnelik" tenkit edilir:

Vətənimin bahar dilli bir kolxozçu Leylasını,
Qan ləkəli,
Təhlükəli
Sarayların qoşun-qoşun Leylasına dəyişmərəm!
Yeni sovet şerimizin bir bəndini, mənasını
Xaricdəki adı böyük,
Zəmanənin üstünə yük
Milyon-milyon kitabların mənasına dəyişmərəm
Xəzərimdə zəfər çalmış birneftçinin gülüşünü

Böhtan atan,

Yalan satan

Dodaqların gülüşünə dəyişməyəm. (2005a: 26)

“Bizim Günəşin Ünvanı” şiirində Bolşevik propagandası yapan Süleyman Rüstəm, okuyucu qarşısında daha etkili olabilmək üçün eski düzənin yozlaşmışlığına vurgu yapar. Adaletsiz sistem, dünyanın hər yerində özgürlük arayan insanları birer köleye çevirdiği üçün eleştirilir. Bu insanlar həyatları boyunca aydınlık bir gün görməyə həsrət kalmışdır:

Bütün yer kürəsində azadlıq istəyənlər,

Köhlək dünyasında ağ günə həsrət bəşər (2005a: 165)

Daha sonra kızıl bayrağın dünyayı dəyişəcəyi, insanlara özgürlük və mutluluk getireceyi söylenir. Böylece hem eski düzen eleştirilmiş hem de Moskova'daki sosialist yönetim çözüm adresi olarak gösterilmiş olur.

Eli Nezmi'nin devrim öncesinin yozlaşmışlığını anlatarak sosialist propaganda yaptığı “Toən-Kürhən” şiiri de bu bölümde ele alınması gereken diqqətə dəyər bir metindir. Şair, eski devri “istibdad” və “zulmet” kelimeleriyle təsvif edir. Bu düzəndə iktidar hainlərin elindedir:

Zalim, xain bir hökumət qalamazdı hic əbədi,

Məzlum ellər nəfəs aldı, həqq, batili xirpaladı. (2006: 269)

Kanun, ədalət və insaniyyət kimi dəyərlərin olmadığı bu sistemdə məkam və mal, kan içici zalimlərlərdən gəsp edilir. Bu müktədirlər aynı zamanda halkı sömürərək eməğini çalan birer hırsız olmalarına rağmen sistem tərəfindən korunur:

Ol kəslər ki, məsnədləri, mülkü, təxti, qəsp etmişdi,

Pis köklərin məmləkətin hər səmtində bərkitmişdi.

Qanun, adət, insaniyyət, istək, ülfət, həm bitmişdi,

Həqq onları, ancaq bugün yərlərindən yuvarladı. (2006: 270)

Böylesine yozlaşmış bir ortamda halkın hakkını araması da mümkün değildir. Fakat 1917 yılında devrim olur ve Çar rejimi yıkılır. Böylece zillet çeken insanlar rahat bir nefes alır.

Eli Nezmi, “İnqılab” şiirinde eski düzenin insanları istismara dayanan bir yapısı olduğunu savunur. Bu düzenin sahibi konumunda olanlar zengin ve asilzâdeler riyakâr, yozlaşmış kimselerdir ve sermayeyi kendi tekellerinde toplayarak yoksulları esir ederler. Şair, devrim öncesindeki düzenin dayandığı fikrî temellerin ölüm saçtığını söyler. Bu fikirlerin üzerine inşa edilen toplumsal yapı, ezilenler için bir tufan ya da dehşetli bir fırtına gibidir. Bu nedenle ahlaki ve insani değerleri olmayan bu yapının devrimciler tarafından yok edilmesi gerekir:

Bu tufanın,
Dehşetleri, fırtınası, zulmü,
İstismarın
Nursuzluq saçan qanlı qönlünü
Servetlerin esilane
Ve riyakar gözünü
Aldı, sıxdı,
Boğdu, yıxdı,
Öl-dür-dü! (2006:)

Mikayıl Müşfik, “Qedim Bakı” şiirinde yozlaşmış eski düzende Bakü’nün feodal ağalar, İngilizler ve Nobel gibi para sahipleri tarafından sömürülen bir şehir olduğunu söyler. Devrim gerçekleştiği zaman soyadı “ov” ile biten Rus zenginlerin ve “zâde” ile biten yerli işbirlikçilerinin yozlaşmış düzeni sona erer. Kurulan yeni düzende artık bu tip insanlara bel bağlamak söz konusu değildir. Bu nedenle devrimin gerçekleşmesi en çok yozlaşmış düzenin temsilcilerini yaralar:

Bir Bakı.
Başının ağası Ingilis dargası.
Ey Murtuz, ey Nobel,
Bir daha bağlamaz sənə bel
buralar!

Biz bayram edərəkən ürəyin aldımı yaralar? (2004: 97)

Mikayıl Müşfik, sosyalist propaganda amacıyla yazdığı “İrəli” şiirinde yozlaşmış düzeni yıkarak yeni bir hayat kurmak için çalışan devrimci işçilere seslenir. Bu seslenişte eskiye olan nefret açıkça gösterilir. Devrimcilerin bütün çalışmaları, yozlamış düzeni tamamen tarih sahnesinden silmek ve yerine ancak sosyalist değerlerle kurulabilecek yeni bir dünya kurmak içindir. “Muhteşem yarını” kurmak için geçmişin üzerine silleler vurmak gerekir:

Getməyir, uçuruz.

Uçuruz.

Uçmayıb bir şimşək olub da çaxırız,

A xırız-axırız!

Keçmişin üzünə sillələr vuraraq axırız.

Möhtəşəm yarını quraraq axırız (2004: 98)

Şair, geçmişin üzerine silleler vururken devrim öncesinin değerlerine dair iyi-kötü ayrımı yapmaz. Eskiye ait ne varsa tamamen yok olmaya mahkûm eder. Mikayıl Müşfik’in bu yaklaşımı, “muhteşem bir yarın” kurmak için geçmişten bütünüyle kopmak gerektiği anlamına gelir ve Müslüman-Türk okuyucunun kimliğini oluşturan değerleri de hedef alır.

Mikayıl Müşfik, “Üçden Bire” şiirinde Bolşevik Devrimi’nden önceki düzenin ne kadar yozlaşmış olduğunu unutmadığını anlatır. Şair sırasıyla Kür Nehri’ni kızıla boyayan, Tiflis’te, Karabağ’da ve Şirvan’da yapılan katliam ve talanları anlatır. Daha sonra derebeylerin halka yaptığı zulümler, cinsel istismara uğrayan ve odalık olarak kullanılan genç kızların duyulmayan iniltisi, maddi çıkarı için insani değerlerini yitiren tüccarlar, Alman ve İngiliz sömürgecilerin işbirlikçileri, sahtekâr din adamları, Menşevikler ve Müsavat Partisi, eski düzenin yozlaşmış unsurları olarak sıralanır. Müşfik’e göre eski düzen, içerdiği her unsuruyla bütünüyle yozlaşmıştır. Dünya görüşü olarak yan yana gelemeyecek farklı fikirler taşıyan Menşevikler, Müsavatçılar, çıkarıcı tüccarlar ve ahundların yan yana sayılarak aynı safta görülmesi bu bakış açısının bir ürünüdür. Hayata dair amaç ve idealleri farklı olan bu gruplar, sadece devrim öncesine ait oldukları ve Bolşevik olmadıkları için aynı kefeye konulur ve yok olmaya mahkûm edilir:

Unutmadıq yerli dərəbəylərin
Qışda isti, yayda sərin
ip ək saraylarını.
Çox eşitdik tarixin
məchul üfüqlərindən
Yoxsul, köylü qızların
Odalıqlardan gələn
gücsüz haraylarını.
Unutmadıq çöllülərin
qar şısında diz çökən,
“Oğlum ölsün” – deyərək,
yalandan min dil tökən,
Hər arşına üç çərək
sürüsdürən taciri. (2004: 104-105)

Bu şiirin temel özelliği, çalışmanın farklı başlıkları altında sunulan yozlaşmış kişi ya da değerlerin hepsini bir araya toplamasıdır. Şair bu sayede yozlaşmışlığın sebebi olan bütün unsurlara nefret kuser. Bu köhne değerlerin bir araya gelmesiyle teşekkül eden yozlaşmış eski düzen, devrim ile birlikte yerini sosyalizme bırakır. Yeni kurulan hayatta bu yozlaşmış unsurlardan hiçbirine yer yoktur:

Nə müsavat, nə menşevik xülyası.
Nə də daşnaq röyası
bizim sakit yataqlarda
oyanmaz...
Qanımızda əski çürük millətçilik qaynamaz! (2004: 107-108)

Mikayıl Rızaguluzâde, “Günəş” şiirinde eski düzenin kötülüğünü günəş ile konuşarak anlatır. Günəş, çağlar boyu dünyayı aydınlatır ve devrim öncesinde asırlardır süren yozlaşmışlığa şahit olur. Adaletsiz sömürü düzeni dünyayı öyle bir karanlığa sokmuştur ki günəş ışıkları dahi bu karanlığı aydınlatmaya yetmez. Zulüm ve şer hâkim olduğu için insanlık bu dünyada zindandaki bir mahkûm gibi yaşar. Bu durum, Bolşevik hareketinin politik bir güç olarak hayat sahnesine çıkmasıyla değişir. Artık

köhne düzeni aydınlatamayan güneş yerine, yeni hayatın kurucusu “devrim güneşi” ortaya çıkar. Devrimin ateşi, eski düzeni yıkar ve yerine yeni bir düzen kurar. Bu durum şair tarafından şöyle ifade edilir:

Oktyabr!-
İnqilab günəşidir bu günəş!
Həm yıxan,
həm də quran
bir atəşdir bu atəş! (2006: 18)

Şair, devrim öncesinde insanlık tarihi boyunca ortaya konulan bütün toplumsal sistem ve değerleri tek bir kefeye koyar ve karanlık bir düzen olarak niteler. Yani dünya tarihi 1917 öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılır ve şairin devrim öncesindeki hiçbir değere tahammülü yoktur. Mikayıl Rızaguluzâde bu bakış açısıyla devrim öncesindeki haksızlıklara ses çıkartmamakla suçladığı ve insanlığı aydınlatamamakla itham ettiği güneşi bile yozlaşmışlığın bir parçası olarak görür. Eskiyle ilişkilendirdiği güneşin varlığına tahammül edemez. Yeni hayatın güneşi de yeni olacak ve ışığını devrimden alacaktır. Bu şiirde sosyalist edebiyatta yer alan evrenin/tabiatın unsurlarına hâkim olma ve onlara boyun eğdirme söyleminin bir yansıması görülür.

Poema türünde yazılmış metinlerde de devrim öncesinin yozlaşmış bir toplumsal sisteme dayandığı vurgulanır. Süleyman Rüstem’in “Mesume” isimli poemasında yoksul bir kadının hayatından hareketle düzenin yozlaşmışlığı ortaya konulur. Poema türüne göre kısa bir metin olan “Mesume”de eski düzende toprağı ekip biçenlerin değil, hükûmet ve feodal beylerin parayı kazandığı anlatılır. Bu durum köhne düzenin en büyük aksayan tarafı olan emek sömürsünü gösterir:

Atan əkib biçdi, döydü, nə fayda,
Bir pud da düşmədi payına ayda.
Hökumət istədi, ağa istədi,
O verdi, onlarsa yenə ver dedi. (2005b: 141)

Daha sonra devrim öncesinde kadının hukuki haklara sahip olmadığı, evlilik çağından çok önce zorla evlendirildiği ve gelin olarak gittiği evde de sefalet çektiği söylenir.

Yani bu toplumsal yapıda kadının hukuki haklarını güvence altına alacak hiçbir denetim mekanizması yoktur:

Ailə acından ölməsin, deyə,
Əcəl zəfər çalıb gülməsin, deyə,
Səni vaxtından tez verdilər ərə,
Bir şey aparmadın getdiyən yerə.
Orda da ehtiyac, orda da aclıq,
Dərdin öz vəznindən qatbaqat artıq. (2005b: 141)

Sokaklar dilenen aç insanlarla doludur. Meydanlardaki dar ağaçları, sistemin sahiplerinin istedikləri kişileri ölüm cezasına çarptırabildiklerini göstərir. Yani en temel insan hakkı olan yaşama hüriyyəti, bu köhnə düzende güvence altında değıldir. Poemada İran şahının ölkəsini dollarlara sattığı söylenerek vasıfsız yöneticilerin kendi çıkarları için ölkelerinin geleceğini sistemin gerçek efendilerine feda ettiğı gösterilir. Poemanın sonunda bu köhnə düzene son verecek olanın SSCB olduğuna işaret edilir.

Mikayıl Rzaguluzâde'nin "Beşbarmaq" poemasında Bakü'nün devrim öncesindeki hâli anlatılarak eski düzene duyulan nefret dile getirilir. Poemanın "Ölüm ve Qan Sarayı" alt başlığını taşıyan ikinci bölümü Bakü'nün devrimden sonra "güzel ve şen" bir şehir olduğu ön kabulüyle başlar. Daha sonra SSCB öncesi döneme gidilerek şehir "canlı bir mezarlık" olarak nitelenir. Devrimden sonra şehre can veren madenlerin, fabrikaların hiçbiri olmadığı gibi her yerde kumlu, tozlu duvarlar vardır. İnsanların evlerinden matem ve ağlaşma sesleri gelir. Bu kokuşmuş sistemin yönetildiğı Han Sarayı, şaire göre en iğrenç işlerin yapıldığı yerdir. Zalim bir hükümdar ve onun etrafındaki "arsız ayyaşlar", sefahet içinde yaşar ve halka zulmeder. Zindanlar, inleyen zavallı insanlarla doludur. Mikayıl Rzaguluzâde sarayı "en dehşetli rezalet" mekânı olarak tanımlar. İnsanlar sarayın yanından geçerken bile korkusundan titrer. Şiirde sarayın kolektif hafızanın somutlaştığı bir mekân olarak kullanıldığı söylenebilir. Devrim gerçekleşse de sarayı gören veya hatırlayan şair, eski düzenin bütün iğrençliklerini hatırlar ve sosyalizmin kıymetini bir kere daha anlar. Poemada bu yozlanmış ortamdaki ümitsizlik atmosferine meydan okuyan tek kişinin, ölkenin emekçilerin eliyle kurtulacağını bilen bir demirci olduğu söylenir. Böylece bir bütün

olarak bozuk kabul edilen düzende sadece emekçiler, sosyalizmin gelecekteki kurucuları olarak yozlaşmış kişi ve kurumlardan ayrıştırılır.

Cafer Cabbarlı'nın *Almaz* piyesi, eski düzeni mahkûm etmeye yönelik güçlü bir söylem taşır. Sosyalist değerleri köylüye benimsetmeye çalışan bir öğretmen olan Almaz, kadınları üye yapmak istediği kolhozun ismini “Yeni Dünya” kolhozu koyar. Almaz, bu kolhoza kaydolan kadınlardan eski toplumsal kimliklerini bırakmalarını ister. Almaz'ın köy okulundaki öğrencilere öğrettiği marşın sözleri de eskiye eleştiri içerir. Eski düzen, Bolşeviklerin kurduğu yeni düzen karşısında teslim olmaya çağırılır. Yeni bir dünya kuracak kadronun “vuruşması” devrimci şiddete bir göndermedir:

Hey sən, əski dünya, təslim ol,

Əski dünya, təslim ol!

Sənə qarşı yürüş var.

Maşınlara od buraxın,

Vuruş var ha, vuruş var,

Vuruş var ha, vuruş var,

Sıralara duraq biz,

İrəliyə, irəliyə,

Yeni dünya quraq biz. (2005c: 56)

Bu bölümde birer tip olarak eserlerde somutlaşmış kişiler değil, sadece eski düzene düşmanlık söylemi taşıyan metinler ele alındığından, olay örgüsüne dayalı kurmaca metinler, karakterlerle ilişkili olarak incelenmeyecektir. Zira tezin önceki bölümlerinde ele alınan ve eski düzenin aksayan taraflarını göstermek için kurgulanan ağa, bey, ya da mollaların bulunduğu metinler, aynı zamanda bir sistem eleştirisi de taşır. Bu metinlerdeki yozlaşmış tipler ele alınırken, söz konusu kişilerin sistem eleştirisi için özellikle kurgulandığı görülmüştür. Bu anlamda aynı metinleri tekrar ele almaya gerek yoktur. Fakat Mirze İbrahimov'un *Böyük Dayaq* isimli romanı, bütün karakterleri Sovyet kimliği taşıyan kişiler olması ve buna rağmen eski-yeni diyalektiği üzerine kurgulanması bakımında bir istisna teşkil eder. Yani romanda kronolojik açıdan devrim öncesine dönülmez ve feodal düzenin yozlaşmış ağa, milliyetçi ya da ahundları üzerinden bir mesaj verilmez. Sovyet sistemini benimsemiş ve bu sistem

içerisinde var olmaya çalışan kişilerin zihniyetleri açısından bir “eski” mefhumu oluşturulur ve bu mefhumu saldırılır. Burada “eski”, olay örgüsünün geçtiği zaman dilimi açısından olmasa da düşünce biçimi ya da zihniyet açısından devrim öncesini çağrıştıran her tutum ya da davranışın eleştirilerek geleneğe dair kalan her tortunun kökünden kazınmaya çalışılmasını ifade eder.

Romanın başkişilerinden birisi olan Rüstem, II. Dünya Savaşı’nda SSCB için savaşmış, savaş sonrasında da köyünün kolhozunu Komünist Parti politikaları doğrultusunda yöneten bir Sovyet vatandaşıdır. Bununla birlikte Rüstem, sosyalist edebiyattaki “olumlu kahraman” örneklerinden birisi değildir. O, bir aile reisi olarak iyi niyetli bir şekilde hem ailesine hem de kolhoza faydalı olmaya çalışır. Fakat Rüstem’in zaafı ve iç çatışmaları pek çok hata yapmasına neden olur. Bu zaafın başında da eski zihniyet ile ilişkilendirilebilecek fikir ve hayat değerlerine sahip olması gelir. Romanda pek çok kişi Rüstem’i bu yönüyle eleştirir. Roman kişilerden Necef, rakip kolhoz başkanı Kara Kerem Oğlu’nun Rüstem ile aynı yaşta olmasına rağmen yenilikçi fikirlere sahip olması nedeniyle genç kabul edilmesi gerektiğini söyler. Rüstem ise eski zamanın beyleri gibi köhne fikirleri savunabilmektedir. Kara Kerem Oğlu’nun bizzat kendisi de Rüstem’i eski hayat ile ilişkilendirir ve onu devrim öncesindeki feodallerden birisi olan Kerim Bey isimli ağaya benzetir. Rüstem büyüklere hürmet gereği her eleştirinin her yerde söylenmemesi gerektiğini düşünürken, roman kişilerden Şirzad, bu yaklaşımı “köhnelik” olarak değerlendirir. Zira “yeni hayat”ın temel felsefesinde itirazları serbestçe dile getirmek vardır. Şirzad’a göre Rüstem kolhoz başkanı olsa da yeni hayatın temel felsefesini tam anlamıyla özümseyememiştir. Rüstem, gelini Maya’nın serbest tavırlarını kabullenmekte de zaman zaman zorlanır ve oğlu tarafından bu nedenle eleştirilir.

Böyük Dayaq romanında Rüstem, “olumlu kahraman” özellikleri taşıyan ideal bir sosyalist olmadığı gibi devrim öncesinin yozlaşmış, insani değerlerini yitirmiş kişilerden de değildir. Bu nedenle Rüstem aracılığıyla yazarın Sovyet kimliğini idealleştirdiğini ya da geleneksel kimliği eleştirdiğini söylemek zordur. Fakat Rüstem’in uğradığı eleştirilerden hareketle romanın bütününde eski düzenin eleştirisine dair bir arka plan olduğu görülür. Romanı baştan sona kadar okuyan bir okuyucu, olumsuz olan her durum ya da değer bir şekilde eskilik/köhnelik ile ilişkilendirilmesi sonucunda arka planda yatan eski düzene ait zihniyet kalıplarının

eleştirisini görebilir. Söz konusu zihniyet kalıplarının bir kısmı Azerbaycan'ın ve bütün Türk dünyasının dinî ve millî kimliklerini oluşturan yargı ve değerleri içerir. Eskiye dair ne varsa bir şekilde eleştiriye tâbi tutulması, tarihten gelen her unsurun eleştirilmesi gerektiği gibi bir söylemi barındırır ve bu söylem kimlik tahribatına hizmet eder. *Böyük Dayaq*, 1957 yılında yazılmış bir romandır. Bu dönem, Azerbaycan edebiyatında kaba sosyalist propagandanın yavaş yavaş etkisini yitirmeye başladığı, “Yeni Nesir” ya da “1960 Nesri”²² denilen eğilimin ortaya çıkmaya yüz tuttuğu bir zaman dilimidir. Romandaki düzen eleştirisinin devrimin ilk yıllarında olduğu gibi açık bir slogan metni düzeyinde olmaması bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Azerbaycan-Sovyet edebiyatındaki yazar ve şairler, “eski” kavramını farklı zaman dilimlerini kapsayacak şekilde kullanır. Bazen bu kavramla yalnızca devrim öncesindeki Çar dönemi ve bu dönemin Azerbaycan'daki feodal uzantısı kastedilir. Bazı metinlerde ise “eski” sözcüğü, insanlık tarihinin 1917'ye kadar yaşadığı acı ve felaket dolu tüm dönemleri kapsar. Devrimden önceki süreçte Bolşevik olmayan, devrimci mücadele ve fikirleri desteklemeyen her insan, değer ya da oluşum “köhne” düzenin yozlaşmış birer unsurudur. Tarih, millî kültür, din, gelenek gibi toplumsal kimliği oluşturan unsurlar bu köhneliğin içine dâhil edilerek yeni sosyalist kimliğinin benimsenmesini kolaylaştırmak amaçlanır.

C. Hitler ve Faşizm Düşmanlığı

Adolf Hitler, dünyayı kana bulayan bir diktatördür. II. Dünya Savaşı yıllarında bir başka diktatör olan Stalin ile yaptığı savaş milyonlarca insanın ölümüne neden olur. Böyle bir diktatörü ve onun faşist ideolojisini eleştirmek, barışı ve insani değerleri savunan bir sanatçı için olağan bir tutumdur. Ancak Sovyet edebiyatındaki Hitler ve faşizm eleştirisi bu kadar masum değildir. Sosyalist yazarlar, diğer konularda olduğu gibi komünist-faşist çatışmasında da indirgemeci bir yaklaşım sergileyerek dünyayı ikiye böler. Kendilerinden olmayan, Moskova'nın dil, din, kimlik gibi konulardaki siyasetini beğenmeyen ya da eleştiren herkes kötüdür ya da başka bir ifadeyle faşisttir. İnsanlar Moskova'yı destekleyen iyiler ve Hitler'i destekleyen kötüler olarak ikiye

²² Yeni Nesir/1960 Nesri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Adıgüzel, 2014).

ayrılır. Ara renk yoktur. Böylece Hitler'i ve faşizmi eleştiren metinler üzerinden sosyalist olmayan her değer mahkûm edilir.

Samed Vuręun'un "Qızıl Şahinlər" şiirinde Hitler "kuduz dişli bir köpek" olarak nitelenir. Faşistler kan içici insanlar oldukları için onların hak ettiği yer yalnızca mezarlıktır. Onları mezarlığa götürecektek güç ise Kızıl Ordu'dur. Şiirde Kızıl Ordu ve Sovyet askeri övülür ve Sovyet vatanının savunulacağı belirtilir. Hitler ve ideolojisi tüm insani değerlere düşmanken ona karşı çıkan gücün yalnızca Kızıl Ordu olması, okuyucunun gözünde SSCB'yi olumlu bir konuma getirir. Devrimin ilk yıllarında sömürüyü bitirdiğı, ezilenleri koruduğı için övülen sosyalizm, II. Dünya Savaşı yıllarında Hitler ve faşizm gibi insanlığın iki büyük düşmanına karşı mücadele ettiği için kutsanır.

Quduz dişli Hitlerin də öz içində batsın səsi.
Aslanların, pələnglərin²³, ovlağıdır²⁴ mənim yurdum,
Ana Vətən, döşlərindən süd əmmişdir Qızıl Ordum. (2005b: 51)

Samed Vuręun'un "Bütün Xalqlar, Qəbilələr Od İçindən Çıxacaqdır" şiirinde faşizm-komünizm karşıtlığı diğer halkları da içine alacak şekilde yansıtılır ve böylece çatışma iki devlet arasındaki bir mücadele olarak değil, insanlığın meselesi olarak sunulur. Bir tarafta insanlığı ateşə atan faşizm, diğer tarafta halkları bu ateşten kurtaracak sosyalizm vardır. Şiirin başında Hitler'in Avrupa'yı ne hâle getirdiğı anlatılır. Avrupa sokakları karanlık içerisindedir. Polonya perişan duruma düşer, insanlar kendi ülkelerinde esir olur. Açlık halkın en büyük sorunlarından birisi hâline gelir.

Avropanın küçələri qaranlıqdır yərdən göyə,
Aclıq yağır baxışlardan, insanların batmış ordu.
Qara geymiş başdan-başa polyakların ana yurdu,
Hitler ona kəfən biçir "Sənin haqqın budur!"- deyə;
Avropanın küçələri qaranlıqdır yərdən göyə. (2005b: 53)

²³ Pələng kelimesi Azərbaycan Türkçesinde "kaplan" anlamına gelir. Bu sözcük aynı zamanda yiğitlik, cesurluk manaları vermek için de kullanılır (www.azleks.az, 2020).

²⁴ Ovlaq sözcüğünün Azərbaycan Türkçesinde "avlanma yeri" manasına gelir (www.azleks.az, 2020).

Şiirin sonunda bütün dünyanın, faşizmi yeneceği ve adaleti sağlayacak güç olan sosyalizmi kucaklayacağı söylenir. Yani bu savaş Almanya-SSCB savaşı değil, insanlık düşmanı Hitler ile insanlığa adaleti getirecek sosyalizmin savaşıdır. Bütün insanlık, kendi onurunu ve özgürlüğünü koruyan bu ideolojiyi memnuniyetle kabul edecektir:

Demək, tarix əyə bilməz cəlladlara öz başını,
Qoca dünya tez qucaqlar öz ədalət qardaşını... (2005b: 54)

Eli Nezmi'nin "Canavarın Allaha Etirazı" şiirinde bir canavarın Tanrı ile konuşmasından hareketle Hitler ve faşizm hicvedilir. Canavar, Tanrı ile konuşurken vahşice davranma konusunda Hitler'in kendisinden çok daha ileri olduğunu anlatır. Canavar binaları yakmadığını, genç kız ve kadınları öldürmediğini, kitapları yok etmediğini söyler. Fakat Hitler bunların tamamını yapmıştır:

Mən, mədəni bir bina, abidə yandırmadım,
Qız, qadın öldürmədim, körpə, qoca qırmadım. (2006: 326)

Şiirde yırtıcı hayvanların bile Hitler kadar vahşi olmadığı anlatılır. Halklar onun bu vahşeti nedeniyle derbeder olur, gençlerin hayatları kararır. Canavar bunları anlatırken aynı zamanda Tanrı'ya isyan eder ve Hitler'in zulmüne niçin ses çıkartmadığını sorar:

Zalimi məhv etməyə səndə kərəmətmi yox?
Varlığını göstərə bilməyə cürətmi yox? (2006: 326)

Tanrı'nın Hitler'i yok etmeye güç ve cesaretinin olup olmadığını sorgulayan canavar aracılığıyla Eli Nezmi, din eleştirisi de yapmış olur. Bir tarafta Hitler'in faşizmi ve ona çare olamayan Tanrı, diğer tarafta ise Tanrı'yı, emperyalizmi, faşizmi kabul etmeyen Bolşevik ideolojisi yer alır. Açıkça Sovyetler Birliği zikredilmese de şiirin yazıldığı 1942 yılında, Tanrı'nın çözüm bulamadığı bu zalimin SSCB ile savaş hâlinde olduğu ortadadır. Tanrı, insanların yüzyıllardır inandığı bütün değerleri de kapsayacak şekilde düşünüldüğünde okuyucunun zihninde uyanacak olan tablo, faşizm ve ona çare bulamayan mevcut yapıya karşı adaleti seslendiren bir sosyalist gücün varlığıdır.

Eli Nezmi, “Minacat” şiirinde de Hitler ve faşizm düşmanlığı üzerinden geleneksel kimlik değerlerini hedef alır. Münacaatlar Allah’a yalvarıp yakarma amacıyla yazılan şiirlerdir. Fakat Eli Nezmi’nin metni klasik bir münacaat olmadığı gibi asıl amacı Tanrı inancıyla alay etmektir. Şaire göre varlığı dahi şüpheli olan Tanrı, Hitler ile başa çıkamaz. Dinî söylem Tanrı’nın adaletli ve merhametli olduğunu, istediğinde kullarına bela gönderecek kudrette olduğunu iddia eder. Fakat şaire göre bunun bir yalan olduğu ortaya çıkmıştır. Çünkü Hitler dünyada istediği zulmü yapar, bir mânâda ilahlığını ilan eder. Herşeye gücü yeten Tanrı bu duruma ses çıkarmaz ya da çıkaramaz. Hitler yaşlı, kadın, çocuk demeden herkesi öldürür, ilmî ve tarihî eserleri yok eder. Mâbetlere dahi saygı duymaz. Tanrı ise bütün bunlara seyirci kalır:

Bütün elmi ve tarixi əsərlər,
Kitab, məktəb, muzey, kəndlər, şəhərlər,
İbadət evləri, mehrabü mənbər,
Yanır üzdə, kədər pərvərdigara!²⁵
Eşit, varsan əgər, pərvərdigara! (2006: 328)

Şair, Kızıl Ordu’nun Tanrı’nın yardımı olmadan da Hitler ve faşizmi yok edebileceğini savunur. Fakat bu durumda Tanrı’nın zaferden bir payı olmayacak, gelecek nesillere yalnızca Sovyet askerlerinin kahramanlığı ulaşacaktır. Bu söylemle Hitler ve faşizm düşmanlığı bir araç olarak kullanılarak hem dinî kimlik tahrip edilir hem de Sovyet propagandası yapılır:

Edər ordum onu sənsiz də bərbad,
Qazanamazsan fəqət sən, onda bir ad. (2006: 328)

Elağa Vahid’in “Quduz Hitlerə” şiirinde hem Hitler’e ağır ifadeler yer alır hem de faşizmin çaresi olarak Sovyet yönetimi ve Kızıl Ordu işaret edilir. Şair, Hitler’i kuduz bir köpeğe benzeter. Bu faşist diktatör, Sovyetler Birliği’ne savaş açarak kendi mezarını kazmış olur. Lenin’in bayrağını elinde taşıyan Kızıl Ordu, Komünist Parti’nin rehberliğinde faşistleri kırıp geçirecektir:

²⁵ Pərvərdigar sözcüğü Azərbaycan Türkçesinde “Allah, Tanrı” anlamında kullanılır. Sözcüğün “pərvərdigara” şeklinde kullanılması ise “Ey Allah’ım!” manasında bir seslenme şeklidir (www.azleks.az, 2020).

Ey faşist köpəyi, yırtıcı heyvan,
Sənə xalq ordusu udduracaq qan! (2005: 422)

Şiirde sosialist edebiyatta sıklıkla yapıldığı gibi iyi ve kötü, faşizm-komünizm karşıtlığı ile somutlaştırılır ve kötülüğe son verecek olanın yalnızca Kızıl Ordu olduğu vurgulanır:

Sovetlər yurdudur bizim yurdumuz,
Külünü sovurur Qızıl Ordumuz!
Topundan, tankından qorxumuz yoxdur,
O topdan, tufəngdən bizdə də çoxdur. (2005: 422)

Yazıldığı dönem itibarıyla kendi cephesini cesaretlendirmek için yazılmış bir hamaset şiiri gibi görünse de metne bugünden bakıldığında sosyalist realizmin klasik şablonuna uygun bir kimliksizleştirme çabası olduğu görülür. Bu şablona göre dünyada iyiler ve kötüler vardır. İyiler kazanacak, kötüler kaybedecektir. Kızıl Ordu'nun zaferi, Stalin'in Hitler'e, komünizmin faşizme, mazlumların zalimlere üstünlüğüdür. SSCB tarafında savaşmak, bireylere ahlaki/insani olarak kendinden menkul bir üstünlük getirir. Dünyadaki mazlumlar, bu durumu göz önünde bulundurarak kendilerine kimlik seçmelidir.

Elağa Vahid, "Baş Tutmadı" şiirinde Kızıl Ordu'nun Hitler ve faşizmi mağlup edeceğini söyler. Hitler, kendi halkını boş yere savaşa sokarak onları perişan duruma düşürür. Hitler'in hileleri boşa çıkacak, savaşın sonunda Kızıl Ordu zafer kazanarak toy yapacaktır:

Hitlerçilərin dilləri var, gözləri kordu,
Qırdırdı nemes²⁶ xalqını, haqsız yerə yordu,
Bir toy tutacaq onlara axır Qızıl Ordu. (2005: 423)

Emperyalist ve faşistlerin savaş mantığında yalnızca çıkar olduğunu, sosyalistlerin ise insani değerler için savaştığını savunan Elağa Vahid, bu düşüncesini "İndi" şiirinde dile getirir. Faşizmin en büyük destekçisi emperyalist güçlerdir. Özellikle Amerika,

²⁶ Nemes sözcüğü, "Alman" anlamına gelir (www.azleks.az, 2020).

sulh değil savaş taraftarıdır ve Avrupa'ya dolar yardımı yaparak savaşın uzamasını sağlar. Tek dūřuncesi kendi ũlkesinin çıkarları olan Amerika, insan kanının dökũlũyor olmasını umursamaz:

Dollar veririk, qoy tēzēdēn dava uzansın,
Milyonla qırılısın bēřēriyyet, oda yansın.
Tēk bir mēnim ũlkēm bu siyasētdē qazansın. (2005: 427)

Samed Vuręun'un "Komsomol" isimli poemasında komũnizmin hũmanist bir ideoloji olduğu vurgulanır ve Hitler'in faşist ideolojisinin vahşi insanların temsilcisi olduğu sũylenir. Hitler, vicdan duygusu ve sevgiden nasiplenmemiş, insan kılığındaki bir canavardır:

Misalmı gŕstērim, Hitleri dũřũn,
Onda nē mēhēbbēt, nē vicdan vardır.
Gŕzēl duyęulardan uzaq o dũřkũn
İnsan paltarında bir canavardır. (2005c: 52)

Samed Vuręun'a gŕre eğer sevgi denilen duygu Hitler'de olsaydı, savaş çıkartarak kũũk çocukların ŕlũmũne neden olmaz, ŕzgũrce yaşamak isteyen insanların diri diri derilerini yũzmezdi:

O, sevē bilsēydi ŕz ŕvladını,
Kŕrē balaları yetim qoymazdı.
Bilsēydi hēyatın şirin dadını,
Hēyat deyēnlēri diri soymazdı. (2005c: 52)

şair, Hitler'i eleştirdiği bu bŕlũmden hemen sonra Lenin'i ŕvmeye başlar. Hitler, insani duyuları olmayan bir canavarken Lenin, "bũyũk bir insan"dır. Sovyet vatani Lenin'in dehası sayesinde yaşar. Bŕylece iyi-kŕtũ karşıtlığı Hitler-Lenin karşıtlığına dŕnũřũr ve Hitler'in yaptığı vahşetler komũnizm propagandası için kullanılır:

Asılmış Leninin ēksi divardan,
Baxır gŕzlerimē bŕyũk bir insan.

Günəş də qızınır bu ilk baharda,
Gör nələr duyuram o baxışlarda:
Onun gözlərində gülür min bahar,
Murada çatmışdır bütün arzular,
Onun dühasilə yaşayır Vətən. (2005c: 53)

Abdulla Şaik'in "Hitlerin Yuxusu" adlı hikâyesinde faşizmin, kendisini Tanrı gibi gören bir diktatörün bütün dünyayı ele geçirme mücadelesinden ibaret olduğu anlatılır. Hikâyede Hitler, Sovyetler Birliği'ne saldırı yapma hazırlığı içerisinde. Onun amacı faşizmi bütün dünyaya hâkim kılmaktır. Fakat bunun önündeki en büyük engel Sovyetler Birliği'dir. Bu nedenle önce SSCB ortadan kaldırılmalıdır. Hitler'in hedefleri dünya ile sınırlı değildir. O Mars'ı da ele geçirmek ister. Uykuya daldığı sırada bulutların üstünde kızıl tahtta oturmuş birisini görür. Bu kişi "Tanrı" olduğu iddiasındadır. Hitler hedef büyütür ve bu kişiyi tahttan indirerek kendisi "Tanrı" olmak ister. Bu amaçla Tanrı'ya top ateşi açar ama bu sırada uykusundan uyanır ve hikâye son bulur.

Hikâyede Hitler'in kendi egosu için bütün dünyayı ateşe atan çılgın bir hayalperest olduğu mesajı verilir. Hitler, hükmetme isteği ile öylesine kendisinden geçer ki Tanrı'ya savaş açarak ilah olma sevdasına dahi düşer. Bu zihniyetin karşısında ise bütün insani değerlerin temsilcisi olan SSCB ve sosyalist ideoloji vardır. Hitler'in rüyasında öldürmek istediği Tanrı'nın kızıl bir tahtta oturması sembolik olarak yorumlanabilir. Kızıl renk SSCB'nin, devrimin ve Kızıl Ordu'nun sembolüdür. Hitler, dünyaya hükmetmek için önce Sovyetler Birliği'nden kurtulmak gerektiğini bildiğinden kızıl tahta ateş açar. Bu noktada ayrıca Marksist-Leninist ideolojinin bir sömürü aracı olarak gördüğü dinlerin, SSCB ile etkisini yitirdiği ve geleneksel Tanrı inancının yerini, dünyayı cennete çeviren sosyalist ideolojinin aldığı yorumunu yapmak da mümkündür. İnsanlığı gerçek kurtuluşa çıkaracak olan sosyalizm, dinlerin yerini alarak insanları kendisine çeker. Hitler'in bütün dünyaya hükmetme hayalinin gerçekleşmesi için de sosyalizmin yok olması ve faşizmin yeni bir ideolojik kıble olarak insanlığa sunulması gerekir. Hitler'in bu sinsî planı, onun bilinçdışının bir yansıması olarak rüyasında somutlaşır.

Devrimin ilk yıllarında Çarlık Rusya'sının bozuk taraflarını göstererek devrim propagandası yapan Sovyet yazar ve şairlerinin, II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kendilerine yeni bir düşman bulduğu, Hitler ve faşizm karşıtlığı ile sosyalizm propagandası yaptığı görülür. Tıpkı devrim öncesini konu alan eserlerde olduğu gibi II. Dünya Savaşı yıllarında yazılan eserler de birbirini tekrar eden ve belli şablonlara göre oluşturulmuş metinlerdir. Bu metinlerde Hitler'e karşı insani değerleri savunan tek gücün SSCB ve Kızıl Ordu olduğu ısrarla vurgulanarak dünyaya barış, huzur ve adaletin gelmesi için sosyalist kimliğin benimsenmesi gerektiği mesajı verilir.

Hitler ve faşizm karşıtı metinler ele alınırken, II. Dünya Savaşı yıllarında Türk halklarının rejim tarafından ön saflarda zorla savaşa gönderildiğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bunun bir sonucu olarak çok sayıda Türk, cephelerde hayatını kaybeder. Bugünkü Türk devletlerinde, Türk halklarının II. Dünya Savaşı'ndaki kahramanlığını anlatan pek çok müze, park ve heykel bulunur. Sovyet rejimi, savaşa gönderdiği Türk halklarının cephedeki kahramanlığından hareketle rejim propagandası yapar. Türklerin, Sovyet rejimi adına bu kahramanlığı yaptıkları mesajı verilir. Böylece geride kalan Türklerin rejime yaklaştırılması amaçlanır. Sovyet yönetiminin bu ince siyaseti, bir taraftan Türk halklarını cephede ölüme mahkûm ederken diğer taraftan millî kimliği tahrip eden bir söyleme dönüşür. Türk dünyasında ve Azerbaycan'da bu konuda yazan şair ve yazarların Hitler'e olan öfkesinin ardında, çok sayıda Türkün Almanlar tarafından öldürülmesi vardır. Moskova yönetimi, bu öfkeyi de kullanarak kendi kimlik politikalarına hizmet edecek metinlerin oluşturulmasını sağlar.

Ç. Din Düşmanlığı / Ateizm

Çalışmanın önceki bölümünde din adamlarının sürekli olarak yozlaşmış kişilerden seçilmesi yoluyla dinî kimliğin tahrip edilmesi ele alınmıştı. Bu bölümde ise doğrudan din olgusunu ve manevi değerleri hedef alarak kimlik tahribatı yapan metinler incelenecektir. Dah önce de ortaya konulduğu gibi Sovyet edebiyatının Marksist-Leninist ideolojiyi geniş kitlelere ulaştırma misyonu, metinlerin propaganda tarafını öne çıkartır ve neticede slogan tipi metinlerin oluşmasına yol açar. Sovyet ideolojisinin temel esaslarından birisi de dinleri eleştirmek ve materyalist/ateist nesiller yetiştirmektir. Bu durum, din karşıtı söylemlerin birer siyasi/ideolojik slogan olarak açıkça yer aldığı metinlerin çokça ortaya çıkmasına neden olur. Bu eserlerde din karşıtı

görüşler, edebî metnin estetik bütünlüğü içerisinde verilmeye çalışılmaz, aksine açıkça propaganda yapılır. Azerbaycan edebiyatına bu durum İslam eleştirisi olarak yansır.

Şiirlerinde İslam'ı eleştiren ilk şairlerden birisi Cafer Cabbarlı'dır. Devrim öncesinde millî ve dinî duygulara hitap eden eserler yazan Cabbarlı, Azerbaycan'ın SSCB'ye dâhil olmasından sonra bu tutumunu değiştirir ve sosyalist realizm anlayışıyla yazdığı eserlerinde İslam'ı eleştirir. Şairin “Şahname ve yaxud Qacarname” şiirinde Kur'an-ı Kerim'in Allah'tan gelen vahiy değil, Firdevsî'nin *Şahname*'si gibi insan ürünü bir metin olduğu iddia edilir. Kur'an-ı Kerim'de yer alan Rahman Suresi'nin ilk ayetleriyle başlayan şiirde Cabbarlı kendince ayetlerle alay eder ve kendisinin de Kur'an gibi bir “destan” söylemek istediğini belirtir. Bu yaklaşım kutsal kitapla birlikte onu gönderen Allah'ı ve insanlara dini tebliğ eden Peygamber'i de inkâr anlamına gelir:

Ərrəhman... əlləməl-Quran,
Xələqəl-insan... əlləmähül-bəyan.
İndi ki, böylə oldu, sən də dayan,
Söyləyim mən də bir kiçik dastan,
Bəlli olsun, sonunda yaxşı, yaman.
Qatışib çünki cin-vəl insan,
Fəbiyyəi alayi rəbbiküma tükəzziban. (2005a: 153-154)

Şiirin her bölümünün sonunda “Fəbiyyəi alayi rəbbiküma tükəzziban.” (Artık rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?) cümlesi tekrarlanır.²⁷ Bu cümle Rahman Suresi içerisinde sık tekrarlanan bir ayettir. Şair bu ayeti sıkça tekrarlayarak bir anlamda Kur'an'ın kendi şiirinden bir farkı olmadığını savunmaya çalışır.

Eli Nezmi, “Minacat” şiirinde ateizm propagandası yapar. Şiirin dipnotunda ilk cümle olan “Dünyaları yoxdan yaradan, ey ulu Tanrı” mısrasının Hüseyin Cavid'den alındığı belirtilir. Hüseyin Cavid, dinî ve millî değerlere bağlı bir sanatçıdır ve bu tutumunu SSCB döneminde de değiştirmedığı için canından olmuştur. Cavid'in bu dizesi gerçek anlamda bir Allah inancını yansıtır. Fakat Eli Nezmi bu dizeyi alıntılarken amacı

²⁷ Ayetin meali için bkz. (www.kuran.diyaret.gov.tr, 2020).

Cavid gibilerin inancıyla alay etməkdir. Şiirin başlığı “Minacat” ismini taşısa da içeriği klasik edebiyattaki münacaatlar gibi değildir. Şiirin geleneksel münacaatlara benzeyen tek yönü, şairin Allah’a hitap etmesidir. Fakat burada şair inanmadığı bir yaratıcıya hitap eder ve asıl amacı bir yaratıcının var olmadığını okurlarına göstererek sosyalist ideoloji doğrultusunda ateizm propagandası yapmaktır.

Şair, Tanrı’ya devrim öncesini özleyen bir gelenekçi gibi seslenir ve eski günlere dönmek istediğini söyler. Devrim öncesinde toplumsal hayat ve kadın-erkek ilişkileri Tanrı’nın gönderdiği dinî kurallara göre tanzim edilir. Bu kurallara göre erkek kadınlardan üstündür. Fakat devrimle birlikte Bolşevikler kadın ile erkeği hukuksal statü olarak eşit noktaya getirir. Tanrı’ya seslenen erkek şiiri öznesi, kadınların kendisiyle eşit haklara sahip olmasından dolayı mutsuzdur. Aynı zamanda dine dayalı geleneksel feodal toplum yapısında tarikat şeyhlerinin ve Peygamber soyundan geldiklerine inanılan seyid ve şeriflerin ayrıcalıklı bir konumu vardır. Bolşevikler bu ayrıcalıkları da ortadan kaldırarak eşitliğe dayalı bir düzen kurar. Bu durum, şeyhleri, şerifleri ve onların dünya görüşünü paylaşanları rahatsız eder. Şiirde konuşan din ve gelenek yanlısı özne, bu durumu Tanrı’ya şikâyet eder:

Oldu qışilər həqqdə arvadla beraber.

Şeyxin də, şərifin də alındı çulu, Tanrı! (2006: 285)

Şiir öznesi, Tanrı’nın binlerce yıldır ilahlık yaptığını, buna rağmen bu durumu düzelterek harikaları niçin göstermediğini sorar. Yoksa Tanrı’nın mucizeleri tükenmiş midir?

Min il olur allahlıq edirsən, daha çoxdur,

Səndə deyilən xariqələr bəs niyə yoxdur?

Qanın²⁸ nə üçün qullarına qarşı soyuxdur?

Bağlandımı ecazınızın²⁹ ya yolu, Tanrı?

Saxlar ağalar boyləmi, söyle, qulu, Tanrı?! (2006: 285)

²⁸ Qan sözcüğü Azerbaycan Türkçesi’nde ateş, sıcaklık anlamlarına da gelir (www.azleks.az, 2020). Bu durumda şiirde “Ateşin kullarına niçin soğuktur? Onları niçin yakmıyor?” şeklinde bir anlam çıkar.

²⁹ “Ecaz” sözcüğü, Arapça bir kelime olup, mucize sözcüğüyle aynı kökten gelir. Klasik Azerbaycan edebiyatında bu sözcük mucize, olağanüstülük anlamlarında kullanılır (www.azleks.az, 2020).

Şiirin devamında artık kadınların tesettürü bıraktığı, okullar sayesinde eğitimin yayılarak başta kadınlar olmak üzere insanları yeni değerlere göre yetiştirdiği söylenir. Eğer Tanrı bu duruma bir önlem almazsa, eğitilen insanlar dinî inançlarını bırakacak, bunun sonucunda da Tanrı'nın arştaki evi yıkılacaktır:

Bu vaqiənin almayacaqsanmı qabağın?

Qət etməli bu nehs³⁰ ağacın rişəvü³¹ sağın,³²

Bu iş yıxacaqdır evinin ərşdə tağın (2006: 285)

Tanrı'nın arştaki evinin yıkılması O'nun hükümranlılığının sona ermesi anlamına gelir. Bilinçlenen insanların Tanrı inancını bırakmasıyla bu hükümranlılık bitecektir. Eli Nezmi burada, Tanrı inancının cahillere has olduğunu, eğitimin yaygınlaşmasıyla dinin ortadan kalkacağını anlatmak için satirik bir tutum benimser ve Tanrı'dan eğitimin önünü kesmesini ister. Ayrıca Tanrı'nın ve dinin kadını ikinci sınıf insan yerine koyduğu savunularak eşit statü isteyen kadınların inançlardan sıyrılmaları gerektiği savunulur. Şaire göre Müslümanların inandığı Tanrı, toplumsal eşitliği gözetmeyen, şeyhleri, şerifleri ve zengin ağaları kayırarak bütün işlerde yoksulları çalıştıran, kadına insan olarak değer vermeyen bir ilâhtır. Yapılan devrimlerle birlikte insanlar cehaletten kurtuldukça böyle bir ilâha duyulan inanç ortadan kalkacağından Tanrı'dan bu duruma bir çözüm yolu bulması istenir. Ama devrimin gücü karşısında binlerce yıldır ilâhlik yapan Tanrı âdeta âciz duruma düşer. Eli Nezmi, Tanrı inancıyla alay ederek yeni hayatın değerlerini savunur ve böylece dinî kimliğin yerine sosyalist kimliğini ikame etmeye çalışır.

Almas İldırım, Papa'ya ithaf ettiği "Allah Naminə" şiirinde hem Hıristiyanlığı hem de İslam dinini eleştirerek dünyadaki bütün acıların kaynağının din ve Tanrı inancı olduğunu savunur. Şiirin hemen başında şair "Bu tanrısız şairi dinləməzmişən biraz?" şeklinde Papa'ya seslenerek ateist olduğunu açıklar. Almas İldırım, şiirde bir Sovyet şairi olarak konuşur ve Sovyet ideolojisi doğrultusunda din karşıtı fikirlerini dile getirir. Şiirde "biz" hitabıyla şair, kendisiyle birlikte Sovyet ideolojisini benimsemiş bütün sosyalistleri kasteder ve Tanrı inancından sıyrılarak mabedlerden

³⁰ Nehs kelimesi "uğursuz" anlamındadır (www.azleks.az, 2020).

³¹ Rişə kelimesi ağaç ve bitkilerin kökünü ifade eder (www.azleks.az, 2020).

kurtulduklarını söyler. Tanrı inancı köhne bir inançtır ve yeni hayatın kurulmasıyla birlikte bütün diğer köhnelikler gibi sosyalistler tarafından yok edilmiştir. Tanrı'ya ibadet maksadıyla yapılan mabedler de aslında zalim şahların zulümlerini icra ettiği birer iktidar merkezidir. Bu nedenle âdil düzenin teminatı olan sosyalist hayatta ibadethânelere de yer yoktur:

O doğrudur, biz atdıq tanrıları yerindən,
Bizdə Allah naminə kirli bir şey qalmadı.
Məbədlərdən silindi köhne allahın adı,
O məbədlər ki, orda bir zamanlar şahların
Fironların namine rəsmi keçid düzüldü. (2004: 145)

Bolşevikler mabedleri kapatarak onların kapısını kırmızıya boyar. Kırmızı renk SSCB ve Kızıl Ordu'nun simbolüdür. Mabedlerin bu renge boyanması, artık onların işlevsizleştirildiğini gösterir. Sovyet ideolojisi her insana ve nesneye kendi boyasını çalmak ve onu sosyalistləştirmek ister. Mabedler de bu durumdan nasibini alır:

O məbədlər ki, artıq kimsə çalmaz zəngini,
Biz onların büsbütün dəyişdirib rəngini
Qırmızı fırçalarla boyamışıq qapısını. (2004: 145)

Şaire göre Tanrı inancı ve din, birer “kara fitne”dir. Sovyet halkı dinin egemen olduğu eski devre nefretle bakar ve bu dönemi bir “kahbelik devri” olarak görür. Tanrı inancı ve dinler sebebiyle insanlık tarihinde milyonlarca insanın kanı dökülmüştür. Sovyet halkı bu gerçeği asla unutmaz ve sosyalist kimliği benimseyenler asla dine geri dönmez:

Biz hala unutmadıq milyonlarla bəşərin
Böyük Allah naminə tökdüyü al qanları.
Biz hala unutmadıq hər zəncirli ürəyin
Böyük allah naminə verdiyi qurbanları. (2004: 146)

Sosyalizmin gelmesiyle “göklerin hükümranlığı” sona erer. Artık Allah ve peygamber inancı bitmiştir. Yakın bir gelecekte Papa'nın da sonu gelecek ve dinler tamamen

tarihe karışacaktır. Zaten Roma kızlarının koynunda yatan Papa'nın kendisi bile Allah'a gönülden inanmaz:

Sən özün vicdanınla, söylə, varmıdır Allah?

Ey Roma qızlarının qoynunda yatan papa... (2004: 146)

Mikayıl Müşfik, ateizm propagandasına en çok yer veren Azerbaycanlı şairlerden birisidir. Şair “Medeni Hücum” şiirinde önce peygamberlerin isimlerine sayarak onlara teker teker beddua eder. Daha sonra da kilise ve mescidlerin içinin değiştirilerek bu mabetlerin sosyalizmin propagandasının yapıldığı yerler olmasını ister. Şiirde “asrımın hutbesi” ifadesiyle kastedilen, XX. yüzyılın en büyük hakikati olarak kabul edilen sosyalizmin ve yeni hayat değerlerinin anlatılmasıdır:

Dəyişib batini məscidin, kilsanın,

Kürsüdə oxunsun əsrimin xütbəsi. (2019: 76)

“Böyük İşlər” şiiri de Mikayıl Müşfik'in din karşıtlığını ortaya koyduğu metinlerden birisidir. Şair devrimi “medeni hücum” ifadesiyle niteler. Artık insanlık geçmişin köhne inançlarını tamamen ortadan kaldırır ve sosyalist değerleri temel alan yeni bir medeniyet kurar. Bu durumun bir sonucu olarak da insanlar Hz. Muhammed'in ve Hz. İsa'nın yolundan ayrılarak sosyalizmin yoluna girer. Mescid ve kiliseler yıkılır:

İndi də “sürəkli iş günü” hər kəsi

Ayırır yolundan Əhmedin, İsanın.

İşləyib canlara çarxların nəqməsin,

Uçulur qübbəsi məscidin, kilsanın. (2019: 62)

Mikayıl Müşfik, “Məbədlər Çökərkən” şiirinde de dine ve Tanrı'ya saldırır. Devrimin gerçekleşmesiyle birlikte Tanrı inancının sembolü olan mabetler de yıkılmaya başlar. Şair, mabetleri insanın aklını susturan, fikrine zincir vuran gerici bir mekân olarak niteler. Yıkılan mabetlerin kubbesi çökerken, hayatı Tanrı'ya ibadet üzerinden anlamlandıran keşişin saçları kahrından ağarır. Mabetin kubbesinin yıkılması, keşişe âdeta başının bedeninden ayrılması gibi bir acı verir:

Fikri zəncirləyən, ağılı susduran

Bu soyuq məbədın şənliyi bitmiş.
Qəhrindən saçları ağaran keşiş
Sanır kı öz başı qopur bədəndən
Məbədın qübbəsi yərə düşərkən. (2019: 163)

Şiirde başlangıçta kilise ve keşişlərin eleştirilmesi, yalnızca Hıristiyanlığın hedef alındığı izlenimini uyandırır da devam edem mısralarda şair İslam'ı da ayırt etmeden bütün dinlere karşı olduğunu göstermek için "Allah" kelimesini kullanır. Şair dinin "büyük bir yalan" olduğunu söyler. Mikayıl Müşfik, Allah'a seslenirken "büyük" sözcüğünü tırnak işareti içerisinde kullanarak Allah'ın büyüklük vasfıyla kendince alay etmeye çalışır. İbadethaneler Allah'ın menzildir fakat şaire göre Bolşevikler bunları yıkarken O'nun elinden birşey gelmez. "Mənzilin uçulur, ey 'büyük' allah!" dizesi bu yaklaşımı yansıtır.

Resul Rıza "Allaha Mektub" şiirinde kendisine hastalık verdiği için önce Allah'a isyan eder. Bu hastalık nedeniyle şair, yazma hevesini yitirir ve sanatçılık istidâdını kullanamaz hâle gelir. Şiirin başında şairin Allah'ın kadir ve âdil sıfatlarını alaycı bir şekilde zikretmesi, onun din karşıtlığının bir göstergesidir:

Mənim imkan qanadımı
qırıb kəsən,
qadir, adil,
ya hər nəşən! (2005b: 233)

Resul Rıza şiirin devamında Tanrı'nın onun şiir yazmasından korktuğunu ve bu nedenle ona hastalık verdiğini söyler. Tanrı'nın bu korkusunun sebebi, yazdığı şiirlerle Resul Rıza'nın Tanrı'dan daha kadir ve âdil olduğunun ortaya çıkacak olmasıdır. Burada dinin ve Tanrı'nın dünyaya adalet getirmediği, gerçek hakikati ortaya koyan gücün sosyalist sanatçı olduğu fikri savunulur:

Yoxsa, qorxdun
bir gün gələr,
hamı bilər,
şənsən qadir, adil,
yoxsa

Nəsiminin nəvəsi-
mən. (2005b: 234)

Samed Vurğun'un, "Muğan" poeması, şairin sosialist realizm anlayışını yansıtan uzun manzum hikâyelerden birisidir və din qarşıtı söylemler içerir. Poemada şair, Muğan düzlüklerinde dolaşır və gözlem yapar. Sonra Kür Çayı'nın yanına gelir. Çay taşmaya başlar və dalgaları bir ejderha gibi göğə kadar yüksəlir. Muğan çöllərini sel kaplar və sular ağacları köklerinden söker. Bu vaziyet qarşısında yaşlı bir kadın Allah'tan yardım ister. Şair kadına seslenerek Allah'ın ona dar günlerinde hiç yardım etmediğini, kurtuluşu dinde və duada aramanın boş bir çaba olduğunu anlatır:

Cırır yaxasını əllərilə, ah!
- Tanrım, eşit - deyir, - mənim dərdimi! –
Ana! Sığındığın o "böyük Allah"
Heç sənə dar gündə yol göstərdimi? (2005c: 285)

Şairin "Böyük Allah" ifadəsini tırnak işarət ilə vermesi, Allah'ın büyüklüğü və kudretinə dair İslam inancını alaya almak içindir.

Poemanın ilerleyen bölümünde şair Kür Nehri'ne seslenir və ona Bolşeviklerin başarılarını anlatır. Bolşevik hareketi sayesinde insan denilen varlık kendi kudretinin farkına varır, şimşeklere kemend atarak doğayı da kendi emri altına alır. Artık "tanrıların" Bolşeviklerden merhamet umması beyhudedir. Dünyayı, tabiatı kendi tahakkümü altına alan Bolşevikler, Tanrı inancına ve o inançtan beslenen eski muktədirlərə yeni düzende asla yer vermeyecektir:

Bizsə insanlarıq, öz gücümüz var,
Bizik dənizləri baş-başa çatan.
Mərhəmət ummasın bizdən "tanrılar..."
Bizik şimşəklərə min kəmənd atan. (2005c: 295)

Samed Vurğun'un "Besti" poemasında da benzer bir bakiş açısı vardır. Şair Besti'ye seslenirken onun fitratına vurgu yapar. Besti, temiz vicdanlı, doğru sözlü birisidir və kudretlidir. Kudret ve irade sahibi olmak, sosialist realizmin olumlu kahramanlara yüklediği en önemli vasıflardandır. Çünkü devrimciler, yeni hayatı sahip oldukları bu

kudret ile ikame edecektir. Besti'nin bir diğer özelliği de kalbinde dine ve Tanrı'ya dair bir his kalmamış olmasıdır. Onun hayatı anlamlandırmada ihtiyaç duyduğu soruların başka olduğunu vurgulayan şair, yeni insanın hayatında din ve Tanrı inancına yer olmadığını anlatmak ister:

Səndə qüdrəti var böyük bir elin,
Təmizdir vicdanın, doğrudur dilin.
Qəlbində qalmamış nə Tanrı, nə din,
Həyata başqadır sualın sənin! (2005c: 139)

Poemanın devamında yine Besti'ye seslenilerek sosyalizm ile geçmişin yozlaşmışlıklarının tümüyle sona erdiği, yeni ve özgür bir neslin ortaya çıktığı anlatılır. Bu neslin en önemli kazanımlarından birisi, insanların “sefil bir rüyası” olarak nitelenen Tanrı inancından kurtulunması ve “kıızıl bir dünya” kurularak Besti gibilerin hayatlarının aydınlatılmasıdır. Dinî inanca dayalı dünya sefaletle, devrim sonrasındaki sosyalist düzen aydınlıkla ilişkilendirilerek hem din karşıtlığı yapılır hem de dinden kurtulmanın reçetesi olarak sosyalizm önerilir:

Azad yurdumuzda nə şam qaralır,
Nə dağ]ar başını duman, qar alır.
Öldü tanrıların səfil röyası,
Doğdu ömrümüzün kıızıl dünyası.
Sənin də gözünə düşdü aydınlıq. (2005c: 143)

Besti'nin sosyalist Azərbaycan vatanında sahip olduğu kazanımlar Arabistan, Filistin gibi İslam coğrafyasındaki kadınları cezbeder. Onlar da sosyalist bir vatanda yaşama arzusu duymaya başlarlar. Çünkü Tanrı ve din, kadına hak ettiği değeri vermez. Şair Kur'an okuyan kadınları körlere benzeter. Bu körlər Besti'nin sesini işittiklerinde aydınlığa kavuşur. Körlərin görməyə başlamasının Kur'an'ın bırakılarak sosyalizme yönəlməyle gerçəkleşmesi, açıkça din karşıtı bir söylemdir ve dinî kimliğin bırakılarak sosyalist kimliğin benimsenmesi gerektiğini okuyucuya anlatır:

Hində, Fələstinə, Ərəbistana.
Yuvası, oylağı ölüm qoxuyan.
Bu gün də kor kimi Quran oxuyan

Şərqin gözəlləri eşidir səni,
Baxıb arzulayıb bizim Vətəni... (2005c: 144)

Şaire görə din, Âdem inancından kalan bir âdettir və artık ölməsi gerekir. Dinin insan hayatından çıxmasıyla insanlık için özgürlük və saadet doğacaktır:

Qoy ölsün Adəmdən qalan bir adət,
Azadlıq yaşasın, bir də səadət! (2005c: 144)

Samed Vurğun, "Komsomol" poemasında dine qarşı açıqça tavrı alır. Şairin din qarşısı görüşləri Behtiyar isimli devrimcinin ağzından nakledilir. Behtiyar'a görə gökten Tanrı tərəfindən din gönderilmez. Fakat insanlığın tarixi gelişim/evrim süreci içerisinde belirli bir dönemde dinî inançlar ortaya çıkar. Artık insanlık bu dönemi aşmıştır ve önünde yeni bir gelecek vardır. "Büyük adımlar" ile gelen bu gelecekte dine yer yoktur:

- Əsrlər boyunca o əzan səsi,
İnsanın insanla mübarizəsi
Sizə əfsanələr kimi gəlməsin,
Göydən tökülməmiş nə Tanrı, nə din.
Bəşər bu yolları keçəydi gərək,
Böyük addımlarla gəlir gələcək... (2005c: 23)

Poemada peyğambərlərin də sıradan birer insan olduğu belirtilir. Hz. İsa'nın göğə yüksəlməsinin və Hz. Muhammed'in miraç mucizəsinin birer aldatmaca olduğu iddia edilir. Zaten Behtiyar'a görə din bütünüylə bir aldatmacadan ibarettir. Behtiyar, bu mucizə anlatılarını dinlədikçə gülmək istər:

Yalan deyirlər ki: "uçmuşdur İsa",
Bu fikri uydurur, mənə, kəlisə.
Yalan deyirlər ki, "Məhəmməd göydən
Yerə nazil olmuş" - düşündükcə mən
Bunlara gülməyim gəlir, doğrusu. (2005c: 23)

Behtiyar'a göre peygamberler de etten kemikten sıradan birer insandır ve diğer insanlar gibi belirli bir süre yaşayıp ölmüştür. Peygamberlere mucize isnat edilmesi ve din gibi bir kurumun ortaya çıkması hayatı yönetmek için ortaya çıkmış bir yöntemdir. Burada Marksist düşüncede yer alan, dinin toplumu dizayn etmek için bir iktidar aracı olduğu yönündeki yaklaşıma bir gönderme vardır:

Onların da canı sümükdür, ətdir,
Bütün şayiələr bir siyasətdir.
Onlar da yaşamış, ölmüş sonradan,
Belədir hər canlı, belədir insan...
Bunların hamısı bütün hiylədir,
Sadə həyat üçün bir vəsilədir. (2005c: 23)

Cafer Cabbarlı'nın piyesleri din karşıtlığı ve ateizm propagandası malzemesi bakımından oldukça zengindir. *Sevil* isimli piyeste din ve gelenek tarafından şekillendirilmiş bir zihin yapısına sahip olan piyesin başkişisi Sevil, kocasının kendisini aşığılaması ve aldatmasına ses çıkarmaz. Buna gerekçe olarak da dine göre kocanın karısı için "Allah'ın gölgesi" hükmünde olduğunu söyler. Devrimci bir sosyalist olan Gülüş, Sevil'e "Ne Allah var ne de gölgesi." sözüyle cevap vererek kadını mağdur eden dinî söylemin ve Tanrı inancının boş olduğunu savunur. Piyenin ilerleyen bölümünde Sevil devrimci bilince sahip olarak Gülüş ile aynı düşünce yapısını benimser. Sosyalist olması ve dinî kimliğini bırakması sonucunda kendini gerçekleştiren Sevil, piyesin sonunda kocasından intikamını alır. Böylece yazar, piyesin başında Gülüş'e söylättirdiği "Ne Allah var ne de gölgesi." cümlesini kendince haklı çıkarmış olur. Piyeste Gülüş karakteri, sosyalist realizm anlayışında "olumlu kahraman" olarak nitelenen ideal bir insandır. Ateizmin Gülüş tarafından savunulması, yazarın din karşıtlığını gösterir.

Cabbarlı, *Almaz* piyesindeki başkişi Almaz'ın köylülere söylättiği marşın sözleriyle din karşıtlığını ortaya koyar. Almaz, sosyalizm ile insanların mescid köşelerinden ve örtüden kurtarıldığını köylülere söylättirir:

Biz sizi məscidlərin küncündən,
Örtülərin altından,
Toz-torpağın içindən,

Heç bir şeyə yaramayan
Çürük xışlar ardından,
Yoxsulluqdan, aclıqdan
Yeni kəndə çəkirik. (2005c: 143)

Marşta meşid ve dinin sembolü olaraq görülen baş örtüsünün toz toprakla, açlık ve yoksullukla birlikte anılması, din karşıtlığının açık bir göstergesidir. Sosyalizmle birlikte köylüler, açlıktan ve yoksulluktan kurtuldukları gibi kendilerini “karanlıkta bırakan” dinden de kurtulmuş olur.

Cabbarlı'nın, 1905. *İlde* piyesinde ölüm döşegindeki Sona, İncil ve Kur'an'ın “hakikatine” gülerek hayata veda eder. Sona'nın güldüğü yalnızca “hakikat” iddiasında bulunan kutsal kitaplar değildir. O, aynı zamanda Marksist-Leninist ideolojinin düşman olarak gördüğü burjuvaziye ve milliyetçiliğe de güler. Yazar sosyalist ideolojinin karşıt olduğu sınıf ve düşünce biçimleriyle birlikte dini de anarak bütün bunların hayatın hakikatini yansıtmaktan uzak olduğu mesajını verir. Hayatı doğru anlamlandırmak isteyen insanlar sosyalist kimliği benimsemeli ve hakikati dinde değil sosyalizmin gösterdiği yerde aramalıdır.

Oqtay Eloğlu piyesi de Cafer Cabbarlı'nın din karşıtlığını gösteren tiyatro eserlerindedir. Piyenin başkişisi Oktay Eloğlu, kendisini tiyatro sanatına adanmış, idealist bir oyuncudur. O, Azerbaycan'da tiyatro sanatının yeterince gelişmediğinin farkındadır ve bu durumu düzelterek kendi halkının gelişimine katkıda bulunmak ister. Piyeste Oktay Eloğlu'nun mücadele ettiği çatışma unsurları iki ana eksene ayrılır. Bireysel eksende Oktay'ın kendi duygusal yaşantısı ve Firengiz isimli genç kızla yaşadığı aşk vardır. Firengiz'in aile baskısıyla bu ilişkiden vazgeçmesi, Oktay Eloğlu'nun idealizmini kaybetmesine neden olur. Çalışmanın bu bölümü açısından önemli olan ise Oktay'ın halkın inançlarıyla yaşadığı çatışmadır. Piyeste Azerbaycan toplumunda tiyatro sanatının gelişmemesinin müsebbibi olarak din gösterilir. Azerbaycan tiyatrosunun gelişmesi için kadın oyunculara ihtiyaç vardır. Oysa halkın dinî inançları nedeniyle kadının oyuncu olması bir yana, tiyatroya izleyici olarak gelmesi bile kâfirlik olarak kabul edilir. Oktay ilerici, çağdaş düşüncenin sembolüyken din gericiliğın ve kadını esir alan toplumsal zincirin kaynağıdır. Yazar bu karşıtlık üzerinden dini hedef alır. Oktay Eloğlu'nun kız kardeşi Sever ile arasındaki diyalog,

onun inançsızlığının göstergesidir: “Hansı Allah? Çünki allahlıq məsələsi hələ aramızda ixtilaflıdır. O deyir mən səni yaratmışam, mən deyirəm yox, mən səni yaratmışam.” (2005b: 274) Bu ifadəler, Tanrı inancının insan muhayyilesinin bir ürünü olduğu yönündeki Marksist düşüncenin bir yansımasıdır. Piyesin sonunda Oktay Eloğlu, inanmadığı Allah’a isyan eder ve kendisinin daha iyi bir yaratıcı olduğunu iddia eder. Firengiz yüzünden insanlara inancını kaybetmiş olan Oktay için, Tanrı da onun yarattıkları da birer hiçtir:

Sən özün də bir heçsən, yaratdıqların da! Bacarmırsan yaratma, yaradırsan yaşat! Sən yaratdığın F i r ə n g i z indi yoxdur, fəqət mən yaratdığım F i r ə n g i z əbədidir! Onu kimsə öldürməz, o solmaz, qocalmaz, usandırmaz, getdikcə gözəlləşər! Özün söylə, kimdir daha böyük sənətkar? Sən, ya mən? (2005b: 288-289)

Piyesin sonundaki bölüm, Oktay Eloğlu'nun inancını tamamen yitiriş sebebinin Firengiz ile olan ilişkisinde yaşadığı hayal kırıklığı olduğu izlenimini uyandırır. Açıkça sosyalist propagandanın olmadığı bölümde inancın yitirilişi, psikolojisi zayıf bir adamın yaşadığı tecrübeler sonucundaki mukavemetsizliği olarak görülebilir. Ama piyesin geneline bakıldığında, her ne kadar eserin sonunda zaafa uğrasa da idealist ve ilerici fikirleri savunan “olumlu kahraman” Oktay Eloğlu'dur ve onun mücadele ettiği gerici güç dindir. Yeni hayatı kurmaya çalışan bir sanatçı tarafından dinin hedef alınması, eserdeki din karşıtlığını gösterir.

Aydın piyesinde Cabbarlı, din karşıtı görüşlerini kapitalizmin acımasızlığıyla ilişkilendirerek ortaya koyar. Piyesin başkişisi Aydın, fabrikada çalışan fakir bir işçidir. Zengin bir ailenin kızı olan Gültekin, Aydın'la tanışınca iki genç birbirine âşık olur. Bütün teklifleri reddeden Gültekin, fakir olmasına rağmen Aydın ile evlenir. Genç çiftin evliliği geçim sıkıntısı nedeniyle zorlu bir sürece dönüşür. Aydın'ın patronu olan Dövlətbeı zengin bir iş adamıdır. Dövlətbeı, Böyükhanım ile evli olmasına rağmen Gültekin'e gönlünü kaptırır. Aydın evde yokken eve gelir ve Gültekin'e aşkını itiraf eder. Namuslu bir kadın olan Gültekin başlangıçta çok sert tepki verir. Ancak sinir hastası olan kocasının işten atılınca yıkıma uğrayacağını düşünerek Dövlətbeı'e teslim olur. Karısının kendisini aldattığından şüphelenen Aydın, eve geldiğinde ikisini öpüşürken bulur ve yıllarca ortadan kaybolur. Bu olay sonrasında Aydın dinî inançlarını kaybeder. On yıl sonra Gültekin ile tekrar kavuşur

fakat Gültekin bu esnada zehir içmiştir. Piyesin sonunda Gültekin ölürken, Aydın aklını yitirir.

Piyeste “teodise” yani “kötülük problemi” üzerinden ateizme giden bir adam vardır. Aydın, yaşadığı süreç sonucunda para sahiplerinin yoksullara istedikleri her kötülüğü yaptığını ve bu durumun yanlarına kâr kaldığını görür. Ateizmin en sık kullandığı argümanlardan birisi olan teodise/kötülük problemi, herşeye gücü yeten bir Tanrı varsa dünyada niçin bu kadar kötülük ve zulüm olduğu sorusunu içerir. Bazı ateistler buradan hareketle Tanrı’nın var olmadığı sonucuna ulaşır. Bu yorum piyeste Marksist-Leninist felesefe ile uyumlu şekilde kapitalist-proleter, ezen-ezilen karşıtlığı ile kurgulanır. Dövlətbeý gibi zenginler, Aydın gibi yoksullara istediği zulmü yapabilir, onların karılarına bile göz koyabilir. Eğer bir Tanrı varsa niçin böyle bir haksızlığa izin vermektedir? Buradan hareketle inancını yitiren Aydın, gerçek ilahın para olduğu sonucuna ulaşır:

İstəmirəm, artıq sənə də inanmıram, inanmıram heç bir şeyə: Allaha da, imamlara da, Quran-kitab hamısı yaylandır. Məhv olsunlar. Dünyada hakim bir qüvvət varsa, o da altun, yenə altundur. Hamı ona tapınır. Hamı ona pərəstiş edir. (2005b: 212)

Piyesin ilerleyen bölümünde Aydın, bütün işçilere Tanrı’ya ve bütün değerlere karşı isyanı önerir. Çünkü mevcut adaletsizlikleri içeren hâlihazırdaki düzen, Tanrı inancına ve kanunlara dayalıdır. Öyleyse haksızlığa uğrayan işçiler, yeni bir düzen kurmak için başta Tanrı inancı olmak üzere yerleşik bütün değerlere savaş açmalıdır. Kendisine ne yapmaları gerektiğini soran Pirkulu’na Aydın şu şekilde cevap verir:

Bütün bəşəriyyətə qarşı, bütün adətlərə, qanunlara qarşı... Bütün kainata, aya, günəşə, Ulduzlara, hətta tanrının özünə, bu mənəvi jandarmaya qarşı üsyan qaldırmalıdır. Yer üzündə hakim, məhkum, zalım, məzlum kəlmələri durduqca bəşəriyyət bir gülər üz görə bilməz. (2005b: 230)

Aydın’ın nitelmesine göre “manevi bir jandarma” olan Tanrı inancı, insanları tutsak eder. Haksızlığa uğrayan kitlelerin özgürlüğe kavuşabilmeleri için öncelikle bu soyut zincirden kurtulmaları gerekir. Devrimciliğin aksiyona yansıyan en önemli tarafı yerleşik düzene isyan etmek ve devrimci şiddet için harekete geçmektir. Aydın

aracılığıyla yazar, sosyalist kimliğin bu önemli bileşenlerine vurgu yaparken bir taraftan da dini eleştirmiş olur.

Cafer Cabbarlı'nın "Gülzar" başlıklı hikâyesinde ataerkil düzenin kadını mağdur eden yapısı üzerinden din ve Kur'an hedef alınır. Hikâyenin başkişisi olan Gülzar, temiz kalpli ve namuslu bir genç kızdır. Birgün ormandan dönerken şiddetli bir yağmura yakalanır ve yolunu kaybeder. Bu sırada karşılaştığı bir adam onu mağaraya götürür ve ona tecavüz eder. Gülzar bu utanç verici olayı kimseye anlatamaz. Geleneksel toplum yapısında bekâret, bir genç kızın saflığının ve namusunun en önemli göstergesidir. Ailesi Gülzar'ı Mensur isimli bir genç ile evlendirmeye karar verir. Gülzar, gerdek gecesi bâkire olmadığını ortaya çıkacağını bildiğinden büyük bir korku yaşar. Samimi bir Müslüman olduğu için mevcut durumdan kurtuluşun çaresini Kur'an'a sarılmakta ve dua etmekte arar. Fakat ettiği dualar bir işe yaramaz ve gerdek gecesi Mensur, Gülzar'ın bâkire olmadığını anlayarak onu gerdek odasından kovar. Dine olan inancını kaybeden Gülzar önce Kur'an'ı yere atar, sonra ayaklarıyla çiğner. Yazar bu hikâyede geleneksel ataerkil düzende din ve Kur'an'ın kadının sorunlarını çözemeyeceğini anlatmaya çalışır. Böylece dolaylı olarak sosyalizm çözüm adresi olarak gösterilir. Gülzar'ın Kur'an'ı yere atarak ayaklarıyla çiğnemesi, dinin XX. yüzyıl insanına verecek bir şeyinin olmadığını göstermek içindir. Ezilip horlanmaktan kurtulmak isteyen insan, dinî kimliğinden kurtulmalıdır. Burada Cafer Cabbarlı, "kötülük problemi" çerçevesinde ateizm propagandası yapar. Eğer bir Tanrı varsa, Kur'an-ı Kerim'de O'nun gönderdiği bir kutsal kitapsa, kendisine samimiyetle sığınan zavallı bir kıza Tanrı neden yardım etmemiştir? Demek ki Gülzar'ı dinleyen, onun trajedisini gören bir Tanrı yoktur. Cafer Cabbarlı üzerine doktora tezi hazırlayan Erdoğan Uygur, bu hikâyede yazarın propagandasını daha etkili bir hâle getirmek için "Kur'an temasını dahiyane bir şekilde" ele aldığını söyler. Cabbarlı hikâyenin başında Kur'an'ı bütün mazlumların koruyucusu olarak göstermiş, hikâyenin sonunda Gülzar'ın yaşadıkları sayesinde okuyucuda oluşan bu inancı sert bir şekilde sarsarak Sovyet ideolojisinin din ve Tanrı görüşünü yansıtmıştır (Uygur, 2002: 419).

Kantemir'in "Buğda Kuyusu" isimli hikâyesi, Azerbaycan Türkleri arasında yaygın olan Şii İslam yorumunun ve ritüellerinin gerçek hayatta bir karşılığı olmadığını gülünç unsurlar kullanarak anlatmaya çalışan bir metindir. Hikâyede olay örgüsü Muharrem ayında geçer. Muharrem ayı, Hicrî takvime göre Hz. Hüseyin ve Ehl-i Beyt

mensuplarının Kerbela’da şehit edildikleri aydır. Şii Müslümanlar arasında bu ayda Hz. Hüseyin’in şehâdetini anlatan mersiyelerin okunarak ağlanması ve bu sayede Ehl-i Beyt’in yaşadığı acının paylaşılması geleneği vardır. Bu gelenek o kadar kuvvetlidir ki bir ibadet bilinciyle yapılır. Bu durum mersiyehanlık diye bir meslek grubunun ortaya çıkmasına neden olur. Hz. Hüseyin ve Ehl-i Beyt ile ilgili Farsça mersiyeleri ezberleyerek makamla okuyan mersiyehanlar, her yıl Muharrem ayında Şii halkın yaşadığı şehirleri gezerek para kazanır.

Hikâyenin başkişisi olan Mirze Ebulferec Şirazî de para kazanmak için Muharrem ayında mersiyehanlık yapmaya karar verir. Fakat Ebulferec bu kararı almakta biraz geç kaldığı için çevredeki bütün köyler birer mersiyehan bulur. Ebulferec’in başvurduğu bir din âlimi, onu dinle pek ilgisi olmayan bir Terekeme köyüne mersiyehan olarak gönderir. Köylüler hem biraz yabancı hem de dine kayışı kayıtsızdır. Üstelik Ebulferec’e verecek paraları da yoktur. Bu nedenle köylüler ona para yerine buğday vermeyi teklif eder. Ferec de bu teklifi kabul ederek mersiyesini okumaya başlar. Geleneğe göre mersiye okuma işinin Muharrem ayı boyunca devam etmesi gerekir. Ama köylülerin mersiye dinlemeye ayıracak bu kadar uzun vakti yoktur. Onların tarlada yetiştirdikleri ürünü toplamaları ve satmaları gereklidir. Bu nedenle süreyi kısaltır ve Muharem’in onuna kadar bu işi bitireceklerine dair anlaşılır. Ebulferec mersiyesini okuyarak köylüleri ağlatmaya çalışır ama köylüde böyle bir his bir türlü oluşmaz. Geleneğe göre mersiyehanın işini başarıyla tamamlaması ve aldığı parayı hak edebilmesi için kendisini dinleyenleri ağlatması ve onlara Ehl-i Beyt’in acısını yürekten hissettirebilmesi gerekir. Bu nedenle sıkıntıya giren Ebulferec, mersiyeyi okurken Kerbela olayını birkaç köylüyle sahnede canlandırarak insanları ağlatabileceğini düşünür. Fakat Hz. Abbas rolünü verdiği köylü, köy sahnesine gelirken buğday kuyusuna düşer. Bu nedenle Ebulferec’in planı bozulur. Fakat kuyuya düşen köylünün durumu hem Ebulferec’i hem de köylüleri güldürür. Köylüler, yaptığı planla kendilerini güldüren Ebulferec’in buğdayı almayı hak ettiğini söyler.

Hikâyede XX. asırda köylerde yaşayan halkın temel meselelerine dinin cevap vermediği alaycı bir şekilde anlatılır. Geçim derdinde olan köylünün hayatında “köhneleşmiş” dinî ritüellerin bir karşılığı yoktur. Din, ritüelleriyle birlikte yapay bir nitelik taşır ve halka bir faydası olmayan bu yapaylığın arkasında da para kazanma duygusu vardır. Köylünün mersiyehanın anlattıklarından etkilenmemesi ve sonunda

yaşananlara gülmesi, dinî anlatıların Sovyet yönetimindeki halklar için gülünç birer unsur olmaktan öteye gitmediğini dolaylı yoldan ortaya koyar.

Roman ve hikâye gibi olay örgüsüne dayalı türlerde din karşıtlığı daha çok yozlaşmış kişilerin olay örgüsü içerisinde üstlendiği menfi roller vasıtasıyla yapıldığından, sadece din karşıtı/ateist söylem içeren metinler daha çok şiir ve poema türlerinde görülür. Bu durum tiyatro türü için de genel anlamda geçerliiyken Cafer Cabbarlı'nın piyesleri bir istisna teşkil eder. Bu bölümde de görüldüğü gibi Cabbarlı, döneminin pek çok yazarının aksine yozlaşmış tiplerden bağımsız olarak doğrudan İslam'a saldıran ifadeleri piyeslerine dâhil eder. Hikâye türünde sahtekâr din adamlarını kullanmadan, dinin hayatta bir karşılığının olmadığı mesajını arka planda veren metinler de vardır fakat bunların sayısı yozlaşmış molla ve ahundları içeren metinlere göre daha azdır.

Yozlaşmış din adamı ve milliyetçileri ya da idealize edilmiş devrimcileri kullanmadan Müslüman ve Türk kimliklerini hedef alan ve yerine sosyalist kimliğini oluşturmaya çalışan metinlerdeki propaganda unsuru, önceki bölümlerdeki metinlere göre daha belirgindir. Bu durumun sebebi, kişilerin yozlaşmışlığı ya da ideal oluşu üzerinden oluşturulan metinlerde yapaylığı belli olsa da hayat içerisinde yer alan ve zaman zaman aşk, özlem, hayal kırıklığı gibi duygularla ideolojik metinleri biraz da olsa edebiyata yaklaştıran insanların yer alıyor olmasıdır. Fakat doğrudan propaganda yapan metinlerde durum daha farklıdır. Kapitalizme, sömürgecilere, faşizme ve dine doğrudan saldıran şiirlerin büyük çoğunluğunda şiir öznesi ile şair özne aynıdır. Yani şiirde konuşan bizzat şairin kendisidir ve üst perdeden yapılan ideolojik hitaplar bu metinleri şiir estetiğinden uzaklaştırarak birer slogan hâline dönüştürür. Hitler konusunda yazılan ve manzum hikâyeye yaklaşan bazı şiirlerde görüldüğü gibi bazen şiir öznesi değiştirilerek kurgu unsuru oluşturulmaya çalışılsa da bu girişimler burada yaptığımız eleştiriye gerekçe teşkil eden sebepleri ortadan kaldıramaz. Çünkü bu manzum metinlerdeki Hitler, hayatın içerisinde yer alan bir insan değil, karikatürize edilmiş bir hiciv unsurudur. Sovyetlere karşı savaşırken bir anda Tanrı'ya savaş açan ya da devrimcilere karşı savaş açtığı için “köpek gibi pişman olan” Hitler'in, zaaflarıyla olsa bile gerçekçi ve insani bir şekilde çizilmediği ortadadır.

Kapitalizm ve sömürü düşmanlığını anlatan metinlerin sosyalizmin “evrenselliği” ile uyumlu şekilde oluşturulduğu görülür. Bu metinlerde zaman unsuru ya devrim öncesi

Rusya ve Azerbaycan coğrafyasıdır ya da devrim sonrasında Afrika, Vietnam, Çin, Ortadoğu gibi dünyanın farklı coğrafyalarıdır. Şiir ve poemalarda Sovyetler Birliği'nin bütün bu coğrafyalardaki halkların yegane hamisi ve tek kurtarıcısı olduğu vurgulanarak SSCB propagandası yapılır. Bu bölümde ele alınan başlıklar içerisinde devrimci şiddet çağrısının en çok yer aldığı metinlerin, kapitalizm ve sömürgecilik düşmanlığı başlığı altında yer aldığı görülür. Bu durumun temel sebebi Leninist ideolojide bütün sorunların kaynağı olarak kapitalizmin yer almasıdır. Tek tek kötülere öldürmekle ezilenlerin sorunları çözülmeyecektir zira sistem aynı kaldığı sürece yoksullar sömürülmeye mahkûmdur. Öyleyse tek seçeneğin düzen değişikliği olduğu bir dünyada çare devrimci şiddettir.

Eski düzen karşıtlığı yapan metinlerde “eski” tabiri ile kastedilen zaman dilimi, sosyalist yazar ve şairler tarafından hayalî bir şekilde genişletilir. Kimi metinlerde devrim öncesindeki Çar rejimi ile sınırlı tutulan “eski” kavramı bazı metinlerde 1917 öncesi bütün insanlık tarihini kapsayacak şekilde kullanılır. Bu durumun insanlığın binlerce yılda oluşturduğu bütün birikimin reddedilerek her şeyin “köhne” olmakla yaftalanmasına ve gerçek insani değerlerin Leninist ideolojinin kavramlarıyla sınırlandırılmasına neden olduğu görülür. Azerbaycan edebiyatındaki metinlerde mekânsal hafızanın da tahribinin amaçlandığı ve özellikle saray ve mabetlerin köhneliğin merkezleri olarak yansıtıldığı tespitini yapmak mümkündür. Bir sonraki bölümde ortaya konulacağı gibi Sovyet yazarları kimlik tahribi için bu tutumla yetinmeyecek ve Moskova'yı Azerbaycan halkının yeni kiblesi olarak övecektir. Konuya böyle bakıldığında “eski düzen” eleştirisinde mekân unsurunun kullanılmasının bütüncül bir kimlik projesinin ilk aşaması olduğunu söylemek mümkündür. Bunun dışında eski düzen eleştirisi, kapitalizm eleştirisine benzer. Zira Çar rejiminin kapitalist bir devlet mahiyeti taşıması itibariyle iki başlık arasında zamansal bir kesişme vardır. Aradaki fark, kapitalizm eleştirisinde sömürü kavramı ön plana çıkarken eski düzen eleştirisinde “köhnelik” söyleminden hareketle geleneksel değerlerin daha çok hedef alınmasıdır. Ayrıca kapitalizm eleştirisinde Amerika, İngiltere, Fransa gibi devletlerin yaptığı faaliyetlerden hareketle konunun emperyalist işgal ve kolonizasyon politikalarına doğru genişletildiği de görülür.

Bu bölümde ele alınan metinlerdeki din karşıtlığının belli başlı söylem biçimleri etrafında toplanabileceği görülür. Bunlar şu şekilde tasnif edilebilir: 1. Hayata Marks

ve Lenin'in materyalist felsefesiyle bakmak gerekir. Tanrı, din ve metafiziğe dair herşey birer yalandan ibarettir. 2. İnsanlığın tarihsel gelişim/evrim sürecinde psikolojik ve sosyolojik birer ihtiyaç olarak ortaya çıkan Tanrı inancı ve dinlerin birer yalan olduğu, XX. asırda ortaya çıkmıştır. Cennet âhirette değil, bu dünyada kurulacaktır ve bunu sağlayacak olan da sosyalizmdir 3. Din, sömürgeci güçlerin elinde bir iktidar aracı olarak kullanılarak yoksul kesimlerin kandırılmasına yarar. Ezilenlerin, acı çekenlerin Tanrı'dan ve dinden yardım beklemesi boşunadır. 4. Sovyet insanının hayatı anlamlandırmak için sorduğu sorulara din cevap veremez. O, sorularının cevabını materyalizmde, fabrikada, kolhozda, üretimde aramalıdır. 5. Şark dünyasında kadını perişan duruma sokan dindir. Kurtuluş ise sosyalizmle olacaktır. 6. Azerbaycan coğrafyasındaki İslam'ın Şîî yorumu, yapay ritüelleriyle gerçek hayattan kopmuş ve insanlar için gülünç bir unsur hâline gelmiştir.

Kapitalizmin kurduğu vahşi sömürü çarkı, dünyayı işgal ederek koloniler kuran emperyalist devletler, eli kanlı bir diktatör olan Hitler ve onun faşist rejimi, daha adaletli, insani ve barışçıl bir dünyada yaşamak isteyen herkesin eleştirdiği/eleştirmesi gerektiği konulardır. Bu bölümde bu konuları kimlik yozlaşmasıyla ilişkilendirilmesinin nedeni, bu konuların ele alınış tarzındaki ideolojik bakış açısından kaynaklanır. Sovyet yazar ve şairleri, sömürüye, işgallere ve faşizme karşı çıkmanın ön şartı olarak sosyalist olmayı öne sürer. Tarihten gelen millî değerleri ya da dinî inançlarından edindiği insani prensipleriyle Müslüman bir Azerbaycan Türkünün bu konularda söz söylemeye hakkı yok mudur? Sovyet ideolojisiyle oluşturulan metinlere göre bu soruya “hayır” cevabı verilecektir. Dünyadaki tüm zulüm ve kötülüklerin karşısında sadece SSCB'nin yer aldığı ve insani bir duruş sergilemek için sosyalist kimliği benimsemenin şart olduğu şeklindeki dayatmacı bir anlayışı kabullenmek mümkün değildir. “Benden olanlar” ve “olmayanlar” şeklinde dünyayı ikiye bölen ve ara renkleri kabul etmeyen Sovyet ideolojisi, bu metinlerle geniş kitleleri dünyanın en büyük sorunları üzerinden istismar eder. Hitler'in eli kanlı bir diktatör olduğu ortaya konulurken Stalin'in Sovyet coğrafyasında Hitler'i aratmayan zulmüne hiç değinilmemesi, bu metinlerde insanilikten çok ideolojik saiklerin ön planda olduğunu gösterir. Üstelik Stalin eleştirisi sadece Müslüman-Türk halklarına özgü de değildir. Farklı ekollerden pek çok Marksist yazar ya da düşünürün de belirttiği gibi Stalin, SSCB'yi büyük bir diktatörlüğe dönüştürmüştür. Hâl

böyleyken Stalin'in de tarafı olduğu bir savaş için yazılan metinlerdeki Hitler ve faşizm eleştirisini hangi tutarlı ölçütle samimi kabul etmek mümkündür? Aynı şekilde İngiltere ve Fransa gibi devletler eliyle gerçekleşen sömürgeci işgalleri eleştiren sosyalist yazar ve şairlerin Kızıl Ordu'nun Bakü'yü işgalini görmemeleri de bir başka problemidir. Bu sanatçılar Afrika, Orta Doğu ve Uzak Doğu halklarını işgale karşı devrimci şiddete çağırırken, Kızıl Ordu'nun işgaliyle SSCB'ye dâhil edilen Azerbaycan Türklerini sosyalist kimliği benimsemeye davet eder. Bütün bunlar, bu bölümde ele alınan ve insanlık tarihinin büyük sorunları olan konuların aslında SSCB yönetimi tarafından ideolojik propaganda yapmak, kendi kitlesini konsolide etmek ve Azerbaycan'daki Müslüman-Türk halkının kimliğini yozlaştırarak onları asimile etmek için kullanıldığını, yazar ve şairlerin de merkezden gelen direktifler doğrultusunda bu amaca hizmet edecek metinler yazdığını gösterir.

IV. Farklı Temalar Yoluyla Yozlaştırma

Bu bölüme kadar yapılan metin incelemelerinde, Azerbaycan-Sovyet yazarlarının kimlik tahribatı yaparken ideal ve yozlaşmış tiplerden faydalandığı ya da bunlara başvurmadan doğrudan sömürü düzenini hedef alarak devrimci şiddeti savunduğu ortaya konulmuştur. Bu bölümde ise farklı temaların kullanılmasıyla Müslüman-Türk kimliğinin yozlaştırılmasına hizmet eden metinler ele alınacaktır. Marksist-Leninist ideolojinin enternasyonalizm ilkesine dayanan “halkların kardeşliği” söylemi, hümanizm adı altında yapılan sosyalist propaganda ve açıktan açığa Lenin'i övmek suretiyle yeni bir kimlik ve değerler sistemi oluşturma çabası, bu bölümde ele alınacak konulardır. Sosyalist realizm anlayışıyla yazılan eserlerde kullanılan bu temalar vasıtasıyla, “insanı ve barışı” merkeze alan bir yaklaşımla Sovyet ideolojisi yüceltilirken bir taraftan da Leninist ideolojiyle uyuşmayan geleneksel kimlik değerlerinin barışın, kardeşliğin karşısında olduğu doğrudan ya da dolaylı olarak ifade edilir.

A. Halkların Kardeşliği/Enternasyonalizm

Marksizm ve onun Leninist yorumu, sınıf mücadelesini temel alan bir ideoloji olarak milliyet olgusunu görmezden gelir ve insanlığı sömürülenler ve sömürülenler şeklinde ikiye ayırır. Bu bakış açısına göre insanların bağlı olduğu millet değil, sosyal sınıf önemlidir. Sınıf bilinci olan bir insan, sermaye sahipleri ve üretim güçleri arasındaki ilişkiyi değerlendirerek kendisine doğru bir ideoloji seçecektir. Sosyalist olmayan

bütün milletlerde sınıf sorunu vardır. Yani her millette sömürülen bir işçi sınıfı ve sömüren bir sermayedar grubu bulunur. Leninist ideolojiye göre bu yapı içerisinde milliyetçilik yapmak anlamsızdır. Milliyetçi bir İngiliz işçi, kendisini sömüren bir kapitalisti sırf İngiliz olduğu için severken, kendisiyle aynı kaderi paylaşan ezilen bir Alman işçisini başka millettten olduğu için düşman görür. Sosyalist söylem bu çelişkiyi enternasyonalizm ve halkların kardeşliği ilkeleriyle çözeceğini savunur. Tüm milletlerin işçileri, sınıf bilinciyle birleşecek ve hangi millettten olursa olsun sermaye sahiplerine, kapitalist sisteme karşı birlik oluşturacaktır. Sınıf siyasetine dayalı olarak teşekkül eden bu uluslararası politik güç, bütün halkların kardeş olması neticesini verecek ve sömürünün olmadığı bir dünyada herkes mutlu bir hayat yaşayacaktır. Sosyalist edebiyat, bu ütöpik senaryoyu kullanarak Sovyet rejiminin propagandasını yapar. Azerbaycan-Sovyet edebiyatında da bu yaklaşımın yansımaları görülür.

Samed Vurgun'un "Kislovodks" şiirinde Sovyet enternasyonalizminin kardeşlik anlayışı görülür. Kislovodks, Rusya'daki bir şehrin adıdır. Şiirde konuşan özne, Sovyet vatanını "büyük ülke" olarak niteler ve bu ülkenin dört bir tarafından Tatar, Gürcü, Türk, Çeçen gibi farklı milletlerden insanların Kislovodks şehrine gelerek birlikte yaşadığını söyler:

Böyük bir ölkənin hər bucağından
Tatar da, gürcü də, türk də, çeçen də
Ayrılib gəlmişdir öz ocağından.
Burda müsafir də, yoldan keçən də,
Durur bu lövhənin qarşısında şən,
Qarışır bir yerə deyib gülüşən. (2005a: 201)

Şiirin ilerleyen kısmında bu insanları birleştirerek bir saadet yurdu oluşturanın Lenin olduğunu vurgulamak amacıyla Lenin heykeline duyulan saygı ifade edilir:

Baxıram heyrətlə "Qırmızı daşa",
Üstündə Leninin heykəli vardır.
Könül salam verir yara, yoldaşa,
Duyub yaşayanlar nə bəxtiyardır! (2005a: 202)

Samed Vurğun, “Bütün Halklar, Qəbilələr Od İçindən Çıxacaqdır” şiirinde, Sovyet yönetiminin bütün halkları kucaklayacağını ve onları Hitler’in zulmünden kurtaracağını anlatır. Hitler’in faşist politikaları nedeniyle bütün Avrupa’da “ölümün pis rüzgârı” eser. Bu ortamdan tek çıkış yolunun sosyalizm olduğunu anlayan farklı milletlerden insanlar, özgürlük için harekete geçer. Bulgaristanlı genç bir kız, toprağını gasp etmek isteyenlere fırsat vermeyeceğini söyler:

Yaşşı baxın, nəzər salın Bolqarıstan gözəlinə,
Azadlığın bayrağını o da almış öz əlinə.
Deyir: Mənəm bolqar qızı, Bolqarıstan vətənimdir,
Mədən mənim, torpaq mənim, qüvvət mənim, söz mənimdir. (2005b: 53)

Şiirin devamında Fransızların da faşistlere boyun eğmeyeceği anlatılır:

Aslan kimi tərənəcək hər fransız öz yerindən.
Yerin qəlbi titrədiqçə gecə-gündüz top səmindən (2005b: 54)

Samed Vurğun, son bölümde sosyalist dünyanın adalet için savaşan kardeşlerini kucaklayacağını ve bu uğurda mücadele edenleri saygıyla anacağını söyleyerek, bütün dünya halklarının kurtuluşunun sosyalizm etrafında teşekkül edecek bir özgürlük blokuna bağlı olduğunu savunur. Metinde şair her ne kadar Bulgaristan ve Fransa halkına seslenerek daha çok Avrupa merkezli bir enternasyonalizmden bahsediyor gibi görünse de II. Dünya Savaşı döneminin şartları göz önüne alındığında Azerbaycanlı okuyucu için bütün halkların Moskova etrafında birleşmesi gerektiği mesajı verildiği ortadadır. Azerbaycan halkı, diğer halklarla -elbette burada kastedilen SSCB hâkimiyetindeki halklar ve onların başka ülkelerdeki destekçileridir- enternasyonalizm düşüncesiyle bir birlik oluşturmalı ve milliyetçi dürtülerle değil, sosyalist dayanışma ruhuyla toplumsal kimliğini tanımlamalıdır.

Samed Vurğun’un aynı tema etrafında yazdığı “Moskva” şiirinde enternasyonalizm daha çok “Ruslarla kardeşlik” bağlamında ele alınır. Şiir baştan sona Moskova şehrine övgü için yazılır. Buradaki kardeşlik teması, hümanizm kapsamında değerlendirilebilir. Şiirde Moskova’nın “İnsanlık eşqilə düşünən bir baş” olduğu söylenir. Burada kastedilen şehirden ziyade Sovyet yönetimi ve sosyalist zihniyettir. Zira Moskova, SSCB’nin başkentidir ve sosyalizmden referans alan bütün “insani

yaklaşımların” temel kaynağıdır. Sovyet enternasyonalizmi, millet ayrımını ortadan kaldırır. Bu nedenle Azerbaycanlı bir şair olan Samed Vurğun, “Sən mənim anamsan, öz balanam mən” dizeleriyle Moskova’ya hitap eder. Şiirin sonundaki yaklaşım, ulus devlet anlayışını yok sayan “Sovyet halkları” söyleminin belirgin bir yansımasını taşır. Şair Moskova’yı kendi ülkesinin başkenti olarak kabul eder. Moskova’dan ayrılmak, candan yüreği ayırmak gibidir. Moskova’nın geleceği için herkesin gerekirse hayatını feda etmesi gerektiği vurgulanır:

Sən qızıl Moskva! Sən, gözəl şəhər!
Sənin şöhrətinlə ucalır bəşər.
Sənsən ölkəmizin fikri, diləyi,
Ayırmaq olarmı candan ürəyi?!
Qoy daşın, torpağın qalxsın ayağa!
Hər insan ürəyi dönsün bir dağa!
Hər oğlun, hər qızın bir əsgər olsun,
Hər igid sinəsi bir səngər olsun! (2005b: 70)

Özellikle şiirin son kısmına bakıldığında bir Azerbaycanlı şairin Moskova için neden bu ifadeleri kullandığını sorgulamak gerekir. XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında Azerbaycanlı aydınların inşa etmeye çalıştıkları modern millî kimlik anlayışı, bu ifadelerin Bakü için kullanılmasını gerektirir.³³ Fakat sosyalist bir şair olan Samed Vurğun, tam tersi bir yaklaşımla “Sovyet vatani” anlayışını benimseyerek Moskova’ya olan sevgisini dile getirir. Vatan ve millet mefhumlarının içinin boşaltılarak sosyalist ideoloji doğrultusunda yeniden kurgulanması, halkların kardeşliği -özellikle de

³³ Azerbaycan Sovyet edebiyatında Bakü için yazılmış bu tarz şiirler olsa da bunların büyük çoğunluğu Bakü’yü Sovyetler Birliği’nin bir parçası olması yönüyle öven, şehrin kimliğini “Kızıl Bakü” kavramıyla ifade eden şiirlerdir. Bu noktada tezin kuramsal bölümünde açıklandığı gibi “yerel kültürlere saygı ilkesi”nden hareketle görünümü millî olmasına rağmen sosyalist içerikli eserler yazıldığını dikkate almak gerekir. Yerel kültürden hareketle “beynelmilel olana” giden bu yaklaşımda nihai hedef sosyalist kimliğini oluşturmaktır. Bununla birlikte Sovyet döneminde bazı Azerbaycanlı şairlerin sansüre takılmamak için sosyalist unsurlar katarak Azerbaycan ve Bakü sevgisini dile getirmiş olmaları da mümkündür. Sanat özgürlüğünün olmadığı katı bir sansür ortamında metnin yazarın düşüncesiyle tamamen uyuşup uyuşmadığının hükmünü vermek zordur. Rejimin ideolojisine gönülden bağlanmış bazı şairler, yerelden sosyalist olana gitme politikasını bilinçli bir kimlik dönüştürme yaklaşımı olarak kullanmış olsalar da bazı sanatçıların sansüre takılmamak için yasak savma kabilinden sosyalist unsurları kullanarak kendi şehir ve kültürlerine olan sevgilerini anlatmaya çalıştıkları düşünülebilir.

“büyük abi olan” Rus halkıyla kardeşlik- ve dayanışma ilkesiyle gerçekleştirilir. Vurğun’un “Moskva” şiiri bu açıdan değerlendirilmelidir.

Samed Vurğun, II. Dünya Savaşı döneminde yazdığı “Ukrayna Partizanları” şiirinde halkların kardeşliği ilkesinden hareketle Sovyet halklarının faşizme karşı birleşmesini anlatır. Ukraynalı partizanlar da bu anlamda Azerbaycan halkının ve bütün sosyalist halkların kardeşidir. Şair, Ukraynalı devrimcilerin kahramanlıklarını anlattıktan sonra şiirin sonunda Ukrayna ve Azerbaycan halkı arasındaki kardeşlikten bahseder. Bu kardeşliği vurgulamak için de Ukrayna partizanlarını Azerbaycan kültürünün millî kahramanlarından Koroğlu’na benzetir:

De, kimdir adına qardaş dediyim?
Qənimə, nəşəmə sirdaş dediyim?
De, kimdir vətəndaş, yoldaş dediyim? -
Bizim Koroğlu tek pəhləvanlardır,
Bizim ukraynalı partizanlardır! (2005b: 73)

Samed Vurğun, “Partizan Babaş” şiirinde de aynı yaklaşımı benimser ve Azerbaycanlı devrimcilerin II. Dünya Savaşı’nda Belarus’a “kardeş eli” uzatarak yardım ettiğini söyler. Bu şiirde de Koroğlu’na gönderme yapılarak savaşan kahramanların Koroğlu’nun kanını taşıdıkları söylenir. Koroğlu ve Dede Korkut gibi eserler, Sovyet yönetimi tarafından gerici, feodal zihniyetin ürünü olarak yaftalanmış ve yasaklanmıştır. Fakat II. Dünya Savaşı yıllarında cephede Türk halklarının desteğine ihtiyaç duyan Sovyet yönetimi, geçici olarak bu kısıtlamayı gevşetir. Bu bölümde ele alınan iki şiirde de Koroğlu göndermesi yapılmakla birlikte asıl vurgulanan Sovyet halklarının kardeşliği ilkesidir. Yani millî kültür ile temellendirilen kahramanlık duygusu, Sovyet halklarıyla kardeş olma ve aynı cephede savaşma fikrinin propagandası için kullanılır.

Samed Vurğun’un “halkların kardeşliği” konusunda yazdığı en önemli metinlerden birisi de “Alman Bənnası və Sovet Zabiti” adlı şiiridir. Çünkü bu şiirde Samed Vurğun, Sovyetler Birliği’nin Almanya ile savaş hâlinde olmasına rağmen Alman halkına düşman olmadığını, tam tersine onlara kardeşçe yaklaştığını söyler. SSCB yönetiminin düşmanı Alman halkı değil, Hitler ve onun faşist ideolojisidir. Bu ideoloji başta Alman halkına zarar verir. Şiirde savaş nedeniyle yıkılmış bir evi onarmaya çalışan Alman bir

usta ile Sovyet zabiti konuşur. Sovyet zabiti, Berlin şehrini yaratanların, evi onaran usta gibi emekçiler olduğunu söyler. Emekçi halk Almanya'nın gerçek sahibidir. Fakat Hitler ve onun faşist ideolojisi Berlin'i Alman halkı için yangın yeri hâline getirir. Bu durumun üzüntüsünü yaşayan Alman ustaya Sovyet zabiti sosyalist propaganda yapar ve emekçilerin örgütlenmesiyle faşizmin yıkılacağını, Almanya'daki halkın acılarının sona ereceğini söyler. Burada Sovyet zabiti, Alman ustayı savaştığı bir devletin düşman halkı olarak değil, sosyalizmin sahip çıktığı/çıkacağı dünyadaki bütün ezilen halkların bir üyesi şeklinde görür. Savaş hâlindeki devletlerin halkları arasında cereyan eden dostluğun sebebi, sınıf bilinci ve enternasyonalist dünya görüşüdür. Şiirin sonunda Alman usta, Sovyet zabatine sosyalistlerin çok hayırlı insanlar olduğunu, Almanya'nın SSCB sayesinde yaşamaya devam edeceğini söyler:

-Ne qədər xeyirxah insanlarsınız!

Üreyiniz təmiz, üzünüz ağdır.

Bu böyük vicdanla siz ki, varsınız

Almaniya, doğrudan, yaşayacaqdır! (2005b: 168)

Bir Alman'ın kendi devletiyle savaşan Sovyet askerine "iyi ki varsınız" şeklinde hitap etmesi, Almanya'nın geleceğini kendisiyle savaşan devletin asker ve yöneticilerinde görmesi, modern anlamdaki ulus devlet ve millî kimlik düşüncesi içerisinde normal değildir. Fakat şiirde, cephe için Sovyet propagandası yapmanın yanı sıra Leninist dünya görüşünün milliyet ve millî kimlik politikalarının savunulması da söz konusudur. Burada devrimcilerin insanlığa millî kimlikler üzerinden değil, ezen/ezilen ilişkisi bağlamında baktığı ve bütün halkları kardeş görerek onların ezilenlerine umut olduğu mesajı verilir. Bir Alman ile Sovyet zabiti arasında geçen diyalog üzerine temellenen bu şiir, Azerbaycan halkının millî kimliğiyle ilişkisiz gibi görünebilir. Fakat unutulmamalıdır ki Azerbaycan Türkçesi ile yazılan bu şiirin ilk muhatap kitlesi Alman ya da Rus halkı değil, Azerbaycan'da yaşayan Türk halkıdır. Metin okuyucuda, insanlık ve kardeşlik paydasında buluşarak âdil bir dünyada yaşamak için sosyalist kimliğinin benimsenmesi gerektiği hissini uyandırmayı amaçlar.

Süleyman Rüstəm, "Deyirəm" isimli şiirinde bir devrimcinin dünyaya ve insana bakışını anlatır. Şair, öncelikle dünyanın dört bir tarafında esaret altındaki milletlerin özgürlük mücadelesine "kırmızı bir bayrak" olmak istediğini söyleyerek Sovyet

rejiminin başka coğrafyalarda da yayılması yönündeki temennisini ortaya koyar. Daha sonra Leninist ideoloji doğrultusundaki enternasyonalist insan görüşünü savunarak farklı milletlerden insanlar arasında ayırım yapmadığını, hepsini Sovyet halklarının kardeşliğı ilkesi bağlamında sevdiğini söyler:

Ömrümdə ayırmadım bir-birindən dostumu –
Rusmu, özbəkmi, türkmü və yainki gürcümü!
Odəməkçin xalqıma, vətənim borcumu,
Deyirəm ki, yenidən kaş bir uşaq olaydım! (2005a: 37)

Bu yaklaşıma göre bir Türk ile Rus ya da Gürcü arasında fark yoktur. Önemli olan “insancıl bir ideoloji” olan Leninizm etrafında birleşerek kardeşçe yaşamaktır. Bu anlayışta olmayanlar, “beyni paslı” insanlardır ve şair onlardan uzak durmayı ister:

Deyirəm ki, hər zaman
Küt beyni paslılardan,
Ürəyi yaşlılardan,
Bir deyil, milyon ağac uzaq, uzaq olaydım! (2005a: 37)

Memmed Rahim “Biz Yenə də Qayıdarıq” şiirinde, bütün insanlığın kardeşliğine dayanan, ulus devletler üstü bir vatan anlayışı ortaya konulur. Şiir aslında II. Dünya Savaşı bağlamında yazılır. Fakat savaşın cereyan ettiği Sovyet coğrafyasında farklı milletler yaşar. Şair önce Ukrayna’dan bahseder. Ukrayna’nın bereketli topraklarındaki saf vicdanlara seslenir. Bu topraklarda kardeşliğin ve sevginin ölmeyeceğı vurgulanır:

Ürəklərdə pöhrələnmiş qardaşlığın əməli,
Ölməyəcək azad sevgi, ölməyəcək hürriyyət (2006a: 43)

Şair daha sonra Belarus’a yonelir. Belarus’un yiğitlerine ve genç kızlarına selam yollar. Özgürlüğün ve mutluluğun yuvasının “Sovyet vatani” olduğı söylenir ve SSCB’nin “insanlığın kardeşlik birliğı” olduğı savunularak enternasyonalizme vurgu yapilir:

Azadlığa, səadetə, aya, günə and olsun,

İnsanlığın bu qardaşlıq birliyinə and olsun (2006a: 43)

Şiirin genelinde, Sovyet ideolojisi doğrultusunda hareket eden örgütlü halkların savaşın acılarına çare bulabileceği savunulur. Bu örgütlenmenin temelinde ise Sovyet yönetiminin halkların kardeşliği ilkesi yer alır.

Resul Rıza'nın "Torpaq ve Düşüncələr" başlıklı şiirinde de sosyalizm etrafında bütün dünya insanların birleşmeleri gerektiği anlatılır. Şair önce Şark coğrafyasındaki acılara değinir. Bu acılar yeni değildir, aksine tarihin her döneminde yaşanmıştır. "Ene'l Hakk" dediği için Hallâc-ı Mansur'un derisi yüzülür, "kanlı fetihler"le gencecik kızlar esir alınır. Resul Rıza'ya göre, Sovyet ideolojisi etrafında kenetlenen halkların arasındaki kardeşlik, bütün dünyaya baharı getirecektir. Bu nedenle bütün insanlık, özgürlük ve barış için bir araya gelmeli, ezilenleri savunan enternasyonal bir birlik kurulmalıdır:

Gözləsinmi baharı
dünyanın insanları
qardaş olana qədər?
Bu gün uzaqdır, uzaq,
Uzaqda qaldıqca biz;
azadlıq yollarında
birləşməsə əlimiz (2005c: 59)

İslam Seferli, "Bakı Bir Bakıdır Ki..." şiirinde Bakü'de farklı milletlerden insanların bir arada yaşamasından hareketle sosyalizm propagandası yapar. Bakü bir sanayi şehri olduğu için fabrikalara sahiptir. Sovyet ideolojisi için en önemli sosyal sınıf olan proleter kesimi de bu fabrikalarda çalışır. Burada şair açısından önemli olan, bu işçilerin farklı milletlere mensup olmasına rağmen proletarya dayanışması ve halkların kardeşliği ilkeleri doğrultusunda barış içerisinde bir arada yaşamalarıdır. Bunu sağlayan da Ekim Devrimi'dir. Bu nedenle şair, Bakü'yü nitelerken bu şehrin hem inkılaplar yurdu olduğunu belirtir hem de Bakü'nün beynelmiləl yapısıyla övünür:

Sevimli, gözəl Bakım!
İnqilablar şəhəri,
Ey beynəlmiləl Bakım! (2005: 18)

Şiirin devamında Bakü'nün güzelliği uzun uzun anlatılır. Şair, Bakülü olduğu için gurur duyduğunu söyler. Bakü'nün koynunda pek çok milleti barındıran bir ana gibi olduğu vurgulanarak tekrar enternasyonalizm fikrine dönülür:

Bakı bir Bakıdır ki,
Onun ana qoynunda
Neçə millət birləşib. (2005: 21)

İslam Seferli, çok ulusluluk ve kardeşlik vurgusu yaptıktan sonra Bakü'nün bu mahiyeti kazanmasını devrime borçlu olduğunu okuyucuya tekrar hissettirir. Sosyalizmin zafer kazanmasıyla birlikte geleceğe emin adımlarla ilerleyen Bakü, SSCB'nin kızıl rengine bürünür. Zaferden zafere koşan Bakü halkı, insanların kul olduğu dönemleri artık geride bırakır:

Bakı dedimhər tərəf
Al şəfəqəbüründü.
Bakı dedimömrümün
Sirdaşını düşündüm.
Bakı dedim
min zəfər qazandıq iş başında. Bakı dedim
bir anda
ellərin sədaqəti
Durdu mənim qarşımda. (2005: 22)

Şiirin tamamına yayılan fikir bütünlüğü, farklı milletlerin kardeşçe yaşadığı bir cennet gibi tasvir edilen Bakü'nün sosyalist mahiyetini ısrarla vurgulamak üzerine kuruludur. Bu yaklaşım “kardeşlik” söyleminin Sovyet propagandasına hizmet etmesine neden olur.

Elağa Vahid'in “Mənin Səsim” şiirinde de halkların kardeşliğine vurgu yapılır. Şairin sesi bütün Sovyet halklarına ulaşacak ve onların kardeşliğini pekiştirecektir. Şair öncelikle bir Sovyet sanatçısı olarak “yurdunun bülbülü” olduğunu söyler. Bu bülbül, Sovyet halklarına seslenir ve sosyalist ideolojinin değerlerini terennüm eder. Şair

öncelikle sesinin ulaşacağı kesim olarak Türk halklarının ismini sayar. Bu yaklaşım, şiirin başlangıcında milliyetçi bir sesleniş olduğu yanılısamasına neden olur:

İçilsin toylarda sərin qımızlar,
Oynasın bir yerdə oğlanlar, qızlar.
Türkmən elləri, igid qırğızlar,
Qazaxlar, özbəklər dinlər sesimi. (2005: 342)

Fakat şiirin devamında bu dizelerin Sovyet enternasyonalizminin ilk aşaması olduğu ortaya çıkar. Şair, Rusları, Ermenileri, Gürcüleri, Belarus ve Ukraynalıları da sayarak bütün bu Sovyet halklarının kardeşliğini ve hepsinin tek bir ülkenin, yani SSCB'nin vatandaşı olduğunu vurgular:

Rus, erməni, gürcü, can bir qardaş,ıq,
Tacik, tatar, beloruslar yoldaş,ıq,
Biz hamımız birik, bir vətəndaş,ıq,
Səslər Ukraynada çöllər səsimi (2005: 342)

Şiirin son kısmında Lenin'in adı da zikredilerek bu kardeşlik söyleminin kaynağının Sovyet ideolojisine dayandığı ortaya konulur. Adı anılan bütün bu farklı milletlerden insanı bir ve kardeş yapan şey, emekçi olmaları, yani SSCB çatısı altında birleşmeleridir. Sosyalizm sayesinde kurtuluşa eren bu "kardeş halklar", Lenin'in adını dillerinden düşürmez:

Xalqımız xoş günə çıxandan bəri,
Leninin adıdır dillər ezberi,
Heç zaman unutmaz Vahid rəhbəri,
Yazsınlar tarixə illər səsimi. (2005: 343)

Mikayıl Müşfik'in "Ağ Dənizde Fırtına" başlıklı şiirinde bütün dünya halklarının işçi sınıfı etrafında örgütlendiği ve kapitalist burjuva düzeninin sonunun geleceği savunulur. Şiirdeki yaklaşıma göre sosyalizm bütün dünya halklarını bilinçlendirir. Bu evrensel ildeolojinin sadece Ruslara mahsus olmadığı, dünyanın her tarafındaki gelişmelerden anlaşılır. Şairin savunduğu sosyalizm, bütün halkları bir araya getiren

enternasyonal bir sylem ierir. Œiirin baŒlıęında da ifade edildiği gibi Mikayıl MŒfik ncelikle Akdeniz'deki fırtınadan bahseder. Bir Akdeniz lkesi olan İtalya, sosyalizmin etkisi altına girer. Œair deniz metaforunu kullanarak dünyayı iki sınıfa ayırır. Bunlardan birincisi kapitalist sistemin nimetlerinden yararlanan burjuvazi, diğeri ise "bizim cephe" olarak nitelenen mavi gmlekleli iŒi sınıfidır. Bu iki sınıfın mücadelesi, dalgaları iki cepheye ayrılmıŒ bir denizi andırır. Sosyalizmi temsil eden dalgaların ırpımıŒı, bir komünist kalbinin atıŒı gibidir. Bu yüce dalgaların İtalya sahillerine ulaŒması, sosyalizmin İtalya halkını örgütlemeye baŒlaması anlamına gelir:

Dniz sudan qamılarla

Gstrib hnrini

– Dyclyir qıvrıla-qıvrıla

İtalyanın faŒist sahillrini.

Dnizd hycan var,

Xlcan var,

xlcan...

Hr fırtına mavi kmlkleli bir can... (2004: 77)

Daha sonra bu dalgalar Fransa sahillerine ve Almanya'ya ulaŒır. Bütün halkların kalbi sınıf duygusuyla vurmaya baŒlar:

Bu fırtına hllik alxanmayan

Fransanın Sallanır tklrindn.

Bu fırtına coŒunca yl sanın

Ki, doğacaq qasıręa Rur klklrindn.

Almaniya,

Tarix bir pula dyrmi ya,

Sınıf duygusil qlblr vurmasa,

Fırtına durarmı, klk durmasa?! (2004: 77)

Sosyalizm fırtınasının etkisi Akdeniz ile sınırlı değildir. Atlas Okyanusu ve Baltık Denizi de bu fırtınadan etkilenir. Böylece Œair, sosyalist ideolojinin mill kimlikleri aŒarak enternasyonal bir mahiyet kazandığını ortaya koymuŒ olur:

Deyil bir Ağ dənizdə,

Bilirsiniz bunu siz də,
Atlas dənizində, Baltik dənizində,
Bu dənizlərin ən qaranlıq dəhlizində
Fırtınalar vermiş baş-başa. (2004: 77)

Mikayıl Müşfik, “Sabir Üçün” şiirində Azərbaycan edebiyatının ünlü şairi Mirze Elekber Sabir’e seslenerek sosyalizmin kurduğu yeni hayatı anlatır. Şair, öncelikle Sabir’in kendi zamanında, yani Çarlık rejimi döneminde şahit olduğu zulümleri hatırlatır. Şiirin bu bölümü, sosyalist realizmin devrim öncesine yönelik klasik bakış açısını yansıtır. Daha sonra devrimden sonra görülen olumlu gelişmelere geçilir. Bunları görmeye Sabir’in ömrü yetmediği için şair onu bu güzelliklerden haberdar etmek ister. Bu gelişmelerin başında da halkların kardeşliği gelir. Devrimin gerçekleşmesiyle birlikte Sovyet halkları yeni arzuları için kardeşçe bir arada yaşamaya başlar ve geleceğe yönelik birlikte hayaller kurar:

Yeni-yeni söhbətimiz, yeni-yeni sazımız var,
Yaşayırıq qardaş kimi, kitabımız, yazımız var,
Sakit, şiirin əməyimiz, xəyalımız, arzumuz var,
Keyfimiz var, ruhumuz var, sevgimiz var, nazımız var! (2004: 176)

Sosyalist ideolojinin hâkim olmasıyla birlikte artık köylülerin evlerinde “barış lambaları” yanar. Şair, Sovyet topraklarını bir “kardeşlik bahçesi”ne benzetir:

Kəndlilərin otağında yanır sülhün çıraqları,
Seyr edəlim gülə-gülə yaxınları, irəqləri.
Qardaşlığın bağçasıdır bizim sovet torpaqları,
Yallı gedir ağacları, çəpik çalır yarpaqları. (2004: 176)

Mikayıl Müşfik, şiirin sonunda Sovyetler Birliğı’nin kurduğu kardeşlik dünyasından Sabir’in kabrine selam yollar. Bu kardeşliğin farklı milletler arasında olduğu “beynelmillel” sözcüğü ile ifade edilerek enternasyonalizm propagandası yapılır:

Alqış sənin məzarına bu qardaşlıq dünyasından!
Bu qardaşlıq dünyasının qayğısından, sevdasından!
Fikrimizin, hissimizin çiçəklənən tarlasından!

Hər qafqazlı bəstəkarın beynəlmiləl havasından! (2004: 176)

Mikayıl Müşfik, “Üçdən Bire” şiirində sosialist realizmin hemen hemen bütün propaganda argümanlarını bir arada kullanır. Bunların içerisinde Sovyet enternasyonalizmi de dâhildir. Şair öncelikle devrim öncesinin zulmünün Tiflis, Karabağ, İran, Şirvan gibi farklı yerleri kapsadığını anlatarak devrim mücadelesinin milletler üstü bir mahiyet taşıdığını göstermiş olur. Sömürgeciler ve onların işbirlikçileri kimseye ayırım yapmadan bütün halklara zulm eder. Daha sonra devrimle birlikte yaşanan olumlu değişim aktarılır. Sovyet ideolojisinin enternasyonalist yanı sayesinde artık Türkler, Ermeniler ve Gürcüler sınıf mücadelesi etrafında birleşerek kardeş olur ve bir “proleter kalesi” inşa eder. Artık kapitalistlerin toplarının bu kaleyi yıkması mümkün değildir:

Bu diyarda

türk, erməni, gürcü var.

Bu diyarın

bir yıxılmaz proletar bürcü var.

Sarsıtamaz

bu bürcü

Kapitalın topları,

onların hap-gopları! (2004: 107)

Şirin son bölümünde sosyalizm fikrinin beş kıtayı kapladığı ve bu açıdan Sovyet ideolojisinin Türk milliyetçisi Müsavat hareketi ile Ermeni milliyetçisi Daşnak hareketinden üstün olduğu vurgulanır:

Fikrimizin axını

beş qitəyi qaplamış.

Nə müsavat, nə menşevik xülyası.

Nə də daşnaq röyası

bizim sakit yataqlarda

oyanmaz...

Qanımızda əski çürük millətçilik qaynamaz! (2004: 107-108)

Son dize, enternasyonalist söylemin en önemli amaçlarından birisinin millî kimlik ve milliyetçiliği tahrip etmek olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Mikayıl Müşfik, yazdığı eserlerde Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri arasındaki sıkıntıyı görmezden gelerek böyle hassas bir konuda dahi milliyetçiliğe izin vermeyeceğini ortaya koyar. Şaire göre sosyalizm sayesinde halklar kardeş olur ve buna Ermeniler de dâhildir. Bu nedenle Ermenistan için şiirler yazan Müşfik, Sovyet yönetiminin Azerbaycan Türkleri aleyhine Ermenistan'a tanıdığı ayrıcalıkları görmezden gelerek sadece halkların kardeşliği ilkesini öne çıkarır. Aşağıdaki dizeler buna örnektir:

Sən də köksüm kimi dalğalan, Sevan!

Sən mənə can dedin, can Ermənistan! (www.azadliq.org, 2020)

Poema türünde yazılan metinlerde de enternasyonalizm üzerinden Sovyet propagandası yapıldığı görülür. Samed Vurğun'un "Qoca Şərqə Günəş Doğur..." poemasında sosyalizmin bütün Şark halklarının kurtuluşu olduğu savunularak enternasyonalizm propagandası yapılır. Poemada emperyalist ABD'nin karşısında "kardeş SSCB" yer alır. Japonya, Kore, Çin, Hindistan, Brezilya ve Asya'nın çölleriindeki halklar, kendilerinin kurtuluş ümidi olan Sovyetler Birliği'ni alkışlar ve Sovyet askerlerine "dostlar!" şeklinde hitap eder. Bu hitap, halkların kardeşliği ilkesinin bir yansımasıdır:

Bütün dünya dilə gəlir bir rübabın simləri tek:

Dostlar! Uğur olsun sizə! (2005b: 201)

Sovyet ordusuna gösterilen bu sevgi, halkların kardeşliği ilkesinden hareketle devrim ihraç etmek isteyen Sovyetler Birliği'nin başka halklar tarafından hüsnü kabul gördüğüne okuyucuyu ikna etmeyi amaçlar. Böylece Azerbaycanlı okuyucu için bütün ezilen halkların dostu ve kardeşi olan Sovyetler Birliği sığınılacak bir liman hâline gelir. Bu da Türk kimliğinin yozlaştırılmasına ve yerine sosyalist kimliğinin ikame edilemesine hizmet eden bir yaklaşım biçimidir.

Memmed Araz'ın "Əsgər Qəbri" poemasında şair, Ukrayna'daki bir mezarlıkta bir askerin kabri başında hissettiklerini anlatır. Bu mezarlık Ukrayna'nın Lvov şehrinde

yer alır. Şair burayı bir kahramanlık müzesi olarak görür ve ölüm üzerine düşünmeye başlar. Bu mezarlıkta farklı halkların “mert evlatları” yatar. Aynı amaç uğruna ölen Ukraynalı, Rus, Özbek, Azerbaycanlı ve Gürcü askerler bu mezarlıkta birlikte yatar ve sosyalist ideolojinin “halkların kardeşliği” ilkesini temsil eder:

Dolaşıram qəbristanı.
Ukraynalı, rus, azərbaycanlı,
gürcü, özbək...
Mın illərlə belə yaxın,
Belə uzaq qonşuluqda ömr edəcək.
Dolaşıram qəbristanı. (2004: 205)

Resul Rıza'nın “Lenin” poemasında halkların kardeşliği ilkesi, Lenin'in insanlığa hediye ettiği bir değer olarak yansıtılır. Poema adından da anlaşılacağı gibi baştan sona Lenin'i övmek amacıyla yazılır ve bu mahiyetiyle âdeta modern bir kasideyi andırır. Lenin'i övgüye değer büyük bir lider yapan tarihteki icraatlarıdır. Onun hayatı bir destanı andırır ve bu hayatı kavramak için yüz bin cilt kitap dahi yetersizdir. Resul Rıza, devrimin bütün ilkelerinin Lenin'in eseri olduğunu söyler ve onun hayatının milletlerin özgürlüğüne adandığını vurgular. Özgürlüğüne kavuşan halklar arasındaki kardeşliği sağlayan da Lenin'dir:

Milletlərin azadlığı-
onun ömrüdür,
İnqilabın hər şüarı-
onun əmridir.
O qurmuşdur
azad xalqlar qardaşlığını. (2005d: 180)

Poemanın devamında Lenin'in milyonlarca insanın vahdetini sağlayan birleştirici bir güç olduğu söylenir. Milletlerin kardeş olması, Lenin'in bayrağı altında gerçekleşir:

Mən hansı qəhrəmana
bənzədim ki, Lenini-
bayrağının altında
millətlər qardaş oldu. (2005d: 189)

Cafer Cabbarlı'nın 1905. *İlde* isimli piyesi, enternasyonalizm konusunu milliyetçilik karşıtlığı ile birlikte işleyen erken dönem tiyatro eserlerinden birisidir. Bu piyesin milliyetçilik karşıtlığı yoluyla millî kimliği tahrip etmeye dönük bir söylem taşıdığı, ilgili bölümde ortaya konulmuştur. Tekrara düşmemek amacıyla bu bölümde yalnızca enternasyonalizme yapılan vurgu üzerinde durulacaktır. Piyenin olay örgüsü Bakü'deki bir köyde geçer. Bu köyde Türkler ile Ermeniler birlikte yaşar. İki halk arasındaki dostluk piyeste oldukça abartılı bir şekilde anlatılır. Bahşı ve Sona isimli gençler arasındaki aşk hikâyesi de bu dostluğu vurgulamak için kurgulanır. Bahşı isimli Türk genç ile Ermeni ailenin kızı Sona birbirlerine büyük bir aşk ile bağlanır. İki gencin ailesi arasında da çok güzel bir komşuluk ilişkisi vardır. Piyenin olay örgüsü devrim öncesinde geçer ve Bolşeviklerin enternasyonalizm ilkesini henüz benimsemeyen kişi ve gruplar, halklar arasındaki kardeşliği bozarak Türk-Ermeni çatışması çıkartmayı başarır. Piyeste barış ve huzur içinde yaşamak için sosyalist kimliğinin benimsenmesi gerektiği mesajı, kavuşamayan âşıkların acıklı hikâyesi üzerinden verilir.

Tiyatro türünde halkların kardeşliği temasını en güçlü şekilde işleyen eserlerden birisi Süleyman Sani Ahundof'un *Şeytan* isimli piyesidir. Sosyalist realizm anlayışıyla yazılan piyeste insanlığın mutluluğundan rahatsız olan Şeytan, emri altındaki Marzavan ve Curcan isimli kötü cinlerle toplantı yaparak dünyanın çeşitli yerlerindeki bozgunculuk faaliyetleri hakkında bilgi alır. Avrupa'da savaş vardır ve Şeytan bu durumdan memnundur. Fakat Kafkasya'da işler Şeytan'ın istediği gibi gitmez. Bolşevikler bu coğrafyada iktidara gelir ve Ermeni, Gürcü, Azerbaycan halkları kardeş olur. Bunu sağlayan da işçi sınıfı hareketinin enternasyonal mahiyete sahip olmasıdır. Şeytan bu durumdan rahatsız olur ve halklar arasındaki kardeşliği bozmak için bizzat kendisi Kafkasya'ya gider. Azerbaycan'da demircilik ile uğraşan insanlarla karşılaşır. Onlara Ermeni ve Gürcülerin Azerbaycan halkına karşı savaş hazırlığı içerisinde olduğunu söyler fakat demirciler devrimci bilinç sahibi birer emekçi olarak "halkların kardeş oluşu"ndan oldukça emindir. Böyle güçlü bir kardeşliğin bozulacağına asla ihtimal vermedikleri için Şeytan onları tahrik etmeyi başaramaz. Piyeste Bolşeviklerin kurduğu dünya bir cennet gibi anlatılır. Şeytan ise tıpkı kutsal kitaplarda olduğu gibi onları bu cennetten çıkarmaya çalışır. Ama sosyalizmin tesis ettiği kardeşlik çok

kuvvetli olduğundan onun bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanır. *Şeytan* piyesinin Cabbarlı'nın 1905. *İlde* piyesinden ayrıldığı nokta, halkların enternasyonalizm konusundaki bilinçlilik düzeyinde görülür. *Şeytan* piyesinde olay örgüsü devrim sonrasında geçtiği için halktaki bilinçlilik düzeyi yüksektir ve kimse *Şeytan*'ın oyununa gelmez.

Memmed Seid Ordubadi'nin *Böyük Guruluşda* piyesinde de halkların kardeşliği ve enternasyonalizm söylemi vardır. Ordubadi *Döyüşen Şehir* ve *Gizli Bakı* gibi romanlarında 1917 öncesindeki devrimci mücadeleyi konu alırken Bakü'nün çok uluslu yapısına gönderme yaparak enternasyonalizm propagandası yapar. *Böyük Guruluşda* piyesinde ise olay örgüsü II. Dünya Savaşı sonrasında geçer. Devrimcilerin görevi cephede zafer kazanmakla sona ermez. Savaştan sonra hayatın sosyalist değerlere göre yeniden kurulması/ikame edilmesi gerekir. Piyeste olay örgüsü Sumgayıt şehrinde geçer. Savaştan sonra şehrin imar edilmesi için pek çok işçi ve mühendis büyük bir özveri ile çalışır. Şehre gelenler arasında Ruslar da vardır. Azerbaycan Türkleri ve Ruslar, Sovyet ideolojisinin halkların kardeşliği ilkesine yakışır şekilde iş birliği yapar ve ulaştıkları başarılarla eski kafalı mühendislerin hatalarını anlamalarını sağlar. Piyesin sonunda sosyalist realizmin ilkelerine uygun olarak Sovyet kimliğini benimsemiş olanlar kazanır.

Halkların kardeşliği ilkesinin sosyalist kimliğin bir parçası olarak sunulması ve böylelikle barış ve huzurun Sovyet politikalarına uygun yaşamaya bağlı olduğu mesajının verilmesi, Azerbaycan edebiyatında özellikle devrimin hemen sonrasında ve II. Dünya Savaşı yıllarında yoğunlaşmış bir izlektir. Bu izleğin Azerbaycan edebiyatında yaygın kullanılmasında XX. yüzyılın başında Bakü'nün sahip olduğu çok milletli toplumsal yapının da etkisi vardır. Devrimin ilk yıllarında sosyalist kimliği yerleştirmek için edebiyatta kullanılan bu argüman, II. Dünya Savaşı döneminde daha çok cephede motivasyon sağlamak amacıyla tercih edilir. Fakat amaç ne olursa olsun bu yaklaşımın millî ve dinî kimliği görmezden gelerek Sovyet insanı oluşturma projesine hizmet ettiği ortadadır.

B. Hümanizm

Hümanizm, Orta Çağ'ın Hıristiyanlık temelli dünya görüşünün gücünü yitirmesi ve Rönesans'ın ortaya çıkmasıyla ilişkili bir kavramdır. Kilise'nin hâkimiyeti altındaki Avrupa, Orta Çağ boyunca Hıristiyanlığın “günahkâr insan” anlayışı doğrultusunda

insanı geri plana atar. XIV. yüzyılda Batı toplumlarında ortaya çıkan ve XVI. yüzyılın sonlarına kadar varlığını devam ettiren hümanizm ise, insanı merkeze alan bir düşünce biçimidir. Bu dönemde Batılı aydınlar eski Yunan ve Latin kültürü ile yeniden temas kurarak yeni bir insan anlayışı ortaya koyar (Çetişli, 2013: 54-55). Hümanizm düşüncesinin hayattaki somut yansıması olarak da değerlendirilebilecek olan Rönesans ile “benliğini bulmuş insan” anlayışı ve bireycilik düşüncesi ortaya çıkar (Gökberk, 1993: 189-190). Yani Rönesans’tan bağımsız düşünülemez olan hümanizm, aslında Batılı anlamda modern bireye giden yoldaki ilk adımlardan birisidir. Fakat Marksist-Leninist söylem, Batı’da ortaya çıkan hümanizm kavramının içini kendi değerlerine göre yeniden doldurur ve “devrimci hümanizm” anlayışı ortaya çıkar. Bu yaklaşıma göre kapitalist sistemin hümanizm anlayışı bir kandırmacadan ibarettir. Daha sonra Foucault gibi filozoflar tarafından anti-hümanizm bağlamında savunulacak olan bu görüş, Sovyet ideologları tarafından çok başka bir bağlamda - Marksizm açısından- eleştirilir. Sovyet düşüncesinde Foucault’nun aksine hümanizm karşıtlığı değil, Leninist değerlerle yeniden inşa edilmiş bir “Sovyet hümanizmi” vardır. Ezilen sınıfların hakkını koruyan, onların sömürülmesini engelleyen, din ve millet ayrımı yapmadan bütün insanlara bu dünyada cenneti vaat eden Leninizm, zamanla toplumun ötekileştirilen bütün kesimlerini bu insancıl söylem ile kendi ideolojik çemberi içerisine çekmeye çalışır. Bugün Sovyetler Birliği’nin dağılmasının üzerinden çeyrek asırdan fazla süre geçmiş olmasına rağmen, dünyanın pek çok yerindeki Marksist-Leninist çizgideki siyasi partilerin azınlık, kadın ve LGBT hakları konusunda aynı söylemle öncü olmaları, bu durumun göstergesidir. Sovyet edebiyatında hümanist söylem, devrimci şiddetle de uzlaştırılır. Daha önce devrimci şiddet temalı metinler incelenirken de belirtildiği gibi sosyalistlerin uyguladıkları şiddet, emperyalistlerin aksine yıkmak için değil, yeni bir insanlık inşa etmek ve barışı sağlamak içindir. Bu nedenle sosyalist bakış açısına göre devrimci şiddet ile hümanist söylem arasında bir çelişki yoktur.

Hümanizm fikrini en çok kullanan şairlerden birisi Samed Vurğun’dur. “Bizim Gençliyə” şiirinde Vurğun, sosyalist gençliğe seslenir ve onlara olan sevgisinden hareketle kardeşlik, sevgi, insanlık gibi değerleri yüceltir. Sovyet gençliği, bütün bu değerleri en üst düzeyde temsil ettikleri için şair tarafından selamlanır. Sevgi ve

muhabbetin tükənmez birer insani dəğər olduğunu vurgulayan şair, buradan hareketlə insan sevgisini ortaya koyar:

Salam sizə azad eşqin, azad qəlbin yolçuları,
Məhəbbətdir bu dünyanın tükənilməz böyük varı,
Sevin, gülün, xoşbəxt olun diləyimdir gözəl dostlar!-
Mən də yazım dəftərimə eşqə sadıq olanları. (2005b: 22)

Şair, sosialist gənç qızlara seslenirən onları güzellik açıısından melek ya da hurilere benzeten geleneksel anlayışa karşı çıkar ve Azərbaycanlı kızların “insan” oluşunu vurgular. Burada geleneğe ve metafiziğe karşı çıkmmanın yanı sıra sosyalist ideolojide bir güzelliğin kıymetini bilmek için insan olmanın kendi başına yeterli bir kıstas olduğu düşüncesi de vardır. Şair âdeta dine dayalı geleneksel toplum yapısı içerisinde insanın yeterli değeri görmediği için metafizik varlıklara benzetilerek övüldüğünü, fakat sosyalizmle birlikte bu yaklaşımın sona erdiğini anlatmak ister:

Mən gözəllik aşiqiyəm yarandığım gündən bəri,
Bizim qızlar nə mələkdir, nə huridir, nə də pəri.
Onlar geyip bəzənəndə, kəklik kimi gülüşəndə,
Söhbət açır, saza tutur bizim gözəl meclisləri. (2005b: 22)

Samed Vurğun, şiirin devamında sosyalizmin inşa ettiği dünyanın güzellik ve muhabbet dünyası olduğunu tekrar vurgular, anneliğin “insanlık beşiğinin ilk büyük kudreti” olduğunu söyleyerek kadının yüceliğini dile getirir. Sovyet edebiyatında insancıl söylemin olduğu metinlerde kadınlara ayrıca değinilmesi sık rastlanılan bir durumdur. Zira “insanlıktan nasibini almamış” köhne sistemler, özellikle de feodal Şark, kadını insan yerine koymayarak ona zulmeder. Şairin insanlık kudreti ile kadının annelik vasfını ilişkilendirmesi, insanı insan yapan tüm değerlerin temelinde ve bu değerlerin aktarılmasında kadının yer aldığını anlatma amacı taşır. Samed Vurğun’a göre sosyalistler temiz yürekli insanlardır ve insanın mutluluğuna dayanan yeni bir dünya kurmak için çalışırlar. Bu yeni hayat, sadakat üzerine kurulacaktır. Şiirde geçen “kurmak” ve “yaratmak” fiilleri, sosyalist realizmde sık tekrarlanan ve ideolojik açıdan olumlu anlam taşıyan sözcüklerdir:

Saf ürəkli insanlardan insanlıq tarix xeyir görəcəkdir.

Biz qururuq, yaradırıq bu s dak t dünyasını. (2005b: 23)

Şair, kardeşlik ve yoldaŐlık kavramlarının önemini vurgulayarak insanlığın bunları aziz tutması gerektiğini söyler. Sosyalizmin oluşturmaya çalıştığı yeni insanın yüreği “bulaklar gibi temiz” olmalıdır. “Kuyu gibi karanlık” vicdana sahip olanlara bu yeni hayatta yer yoktur. Sosyalist gençliğin kurduğu yeni hayat, sevgi ve istidat temellerine dayanır.

İlham bizim, sevgi bizim, V t n bizim, h n r bizim,

Qoy var olsun bizim g nclik, bu g ncliyin ilk baharı. (2005b: 24)

“Bizim G ncliy ” Şiirinin geneline hâkim olan kompozisyon bütünlüğüne bakıldığı zaman, sevgi, kardeşlik, sadakat gibi temel insani değerlere dayalı hümanist bir söylem etrafında sosyalizm propagandası yapıldığı görülür. Bu yaklaşım Samed Vurđun’un başka Şiirlerinde de kullanılacaktır. “20 Bahar” isimli Şiirinde Vurđun, sosyalistlerin insani değerleri yeniden ikame ettiğini savunur. Devrimden önce geleneksel Şark dünyasında sürekli insanın aciz bir varlık olduğu vurgulanır. Şair sosyalizm ile kurulan yeni hayatta insan anlayışının da deđiŐtini anlatmak ister. Yeni yaklaşıma göre insan, çalışması ve yaratıcılık yeteneğiyle kudretli bir varlıktır. Yerdeki bir taş parçasından muhteşem bir saray yapan, insandaki çalışma azmi ve sanatçı muhayyilesidir. Samed Vurđun, insanın “ezelden beri” büyük olduğunu söyler. Bu ifade dolaylı olarak sosyalizm öncesinde de insanın değerli olduğunu fakat köhne sistemlerin bu hakikati görmezden gelerek geniş halk kitlelerinden sakladığı mesajını da içerir. Şair insandaki akıl melekesine de vurgu yapar. İnsanın bu kadar kudretli olmasının sebebi, hiç yorulmadan çalışmaya devam eden bir akla sahip olmasındandır. Hümanist düşüncede akılcılığa vurgu yaparak insana değer verilmesi, Batı Avrupa’dan gelen bir gelenektir. İnsanın devrimci bilinç sahip olarak dinî dogmalardan sıyrılması da aklın çabasını gerektirir. Samed Vurđun açıkça söylemese de insanın büyüklüğünü ve sahip olduğu kudreti akıl ile birlikte anarak bu düşünsel arka plana yaslanır. Temelini hümanizm düşüncesinden alan Aydınlanmacı-Batılı insan, akıl ve çalışma yoluyla doğaya h kmedebileceğine inanır. Sosyalist insan bu yaklaşıma el emeğini de ekler. Şair burada, insanın çalışarak harabeleri g l bahçesine çevirebileceğini söyler:

 z ld n büyükdür insanın adı,

Yorulmaq bilməmiş əqlin qanadı.
Gör insan əlinin nə qüdrəti var,
Dönür gülşən olur min xarabazar. (2005b: 36)

Şair, düşünen insanın yarattıklarından zevk aldığını belirtir. Şiirin bundan sonraki kısmı “simfoniya” şeklinde adlandırılan bölümlerden oluşur. Buna bağlı olarak da sanat ve sanatçıya hitap üzerinden şiir ilerler. Fakat şairin takdir ettiği sanat anlayışı, temel insani değerleri yansıtan hümanist sanat anlayışıdır. Samed Vurğun Azərbaycan kızlarına seslenerek yine kadın meselesine değinir. Onlar özgür bir ülkede yaşayan özgür kızlardır. Bu bölümde açıkça söylenmese de bu özgürlüğü sağlayanın sosyalizm olduğu şiirin sonunda ortaya çıkacaktır. Samed Vurğun, gelenekte bu dünyayı hakir görerek ahireti idealize eden dünya görüşünün karşısına hümanist düşünceden temelini alan seküler insan anlayışını koyar. Azərbaycan kızları, hayatı sever ve dünya hayatını yaşayarak ondan zevk almayı amaç edindir:

Sən azad bir elin azad qızısan,
Sən həyat aşiqi həyat qızısan. (2005b: 39)

Şiirin sonunda Kızıl Ordu'nun büyüklüğünden ve ona gönül veren Azərbaycanlı gençlerden övgüyle bahsedilir. Bu durum, şiir boyunca ortaya konulan bütün insani söylemlerin hangi zemin üzerine bina edildiğini gösterir. Böylece Kızıl Ordu ve Sovyetler Birliği, insanlığın bütün iyi değerlerinin temsilcisi şeklinde gösterilerek hümanizm adı altında sosyalist kimlik propagandası yapılmış olur.

Samed Vurğun'un “Təzə İl” şiiri, hümanizm ve sevgi kavramları üzerine kurulu olmakla birlikte şiirin arka planında sosyalizm propagandası vardır. Azərbaycan-Sovyet edebiyatında yeni yılı kutlamak amacıyla yazılan şiirlerde sosyalist değerlere gönderme yapılmasının başka örnekleri de görülür. Şiirin başında Samed Vurğun, yeni yıl için güzel dileklerini dile getirerek kadeh kaldırır. Hemen ardında insan hayatını bir destana benzeterek, insan kabiliyetinin önemine vurgu yapar. Geleneksel bakış açısında ancak büyük kahramanların hayatı destanlara konu olabilirken şair her insanın hayatını bir destan olarak nitelendirerek insana verdiği değeri gösterir. Samed Vurğun, “emek” ve “hüner” sözcüklerine vurgu yaparak sosyalist insanın özelliklerini bu bölümde ele alınan diğer iki şiirle benzer şekilde ortaya koyar. Yeni insan, “yaşamak

aşkıyla çırpınır” ve bu yönüyle sekülerdir. Dünyadaki bütün güzellikleri yaşatan insandaki sevgidir. Şair bu düşüncesini şöyle ifade eder:

Sən ey xumar gözlü sevdalı səhər!
Səni də insanın eşqi yaşadır.
Ey bu gün dünyaya gələn körpələr,
Göz açın, yurdumuz nə tamaşadır,
Sizi de insanın eşqi yaşadır... (2005b: 45)

Şair, insanlıktan ve sevgiden söz ederken birdən insanlık tarixindəki zulümlərin geridə kaldığını hatırlatır. Şiirde üstü kapalı olsa da sosializm propagandası yapılan yer burasıdır. Samed Vurğun, insani dəyərlər üzərinə inşa edilmiş bu həyatın hər zaman bu şəkildə olmadığını, tarixdə yaşanan bir kırılma ilə bu hâlə gəldiyini anlatmaq istər:

Doğrudur! Qalmamış nə zülmün daşı,
Nə də ki tarixin acı göz yaşı. (2005b: 46)

Şiirin davamında insanlıq bir bahara bənzətilir. İnsanın yüregindən kopup gələn və sənət əsərinə dönüşən arzular, insani dəyərlər, vətən sevgisi və təbiətin güzellikləri, bütün bunların hepsi birer mutluluk vəsələsidir. Hem sənət hem də təbiət güzellikləri insanın duyğularına və insani dəyərlərə birer tərcümandır:

Bu şeir dünyası, bu sənət səsi,
Hər duyan ürəkəndən qopan arzular,
İnsanlıq dediyim bu gözəl bahar,
Bu ana torpağı, bu ana Vətən,
Üstünə gün doğup küləklər əsən
Baş-başa çatılmış bu qoca dağlar,
Vüqarı qəlbim tək bu qoca dağlar (2005b: 46)

Yeni insanın ortaya koyduğu dəyərlər, devrim ilə başlayan ak günlərin sənfonisini oluşturaçaktır. Sənət əsərləri insani dəyərlərə tərcüman olduğu kimi yeni insanın həyatı da bir sənət əsəri oluşturaçak nitəlikdədir. Şair sosialist insanın həyatını hem sənfoniyə hem də varak varak okunacaq bir destana bənzətir və təkrar yeni yılı kutlayaraq şiirə son verir.

Abdulla Şaik'in "Sevgi Hakim Olmalı" şiirinde kuvvetli bir hümanist söylem vardır. Şair sevginin ve muhabbetin öneminden bahsederek adaletsizce kullanılan kaba kuvvetin haksızlığa sebep olduğunu söyler:

Harda azad bir ölkə var-o yərləri şənlədən
Sevgi, məhəbbətdir ancaq, şər ilə həm şairdir.
Haqsızlığı hakim edən ədalətsiz qüvvətdir.
İnsanlığı odur hər an öksüz kimi inlədən. (2005b: 72)

Abdulla Şaik, şiirin hemen başında özgür bir ülkenin varlığını haber verir. İnsanlara böyle bir ülkenin varlığını bildirme ihtiyacı, bu ülkenin özgürlüğüne ve insani düzene yeni geçtiği izlenimini uyandırır. Şiirin 1921 yılında yazıldığı göz önünde bulundurulduğunda bu durum çok anlamlıdır. SSCB yönetimine 1920 yılında bağlanan Azerbaycan, özgürlüğe yeni kavuşmuştur. Böyle bir ortamda geçmişin acıları da çok taze olduğundan, insani değerlerle bağdaşmayan haksızlıkların şair tarafından anılması da normaldir. Abdulla Şaik, insanlığa kaba kuvvetin değil sevginin hâkim olması gerektiğini yineler ve "zulüm" sözcüğünün lügatlerden silinmesi gerektiğini bildirir:

İnsanlığa qüvvət değıl, qoy sevgi hakim olsun!
Qara qüvvət bir şam kimi əriyərək qoy sönsün!
Lüğətlərdən zulumın adı gərək silinsin bütün!
İnsanlığın qəlbi, ruhu sevgilər ilə dolsun! (2005b: 72)

Abdulla Şaik'in "Piyonerlərə" şiirinde hümanizm ve devrimci propaganda bir arada yer alır. Şair önce bir tabiat tasviri yaparak şiire başlar. Daha sonra insan sevgisini dile getirir fakat bu sevgi daha çok sosyalist gençliğe yöneliktir. Azerbaycan vatandaşlarını "bahar ülkemin vatandaşları" olarak niteleyen şair, sosyalist gençliğin "şafaktan örülmüş" olduğunu söyler. Bu nesil sosyalist kimliği ile insani değerleri temsil eder ve şiirin sanatına ilham verir:

Ey bahar ölkəmin vətəndaşları,
Yol açın şəfəqdən hörülmüş nəslə! (2005c: 38)

Sosyalist gençlik, kıvı bayraklı ülkenin yani sosyalist Azerbaycan'ın gerçək sahibidir. Onların bilgisine, zekâsına ve emeğine hürmek göstermek gerekir. Bu aynı zamanda insanın kendisine saygı göstermek anlamına gelir ve hümanizmin en güçlü söylemlerindendir. Abdulla Şaik bu yaklaşıma sosyalist bakış açısını da ekler ve “Məni də pioner yaz alayına” diyerek sosyalist gençlerle birlikte çalışmak, üretime katılmak istediğini söyler. Emek ve üretim, sosyalist hümanist anlayışta insanın saygıya değer bir varlık olarak görülmesinin en büyük gerekçelerindendir:

Bu kıvı ulduzlu bayraq sənindir,
Biliyə, zəkayə, əməyə hörmət!
Bu dövlət, quruluş, torpaq sənindir,
Ən uca bəşəri diləyə hörmət! (2005c: 39)

Resul Rıza, “Yer Oğlu” isimli şiirinde insanlık tarihindeki gelişmelerden hareketle insan anlayışının da değiştiğini ve SSCB'nin kurulmasıyla insanlığın kemâle ererek gerçək insani değerleri yansıtan üstün bir varlık olduğunu savunur. Şiir boyunca Resul Rıza, “planetim mənim” şeklinde dünyaya seslenir. İnsanlığın bütün macerası dünyada gerçəkleşmiştir. Şair bu nedenle yerin oğlunun yeryüzünde yaşadıklarını dünya ile paylaşma ihtiyacı doğur. İnsanoğlu ilk kez tarih sahnesine çıktığında vahşi bir hayata sahiptir, açıktan kendi hemcinsinin etini dahi yer. Hadiseleri açıklayamayan insanoğlu, zihninde din ve Tanrı kavramlarını yaratır, göklere el açarak yardım ister. Kabileler hâlinde feodal bir hayat yaşayan insanlar, köle-efendi şeklinde toplumsal sınıflara ayrılır ve güçlü olanın köleler üzerindeki sözü kanun olur. Buraya kadar anlatılanlar insan denilen varlığın olumsuz yönlerini yansıtır, insanın sırf insan olmaktan kaynaklanan saygı duyulması bir varlık olduğuna dair hümanist düşüncüyü içeren bir açıklama bulunmaz. Fakat şiirin “Sevinc” alt başlığını taşıyan bölümünde bu yaklaşım birden değişir. Şiiri sosyalist realizm-hümanizm ilişkisi açısından güçlü yapan da bu kısımdır, çünkü Resul Rıza burada Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla insani değerlerin teşekkül ettiğini ve gerçək anlamda saygı-sevgiyi hak eden insanın bu dönemde ortaya çıktığını savunur. SSCB'nin kurulması, insanlık tarihinde büyük bir saadet döneminin başlangıcıdır. Haritada kıvı kalemle dört harfle yazılan bu ülkenin adı, şairi hayal dünyasında yıldızlara çıkartır ve bir ana şefkatiyle kucaklar. SSCB'nin yarattığı değişim sadece Resul Rıza'nın şahsını değil, bütün insanlığı

kapsayacak şekildedir. Artık insanlığın uzaya gitmeye aday bir yolcu olduğu söylenerek hem SSCB'nin ABD ile rekabet hâlindeki uzay çalışmalarına göndermede bulunulur hem de şiirin başında anlatılan ilkel konumdaki insanlığın sosyalizm ile nasıl büyük bir dönüşüm geçirdiği ve ileri bir varlık hâline geldiği söylenmiş olur. Artık milyarlarca insan yeryüzü vatandaşı olmuş ve dünyaya ümitle, sevinçle bakmaya başlamıştır. “Yeryüzü vatandaşı” ifadesi sosyalizmin hümanist söylemi açısından özellikle önemlidir. Dil, din, millet ayrımı yapmayan SSCB, bütün insanlığı sırf insan olmasından kaynaklanan değerlerden ötürü bir görür ve onları herhangi bir ülkenin vatandaşı olarak değil, yeryüzü vatandaşı şeklinde niteler:

İndi milyard-milyard yer vətəndaşı
sənə baxır, ümid, sevinc, maraqla!
Mən də sənə baxdım.
Qəlbimə fərəh gəldi,-
torpağa bahar gələn kimi. (2005c: 186)

Şiirin bundan sonraki bölümlerinde artık Sovyet insanı anlatılır. Sovyet insanının toprakla olan ilişkisi sosyalist realizmde sıklıkla ele alınan konulardandır. Şiirde “Torpağım” alt başlığını taşıyan bölümde insanın yerle/toprakla olan ilişkisinden dolayı kendisiyle iftihar edilmesi gereken bir canlı olduğu söylenir. Eğer yıldızlar âleminde birisi Resul Rıza'ya insanlığa dair bir soru sorarsa, “yerin oğlu” olmaktan dolayı şair bütün insanlık adına övünecektir:

Ulduzlar aləmində sorsalar məndən
bütün insanlıq adından
iftixarla mən Yer oğluyam dəyərim. (2005c: 187)

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, insanoğlunun tarih sahnesine çıktığı andan itibaren yeryüzünde yaşadığı söylenmekle birlikte, insanın değerli bir varlık olarak iftihar edilmeye layık görülmesinin devrimden sonra toprak ile kurduğu ilişki sonrasında gerçekleşmesidir. Yani insanı hümanist anlamda değerli kılan, sosyalist kimliği benimsemesinden sonra toprakla kurduğu üretim ilişkisidir. Resul Rıza şiirin devamında insan sesinin yüceliğini ve emeğinin güzelliğini vurgular. Burada insanın

değerine yapılan vurgunun emekle ilişkilendirilmesi, konuya sosyalist bakış açısıyla yaklaşılmasının bir sonucudur:

Qoynundan gelen insan sesi
mənə doğmadır, əzizdir.³⁴
Məni aşqışlayan
xalqımı alqışlayır.
İnsan əməllərinin³⁵ gözəlliyi
bizim gözəlliyimizdir. (2005c: 188)

Şiirin sonunda insanın yeryüzünde kölelik zincirlerini kırarak esareti kabullenmediği, gökte ise imkânsızlıkları bertaraf ederek uzaya çıktığı için değerli bir varlık olduğu savunulur. Esareti kabullenmemek ve imkânsızlıklarla mücadele ederek terakki etmek, insanın fitratında bulunan cevherler olarak nitelendirilebilirse de şiirdeki sosyalist yaklaşıma göre her ikisinin de SSCB'nin insanlığa hediye ettiği kazanımlar olarak görüldüğünü söylemek şairin yaklaşımıyla daha uyumlu olacaktır. Şair bu bölümde Sovyetler Birliği'nin ismini anmasa da bu siyasi yapıyı insandaki potansiyeli açığa çıkararak insanlığı gerçek anlamda değerli bir varlık hâline getiren güç olarak yansıttığını söylemek mümkündür:

Mən sənin oğlunam.
Yerdə köləlik zəncirini,
göydə imkan hasarını qıran
İnsanam deyə. (2005c: 188)

Mikayıl Rızaguluzâde'nin "Planetdaş" şiirinde Sovyetler Birliği'nin uzaya insan göndermesinden hareketle bir yandan insanın değeri ortaya konulurken diğer yandan millî kimlikler inkâr edilir. Uzaya giden insan, imkânsızları başarmasıyla ne kadar

³⁴ Əziz sözcüğü Azərbaycan Türkçesinde Allah'ın isimlerinden birisi olarak kullanıldığında hürmetli, yüce anlamına gelir. Bu anlam tercih edildiğinde insan sesinin yüceliğine işaret edilmiş olur. Fakat bu sözcüğün Azərbaycan Türkçesinde sevimli, muhabbetli, şefkatli anlamları da vardır. Böyle bakıldığında insan sesinin uyandırdığı şefkat ve muhabbet hisleri ve bu hislerin insanlığın temel değerleri olduğu anlamı çıkartılabilir. Sözcüğün anlamı için bkz. (www.azleks.az, 2020).

³⁵ Əməl sözcüğü Azərbaycan Türkçesinde hem "iş, hareket" anlamında hem de "amaç, maksat" anlamlarında kullanılmaktadır. Şiirdeki dizeler her iki mananın verilmesine imkân sağlasa da "iş, hareket" manasının verilmesi, sosyalist bakış açısını yansıtmak açısından daha uygundur. Sözcüğün anlamı için bkz. (www.azleks.az, 2020).

değerli bir varlık olduğunu gösterir. Fakat Sovyet edebiyatında bu konuya dair yazılan şiirlerde üstü kapalı da olsa bir Sovyet propagandası vardır. Zira bu başarı SSCB'nin insanlık adına kazandığı bir başarı olarak görülür. Rızaguluzâde uzaya giden insana “planetdaş” şeklinde hitap eder. Bu insan hiçbir millî ya da dinî kimliğe sahip değildir, insanlarla aynı gezegende yaşayan bir birey olduğu için şair ona “planetdaş/gezegendaş” şeklinde seslenir ve onun “dünya vatandaşı” olduğunu söyler:

Sən
nə Rus
nə Amerikan
nə xaçpərəst,
nə Müselman olacaqsan.
.....
sən
dünya vətəndaşı,
insanların planetdaşı,-
ilk insan olacaqsan! (2006: 40)

Burada ilk bakışta insanlık adına başarı gösteren bir kozmonutun bu yönüyle bütün insanlığın değeri olarak görüldüğü düşünülebilir. Fakat unutulmamalıdır ki uzaya giden bir Sovyet insanıdır ve sosyalizmin insana bakışına dair temel değerleri temsil etmektedir. Sosyalist kimliğini benimseyen bir insan din ya da millet ayrımı yapmadan bütün insanlara değer vermeli, kendisini de herhangi bir dinî ya da millî kimlik ile tanımlamamalıdır. Başlangıçta insancıl gibi görünen din ve milliyet üzeri bu hümanist yaklaşım, aslında dinî ve millî kimliği tahribe hizmet eder. Metinde din ve milletlerin tamamı reddedilse de şiirin okuyucu kitlesinin Azerbaycan Türkleri olduğu dikkate alındığında bu söylemin Türk ve Müslüman kimliklerini öncelikli olarak hedef aldığı ortadadır.

Hümanizm adı altında dinî ve millî kimlikleri yok sayarak insan ortak paydası altında birleşme çağrısı yapan sosyalist metinlerin temeli Azerbaycan edebiyatında 1917 öncesine kadar uzanır. Neriman Nerimanov'un *Bahadır ve Sona* adlı romanı bu açıdan önemli bir örnektir. Nerimanov, açıktan açığa Bolşevik propagandası yapmadığı bu romanda Bahadır ve Sona arasındaki aşktan hareketle hümanist değerlerin

evrenselliğini vurgular ve din ya da millet aidiyetlerinin bu evrenselliğe zarar verdiğini yumuşak tonlu bir eleştiriyile ortaya koyar. Zamanla bu yaklaşımın güçlenerek Azerbaycan edebiyatında varlığını sürdürdüğü ele alınan metinlerde görülür. Tahlil edilen metinlerden hareketle Azerbaycan-Sovyet edebiyatındaki hümanizmin, bir şekilde sosyalizm ile ilişkilendirilerek okuyucuya sunulduğu ve çok “insani” bir söylemden hareketle dinî ve millî kimliği yozlaştırma politikası güdüldüğü görülür.

C. Devrim Propagandası/Lenin’e Övgü

Sosyalist realizm anlayışıyla yazılan eserlerin en temel özelliği, devrimin ve devrimle birlikte gelen yeni değerlerin propagandasını yapmasıdır. Aslında bu çalışmanın muhtelif bölümlerinde ele alınan metinlerin tamamında devrim ve devrimci değerlerin propagandası yapılmıştır. Fakat kimi zaman yozlaşmış tiplerin kimi zamansa ideal devrimcilerin kullanıldığı kurmaca metinlerde bu propaganda farklı yaklaşımlarla ortaya konulur. Özellikle poema/manzum hikâye, tiyatro, hikâye ve roman gibi olay örgüsünün ön plana çıktığı türlerde ezen/ezilen ya da yozlaşmış/ideal tipler üzerinden bu propaganda yapılır. Bu bölümde ise herhangi bir tipe başvurmadan doğrudan devrimin propagandasını yapan ya da Lenin’i överek devrimin değerlerini yaygınlaştırmaya çalışan metinler ele alınacaktır. Azerbaycan-Sovyet edebiyatında Lenin için yazılmış eserlerin ayrı bir yeri vardır. Lenin hem Bolşevik devriminin mimarı hem de SSCB’nin kurucusudur. Ayrıca onun Marksizmi Rusya’nın şartlarına göre yeniden yorumlamış olması, bir teorisyen olarak da ön plana çıkmasını sağlar. Her ne kadar uygulamaya geçmemiş olmasa da Lenin tarafından başlangıçta halklara vaat edilen özgürlükçü söylemler de ona yönelik sevgi ve övgü belirten metinlerin yazılmasında rol oynar.

Samed Vurğun, şiir türünde devrim propagandası yapan isimlerden birisidir. “Böyük Revolyüsiya” şiirinin başında devrimden önceki üç yüz yıllık süreçte yaşanan zulümler anlatılır. Bu süreçte ne insanların dua ettiği gökler, ne de altın salonlarda yaşarken kendilerinden merhamet istenen yönetici takımı, insanların acılarına kulak verir. Fakat daha sonra Çar’ın tacı kırılır, saraylar ateşe verilir ve devrim gerçekleşir. Kanlı vuruşmalardan sonra gerçekleşen Ekim Devrimi, Petrograd’ın ufuklarını kızıla boyayan tan vaktiyle birlikte yeni bir hayatın başlangıcı olur. Şair devrimle birlikte ezilen halklar için artık güneşin doğduğunu ve aydınlık bir hayatın başladığını savunarak açıkça devrim propagandası yapar:

Revolyusiya yarandı qanlı vuruşmalardan,
Mərmilərdən qaynayıb coşdu Neva suları.
Petroqrada üfqündə qızardı bir yeni dan,
Qızıl revolyusiya gətirdi ölkəmizə,
İpək damarlarında günəş parıltıları. (2005a: 173)

Samed Vurğun'un "Bizim Bayram" başlıklı şiirində devrimin yıl dönümünün bayram olaraq kutlanması anlatılırken bir taraftan da Lenin övülür. Lenin'i büyük yapan, devrimə rehberlik etmesidir. Onun kurduğu "âdil düzen" sayesinde artık insanlar Sibiya'ya sürgünə gönderilerek zincire vurulmaz. Lenin öylesine büyük bir iz bırakır ki ölümünün ardından yıllar geçse bile zaman onu halktan ayıramaz:

Sibir çöllərində zəncir səsləri
Lal olub, ötmədi o gündən bəri;
Lenin - inqilabın böyük rəhbəri
Söylədi əmr ilə "bu gün" sözünü,
Zaman ayırmadı bizdən özünü. (2005a: 142)

Samed Vurğun, "Kislovodsk" şiirində Lenin'in heykeli önündə duraraq selam verme imkânı bulanların çox bahtiyar insanlar olduklarını söyleyərək Lenin'i övər:

Baxıram heyərlə "Qırmızı daşa",
Üstündə Leninin heykəli vardır.
Könül salam verir yara, yoldaşa,
Duyub yaşayanlar nə bəxtiyardır! (2005a: 202)

Süleyman Rüstəm'in "İnqilab Baharımız" şiirində Ekim Devrimi ilə birlikdə yeryüzünə bahar gəldiği və karanlıkların sona erərək aydınlıq günlerin kapısının aralandığı savunulur:

Qara günlər təqviminə qələm çəkib döyüşlərdə,
Ağ günlərçin sinə gərrib, qan-tər töküb döyüşlərdə
Zülmətlərin pərdəsini yırtıb, söküb döyüşlərdə
Ömrümüzün aynasıdır bu inqilab baharımız.
Eşqimizin mənasıdır bu inqilab baharımız. (2005a: 176)

Ekim Devrimi ile sosialistler dünyadaki bütün düşmanlarına gözdağı vermeyi başarır. Devrim, XX. asrın güzelliğinin ve letafetinin sembolü olur:

Dünyamızı aydın görən bəbəklərdə köklər atıb,
Əsrimizin növrağıdır³⁶ bu inqilab baharımız
Düşmənlərə göz dağıdır bu inqilab baharımız... (2005a: 177)

Ekim Devrimi ile birlikte bozulması asla mümkün olmaya bir kardeşlik ve birlik tesis edilir. Artık vatan semalarında devrimin bayrağı dalgalanır. Ekim Devrimi ile ilgili şiirlerde Oktyabr/Ekim sözcüğünün önemli bir yeri vardır. Şair devrimle birlikte gelen baharın “Oktyabr/Ekim mührü” taşıdığını ve bu nedenle bu baharın güneş kadar uzun ömürlü olacağını savunur:

Ana vətən göylərində dalğalanır bayrağımız,
Qardaşlığın pozulmayan vəhdətidir dayağımız.
Zirvələrin zirvəsindən gəlir bizim sorağımız,
Oktyabr möhürlüdür bu inqilab baharımız,
Günəş qədər ömürlüdür bu inqilab baharımız! (2005a: 177)

Süleyman Rüstəm'in seçilmiş eserləri arasına girmeyen və bu nedenle unutulmaya yüz tutan “Bayrağımızdır Lenin” başlıklı şiirində de Lenin və devrim övgüsü vardır. Şaire görə Lenin'in gelişiyle birlikte dünyaya bahar gelir. Lenin, bin asırlık karanlığı delen və bütün millətlərə adalet və saygınlıq getiren büyük bir liderdir. İnsanlığın kaderini dəyiştiren bu büyük insanın adı, sosialist insanın parolası hâline gelir:

Bizim bu dünyamıza baharda Lenin
Gəlişiylə bəşərə təzə həyat gətirdi.
Mın əsrlik zülmətin bağırını dəldi Lenin,
Millətlərə ədalət, şöhrət, vüqar gətirdi. (<https://kulis.az/news/6382>, 2020)

³⁶ Növraq kelimesi Azərbaycan Türkçesinde letafet, güzellik, parlaklık gibi anlamlara gelir (www.azleks.az, 2020).

Lenin, ezilen halkların kardeşi, sırdaşı, dayanak noktası ve kudretidir. Bu nedenle dünyanın her yerinde insanlar Lenin'e hürmet gösterir:

Bu ad parolumuzdur,

Həyat parolumuzdur.

Sirdaşımızdır Lenin.

Qardaşımızdır Lenin!

Qüdrətimizdir bu ad,

Şöhrətimizdir bu ad,

Bayrağımızdır Lenin,

Dayağımızdır Lenin!

Sənə səndən yaxındır,

Mənə məndən yaxındır.

Dünyanın hər yerində dünyaca hörməti var (<https://kulis.az/news>, 2020)

Süleyman Rüstəm aynı şiirde, sosyalizmin sembolü olan kızıl renkten hareketle Ekim Devrimi'nin yeni bir hayatın kurucusu olduğunu söyler:

Dünya xəritəsində çoxalır qızartılar:

Bu, quruluş rəngidir, Oktyabr rəngidir. (<https://kulis.az/news>, 2020)

Sosyalist insan, Lenin məktəbinin öğrencisidir. Onun elifbası da Ekim Devrimi'dir. Şair, okumayı ögrenen öğrencilerin ilk olaraq elifbadan başlamasına benzer olarak sosyalist kimliğı oluşturan Lenin məktəbində okumak için öncelikle Ekim Devrimi'ni anlayıp içselleştirmək gerektiğini anlatmaya çalışır:

Sən də, mən də, hamımız,

Bu gülşəndə hamımız

Lenin məktəbindən, Lenin məktəbindən.

Dar gündə edilsə də bağrımız dəlik-dəlik,

Dəyişməz Oktyabr əlifbamız, dəyişməz,

Zəfər bayraqlarımız enməz, ayağa düşməz. (<https://kulis.az/news>, 2020)

Şair, ezilen insanların tek kurtuluş yolu olarak sosyalizmi gösterir. Süleyman Rüstem'e göre bütün insanlığı kurtaracak doğru yol, Lenin'in yoludur. Özgür yaşamak isteyenler Lenin'in yoluna tâbi olmak zorundadır. Böylece şair sömürülmeden, özgürce yaşamak isteyen insanların Lenin tarafından ortaya konan değerleri özümseyerek sosyalist kimliğini benimsemekten başka çıkar yolu olmadığını anlatmış olur:

Əzilən millətlərin xilas bu yoldadır.

Düşmənlərə əyilməz bu yolun yolçuları.

Bəşərin haqq yoludur ulu Leninin yolu,

Azadlığı sevənlər “bu yoldur yolum” deyir. (<https://kulis.az/news>, 2020)

Süleyman Rüstem'in seçilmiş eserleri arasına girmeyen aşağıdaki mısraları da onun Lenin'i övmə gayretini gösterir:

Şimaldan doğur Günəş deyir təbiət elmi.

Lenin şimaldan doğdu,

Lenin Günəş deyilmi. (www.adalet.az, 2020)

Mikayıl Müşfik'in “Lenin” başlıklı şiiri, başlığından da anlaşılacağı gibi Lenin'i övmək amacıyla yazılır. Şiirin başında devrim öncesinin adaletsiz toplumsal yapısı anlatılır. Geleneksel söylemin hedef alındığı bu bölümde “erenlerin yolu” olarak nitelendirilen İslam tasavvufu ve “hikmet” bilgisi eleştirilir. Şark dünyasının geleneksel bilgeliği zenginin fakirden, ağanın kuldən farkı olmadığını söylese de şaire göre bunun gerçek hayatta bir karşılığı yoktur. Buna rağmen kimse bu yoldan çıkmaya cesaret edemez:

Eski erenlerin keçdiyi yoldan

Bulmuyordu kimse çıxmağa cüret

Varlığın toxsuldan, ağanın kuldən

Hüquqca ferqi yox, diyordu hikmet. (2019: 265)

Bir tarafta “canlı bir makine” gibi çalışan insanlar çalışma şartlarının zorluklarından dolayı baygınlık geçirirken diğer tarafta zenginler meyhanelerde kadeh tokuşturur. Bu adaletsiz düzene Lenin son verir. O, Şark dünyasında hâkim olan eski felsefe ve düşünce biçimlerine insanların isyan etmesini sağlar. Lenin’in Rusya’dan yayılan ve XX. asrı etkisine alan sesini şair şu şekilde niteler:

İyirminci esrin beynini sardı
Buzlu üfûqlerden qopan bir ses. (2019: 266)

“Buzlu ufuklar” ifadesi, soğuk Rusya coğrafyasına bir göndermedir. Lenin’in çağrısının XX. asrın beynini sarması, bu dönemin zihinsel yapısının Lenin tarafından inşa edildiğini anlatma ve Lenin’in fikirlerinin büyüklüğünü gösterme amacı taşır. Şiirin sonunda Lenin sayesinde insanların Allah ve din inancından kurtularak gerçek anlamda bilinçlendikleri söylenir. Bu dizeler Lenin övgüsünün yanı sıra açıktan açığa dinî kimliğe saldırı mahiyeti de taşır:

Anladığ yalanmış tamam o sözler,
Ne şefqet, ne insaf, ne Allah, ne din.
Silkindi qafalar, açıldı gözler
Esrin kürsüsüne çıxarken Lenin. (2019: 266)

Mikayıl Müşfik, “Oktyabr Gecesi” isimli şiirde Ekim Devrimi’nin propagandasını yapar. Ekim Devrimi’nin gerçekleştiği gece işçiler birer aslana dönüşür, geçmişin adaletsiz hayatı yıkılır ve hakikat güneşi doğar. Ekim Devrimi halka kuvvet ve heyecan verir. Artık yeni hayatın rehberi, devrimin ortaya koyduğu değerlerdir:

Bu gece doğmuş heqiqet güneşi,
Parlamış izlere zehmet güneşi.
Oktyabr bu günün meyvesidir,
Oktyabr bu günün son sesidir.
Oktyabr bize sen can verdin,
Bize qüvvet, bize heyecan verdin.
Oktyabr, bize rehber sensin,
Yeni dünyamıza mehver sensin. (2019: 88)

Şiirde Ekim Devrimi'nin "rehber" ve "yenidünyanın mihveri" olarak nitelenmesi özellikle önemlidir. Çünkü şairin de belirttiği gibi devrim, bir anda olup biten bir ayaklanma ve iktidar değişikliğinden ibaret değildir. Devrimin arka planında Marksist-Leninist dünya görüşünün fikrî zemini yatar. Bu zeminden hareketle Bolşevikler halka rehberlik etmek ve yeni değerler etrafında oluşturacakları hayat biçimine uyumlu insanlar yetiştirmeyi amaçlar. Devrimin değerlerinin benimsenmesi, geleneksel kimlik yapılarının tahribata uğratılması ve onların yerine sosyalist kimliğin yerleştirilmesiyle gerçekleşecektir. Ekim Devrimi'nin kurulacak yeni hayatın mihveri/ağırlık merkezi olarak görülmesi, aslında devrimin değerlerini merkez alarak yeni bir toplumsal yapı ve toplumsal kimlikler oluşturulacağına habercisidir.

Şiirin devamında devrim ile birlikte işçi sınıfının en büyük düşmanlarından birisi olan burjuva sınıfının sonunun geldiği söylenir. Ekim Devrimi, Mikayıl Müşfik'e ilham vermiştir. Şair burada "Oktyabr güneşinden feyz al!" diyerek kendi gönlüne seslenir. Bu sesleniş aynı zamanda okuyucuyadır. Şair üstü kapalı olarak okuyucunun devrimin temel değerlerinden feyiz alarak yeni bir kimlik benimsemesi gerektiğini işaret eder:

Oktyabr, mene ilham verdin.
Mene ilhamını sağlam verdin.
Ey gönül, sen de heveslen, durma.
Terlan ol, dağlara yaslan, durma.
Durmadan sen de uçup şehper çal,
Oktyabr güneşinden feyz al! (2019: 89)

Şaire göre Ekim Devrimi, tarihin en coşkulu yanar dağıdır ve lavlarıyla köhne düzeni yıkmayı başarır. Şimdi bu lavlar dünyanın dört bir tarafına yayılacak ve devrimin temel değerleri tüm dünya tarafından benimsenecektir:

Oktyabr, tarixin ey coşqun yanar dağı!
Yıxdın köhne dünyanı ateşli lavlarınla.
Eminem bezenecek cahanın dörd bucağı,
Her terefi, her yeri saçan alovlarınla. (2019: 89)

Mikayıl Rızaguluzâde'nin “Günəş” isimli şiiri de Ekim Devrimi'ni konu alır. Azərbaycan-Sovyet edebiyatında devrimin günəşə benzetilmesi sık görülen bir durumdur. Şiirin başında Sovyet edebiyatının genel özelliğine uygun olarak devrim öncesinde asırlardır zulmün ve şerrin insanlığa hükmettiği anlatılır. Bu karanlıklar dünyasında Oktyabr/Ekim Devrimi bir günəş gibi doğar:

Oktyabr!-

İnqilab günəşidir bu günəş!

Həm yıxan,

həm də quran

bir atəşdir bu atəş! (2006: 18)

Mikayıl Rızaguluzâde de pek çok Azərbaycan-Sovyet şairi gibi Ekim Devrimi'nin sadece bir saltanatı yıkmaktan ibaret olmadığını, aynı zamanda yeni değerler temelinde başka bir yapı kurduğunu belirtir. Daha önce de ifade edildiği gibi kurulan sadece sosyal bir düzen değildir. Bu düzene uyum sağlayacak insanlar yetiştirmek ve sosyalist kimliği giydirmek de temel amaçlardandır.

Zeynal Helil'in “XX. Əsrin Mənim” şiirinde Lenin övgüsü ve komünizm propagandası birlikte yer alır. Şair, XX. asırdan övgüyle söz eder. Bunun nedeni Lenin gibi büyük bir önderin bu asırda yaşamış olması ve komünizmin insanlığı aydınlatmaya bu yüzyılda başlamasıdır. Şair Lenin'in mükemmel kişiliği ve kudretiyle insanlığa özgürlüğün kapılarını açmasını şu şekilde anlatır:

Bir azadlıq dünyası!..

Kamalında Leninin

Kamalının şöhrəti!

Qüdrətində İnsanın

Tükənməyən qüdrəti!.. (2014: 14)

Şiirin devamında komünizmin “solmayan bir bahar” olduğu söylenerek Leninist propaganda sürdürülür:

Çekirsən karvanını

Kommunizm dediyimiz

Bir solmayan bahara,
XX. əsrin mənim! (2014: 15)

Helil Rıza, “Əsrin, Taleyim Menim” şiirində XX. əsrin devrimi barındırdığı için çok kıymetli olduğunu savunur ve bu asırda yaşadığı için kendisini talihli kabul eder:

Ey menalar dünyası,
İnqilablar əsri, sən,
Qəhrəmanlar anası-
En qəhrəman ərsən! (2014: 20)

Elağa Vahid, “Ölkəmizin” şiirində devrim öncesinin zulümlərini anlattıktan sonra devrim propagandası yapar. Sovyet Hükûmeti eski düzenin adaletsizliklərinə son verir və Azərbaycan halkına yol göstərıcı olur. Devrim sayəsində Azərbaycan özgür halkların yaşadığı ölkələr arasına dâhil olur. Bunu sağlayan Lenin və Komünist Parti'dir. Şair bu nədənle her ikisinə də halkların sevgi duyduğunu söyler. Lenin sayəsində Azərbaycan'da kızıl çiçəklər açar, yani devrimin dəğərleri yaygınlaşır:

Bizə yaxın gələ bilmək kimin cəsərətidir?!
Vətənmiz indi azad xalqlar vilayətidir.
Leninə-partiyaya ellərin məhəbbətidir
Qızıl çiçəklər açıbdır fəzası ölkəmizin. (2005: 340)

Samed Vurğun'un poema türündəki əsərində de Lenin'e övgü vardır. “Komsomol” poemasında şair, Lenin'in divarda duran resmindən bahsəderken onu tarihin ən büyük insanı olaraq nitələr. O, insanları isyana çağıraraq ezilənlərin çilesinə son verən kişidir:

Leninin əksidir divarda duran,
Tarixdə ən böyük, ən canlı insan.
Könüldən-könülə gəzir əməli,
Onun tribunadan yüksələn əli
Çağırır üsyana əzilənləri,
Günlər baş götürüb axır irəli. (2005c: 32)

Poemanın devamında şair, Lenin'in ne kadar büyük bir insan olduğundan, vatanın onun dehası sayesinde yaşadığından ve her vatandaşın kendi idrakini Lenin'e benzetmesi gerektiğinden söz eder. Lenin, çağının ilerisinde bir insan olarak halkı bin yıl ilerisindeki büyük bir geleceğe çağırır. Lenin'in resmine bakan bir kişi, onun gözlerinden akan insanlık aşkını fark edebilir, bu çeşmeden içerek gerçek anlamda insan sevgisini öğrenebilir:

Asılmış Leninin əksi divardan,
Baxır gözlərimə böyük bir insan.
Günəş də qızınır bu ilk baharda,
Gör nələr duyuram o baxışlarda:
Onun gözlərində gülür min bahar,
Murada çatmışdır bütün arzular,
Onun dühasilə yaşayır Vətən.
Min illik gələcək bir məsafədən
Böyük bir aləmə çağırır bizi...
Leninə bənzədik iradəmizi!
Gör bizim dünyamız nə bəxtiyardır!
Leninə bənzəsin hər duyan ürək.
Onun gözlərində bir çeşmə vardır,
İnsanlıq eşqini biz ondan içək. (2005c: 53)

Samed Vurğun, "Besti" poemasında Moskova ve Kızıl Meydan'dan hareketle devrim propagandası yapar. Devrimin simgesi olan kızıl Moskova, bütün dünyayı kendisine davet eder. O, dünyanın en büyük şehridir:

Bizə "buyur" dedi qızıl Moskva.
Moskva! Dünyada ən böyük şəhər! (2005c: 149)

Şair daha sonra Moskova'nın daha önce hiç karalar giymediğini söyler. Devrimin şehri, tıpkı devrim gibi şanlı bir tarihe sahiptir. Kızıl Meydan, sosyalistlerin kiblesi gibidir:

Xəyalım dönərək yenə tərlana,
Yenə də baş çəkir Qızıl Meydana... (2005c: 150)

Samed Vurğun “Bakının Destanı” poemasında, Bakü’deki işçi sınıfı hareketinin Çarlık Rusyası’nı sarstığını söyler. Sibiryada sürgünde olan Lenin, zulme ve açlığa nefretle baş kaldırır, Bakü’deki Bolşevik harekete büyük bir muhabbet ve ümitle destek verir. Şair burada Bakü halkı ve Lenin arasındaki sevginin karşılıklı olduğunu anlatmak ister:

Aclığa, zindana, zülmə nifrətlə
Vicdanı haqq deyir şanlı bir elin,
Böyük bir ümidlə, bir məhəbbətlə
Bakı! Bakı! deyir Sibirdə Lenin. (2005c: 255)

“Muğan” poemasında Samed Vurğun, Lenin’in Kızıl Meydan’da Moskova halkını selamlayışını ve bütün halkın Lenin’e yüreктen sevgi duyduğunu anlatır. Halk, Lenin’i şapkasını çıkartarak selamlamadan önce onu yüreğinde, vicdanında selamlar:

Qızıl Meydan üstündəki insanlara qarışaraq,
O müqəddəs bir ürəklə salamlayır Moskvanı...
O, əvvəlcə ürəyində, vicdanında "Lenin" deyə,
Papağını başdan alıb daxil olur Mavzoleyə... (2005c: 315)

Şair, Lenin’in bütün dünya tarafından tanınması gereken bir insan olduğunu savunur. O, komünizm dastanını yazan büyük bir liderdir. Lenin sayesinde zulüm son bulur, yetimler sıcak bir yuvaya kavuşur:

Qoca dünya! Qoca dünya! Sən Lenini bir də tanı!
Bu əllərlə o yazmışdır kommunizmin dastanını!
Bu əllərlə bizim Lenin zülm evinə balta vurdu,
Bu əllərlə bizim Lenin yetimlərə yuva qurdu... (2005c: 315)

Emekçilerin dünyasını yücelten ve özgürlük, kardeşlik gibi kavramların gerçek anlamda ne olduğunu insanlara öğreten kişi Lenin’dir. Her insanın yüreğinde Lenin’in bir evi olduğunu söyleyen şair, onun kalpleri fetheden bir lider olduğunu savunur. Lenin, insanlığın geleceğine yön verir. Onun adı insanlık için bir ziynet gibi değerlidir:

Bu əllərlə o uçurdu qəsbkarlar dünyasını;
Azadlığın, qurtuluşun, qardaşlığın mənasını
Bu əllərdə o gəzdirdi məşəl kimi diyar-diyar
Dünya böyük, Lenininsə hər ürəkdə bir evi var. ...
Gələcəyə yol göstərən bu əllərlə salamladı;
İnsanlığa ziynət oldu bu aləmdə Lenin adı! (2005c: 315)

Samed Vurğun, Lenin'in büyüklüğünü anlatmak için, onun bedeninin bir türbeye sığıdığını fakat insanlığa yol gösteren fikirlerinin ve manevi büyüklüğünün dünyalara sığmadığını söyler:

Aylar, illər gəlib keçir öz ömrünü saya-saya,
Bir türbəyə sığan Lenin siğışmayır bir dünyaya... (2005c: 315)

“Muğan” poemasının devamında Lenin ile Marks birlikte övülür. Samed Vurğun önce Firdevsî ve Homeros gibi ünlü destan yazarlarından bahseder. Daha sonra Marks'ın *Kapital* adlı eseriyle yeni bir destan yazdığını belirtir. Böylece şair, *Kapital*'in *Şahnâme*, *İlyada* ve *Odessia* gibi insanlık tarihinin en büyük eserlerinden birisi olduğunu söyler. İşçi sınıfının sesini duyuran Marks, yeni bir dünyanın kapılarını açar:

Marks da öz sonsuz iradəsilə
Yazdı "Kapital"ı fikrə nur saçdı;
O, fəhlə sinfinin həyat səsilə
Bir yeni aləmə qapılar açdı. (2005c: 319)

Şair daha sonra tekrar Lenin'i övmeye başlar. Lenin, dağlarda yaşayan bir kartal gibidir ve insanlığın geleceği için hiç yorulmadan çalışır. O, güneşli, aydınlık bir istikbali kuzgunun pençelerinden kurtararak insanlığa hediye eder:

Lenin - o möhtəşəm dağlar qartalı
Uçuşda yorulub durmadı bir an;
Günəşli-gündüzlü bir istiqbalı
Qurtardı quzğunun caynaqlarından... (2005c: 319)

Samed Vurğun, “Aygün” poemasında da Lenin’i överek sosyalist propaganda yapar. Lenin ölümsüz bir isme sahiptir ve her insanın kalbinde sevgiyle yaşatılır. Aradan asırlar geçse de Lenin, insanlığın en büyük istidadı olarak anılmaya devam edecektir:

Hər evdə, hər insan qəlbində yanan
Leninin eşqidir, ölməz adıdır.
Əsrlər keçsə də, Lenin hər zaman
Bəşərin ən böyük istedadıdır. (2005c: 342)

Poema türündə Lenin’i övmək amacıyla yazılan belki de en önemli mətn Resul Rıza’nın “Lenin” poemasıdır. İsmindən də anlaşılacağı kimi şair bu uzun mənzum hikâyədə baştan sona Lenin’i övər. Bu açıdan mətn Lenin üçün yazılmış bir destan mahiyətindədir. Şair, bir sənətçi olaraq Lenin’i anlatacak söz bulmaqta aciz kaldığını söylər. Lenin’in bir günü başqa insanların bir yılına bəddir. Bu böyük devrimçinin ismi, alfabenin sıradan beş harfiylə yazılsa da o ismin mənasını ihata etmək çox zordur:

Hanı? Ona layıq olan sözlər hanı?
Onun bir gün ömrü,
bizim
İlimizə bərabərdir,
O, sənətə sığışmayan
Nadir, böyük sənətkardır.
Lenin! – O beş sadə hərfin
Yaratdığı mənaya bax! (2005d: 176)

Resul Rıza, insanların Allah’ı və dini unutarak Lenin’e koştuklarını söylər. Herkes Lenin üçün oğullarını, eşlerini feda etməyə hazırdır. O, halkan kurtarıcısıdır. Eşer peyğambərlik diye bir kurum gerçektən varsa, bu pâyə Lenin’in olmalıdır:

-Lenin!.. –Lenin!..
Sənə qurban olaydı
cavanımız, qarımız
Bizim peyğəmbərimiz, xilaskarımız. (2005d: 185).

Şair, Lenin'i överken onun fikir babaları olan Marks ve Engels'i de unutmaz. *Komünist Manifesto*'yu yazmış olan bu iki büyük öğretmeni gözünün önünde canlandırır:

Gözlərimin önündə

canlandı Marks, Engels.

Onlar müəllimidir

Leninin – bilir hər kəs. (2005d: 190).

Şaire göre Lenin, milyonlarca insanın birliğini temsil eden bir simgedir. İnsanlar onun geçtiği toprakları eğilerek öper. Eğer gökler, yeryüzünün sesini dinlerse, milyonlarca insanın kalbinin Lenin için birlikte attığını işitecektir. O, yüz milyon insana sırdaş olmayı başarmış büyük bir liderdir. Bir taraftan halka hizmet ederken diğer yandan ona rehberlik etmiş, halka hem hizmetçi hem de önder olmuştur. Şair, Lenin'i hangi âlime, hangi şaire, hangi bestekâra, hangi hatipe, hangi bahadıra benzeteceğini bilemediğini poemada uzun uzun anlatır. Burada amaç Lenin'in her yönüyle mükemmel bir insan olduğunu ortaya koymaktır. O hem ilim sahibidir hem de yeri geldiğinde cesurca dövüşen bir bahadır. Çok büyük bir hatip olarak kitleleri peşinden sürüklediği gibi, sanatçı ruhuna sahip oluşuyla da insanları kendisine hayran bırakır. Resul Rıza, gökteki yıldızları seyrederek fakat Lenin gibi ölümsüz bir dehayı yıldızlar arasında bile bulamaz. Mezarının başında bütün dünyayı ağlatan başka bir lider yoktur. Poemanın geneline hâkim olan duygu, her yönüyle mükemmel bir insan olan Lenin'i hakkıyla anlatmakta Resul Rıza'nın sanatçı istidatının yetersiz kaldığıdır.

Vahid Eziz'in "Günəşlə Bir Üfüqdə" isimli poemasında Lenin övgüsü içeren bir bölüm vardır. Lenin bütün dillerde, bütün insanlığa seslenen evrensel bir vicdan ve dünyayı aydınlatan bir güneş olarak tanıtılır. İnsanlık Lenin mektebinden ders alırsa bütün dünya aydınlık bir sabaha uyanacaktır:

Lenin bütün dillərdə

Səslənir vicdan kimi,

Lenin bütün dillərdə

Doğan Günəş deməkdir,

Bütün dünya keçəcək

Leninin məktəbini,

Bütün dünya sabaha

Leninə gələcəkdir! (www.kulis.az, 2020)

Tiyatro, roman ve hikâye türünde yazılan eserlerde, özellikle ideal devrimci tipler üzerinden kurgulanan anlatılarda Lenin'e övgü ve devrim propagandası vardır. Fakat bu metinler ilgili bölümlerde ele alındığı için burada tekrar incelenmeyecektir. Bu bölümde sadece Samed Vurğun tarafından 1960 tarafında yazılarak *Ədəbiyyat və İncəsənət* gazetesinde yayımlanan fakat şairin ömrü vefa etmediği için yarım kalan *Böyük Dostluq* isimli piyese değinilecektir. Şairin ölümünden sonra seçilmiş eserlerine dâhil edilmeyen ve bu nedenle unutulmaya yüz tutan bu piyeste Lenin'in hayatı ve devrime yönelik faaliyetleri konu edilir. Piyesin başında Lenin'in Rusya'ya olan sevgisi ve komünizme olan inancı anlatılır. Bu başlangıçtan Lenin ve devrim propagandası yapılacağı açıkça anlaşılır. Manzum olarak yazılan piyeste Lenin, komünizmin gelmesiyle dünyanın kurtulacağını, korku ve zulümlerin sona ereceğini, ekmek bulma kavgasının biteceğini söyler. Lenin'in ağzından yapılan komünizm propagandası piyesin yazılma amacını ortaya koyar:

Rusiya! Rusiya! Ah ana vətən
Nə qədər sevirəm səni ürəkdən!
Nələr, nə arzular keçir qəlbimdən
Varlığım od tutur min bir diləklə.
Sən bütün dünyanın ilk baharısan
Nə qədər təmizdir, safdır ürəyin!
Görürəm sən əzəl bayraqdarısan
Günəşli gündüzlü bir gələcəyin!
Budur kommunizmin zəfər bayrağı
Neva sahilində dalğalanır bax!
Yaxındır dünyanın qurtuluş çağı
Orda nə zindan var, nə qorxu, nə qan
Nə də çörək dərdi çəkir bir insan.” (www.modern.az, 2020)

Azərbaycan-Sovyet edebiyatında Lenin ve Ekim Devrimi'ni övmək için yazılan şiirlerde herhangi bir estetik kaygı olmadığı, doğrudan propaganda yapmanın amaçlandığı görülür. Bu bakış açısıyla yazılan eserlerde Ekim Devrimi dünya tarihinin

en önemli gelişmesi olarak nitelendirilir. Devrimin mimarı olan Lenin, her yönüyle mükemmel bir insan olarak tavsif edilir. O, bu yönüyle sosyalist realizm akımındaki “olumlu kahraman”ların en mükemmel örneğidir.

Edebiyat eleştirisinde bir metnin söyledikleri kadar söylemedikleri de önemlidir. Bu bölümde ele alınan eserlere bakıldığında, açıkça dinî ve millî kimliğe saldırmayan metinlerin arka planında verilen dolaylı mesajların, sosyalist değerler etrafında örgülenmiş bir kimlik oluşturma çabasına hizmet ettiği görülür. “Halkların kardeşliği” ve “hümanizm” izlekleri temelinde yazılan metinler bu açıdan dikkate değerdir. Her iki izlek de son derece insani ve evrensel bir söylemle okuyucuya aktarılır. Ama bu metinlerin arka planında millî ve dinî aidiyetler yok sayılarak, Sovyet ideologları tarafından giydirilmeye çalışılan sosyalist kimliğinin propagandası yapılır. Sovyetler Birliği, bir dönem sömürgeci Batı tarafından istismar edilen hümanist söylemin içini kendi ideolojik müktesebatıyla yeniden doldurarak Türk halklarına servis eder. Azerbaycan edebiyatına yansıyan metinlerde barışın, kardeşliğin, insana değer verilmesinin ancak sosyalizm ile gerçekleşebileceği anlatılır. Devrim öncesinin acı ve zulümlerle dolu olduğunun ısrarla vurgulanması, okuyucuya geleneksel kimlik değerlerinin insanlık ve barışa katkı sunamayacağı fikrini aşlamayı amaçlar. Bir taraftan dinî ve millî aidiyetlerden bağımsız olarak sırf insan olduğu için halkların değer görmesi gerektiği söylenirken, diğer taraftan sosyalist kimlik değerlerinin propagandasının yapılması, okuyucuyu gerçek anlamda “insan” olmak için sosyalist olmak gerektiği düşüncesine götürür.

Lenin için yazılan şiir ve poemalarda ise bazen açıkça geleneksel kimlik değerlerine saldırıldığı bazen de devrimin değerleri övülürken dolaylı olarak din ve milliyetin hedef alındığı görülür. Lenin’in hiç zaafı olmayan, mükemmel bir insan olması her ne kadar Marksizmin gerçekçilik ilkesine aykırı olsa da, şairler bu tarz şiirler yazmakta bir sakınca görmez. Bunun bir sonucu olarak Lenin için yazılan şiirler klasik edebiyattaki kasideleri, poemalar ise menâkıbnâmeleri andıran bir nitelik kazanır. Bununla birlikte dönemin siyasal koşullarını da göz önünde bulundurarak bu metinlere bakmak gerekir. Zira bazı şairler, özellikle 1937-1938 yıllarında zirve yapan Stalin’in repressiya/baskı döneminde Lenin için şiir ve poemalar yazmayı bir kaçış olarak görür.

SONUÇ

Azerbaycan edebiyatı, XX. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa ve Rusya'dan gelen düşünce akımlarının etkisiyle modern anlamda insanı ve toplumu inşa etme süreci içerisine girer. Bu süreç, sömürge durumundaki Şark dünyasının genelinde olduğu gibi entelektüeller tarafından mevcut durumdan kurtulmanın yollarını arama ve bulunan reçeteleri geniş halk kitlelerine ulaştırma faaliyetleriyle şekillenir. Yeni bir insan ve toplum anlayışına ihtiyaç olduğu herkes tarafından kabul edilmekle birlikte, bunların hangi değerlere göre inşa edileceği yönündeki tartışma, Tanpınar'ın "Modern Türk Edebiyatı"nın başlangıcında var olduğunu söylediği "medeniyet krizi"nin Azerbaycan sahasında da yaşandığını gösterir. Ekim Devrimi'nden sonra iktidar gücünün devreye girmesiyle bu krizin üzeri örtülür, fikrî çatışma ve arayışlar sosyalizm lehine bastırılır. XX. yüzyılın başından itibaren Azerbaycanlı yazarların süreli yayınlardaki fikrî yazıları ve edebî eserleri vasıtasıyla modern anlamda millî kimlik oluşturma sürecine girmelerine rağmen, kısa süre sonra meydana gelen Bolşevik işgaliyle bu yönelim de yarım kalır ve edebiyat-kimlik ilişkisi Marksist-Leninist ideoloji doğrultusundaki SSCB politikaları ekseninde şekillenir. Bu çalışmanın neticesi açısından önemli olan, devrimin öncesi ve sonrasına bütüncül bir açıdan bakıldığında Azerbaycan edebiyatının, birey, millet, kimlik gibi modern kavramların içini doldurarak sosyolojik bir zeminde ilerlediği fakat politik yönlendirmeye yapay bir mecraya girerek tıkanmışlığının görülmesidir. Bu tıkanmanın müsebbibi olan Sovyet kimlik politikaları, edebiyat aracılığıyla hem asimilasyona hizmet eder hem de geleneksel değerlerin yeni toplumsal yapıya uygun şekilde inşasının önüne geçer. Kavramların yeni değerlerle ele alınarak tekrar ikame edilmesi ve buna bağlı olarak bireyden topluma uzanan modern bir yapının amaçlanması bakımından Azerbaycan edebiyatı, 1917'den önce de

teleoloji/amaçlılık ilkesiyle şekillenen toplumsal bir mahiyete sahiptir. Modernleşme çabası içerisinde giren bir halkın edebiyatı için normal sayılabilecek bu süreç, Ekim Devrimi'nden sonra doğal gelişim seyrinden çıkarak dilin tamamen politize edilmesiyle akamete uğrar ve sosyalist ideolojinin güdümüne girer. Bu çalışmada, devrimle birlikte yaşanan kırılma sonrasında kimlik yozlaştırma politikalarının Azerbaycan edebiyatına hangi izlekler ve söylem biçimleri ile yansıdığını edebiyat-ideoloji ilişkisi içerisinde ortaya koyan göstergeler elde edilmiştir.

Aydınlanma ile birlikte Batı düşüncesine girerek iktidarların güç ilişkilerini yönetmesinde belirleyici bir işlev üstlenen ideoloji kavramı, SSCB yönetimindeki bütün halkların edebiyatlarında olduğu gibi Azerbaycan sahasında da temel belirleyici etken olur. İdeolojinin modern dönemde üstlendiği toplumsal düzene şekil verme ve iktidarın istediği anlam dünyasını yaratma amacı, 1920'li yıllardan itibaren Azerbaycan edebiyatında da baskın şekilde görülmeye başlar. Edebiyat eleştirisinin temel tartışma konularından birisi olan “ideolojik olmayan bir edebiyat”ın imkânı meselesi, özne-bilgi-iktidar ilişkisi bağlamında metinsel söylemlerin nasıl oluşturulduğunu dikkate almayı gerektirir. Bilginin politik güç tarafından şekillendirilerek insanlara sunulması ve bireylerin Althusser'den mülhem bir ifadeyle “devletin ideolojik aygıtları”ndan bağımsız olarak sanatı veya hayatı anlamlandıramayacağı düşüncesi, yazar istese de istemese de ortaya çıkan her metnin ideolojik olduğu görüşünü ortaya çıkartır. Yapılan okumalar göstermiştir ki Azerbaycan-Sovyet edebiyatı açısından konuya bakıldığında temel sorun, ideolojiden ayrılmış saf bir edebiyatın imkânından ziyade, ideolojinin kaba propaganda düzeyine indirilmesiyle estetik ve sanat ölçütlerinden kopan politik-slogan metnlerinin üret(tir)ilmesidir. Tamamen ideolojiden bağımsız bir edebiyat mümkün değildir. Fakat iktidarın ürettiği söylemler üzerine bina edilen Azerbaycan-Sovyet edebiyatı, Marksist-Leninist ideolojinin katı bir şekilde çizdiği meşruiyet sınırlarından çık(a)mayan, diyalektik ve tarihî materyalizmin gerektirdiği “gerçekçilik” ilkesiyle çelişme pahasına bu dar perspektif üzerinde ısrar eden yapısıyla bir anlamda “edebiyatsız ideolojik anlatılar”a dönüşür ve kimlik tahribatına hizmet eder. Bu metinlere estetik düzlemde yapılan eleştirilere Sovyet teorisyenleri Moskova'dan gelen talimatlar doğrultusunda “cevap” verirken, birincil amacı sosyalist kimliğini Rus olmayan halklara benimsetmek olan SSCB yönetimi, propagandanın gücünden

yararlanmaya devam eder, benzer metinlerin “sosyalist realizm” ilkesi doğrultusunda yazılmasını ve yayımlanmasını sağlar. Bu yaklaşım Azerbaycan edebiyatının doğal seyirini suni bir düzleme oturtarak, kendini tekrar eden şablonların farklı yazar ve şairler tarafından yinelenmesine yol açar. Çalışmada ele alınan metinler, sürekli tekrar eden bu yaygın anlatı yapısının özelliklerini ortaya koyar.

Sovyet edebiyatının temel özelliklerinden birisi, çeşitli kavramlar arasında karşıtlıklar oluşturarak bunlar üzerinden ideolojik propaganda yapmaktır. İlerici-gerici, komünist-kapitalist, sosyalist-faşist, emekçi-burjuva gibi karşıtlıklardan hareketle oluşturulan ideolojik meşruiyet alanının Azerbaycan sahasındaki eserlere de yansıdığı görülür. Bu karşıtlıklarda sosyalist realizmin ilkelerine uygun olarak sınırlar gayet net çizgilerle belirlidir, ara renklere yer yoktur. Karşıtlıklardan teşekkül eden ideolojik zemin; devrim, emek, proletarya, enternasyonalizm gibi kutsallık atfedilen sözcüklerle sağlamaştırılır. Azerbaycanlı sanatçılar, metinlerini oluştururken hedef kitlenin alımlama biçimini iktidarın beklentilerine uygun şekilde yönlendirecek kodlamalara başvurur. Bu çalışmadaki metin incelemeleri, Sovyet teorisyenleri tarafından belirlenen sembol ve metaforların, yazar ve şairler tarafından Azerbaycan Türkçesi ile yazılan metinlere adapte edildiğini gösterir. İdeolojik zeminde dil üzerine yapılan bu politik müdahale vasıtasıyla okuyucunun alımlama biçimini etkileme çabası, Azerbaycan edebiyatında dinî ve millî değerleri ifade eden kavram, sembol ve metaforların manipüle edilerek edebî metinlere yansıtılmasına neden olur.

Yapılan okumalar, Lenin’in vaatleri ve Bolşevizmin ulusal kültürlere saygı ilkesi doğrultusunda meydana gelen görece özgürlük ortamının, XX. yüzyılın başında Azerbaycan edebiyatına milliyetçilik şeklinde yansıdığını gösterir. Olgunluk dönemi eserlerini Ekim Devrimi öncesinde veren ve Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra da yazı hayatına devam eden Cafer Cabbarlı, Celil Memmedguluzâde gibi yazarların metinlerinde görülen bakış açısı değişiklikleri, ideolojik baskının Azerbaycan edebiyatına kademeli olarak yansıma şeklini ortaya koyar. Arkadan gelen ve tam anlamıyla Sovyet değerleriyle yetişen nesilde ise bu tarz geçiş aşamaları yoktur. Eli Nezmi, Samed Vurğun, Süleyman Rüstem gibi isimler doğrudan sosyalist değerler ile şekillenmiş metinler aracılığıyla sosyalist kimliğini yerleştirmeye/meşrulaştırmaya yönelik eserler yazar ve bunu yaparken de geleneksel kimlik değerlerini tahrip edecek yaklaşımları benimser.

1917 yılından itibaren yazılan metinler incelendiğinde, Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimliğini yozlaştırma amacıyla kullanılan delil ve söylem biçimlerinin farklı kategorilerde sınıflandırılabilmesi görülmektedir. Bu anlamda Azerbaycanlı yazarların kullandığı her yaklaşımın, Marksist-Leninist ideolojinin fikrî-felsefî arka planıyla ilişkili olduğu ve Azerbaycan coğrafyasının kendine has koşulları da göz önünde bulundurularak yerel sorunlarla ilişkilendirildiği söylenebilir. Özellikle dejenere Müslüman ve Türk kimliği oluşturarak kimlik değerlerini tahrip etmek isteyen yazarlar, Müslüman-Şark dünyasının feodal toplum yapısından ve geleneksel din yorumundan kaynaklanan bazı problemleri, Marks ve Lenin'in din ve sosyoloji üzerine ortaya koyduğu düşüncelerle yeniden ele alır ve Azerbaycan Türklerini etkileyecek şekilde edebiyata yansıtır. Kimi zaman molla ve ahundların yozlaşmışlıkları ve sahtekârlıkları, kimi zamansa toprağa dayalı feodal düzende fakirlere yaşam hakkı tanımayan ağalar ve hanlar, sosyalizmin ortaya koyduğu insani değerlerin anti-tezini oluşturur; buradan hareketle başta din olmak üzere Azerbaycan toplumunda gelenekten gelen ne varsa yok edilmesi gerektiği düşüncesi savunulur. Geleneksel yapıda muktedir pozisyonda olan yönetici, toprak sahibi ya da din adamları içerisinde bir tane bile insani değerlere saygı duyan, olumlu tip çıkmaz. Böylece okuyucunun zihninde din ve gelenek, tamamen yozlaşmış kişilerle özdeşleştirilir. Belirli değerlerin hayattaki somut karşılıklarını görmeye eğilimli olan insan psikolojisi göz önüne alındığında, Azerbaycanlı yazarların bu metinleri organize ederken İslam'ın insani değerlerinin hayatta bir karşılığı olmadığını "kanıtlamak" ve buradan hareketle dinî kimliği tamamen ortadan kaldırmaya da yozlaştırmak amacıyla hareket ettiği anlaşılır.

Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatında görülen bir başka özellik de yerelden evrensel uzanan bir sistem eleştirisinden hareketle kimlik olgusunun hedef alınmasıdır. Toprak sahibi hanların, zalim ağa ya da din adamlarının aslında dünya genelinde hâkim olan ve kapitalizm adı verilen büyük bir sistemin Azerbaycan coğrafyasındaki işbirlikçileri olduğu söylenir. Böylece sorunun küresel olduğu, Azerbaycan'ın kendi toplumsal yapısı içerisinde yapacağı reformlarla bu meseleleri çözemeyeceği de dolaylı olarak ifade edilmiş olur. Öyleyse çözüm, bütün dünyada bir sistem değişimidir ve bunu yapabilecek tek siyasi yapılanma da küresel bir güç olan Sovyetler Birliği'dir. Azerbaycan edebiyatında bu söylem biçimi, devrimin ilk

yıllarından itibaren güçlü bir şekilde sürekli tekrarlanır ve sosyalist kimliğinin halka “giydirilmesi” için kullanılır.

XX. yüzyılın başında Azerbaycan edebiyatında oldukça güçlü olan milliyetçi söylem, devrimden sonra yaşanan Sovyetleştirme sürecinde adım adım menfi bir tutuma dönüştürülür ve bu durumun kimlik bağlamında somut yansıması yozlaşmış milliyetçiler ile gösterilir. Sovyet ideolojisinin milliyetçiliği “gerici bir burjuva düzeni” olarak gören yaklaşımını esas alan eserler yazan Azerbaycanlı sanatçılar, milliyetçiliğin “zararları”nı olumsuz örnekleri sürekli tekrarlayarak vurgular. II. Dünya Savaşı dönemindeki kısmi yumuşama ortamına kadar devam eden bu tarz anlatılarda her ne kadar bütün milliyetçiliklere karşı bir tutum benimsenmiş görülse de aslında Türk millî kimliği hedef alınır. Bu tarz anlatılardaki milliyetçiler ya *a priori* olarak kötüdür ve sömürgeci büyük güçlerle iş birliği yaparlar ya da devrimci bilinçten yoksun oldukları için emperyalist güçlerin oyunlarına alet olup cahilliklerini ortaya koyarlar. Bakü’nün çok uluslu yapısı, böyle metinleri kurgulamaya elverişli bir sosyal zemin sunduğundan Cafer Cabbarlı, Memmed Seid Ordubadi gibi yazarlar bu metinleri kolaylıkla kalem alır ve milliyetçiliği, sorunların temel kaynağı olarak okuyucuya yansıtır.

Azerbaycan-Sovyet edebiyatının ilk dönemine bakıldığında toplumsal yapıda ve hayata bakış açısında bir düalite/ikilik olduğu görülür. Azerbaycan sahasındaki bu durum, tıpkı Osmanlı-Türk edebiyatı tarihinde “Tanzimat Edebiyatı” olarak adlandırılan dönemdeki gibi iki farklı zihniyetin çatışması üzerine kuruludur ve bu çatışmada yazarların tuttuğu taraf bellidir. Olay örgüsü bazen devrimin hemen öncesinde geçer ve köhne düzenin bütün aksaklıkları anlatıldıktan sonra devrimle gerçekleşen “inanılmaz değişim” gösterilir. Değişimi sağlayan gücü harekete geçiren, dinî ve millî kimlik değerlerinin bırakılarak sosyalist kimliğin benimsenmesidir ve bu durum bir “olumlu kahraman”ın hayatında somutlaştırılır. Bazen de devrimin temel değerlerini içselleştiremeyen gerici kesimler, olay örgüsü 1917’den sonra geçen eserlerde “karşı devrim” çabası içerisine girer fakat sosyalizmin “olumlu kahramanları” karşısında mağlup olur. Özellikle ikinci gruba giren eserlerde yazarlar hem devrimden sonra sosyalizm mücadelesinin bitmediğini ve yeni değerlerin daima diri tutulması için çalışmanın önemini vurgular hem de devrimin gerici kalkışmalar karşısında zaaf göstermeyerek ilelebet yaşayacağına dair inançlarını dile getirir.

Yazarların bu tutumu, sosyalist kimliğin dinamik bir yapısı olduğunu ve hem birey hem de toplum ölçeğinde yeni kimlik değerlerinin daima diri tutulması gerektiği mesajını verir. Devrim sonrasında yeni bir hayat kurma mücadelesinin devam etmesi, sosyalizmin değerlerinin siyasi bir hadise ile bir günde tamamlanmayacağını, kişilerin hayat örüntülerini organize eden belirli değerlerin bireyin benliğiyle özdeşleşerek kimlik hâline gelmesi gerektiğini gösterir. Bu çalışmada tercih edilen okuma biçiminden hareketle erken dönem Azerbaycan-Sovyet edebiyatına bakılarak bu tespitin yapılması, kimlik yozlaşması için en aktif saldırının ilk nesil yazarlarda olduğunu kanıtlar.

Lenin'in devrim için işçi sınıfı örgütlenmesinin tek başına yeterli olmayacağı, partinin yani politik gücün devreye girmesi gerektiği düşüncesi Azerbaycan edebiyatına dolaylı olarak yansır. Pek çok eserde geleneksel yapı ve ondan istifade eden sömürgeci güçlerin yaptığı zulümlere rağmen, hâlâ devrimci bilince kavuşamayan, dinsel dogmalarla hareket ederek sosyalist kimliğini benimsemeyen “cahil” insanlar bulunur. Propaganda yoluyla halkı bilinçlendirmenin önemine vurgu yapılmakla birlikte, sabit fikirli bu tip insanların bir şekilde varlığını sürdüreceği ve bu nedenle politik ve silahlı gücün devreye girerek düzeni “devrimci şiddet” yoluyla değiştirmesi gerektiği fikri ısrarla savunulur. Komünist Parti ve özellikle de partinin gençlik örgütlenmesine duyulan güvenin sürekli vurgulanması, hem ilk dönem metinlerinde hem de II. Dünya Savaşı dönemi eserlerinde görülen bir yaklaşımdır. Bu durum edebiyatın Komünist Parti tarafından yönlendirilmesinin bir sonucu olduğu gibi, yazarların partiye bakış açısının eserlere yansıma biçimini de gösterir.

Edebiyat-kimlik ilişkisi açısından Azerbaycan edebiyatına bakıldığında, sosyalist realizmin “olumlu kahraman” ilkesinin okuyucuya rol model geliştirmek açısından sıklıkla kullanıldığı görülür. Bolşevik yönetim başa geldiğinde Rusya ve Rus hâkimiyeti altındaki halklar okuma-yazma seviyesi açısından kötü bir noktadadır. Bu durum, derinlikli felsefi fikirlerle diyalektik materyalizmi ve sömürü olgusunu anlatmaktan ziyade, düşük eğitilmiş halkın kavrayabileceği somut kahraman örneklerinin edebiyatta tercih edilmesine yol açar. Azerbaycan edebiyatı için de geçerli olan bu yaklaşım, çoğunlukla insani zaafardan arındırılmış mükemmel devrimcilerin kurgulanmasını gerektirir. Bu tarz devrimciler, devrimin çıkarları ile kendi şahsi çıkarları çeliştiğinde hiç düşünmeden devrimi tercih eden, aşkından ve

ailesinden fedakârlık yapan rol modellerdir. Yani sosyalist olmak, devrimci ödevleri bireysel olanın önüne koymak demektir. Ortaya çıkan propaganda metinlerindeki devrimcilerin psikolojik derinlikten yoksun ve tek yönlü olmaları, sanat ve estetik açısından bu eserleri sorgulamaya açar.

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Azerbaycan edebiyatı bir anda savaş edebiyatına dönüşür. İdeolojik baskı her ne kadar hafiflemiş görünse de bu dönem eserlerinde de vatan, millet, millî kimlik gibi kavramların sosyalist değerlerle uyumlu bir şekilde sunulması, kimlik yozlaştırma politikasına hizmet eder. Yapılan savaş Azerbaycan milletinin değil, bütün Sovyet halklarının “Büyük Vatan Savaşı”dır. Kahramanların zihnindeki vatan mefhumu da “Sovyet vatani”dir. Bu kişilerin savaştaki motivasyon kaynağı, “Kızıl Ordu neferi” olmakla övünen bir asker kimliğini benimsemelerinden kaynaklanır. Cepheye giden her asker, bir Sovyet vatandaşı ve devrimci olarak gider. Stalin'in yönettiği bu “büyük devlet” için herkes ölmeye hazırdır. Savaşın iki tarafı, ideolojik indirgemeciliğin bir yansıması olarak edebiyata yansır. İnsani olan tüm değerleri SSCB temsil ederken, karşıt cephe tamamiyle insanlık düşmanıdır. İnsanı insan yapan tüm evrensel değerlerin sosyalist kimliğinin uhdesine alınması, bu değerlere sahip olmak isteyen herkesi Sovyet cephesinde savaşmakla yükümlü kılar.

Geleneksel kutsallık algısını reddeden sosyalist ideoloji, toplumsal hafızayı silerek yeni değerleri yerleştirmek adına kendi kutsallarını ve siyasi mitlerini oluşturur. İdeoloji-kimlik ilişkisi bağlamında yapılan okumalar, bu tarz bir kutsallığın ve mitlerin inşasının Azerbaycan edebiyatına da yansıdığını gösterir. Zira işçi sınıfını ve emek kavramını öven metinlerde kolhoz, sovhoz ve fabrikaların seküler birer mabet gibi sunulması son derece yaygın bir eğilimdir. Üstelik bu eğilim, geçiş dönemi yazarı diyebileceğimiz Cafer Cabbarlı'dan itibaren başlar. Başta Lenin olmak üzere siyasetçiler etrafında oluşturulan kişi mitleri de kimliksizleştirme ve yeni bir kolektif hafıza oluşturmada kullanılır. Bir Sovyet işçisi, kendisine hazır hâlde verilmiş ve sınırları ideolojik bariyerlerle belirlenmiş kimliği benimsemeli, kolhoz ya da fabrikada çalışarak üretime katılmalı, Moskova'dan gelen “Beş Yıllık Plan” a ulaşma gayesiyle hayatını anlamlandırmalıdır. Özellikle Mikayıl Müşfik'in şiirlerinde bu yaklaşım sık görülür. Moskova'nın planlarına ugun üretim yapan kişi, hayatını doğru anlamlandırmış bir birey demektir. Edebî metinlerdeki bu bakış açısı, insanın dünyadaki varlığını anlamlandırmak için kendisine sorduğu “büyük soruları”

açıklamada, özellikle de metafizik alanı ve ölüm sonrasını sorgulamada oldukça sığ ve yetersizdir. Fakat yazar ve şairlerin ideolojik düzlemi, bu açmazları yok sayar. Kendi kutsal kişi mitini Lenin ve yoldaşlarından, mabetini kolhoz ve fabrikalardan, hayatın anlamını Moskova'nın üretim planlarından inşa eden Azerbaycan-Sovyet edebiyatı, doğrudan dine ve millî kültüre saldırmadığı metinlerde dahi kimlik tahribatı yapmış olur. Zira sosyolojiden maneviyata kadar geniş bir alanı kapsayan anlamlandırma sürecinin ideolojik sınırlara indirgenmesi, Müslüman-Türk dünyasının pek çok değerini meşruiyet alanının dışında bırakır.

Araştırma evreninde yer alan metinlerde sık görülen politik söylemlerden birisi de “mutlu yarınlar” mitidir. Tıpkı kişi mitleri gibi siyasal nitelik taşıyan bu mit, hâlihazırda bazı problemler olsa da bunların sosyalizm sayesinde zaman içerisinde çözüleceği ve insanlığın mutlu yarınlara ulaşma yolunun sosyalist kimliğine sadakatten geçtiği varsayımını içerir. Kimi zaman davası uğruna öldüğü için “mutlu yarınları” göremeyen fakat sosyalizme olan inancından dolayı kurtuluş günlerinin geleceğinden şüphe etmeden huzur içinde can veren devrimci romantikler, okuyucuda sosyalist bilinç uyandırmayı amaçlar. Azerbaycan edebiyatında “olumlu kahraman”ın kazanmaması ancak bu tarz bir romantizm ile mümkün olabilir ki bu da aslında neticesi ertelenmiş bir tür galibiyettir.

Azerbaycan edebiyatı, modern ideolojik mitlere alan açarken “sosyalist kadın” mitini de ihmal etmez. Erkek tarafından horlanan, ataerkil toplumsal yapı içerisinde söz hakkı dahi bulunmayan Azerbaycan kadını, sosyalizmden sonra yaşadığı dönüşüm ile “erkekleri bile” hayran bırakmaya başlar ve toplum içerisinde el üstünde tutulur. İslam inancını ve Türk kültürünü kadının değersizliğinin kaynağı olarak göstermeye çalışan Azerbaycanlı yazarlar, genelde Kur'an-ı Kerim'de ya da sahih kabul edilen hadis kaynaklarında bulunmayan fakat halkın inancına bir şekilde yerleşen hurafeleri bilinçli olarak kurguya yerleştirir. Aynı durum Türk kültürü için de geçerlidir. Kadim Türk kültüründe olmayan fakat sonradan toplumsal belleğe yerleşen yaklaşımlardan hareketle kadının aşağılanması, sosyalist yazarlar için tipik bir durumdur. Bunda Azerbaycan coğrafyasının jeopolitik konumundan dolayı geçiş noktasında olması, tarihin en eski dönemlerinden beri farklı kavim ve kültürlerle ev sahipliği yapmasından kaynaklanan heterojen kültür unsurlarının da etkisi vardır. Fakat sosyalist yazarlar bu konuyu ele alırken hiçbir zaman Azerbaycan Türklerinin kendi kültür ve medeniyet

değerlerinin potansiyelinden yararlanmayı aklına getir(e)memiş, çözümü Sovyet-Rus kimliğinin benimsenmesinde arayan eserler yazmıştır.

Azerbaycan coğrafyasının tarihin eski dönemlerine kadar uzanan köklü bir kültür birikimine sahip olması, İslam'ın çeşitli yorumlarının doğuşuna beşiklik etmesi gibi tarihsel/sosyolojik şartlar, burada teşekkül eden ve Müslüman-Türk kimliğine kaynaklık eden köklü değerlerin sürekli hedefte tutulmasına sebep olur. Dine hem fiziksel sahada hem de bilişsel olarak müdahale etmek isteyen Sovyet yönetimi, fiziksel müdahaleyi kanun ve polis yoluyla yaparken bilişsel müdahalede edebiyattan yararlanır. Yozlaşmış din adamlarından bağımsız olarak doğrudan Tanrı'yı ve dini hedef alan, kutsal kitap ve peygamberlerle dalga geçen son derece sert metinlerin yer alması bu bağlamda değerlendirilmelidir. Özellikle II. Dünya Savaşı döneminde yazılan metinlerde dünyada yaşanan acılara Tanrı'nın ya da dinin çözüm bulamadığı, insanlığın tek kurtuluşunun Kızıl Ordu olduğu yönündeki propaganda metinleri şiir, poema ve hikâye türlerinde sıkça işlenir. Hitler karşısında çaresiz kalan Tanrı imgesi, Azerbaycan edebiyatının savaş döneminde en sık başvurduğu söylemlerden birisidir.

Azerbaycan edebiyatına insan-kimlik ilişkisi bağlamında bakıldığında, Marksist-Leninist ideolojinin modern Batı düşüncesiyle girdiği mücadelenin yansımalarını da görmek mümkündür. Batılı anlamda modern birey; hümanizm ve Rönesans ile temelleri atılan, Aydınlanma, Fransız Devrimi ve sanayileşme ile tam anlamıyla inşa edilen seküler, laik ve rasyonalist bir öznedir. XIX. yüzyıldan itibaren Mirze Şefi Vazeh, Mirze Fethali Ahundof gibi Aydınlanmacı fikirlerden etkilenen rasyonalist aydınlar, Batı'da olduğu gibi bir modernleşme süreci başlatarak dinden yalıtılmış bireyi ve toplumu oluşturmak ister ve bu amaçla da edebiyatı kullanır. Marksist-Leninist ideoloji de seküler ve rasyonalist bir yaklaşım içerir fakat kapitalist Batı medeniyetinin sömürgeci olduğunu savunarak "Homo Sovieticus" denilen Sovyet insanını oluşturmayı amaçlar. Bu durum, Sovyet teorisyenlerince hümanizm kavramının sosyalist değerlerle yeniden inşa edilmesini gerektirir. Ortaya çıkan "devrimci hümanizm" anlayışı, insana gerçek anlamda değer vermenin onu sömürüden kurtarmak ve eşit, onurlu bir hayat yaşamasını sağlamakla gerçekleşeceğini, bunun yolunun da sosyalizmden geçtiğini savunur. Bu yeni hümanizm anlayışı, dünyanın farklı coğrafyalarında sömürülen insanlar için ıstırap duyan devrimcilerin, insanlık ve insani değerler adına ortaya koyduğu "yüksek

düşünceleri”yle Azerbaycan edebiyatına girmesini sağlar. Halkların kardeşliği ve enternasyonalizm ilkesi ile bir taraftan millî kimlik hedef alınırken diğer taraftan insani bir söylem etrafında devrimci düşüncelerin başka milletlere de yayılması amaçlanır. II. Dünya Savaşı sırasında yazılan metinlerde karşı cephenin halklarının bile kardeş görülerek sadece Hitler ve faşist rejimin şeytanlaştırılması, evrensel değerler ışığında insana hak ettiği değeri yalnızca sosyalizmin verdiğini, insanlığın onurlu bir geleceğe sahip olmasının Kızıl Ordu’nun elinde olduğunu göstermek içindir.

İdeolojiler ayakta kalmak için “ötekileştirme” yöntemine başvurur ve kendi oluşturdukları meşruiyet alanı dışında kalanları düşman hâline getirerek kendi kitlelerini sağlamlaştırır. Sovyet yönetimi bu metodu çok sert bir şekilde uygular, bu durum Azerbaycan edebiyatına sosyalist olmayan herkesin yozlaşmış, kötü kişiler olarak kurgulanmasıyla yansır. Böylece din adamı, milliyetçi, toprak sahibi gibi farklı kesimlerden insanlar yozlaşmış kimlik oluşturma yöntemi olarak kullanılır hâle gelir. Bunların karşısına çıkan sosyalist aydınlar, işçiler ve askerler ise ideal Marksist tiplerin yansımaları olur. Olay örgüsüne dayalı metinlerde ön plana çıkan bu ikili yapıya bir de ideal ya da yozlaşmış tip kullanmadan doğrudan propaganda yapan slogan metinleri eklenir; böylelikle Azerbaycan-Sovyet edebiyatı, Türk ve Müslüman kimliğini yozlaştırma aracına dönüştürülür. Azerbaycan’da 1960’larda ortaya çıkan “Yeni Nesir/1960 Nesri” akımıyla birlikte sosyalist realizm güç kaybetmeye başlar ve daha çok bireyin yalnızlığı, kendine yabancılaşması gibi modernist edebiyatın konuları ön plana çıkar. Buna rağmen Sovyet ideolojisinin gölgesi zaman zaman bu eserlere de düşer, çalışma evreninde ele alınan eserlerde görüldüğü gibi daha yumuşak ve dolaylı bir üslupla olsa da sosyalist değerlerle tam bir uyuma içerisinde olmayan kişi ya da olgular “köhnelik” ya da “gericilik” ile ilişkilendirilir. Buradan hareketle söylem biçimi ve şiddetinde değişiklikler olsa da Sovyet edebiyatının Azerbaycan Türklerinin kimlikleriyle hep bir çekişme içerisinde olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abdullayev C, Hüseyinoğlu T, Sultanlı V (2007a) *Müasir Azərbaycan Ədəbiyyatı I*, (Bakı Üniversitesi Nəşriyyatı, Bakı).
- Abdullayev C, Hüseyinoğlu T, Sultanlı V (2007b) *Müasir Azərbaycan Ədəbiyyatı II*, (Bakı Üniversitesi Nəşriyyatı, Bakı).
- Acar K (2008) 1905 Rus Devrimi'nin Genel Bir Değerlendirmesi. *Divan Disiplinler Arası Çalışma Dergisi*, 13/24: 79-98.
- Adıgüzel S (2010) *İlyas Efendiyev*, (Fenomen Yayıncılık, Erzurum).
- Adıgüzel S (2014) *Azerbaycan Edebiyatında 1960 Nesri (Hikâye ve Roman)*, (Fenomen Yayıncılık, Erzurum).
- Ağayev M (2006) Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri. Doktora tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Akçay C (1998) Hanna Mine'nin Romanlarında Toplumcu Gerçekçilik. Doktora tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Akengin Ç (2014) Sanat İdeoloji Politika İlişkileri. *ULAKBİLGE*, 2(4): 143-150.
- Akpınar Y (1994) *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, (Dergâh Yayınları, İstanbul).
- Aktaş Ü (2012) *Edebiyat, İdeoloji ve Poetika*, (Metamorfoz Yayıncılık-Okur Kitaplığı, İstanbul).
- Althusser L (2003) *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Alp Tümertekin. (İthaki Yayınları, İstanbul).
- Anderson B (2017) *Hayali Cemaatler-Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır. (Metis Yayınları, İstanbul).
- Araz M (2004) *Seçilmiş Əsərləri- İki Cildə II Cild*, (Lider Nəşriyyat, Bakı).
- Argunşah H (2015) Milli Edebiyat. *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı 1839-2000*, ed. Ramazan Korkmaz. (Grafiker Yayınları, Ankara).

- Assman J (2001) *Kültürel Bellek-Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, çev. Ayşe Tekin. (Ayrıntı Yayınları, İstanbul).
- Aşkın M (2010) Giydirilmiş Kimlikler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2): 213-220.
- Axundov SS (2005) *Seçilmiş Əsərləri*, (Şərq-Qərb, Bakı).
- Aydın M (2018) İslamcılık Düşüncesi Bağlamında Musa Carullaf Bigiyef Düşüncesinin Sosyolojik Temelleri. Yüksek lisans tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon.
- Azap S (2018) *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, Ed. Orhan Söylemez-Samet Azap. (Kesit Yayınları: İstanbul).
- Azərbaycan Nəsrî Antologiyası Beş Cildə III Cild*, (Şərq-Qərb, Bakı).
- Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi*. <https://tr.wikipedia.org> (20 Temmuz 2020).
- Babashova Z (2014) XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Türk Edebiyatı; Hüseyin Cavid, Türk Edebiyatı ile Etkileşimleri. Doktora tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Bağdatlıoğlu O (2019) Egemen İdeoloji Tezinin Eleştirisi. Doktora tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Balayev A (2014) 20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan Türklerinde Ulusal Kimlik ve İdeolojinin Oluşumu. *Azərbaycan'da Din ve Kimlik*, ed. Sevinç Alkan Özcan-Vügar İmanbeyli. (Küre Yayınları, İstanbul).
- Barmanbay A (2019) Celil Memmedguluzâde'nin Anamın Kitabı Piyesinde Azerbaycan İdeali. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 48: 83-114.
- Bayrağımızdır Lenin*. <https://kulis.az/news> (1 Haziran 2020).
- Bayram T (2005) *Seçilmiş Əsərləri*, (Lider Nəşriyyat, Bakı).
- Belge M (1989) *Marksist Estetik-Christopher Caudwell Üzerine Bir İnceleme*, (İletişim Yayınları, İstanbul).
- Bilgin N (2007) *Kimlik İnşası*, (Aşina Kitaplar, İstanbul).

- Bottomore T (1993) *Marxist Düşünce Sözlüğü*, çev. der. Mete Tuncay. (İletişim Yayınları, İstanbul).
- Bozkurt G (2008) *Türk Kimliği-Kültür Tarihinin Kaynakları*, (Boyut Yayın Grubu, İstanbul).
- Böyük Dostluq*. <https://modern.az/> (7 Haziran 2020).
- Buhr M, Kosing A (1999) *Bilimsel Felsefe Sözlüğü*, çev. Veysi Bildik. (Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul).
- Cabbarlı C (2005a) *Əsərləri-Dörd Cildə I Cild*, (Şərq-Qərb, Bakı).
- Cabbarlı C (2005b) *Əsərləri-Dörd Cildə II Cild*, (Şərq-Qərb, Bakı).
- Cabbarlı C (2005c) *Əsərləri-Dörd Cildə III Cild*, (Şərq-Qərb, Bakı).
- Cabbarzadə Z (2005) *Seçilmiş Əsərləri*, (Avrasiya Press, Bakı).
- Carr EH (1989) *Bolşevik Devrimi I-II-III*, çev. Orhan Suda. (Metis Yayınları, İstanbul).
- Cavid H (2005a) *Əsərləri-Dörd Cildə V Cild*, (Lider Nəşriyyat, Bakı).
- Cavid H (2005b) *Əsərləri-Dörd Cildə V Cild*, (Lider Nəşriyyat, Bakı).
- Cəlal M (2005) *Seçilmiş Əsərləri*, (Şərq-Qərb, Bakı).
- Cengiz S (2015) Edebiyat ve İdeoloji. *ASOS Journal* 15: 266-274.
- Cevizci A (1999) *Felsefe Sözlüğü*, (Paradigma Yayınları, İstanbul).
- Coşgun M (2014) Ekim Devrimi'ne Açılan Kapı: Rus Modernleşmesi. *Akademik Bakış Dergisi*, 44: 1-12.
- Çakıroğlu, AD (2017) A.N. Tolstoy'un "Azap Yolları" Adlı Eserinde Ekim Devrimi. Yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Çakıroğlu, AD (2017) A.N. Tolstoy'un "Azap Yolları" Adlı Eserinde Ekim Devrimi. Yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Çetişli İ (2013) *Batı Edebiyatında Edebî Akımlar*, (Akçağ Yayınları, Ankara).

Çırpınırdı Karadeniz. <http://www.turkyurdu.com> (11 Haziran 2020).

Çovğun. <https://www.azleks.az> (12 Ocak 2020).

Dağtaş B (1999) İngiliz Kültürel Çalışmaları'nda İdeoloji. *Kurgu Dergisi* 16: 335-357.

Dervişcemaloğlu B (2017) Ulusal Kimliklerin İnşası Süreçlerinde Dilin ve Anlatıların Rolü. *Giresun Üniversitesi 1. Uluslararası Dil, Sanat ve İktidar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 83-92, Giresun.

Dijk TV (2015) Söylem ve İdeoloji Çokalanlı Bir Yaklaşım. *Söylem ve İdeoloji*, Yay. Haz. Barış Çoban, Zeynep Özarslan. (Su Yayınları, İstanbul).

Dumenil G, Lövy M, Renault E (2013) *Marksizmin 100 Kavramı*, çev. Gözde Orhan. (Yordam Kitap, İstanbul).

Dumenil G, Lövy M, Renault E (2013) *Marksizmin 100 Kavramı*, çev. Gözde Orhan. (Yordam Kitap, İstanbul).

Durmuş M (2002) Bolşevik İhtilâlinde Sonraki Azerbaycan Türk Edebiyatında Şiir ve Poema Türü. *Ankara Üniversitesi DTCF Türkoloji Dergisi*, XV (1): 261-267.

Eagleton T (2009) *Eleştiri ve İdeoloji-Marksist Edebiyat Teorisi Üzerine Bir Çalışma*, çev. Savaş Kılıç. (İletişim Yayınları, İstanbul).

Eagleton T (2015) *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan. (Ayrıntı Yayınları, İstanbul).

Ecaz. <https://www.azleks.az> (22 Mart 2020).

Eğilmez M, Bozkurt S (2016) Ahmet Ağaoğlu'nun Türk Milliyetçiliğine Katkıları. *I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu-Bildiriler*, 496-500.

Əhmədov B (2015) *XX. Yüzlü Azərbaycan Ədəbiyyatı-Mərhələlər, İstiqamətlər, Problemlər*, (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Adına ədəbiyyat İnstitutu, Bakı)

Ekici Y (2017) Bolşevik İhtilalinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27/1: 265-275.

- Elekberov F (2016) Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Türk Birliği Fikrinin Önemi (XX. Yüzyıl-XXI. Yüzyılın Başları). *I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu-Bildiriler*, 139-149.
- Əlibeyli Ə (2005) *Seçilmiş Əsərləri*, (Şərq-Qərb, Bakı).
- Elmacıoğlu, E (2019) Sovyet-Rus Edebiyatının Şekillenme Sürecine Genel Bir Bakış. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6/1: 1-12.
- Əməl. <https://www.azleks.az> (1 Haziran 2020).
- Erkan Ü (2017) 19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Modernleşme Eleştirisi. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1: 21-46.
- Erol A (2018) İhtilal-Edebiyat İlişkisi ve Romantik Tavrı (Azerbaycan Edebiyatı). *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç-Mikail Cengiz. (Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara).
- Ersöz E (2011) Siyasi İdeolojiler Bağlamında Sinema. Yüksek lisans tezi. Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Əziz. <https://www.azleks.az> (1 Haziran 2020).
- Fişekçi T (2017) *100. Yılında Ekim Devrimi*, Yay. Haz. Gökhan Atılğan. (Yordam Kitap, İstanbul).
- Genceli Mİ (2011) *Azerbaycanlı Şair Mehemed Hadi Hayatı-Sanatı-Eserleri*, (Ötüken Neşriyat: İstanbul).
- Giddens A (1992) *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*, çev. Ahmet Çiğdem. (Vadi Yayınları, Ankara).
- Gladkov F (2018) *Çimento*, çev. Erdoğan Tokatlı. (Yordam Kitap, İstanbul).
- Gorki M (2013) Sosyalist Realizm Hakkında. çev. Cemile Kınacı. *Gazi Türkiyat*, 12: 169-174.
- Gökberk M (1993) *Felsefe Tarihi*, (Remzi Kitabevi, İstanbul).
- Göktolga Ö (2012) Postmodernite ve Siyasal Kimlikler. Doktora tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara.

- Gülgün M (2004) *Seçilmiş Əsərləri*, (Şərq-Qərb, Bakı).
- Güngör B (2019) *Postkolonyalizm ve Edebiyat-Türk Edebiyatında Sömürgeciliğe Bakış*, (Hece Yayınları, İstanbul).
- Gür M (2019) *Türk Romanında Erkeklik ve Milliyetçilik (1908-1923)*, (Kesit Yayınları, İstanbul).
- Gürçınar P (2015) Althusser ve Marks'ın İdeoloji Kavramlarının Karşılaştırılması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 41: 449-457.
- Gürsoy Y (2018) *Sovyet Dönemi Rus Edebiyatı (1953-1991)*, (İksad Publishing House, Ankara).
- Güzel K (2005) Ahmet Cevat'ın Hayatı Eserleri ve Edebi Kişiliği. Yüksek lisan tezi. Kafkaz Üniversitesi, Bakü.
- Haqverdiyev AB (2005a) *Seçilmiş Əsərləri- İki Cildə I Cild*, (Lider Nəşriyyat, Bakı).
- Haqverdiyev AB (2005b) *Seçilmiş Əsərləri- İki Cildə II Cild*, (Lider Nəşriyyat, Bakı).
- Hasanoğlu İ (2015) Homo Sovieticus: SSCB'de Sovyet Halkı İnşası Çabaları. *Turkish Studies*, 10/1: 311-340.
- Hasanov B (2007) Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan'da Din. Doktora tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Hayit B (1978) *Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri*, (Sabah Kültür Yayınları, İstanbul).
- Hobsbawm EJ (1993) *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, çev. Osman Akınhay. (Ayrıntı Yayınları, İstanbul).
- Homo Sovieticus*. <https://tr.wikipedia.org> (10 Haziran 2020).
- Hüseyn M (2005) *Seçilmiş Əsərləri- Üç Cildə I Cild*, (Avrasiya Press, Bakı).
- Hüseyn S (2006) *Seçilmiş Əsərləri*, (Şərq-Qərb, Bakı).
- Ilıca S (2015) 19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Dekabristler. Yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara.

İbrahimli H (2019) Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu: Tarihi ve İdeolojik Açından Karşılaştırmalı Tahlil. *Yeni Türkiye-Azerbaycan Özel Sayısı I*, 107: 98-111.

İbrahimov M (2005) *Seçilmiş Əsərləri- İki Cildə II Cild*, (Şərq-Qərb, Bakı).

İdeoloji. <https://sozluk.gov.tr/> (10 Ocak 2019).

İldırım A (2004) *Seçilmiş Əsərləri*, (Öndər Nəşriyyat, Bakı).

İmançer D (2003) Çağdaş Kimliğin yapılanma Sürecive Televizyon. *Doğu Batı Dergisi*, 23: 233-250.

Jenkins R (2016) *Bir Kavramın Anatomisi Sosyal Kimlik*, (Everest Yayınları, İstanbul).

Jusdanis G (1998) *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür-Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, çev. Tuncay Birkan. (Metis Yayınları, İstanbul).

Kapağan E (2015) *Kırgız Şiirinde Ekim Devrimi-Devrimi Hazırlayan ve Kabul Görmesini Sağlayan Sebepler*, (Akçağ yayınları, Ankara).

Karakurt M (2018) Çarlık Dönemi Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliği. Yüksek lisans tezi. Ardahan Üniversitesi, Ardahan.

Kengeri AA (2008) *Azerbaycan'da Romantik Türkçülük*, (Doğu Kütüphanesi, İstanbul).

Kengerli AA (2008) *Azerbaycan'da Romantik Türkçülük*, (Doğu Kütüphanesi, İstanbul).

Kılıç E (2015) Marksizm'in Din Anlayışı. Yüksek lisans tezi. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.

Kılıçbay MA (2003) Kimlikler Okyanusu. *Doğu Batı Dergisi*, 23.

Kınacı C (2016) *Kazak Edebiyatında İmaj ve Kimlik (1925-1991)*, (Bengü Yayınları, Ankara).

Kimlik. <http://www.tdk.gov.tr> (15 Şubat 2019).

Komsomol. <https://tr.wikipedia.org> (7 Mart 2020).

- Köse M (2008) *Postmodern Kültürün Oluşumunda Popüler Kültür Çerçevesinde Tasarlanan Televizyon Reklamlarının Etkisi*. Yüksek lisans tezi. Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Larrain J (1998) *Tarihsel Materyalizmi Yeniden Yapılandırmak*, çev. S. Çeviker. (Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul).
- Lefebvre H (1976) *Sosyalist Dünya Görüşü Marksizm*, çev. G. Doğan Görsev. (Yordam Kitap, İstanbul).
- Lenin Vİ (1968) *Sanat ve Edebiyat*, haz. Jean Freville. (Payel Yayınevi, İstanbul).
- Lenin Vİ (1990) *Proletarya Kültürü*, çev. Nadiye R. Çobanoğlu. (Yar Yayınları, İstanbul).
- Lenin Vİ (1992) *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, çev. Muzaffer Erdost. (Sol Yayınları, Ankara).
- Lenin Vİ (2006) *Marks-Engels-Marksizm*, çev. Vahap Erdoğan. (Sol Yayınları, Ankara).
- Lenin Vİ (2011) *Sanatta Sosyalist Gerçekçilik*, çev. Feyyaz Şahin. (Parşömen Yayınları, İstanbul).
- Lenin Vİ (2014) *Sosyalizm ve Din*, çev. Öner Ünalın. (Evrensel Basım Yayın, İstanbul).
- Loomba A (2000) *Kolonyalizm/Postkolonyalizm*, çev. Mehmet Küçük. (Ayrıntı Yayınları, İstanbul).
- Lunaçarski A (2011) *Sanatta Sosyalist Gerçekçilik*, çev. Feyyaz Şahin. (Parşömen Yayınları, İstanbul).
- Lunaçarski AV (2008) *Edebiyat ve Sanat Üzerine*, çev. Elif Aksu. (Payel Yayınları, İstanbul).
- Maalouf A (2006) *Ölümcül Kimlikler*, çev. Aysel Bora. (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul).
- Mardin Ş (1992) *İdeoloji*, (İletişim Yayınları, İstanbul).
- McLellan D (2012) *İdeoloji*, çev. Barış Yıldırım. (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul).
- Məmmədquluzadə C. (2004a) *Əsərləri-Dörd Cildə I Cild*, (Öndər Nəşriyyat, Bakı).

Mikayıl Müşfik. <https://www.azadliq.org/> (2 Haziran 2020).

Mistifikasyon. <http://www.lugatim.com> (20 Nisan 2020).

Molyneux J (1997) *Gerçek Marksist Gelenek Nedir?*, çev. Melike Çakırer. (Z Yayınları, İstanbul).

Moran B (2011) *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, (İletişim Yayınları, İstanbul).

Müşfik M (2019) *Bütün Əsərləri*, (Qanun Nəşriyyatı, Bakı).

Müşriq M (2004) *Seçilmiş Əsərləri*, (Şərq-Qərb, Bakı).

Nabokov V (2017a) *Edebiyat Dersleri*, çev. Fatih Özgüven-Ayşe Batur. (İletişim Yayınları, İstanbul).

Nabokov V (2017b) *Rus Edebiyatı Dersleri*, çev. Ayşe Nihal Akbulut- Fatih Özgüven. (İletişim Yayınları, İstanbul).

Naçalnik. <https://azerdict.com> (10 Mayıs 2020).

Nehs. <https://www.azleks.az> (22 Mart 2020).

Nemes. <https://www.azleks.az> (13 Nisan 2020).

Nerimanov N (2004) *Seçilmiş Əsərləri*, (Lider Nəşriyyat, Bakı).

Nezmi Ə (2006) *Seçilmiş Əsərləri*, (Şərq-Qərb, Bakı).

Növraq. <https://www.azleks.az> (1 Haziran 2020).

Nusretoğlu T (2017) *Azərbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri*, (Ötüken Neşriyat: İstanbul).

Oktay A (1986) *Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları*, (Bilim Felsefe Sanat Yayınları, İstanbul).

Okumuş S (2002) Modern Azerbaycan Edebiyatı. *Türkler-19* (Yeni Türkiye Dergisi Yayınları, Ankara).

Okumuş S (2009) *Çağdaş Azerbaycan Şairi Memmed Araz*, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

- Orhan HC (2015) XX. Asrın İlk Yarısında Azerbaycan Drama Edebiyatında Sosyalist Realizmin Etkisi. Yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Oskay Ü (2015) Önsöz. *Söylem ve İdeoloji*, Yay. Haz. Barış Çoban, Zeynep Özarıslan. (Su Yayınları, İstanbul).
- Ovlaq. <https://www.azleks.az> (4 Nisan 2020).
- Öğütle VS (2011) Ateizm, Mesihçilik ve Marksçı Realizm: Kendinde-Gerici ya da Kendinde Devrimci Herhangi Bir Dinsel İnanç Var mıdır? *Doğu Batı*, 55: 199-222.
- Özbek S. (2011) *İdeoloji Kuramları*, (Notos Kitap Yayınevi, İstanbul).
- Özberk M (2015) L.N. Andreyev'in Öykü Sanatı. Doktora tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Özcan AA (2015) Rus Modenleşmesi ve 1917 Öncesi Rusya'nın Toplumsal, Siyasal ve Demokratik Görüntüsü. 1-11.
- Özdemir B (2016) Stalin Dönemi Sovyetleştirme Siyasetinde Pioner Teşkilatının Rolü. Doktora tezi. Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
- Özkırmılı U (1999) *Milliyetçilik Kuramları-Eleştirel Bir Bakış*, (Sarmal Yayınevi, İstanbul).
- Park RA, Burgess EW (2017) *Asimilasyon ve Sosyal Kontrol*, çev. Pınar Sayar Kızıılçalı. (Pinhan Yayıncılık, İstanbul).
- Parker D (2003) *Batı'da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991*, çev. Kemal İnal. (Dost Kitabevi, Ankara).
- Parkhomenko M, Myasnikov A (2011) *Sanatta Sosyalist Gerçekçilik*, çev. Feyyaz Şahin. (Parşömen Yayınları, İstanbul).
- Pələng. <https://www.azleks.az> (4 Nisan 2020).
- Pərvərdigar. <https://www.azleks.az> (13 Nisan 2020).
- Pospelov G (2014) *Edebiyat Bilimi*, çev. Yılmaz Onay. (Evrensel Basım Yayın, İstanbul).
- Proletkült. <https://tr.wikipedia.org> (7 Mart 2020).

Qan. <https://www.azleks.az> (22 Mart 2020).

Qoçaq. <https://www.azleks.az> (10 Ocak 2020).

Rahim M (2006a) *Seçilmiş Əsərləri- İki Cildə I Cild*, (Avrasiya Press, Bakı).

Rahim M (2006b) *Seçilmiş Əsərləri- İki Cildə II Cild*, (Avrasiya Press, Bakı).

Rahman Suresi. <https://kuran.diyamet.gov.tr/> (5 Mayıs 2020).

Rəfibəyli N (2004) *Seçilmiş Əsərləri*, (Şərq-Qərb, Bakı).

Renan E (2016) *Ulus Nedir?*, çev. Gökçe Yavaş. (Pinhan Yayıncılık, İstanbul).

Rişə. <https://www.azleks.az> (22 Mart 2020).

Roy O (2016) *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. Mehmet Moralı. (Metis Yayınları, İstanbul).

Rüstəm S (2005a) *Seçilmiş Əsərləri- Üç Cildə I Cild*, (Şərq-Qərb, Bakı).

Rüstəm S (2005b) *Seçilmiş Əsərləri- Üç Cildə II Cild*, (Şərq-Qərb, Bakı).

Rüstəmov R (2014) 1918'lere Doğru Azərbaycan'da Milli Kimlik Oluşumu Sürecinin Üç Bileşeni. *Azərbaycan'da Din ve Kimlik*, ed. Sevinç Alkan Özcan-Vügar İmanbeyli. (Küre Yayınları, İstanbul).

Rza R (2005a) *Seçilmiş Əsərləri- Beş Cildə I Cild*, (Öndər Nəşriyyat, Bakı).

Rza R (2005b) *Seçilmiş Əsərləri- Beş Cildə II Cild*, (Öndər Nəşriyyat, Bakı).

Rza R (2005c) *Seçilmiş Əsərləri- Beş Cildə III Cild*, (Öndər Nəşriyyat, Bakı).

Rza R (2005d) *Seçilmiş Əsərləri- Beş Cildə IV Cild*, (Öndər Nəşriyyat, Bakı).

Rza X (2005) *Seçilmiş Əsərləri- İki Cildə I Cild*, (Şərq-Qərb, Bakı).

Rzaquluzadə M (2006) *Seçilmiş Əsərləri*, (Şərq-Qərb, Bakı).

Saraç H (2019) *Sovyet Propaganda Dili-Bir Asrı Geride Bırakan Ekim Devrimi'nin Dile Getirdikleri*, (Değişim Yayınları, Sakarya).

Sarıvəlli O (2004) *Seçilmiş Əsərləri*, (Şərq-Qərb, Bakı).

- Satır ME (2018) İdeoloji ve Sanat İlişkisi Bağlamında Sovyet Anıtsal Propagandası. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/3: 565-583.
- Səfərli İ (2005) *Seçilmiş Əsərləri*, (Lider Nəşriyyat, Bakı).
- Seyidzadə MS (2006) *Seçilmiş Əsərləri*, (Avrasiya Press, Bakı).
- Shaffer B (2008) *Sınırlar ve Kardeşler-İran Azerbaycanlı Kimliği*, çev. Ali Gara. (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul).
- Smith A (2017) *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener. (İletişim Yayınları, İstanbul).
- Söylemez O (2019) *Türk Dünyasında Tarihî Roman ve Millî Kimlik*, (Bengü Yayınları, Ankara).
- Sucu İ (2012) Althusser'in Gözünden İdeoloji ve İdeolojinin Bir Taşıyıcısı Olarak Medya. *Selçuk İletişim* 7/3: 30-41.
- Süleyman Rüstəm. <http://www.adalet.az/> (4 Haziran 2020).
- Süleyman Rüstəm. <https://kulis.az/news> (1 Haziran 2020).
- Süleymanlı E (2006) *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, (Ötüken Neşriyat: İstanbul).
- Şahbazi T (2006) *Seçilmiş Əsərləri*, (Şərq-Qərb, Bakı).
- Şaiq A (2005a) *Seçilmiş Əsərləri- Üç Cildə I Cild*, (Avrasiya Press, Bakı).
- Şaiq A (2005b) *Seçilmiş Əsərləri- Üç Cildə II Cild*, (Avrasiya Press, Bakı).
- Şaiq A (2005c) *Seçilmiş Əsərləri- Üç Cildə III Cild*, (Avrasiya Press, Bakı).
- Şakirova K (2015) Azerbaycan'da Halk İnançlarıyla İlgili Dini Literatür. Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Şengül A (2001) Ömer Seyfettin'de Milli Kimlik. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1: 1-14.
- Şengül A (2007) Edebiyatta Ötekilik Meselesi ve Türk Edebiyatında Öteki. *Karadeniz Araştırmaları*, 15: 97-116.

- Şengül A, Ateş ÖF (2019) Marksist Propaganda ve Milliyetçi Edebiyat –Azerbaycan Edebiyatı Örneği-. *VI. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı-II*. Azerbaycan, Bakü, 13-15 Haziran. S. 1-8.
- Şilkan T (2018) Ekim Devrimi ve Edebiyat. *Teori ve Eylem Dergisi*.
- Tagızade L (2006) Sosyalist Realizm: Kökeni, Oluşum Süreci ve Kavramı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3/4: 7-24.
- Tecer ÖÇ (2013) Sovyet Ateizmi ve Orta Asya'daki Etkileri. Yüksek lisans tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.
- Timur, T (2011) Marksizm, *İnsan ve Toplum*, (Yordam Kitap, İstanbul).
- Troçki L (1976) *Edebiyat ve Devrim*, çev. Hüseyin Portakal. (Köz Yayınları, İstanbul).
- Troçki L (1998) *Rus Devriminin Tarihi-Şubat Devrimi: Çarlığın Devrilmesi*, çev. Bülent Tanatar. (Yazın Yayıncılık, İstanbul).
- Tunç A (2014) Lenin Dönemi (1917-1924) Sovyet Rusya'nın Kafkasya ve Azerbaycan Politikası. Yüksek lisans tezi. İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Türkeş AÖ (2009) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Milliyetçilik*, (İletişim Yayınları, İstanbul).
- Tüysüz CŞ, Porsuk N (2019) Azerbaycan Milli Uyanışında Mehmet Emin Resulzade'nin Rolü. *Yeni Türkiye-Azerbaycan Özel Sayısı I*, 107: 207-259.
- Ucalmak. <https://www.azleks.az> (12 Ocak 2020).
- Uğurlu S (2010) Gelenek ve Kimlik İlişkisi. Doktora tezi. Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Uygur E (2002) Cafer Cabbarlı'nın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma. Doktora tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Uygur E (2005) Sosyalist Realizm Kavramının Ortaya Çıkış Süreci. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1-2: 23-30.
- Üçgül S (2001) İvan Alekseyeviç Bunin'in "Derevnya" (Köy) ve "Suhodol" (Kurak Vadi) Yapıtlarında Rus Köylüsü. Doktora tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.

Vahid Ə (2005) *Seçilmiş Əsərləri*, (Lider Nəşriyyat, Bakı).

Vatan Marşı. <http://ahmedcavad.tr.gg> (5 Mayıs 2020).

Vəliyev Ə (2005) *Seçilmiş Əsərləri*, (Avrasiya Press, Bakı).

Vəzirov NB (2005) *Əsərləri*, (Şərq-Qərb, Bakı).

Vurğun S (2005a) *Seçilmiş Əsərləri- Beş Cildə I Cild*, (Şərq-Qərb, Bakı).

Vurğun S (2005b) *Seçilmiş Əsərləri- Beş Cildə I Cild*, (Şərq-Qərb, Bakı).

Vurğun S (2005c) *Seçilmiş Əsərləri- Beş Cildə I Cild*, (Şərq-Qərb, Bakı).

Wade RA (2018) *Rus Devrimi 1917*, çev. Ergin Özler. (İletişim Yayınları, İstanbul).

Welch D (2019) Pandora'nın Kutusunu Açmak: Propaganda, Güç ve İkna. *Propaganda Güç ve İkna*, der. David Welch, çev. Selim Sezer. (İnkılâp Kitabevi, İstanbul).

Yağ. <https://www.azleks.az> (10 Ocak 2020).

Yanık C, Kara M (2016) Milliyetçiliğe Yönelik İki Kuramın Değerlendirilmesi: Modern Milliyetçi Kuram ve Etno-Sembolcü Milliyetçi Yaklaşım. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/1: 559-582.

Yeniasır M (2010) Hüseyin Cavid ve Özker Yaşın'ın Eserlerinde Milli Duygular. Doktora tezi. Ege Üniversitesi, İzmir.

Yıldırım E (2016) Rus Gerçekçi Edebiyatının Ekim Devrimine Giden Sürece Etkileri ve Katkıları. 1-6.

Yılmaz P (2015) D.N. Mamin-Sibiryak'ın Primalov'un Milyonları ve Dağdaki Yuvalar İsimli Romanlarında Manevi Değerler. Yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara.

Zağ-zağ. <https://www.azleks.az> (10 Ocak 2020).

Ziyayeva Z (2016) Azerbaycan Matbuatında Füyûzat Dergisi. Doktora tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.

Zizek S (2011) *Kırılğan Temas*, çev. Tuncay Birkan. (Metis Yayınları, İstanbul).

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı-Soyadı: Ömer Faruk ATEŞ

Uyruğu: Türkiye Cumhuriyeti

Doğum Yeri ve Tarihi: İstanbul, 1989

Tel: (546) 890 22 84

E-posta: omerfarukates34@gmail.com

Yazışma Adresi: Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Merkez/Kastamonu.

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Lise	Maltepe YDA Lisesi	2007
Lisans	Marmara Üniversitesi/TDE Bölümü	2011
Yüksek Lisans	Marmara Üniversitesi	2014

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2014-	Kastamonu Üniversitesi	Araştırma Görevlisi

YABANCI DİL

İngilizce

YAYINLAR

Uluslararası Hakemli Dergilerde Yayımlanmış Makaleler:

"Kırgız Şiirinde Ekim Devrimi- Devrimi Hazırlayan ve Kabul Görmesini Sağlayan Sebepler" (Kitap Tanıtımı) *TDK Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 40 (2015). 205-208.

“Edebiyat Tarihçiliğinde Antolojilerin Rolü: Türk Hikâye Antolojileri” (Dr. M. Onur Hasdedeoğlu ile birlikte). *Akademik Bakış Dergisi* 56 (2016). 1-15.

Uluslararası Bilimsel Toplantılarda Sunulan Bildiriler:

“Refik Özdek'in "Kendi Mezarını Kazan Adam" Hikayesinde Cengiz Aytmatov Tesiri”. Bülent Ecevit Üniversitesi II. Uluslararası Türk ve Dünya Edebiyatları Arasında Etkileşimler Sempozyumu, 2014.

"Siyerin Yansıma Alanı Olan Modern Edebi Türlerle Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarından İki Örnek: Refik Şevki'nin Hazret-i Peygamber Geliyor Kitabı ile Hüseyin Cavid'in Peygamber İsimli Piyesinin Karşılaştırılması". *Türkiye'de Tüm Yönleri ile Siyer Çalışmaları Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, 2016. 81-93.

"Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Sahasındaki Yenileşme/Modernleşme Hareketlerinde Edebiyatın Rolü". III. Beynelhalq Türk Dünyası Araştırmaları Simpoziumu, (25-27 Mayıs 2016). Bakü.

“Marksist Propaganda ve Milliyetçi Edebiyat –Azerbaycan Edebiyatı Örneği–” (Prof. Dr. Abdullah Şengül ile birlikte). *VI. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı-II*, (13-15 Haziran 2019). Bakü. 1-8.